
Ethnographia

A Magyar Néprajzi Társaság Folyóirata
A Journal of the Hungarian Ethnographical Society

Vol. 119.

2008

No. 1–4.

A szerkesztőbizottság elnöke / Head of the Editorial Board:
KÓSA LÁSZLÓ

A szerkesztőbizottság tagjai / Editorial Board:
KEMÉNYFI RÓBERT, PALÁDI-KOVÁCS ATTILA, T. BERECZKI IBOLYA,
VARGYAS GÁBOR, VIGA GYULA, VOIGT VILMOS

Szerkesztő / Editor:
BARTHA ELEK

TARTALOM – TABLE OF CONTENTS

TANULMÁNYOK

<i>Barna Gábor</i> : Modern zárandoklatok	115–123
<i>Bartha Elek</i> : Jakab apostol magyar vendégei	101–114
<i>Bitskey István</i> : A <i>Caritas Romana</i> motívuma az irodalomban és a folklórban	285–298
<i>Felföldi László</i> : A strukturális szemlélet a magyar néptáncutatóban	1–22
<i>Kríza Ildikó</i> : Mátyás kultusz és a nemzeti identitás	39–54
<i>Povedák István</i> : A szeretet apostola. Szekuláris zárandoklatok a posztszocialista Magyarországon	133–158
<i>Szabó Csaba</i> : Lélektani tényezők a zárandokúton	125–132
<i>Szilágyi Márton</i> : Irodalom és folklór összefonódása egy Csokonai-anekdota körül	23–38

KÖZLEMÉNYEK

<i>Jávor Kata</i> : A juttatások és viszonzások rendszerének változása a zombói családok nemzedékei között	159–178
<i>Nickel Réka Zsuzsanna</i> : „Reám vicSORította az fogait” Az állattá változások problematikája egy 1654-es cirkálási jegyzőkönyvben	299–322

KÖZGYŰLÉSI ELŐADÁS

<i>Viga Gyula</i> : Úton levő javak és emberek a Kárpát-medencében	179–192
--	---------

TUDOMÁNYTÖRTÉNET

<i>Tari Lujza</i> : Bartók, Lajtha, Kodály és a szentesi tekerősök	323–356
--	---------

MUZEOLÓGIA

<i>Kemecsi Lajos</i> : A Felföldi mezőváros tájegység megvalósítása a Szabadtéri Néprajzi Múzeumban	55–78
--	-------

VITÁK, VÉLEMÉNYEK

<i>Paksa Katalin</i> : Magyar – (ujgur) – kínai zenei rokonság?	79–87
---	-------

MŰHELY

<i>Dankó Imre</i> : Nagyszalontai freskó Dánielisz Endre öt könyve alapján	243–258
<i>Paládi-Kovács Attila</i> : K. Kovács László, az anyagi kultúra kutatója	193–205

<i>S. Lackovits Emőke: Reformátusok Budapesten</i>	207–242
<i>Voigt Vilmos: Az európai néprajz változásai</i> (<i>SIEF-konferencia Derryben, „Rituális év” konferencia Corkban</i>)	357–372

IN MEMORIAM

<i>Andrásfalvy Bertalan: Búcsú Vargyas Lajostól</i>	259–261
<i>Paksa Katalin: Tanárom, Vargyas Lajos</i>	261–262

ISMERTETÉSEK

Barna Gábor: Egy szent raktár – A Sacred Depot. (<i>Bartha Elek</i>)	89–90
Bárth János: Az eleven tizedes – A csíkszentgyörgyi és a csikbánkfalvi tizedesek működése a XVII–XX. században (<i>Szilágyi Miklós</i>)	384–387
Gráfik Imre: Céhemlékek. (<i>Viga Gyula</i>)	263–265
Ján Botík: Etnická história Slovenska (<i>Kocsis Aranka</i>)	265–267
Kámán Erzsébet: Mélységek könyve. Orosz vallásos népénekek (<i>Kríza Ildikó</i>)	378–380
Klamár Zoltán: Tanyák, parasztgazdaságok Magyarokanizsa vidékén (1900–2000) (<i>Bárth János</i>)	271–272
Klaniczay Gábor – Pócs Éva (szerk.) Demons, Spirits, Witches, 1–3. (<i>Kis Halas Judit</i>)	276–282
Kríza Ildikó: A Mátyás-hagyomány évszázadai (<i>Magyar Zoltán</i>)	272–276
Lengyel Ágnes: Egy palóc pásztor öröksége (<i>Selmeczi Kovács Attila</i>)	267–269
Lukács László: A tisztos ipar emlékei (<i>Hála József</i>)	380–384
Lukács László: Csokonai a néphagyományban (<i>Magyar Zoltán</i>)	375–378
Mátyás király a ruszin hagyományban (<i>Kríza Ildikó</i>)	269–271
Néprajzi gyűjtések a Duna-Tisza közén (<i>Viga Gyula</i>)	390–392
Pocsainé Eperjesi Eszter: Református egyházlátogatási jegyzőkönyvek néprajzi vonatkozásai – 16–17. század, Tiszán inneni egyházvidék (<i>Bartha Elek</i>)	389–390
Robbie Davis-Floyd: Birth as an American Rite of Passage. (<i>Kisdiné Neményi Barbara</i>)	90–93
Sheila Kitzinger: The Politics of Birth. (<i>Kisdiné Neményi Barbara</i>)	93–98
Szilágyi Miklós: A személyes paraszti tudás érvényessége (<i>Magyar Zoltán</i>)	373–375
Vajda Mária: „Komádiba, Tótiba bocskorban jár a liba”. Bosszantó folklórhagyományok (<i>Kríza Ildikó</i>)	387–389

STUDIES

<i>Csaba Szabó</i> , Psychological Factors during the Pilgrimage	125–132
<i>Elek Bartha</i> , The Hungarian Visitors of St James the Apostle	101–114
<i>Gábor Barna</i> , Modern Pilgrimages: Searching for God, Searching for Ourselves, or Trying to Escape?	115–123
<i>Ildikó Kríza</i> : The Cult of <i>Mátyás</i> [King Matthias] and National Identity	39–54
<i>István Bitskey</i> , The Motif of <i>Caritas Romana</i> in Literature and in Folklore	285–298
<i>István Povedák</i> , The Apostle of Love: Secular Pilgrimages in Post-Socialist Hungary	133–158
<i>László Felföldi</i> : Structural Approach in the Research of Hungarian Folk Dances	1–22
<i>Márton Szilágyi</i> : The Combination of Literature and Folklore around an Anecdote about <i>Mihály Csokonai</i> (A Case Study)	23–38

COMMUNICATIONS

<i>Kata Jávör</i> , The Transformation of the System of Allocations and Remunerations in between the Generations within the Families of <i>Zsombó</i>	159–178
<i>Réka Zsuzsanna Nickel</i> , The Problematics of Therianthropy	299–322

GENERAL ASSEMBLY PRESENTATION

<i>Gyula Viga</i> , Goods and People on the Road within the Carpathian Basin A Few Historical-Ethnographical Issues of Trading and Commerce by Peasants	179–192
---	---------

HISTORY OF SCIENCE

<i>Lujza Tari</i> , Bartók, Lajtha, Kodály and the Hurdy-Gurdy Players of Szentes	323–356
---	---------

MUSEOLOGY

<i>Lajos Kemecsi</i> : The Realization of the <i>Felföld</i> Market Town Landscape Unit in the Open-Air Museum	55–78
---	-------

ARGUMENTS, OPINIONS

<i>Katalin Paksa</i> : Hungarian – (Uyгур) – Chinese Kinship in Music?	79–87
--	-------

WORKSHOP

<i>Attila Paládi-Kovács</i> , László K. Kovács: A Researcher of Material Culture	193–258
<i>Emőke S. Lackovits</i> , Reformed Protestants in Budapest	207–242
<i>Imre Dankó</i> , A Fresco of <i>Nagyszalonta</i> on the Basis of Five Volumes by <i>Endre Dánielisz</i>	243–258
<i>Vilmos Voigt</i> , Changes in European Ethnography (SIEF-Conference in Derry and “Ritual Year” Conference in Cork)	357–372

IN MEMORIAM

In Memoriam Lajos Vargyas (<i>Bertalan Andrásfalvy</i> , <i>Katalin Paksa</i>)	259–262
--	---------

ETHNOGRAPHIA

- Felföldi László: A strukturális szemlélet a magyar néptánc kutatásban*
Szilágyi Márton: Irodalom és folklór összefonódása egy Csokonai-anekdota körül
Kríza Ildikó: Mátyás kultusz és a nemzeti identitás
Kemecsi Lajos: A Felföldi mezőváros tájegység megvalósítása
Paksa Katalin: Magyar – (ujgur) – kínai zenei rokonság kérdése

2008/1

A szerkesztőbizottság elnöke:
KÓSA LÁSZLÓ

A szerkesztőbizottság tagjai:
CSERI MIKLÓS, KEMÉNYFI RÓBERT, PALÁDI-KOVÁCS ATTILA,
T. BERECKZI IBOLYA, VARGYAS GÁBOR, VIGA GYULA, VOIGT VILMOS

Szerkesztő:
BARTHA ELEK

A szerkesztőség címe: Magyar Néprajzi Társaság, H-1055 Budapest V.
Kossuth Lajos tér 12. Telefon: (1) 473-2400/481-es mellék
Telefon/telefax: (1) 269-1272, e-mail: mnt@neprajz.hu

A szerkesztő címe: Debreceni Egyetem Néprajzi Tanszék
H-4010 Debrecen, Egyetem tér 1. Pf.: 16. Telefon/fax: (52) 512-958
E-mail: barthaelek@yahoo.com

TARTALOM

Tanulmányok

- Felföldi László:* A strukturális szemlélet a magyar néptánc kutatásban 1
Szilágyi Márton: Irodalom és folklór összefonódása egy
Csokonai-anekdota körül 23
Kriza Ildikó: Mátyás kultusz és a nemzeti identitás 39

Muzeológia

- Kemecsi Lajos:* A Felföldi mezőváros tájegység megvalósítása
a Szabadtéri Néprajzi Múzeumban 55

Viták, vélemények

- Paksa Katalin:* Magyar – (ujgur) – kínai zenei rokonság? 79

- Ismertetések 89

Ethnographia

A Magyar Néprajzi Társaság folyóirata

119. évfolyam

2008

1. szám

Felföldi László

A strukturális szemlélet a magyar néptánc kutatásban

BEVEZETŐ

Az elemzés a tánc kutatás folyamatának egyik fontos fázisa a táncok dokumentálása, lejegyzése, értelmezése, osztályozása, rendszerezése és a rendelkezésre álló források közzétételével együtt. Tulajdonképpen a táncok, pontosabban a rájuk vonatkozó dokumentumok egy vagy több szempontú vizsgálatát jelenti, amelynek során az elemző beazonosítja a tánc elemeit, hogy megállapíthassa hasonlóságuk és különbözőségük mértékét. A sorozatos összehasonlítás révén e műveletek segítenek fölfedezni a hagyományos táncok fő formaalkotó elvei – az ismétlődés, az eltérés és a variáció – alkalmazásának módját. Az elemzés eredményessége, helyessége a dokumentumok megbízhatóságán, az elemző előfeltételezésein és módszereinek hatékonyságán múlik. A konkrét kutatási céltól függetlenül az elemző változatos módszereket, többféle megközelítést alkalmazhat a történetitől a formai, funkcionális, zenei és egyéb szempontú megközelítésig. Minél komplexebb a módszer, annál nagyobb a remény a „táncos valóság” részletes megismerésére.

A strukturalizmus, a jelenségek formai, szerkezeti sajátosságaira épülő szemlélet a 20. század közepe táján jelent meg, először a nyelvészetben, majd a társadalomtudományok, a kultúrakutatás és a művészettudományok körében. E szemléletre úgy tekintünk, mint elvek és módszerek sajátos együttesére, amely az emberi világ jelenségeit „egész”-ekként, „rész”-ekként és viszonyrendszerekként fogja fel. A strukturalisták főként a formai és a szűkebben vett funkcionális (a szerkezeti elemek funkciójára vonatkozó) szempontokra figyelnek. Kevesebbet foglalkoznak a szocio-kulturális jelenségek tartalmi és jelentésbeli kérdéseivel.¹

¹ Lásd Lévi-Strauss 1963, Kurzweil 1980.

A magyar néptánc kutatásban a strukturális szemlélet az 50-es évek második felében a különféle tánc kutató generációk kezdeményezésére jelent meg. Szükségük volt egy olyan eszközre, amely alkalmas volt a főként egyedi, rögtönzött kelet-európai néptáncok formai, szerkezeti, morfológiai elemzésére. Azt a törekvést fejezte ki, amely az addig uralkodó néprajzi-funkcionális szemlélettel szemben magát a táncos mozgást helyezi a kutatás középpontjába. A strukturális szemléletet nem önállóan, hanem a már meglévő elméleti-módszertani keretbe ágyazva, a korabeli magyar folklorisztikában elfogadott összehasonlító földrajz-történeti módszerrel összekapcsolva alkalmazták. A néptánc kutatás módszertanára különösen két terület volt hatással, amely maga is alkalmazta a strukturális szemléletet: a népzene kutatás és a népköltészeti (narratív folklór) kutatás. A strukturális elemzés fejlődésére jótékony hatással volt Magyarországon az, hogy a tánc kutatás az akadémiai kutatások keretébe került 1965-ben,² s új perspektívát jelentett számára a nemzetközi együttműködés hasonló szemléletű európai kutatókkal a Nemzetközi Népzenei Tanács (IFMC) Táncterminológiai Kutatócsoportjában. A strukturális elmélet elfogadása nagy változást idézett elő a tánc kutatás módszertanában, ami azután a korábbi formai, morfológiai szemléletnek az újjal való gyümölcsöző ötvözését eredményezte. Ez a hangsúlyok eltolódásában és a fontossági sorrend megváltozásában jelentkezett. Az átfogó strukturális szemlélet egy a korábbinál komplexebb elemzési módszert és a kutatási paradigma teljes újrafogalmazását követelte a magyar kutatóktól. Segítségükre volt az audiovizuális rögzítő eszközök aránylag gyors technikai fejlődése és egy modern grafikus mozdulatlejegyző rendszer bevezetése, amelyek az új elemző szemlélet elengedhetetlen feltételeivé váltak.³

A magyar néptánc kutatók új eredményei jelentős hatással voltak a magyar és a nemzetközi koreológiai és folklorisztikai kutatásokra egyaránt. Ezért fontosnak tartjuk a téma részletesebb bemutatását a mai helyzet jobb megismerése érdekében.

² 1965-ben Martin György és Lányi Ágoston az MTA Népzene kutató Csoportjába került.

³ A tánc filmek Magyarországon, amelyeken egyedi tánc folyamatokat rögzítettek kutatási céllal, az 1920-as években készültek. A rendszeres szakmai filmezés az 1930-as években kezdődött. Az első szakmai céllal készült tánc lejegyzések Lábán Rudolf rendszerével 1947-ben jelentek meg. Ma az MTA Zenetudományi Intézet Néptánc Archivumában cca. 20.000 egyedi tánc folyamatot őriznek filmdokumentum formájában cca. 300 000 ezer méter filmen kb. 2.000 tánc lejegyzéssel és 12.000 tánc dallam lejegyzéssel együtt.

ELŐTÖRTÉNET

1. Korai fölfogások a magyar néptáncok ismétlődő elemeiről és a hagyományos alkotási elvekről

A korábbi, 18–19. századi történeti leírások tanúsága szerint a följegyzések készítői már tudatában voltak a néptáncok ismétlődő elemeinek (figuráinak) és bizonyos alkotási elveinek meglétével,⁴ de meg voltak győződve e szabályok kifürkészhetetlenségéről, megfejthetetlenségéről. Berzsenyi Dániel (1776–1836) sokat idézett 1811-ben írott verssorai is erről tanúskodnak:

Titkos törvényt mesterség nem szedi rendbe
Csak maga szab törvényt
s lelkesedése határt.⁵

Réthei Prikkel Marián (1871–1925) a jól ismert nyelvész, a néptánc kutatás úttörője, fő részeket, jelentős figurákat, kiegészítő figurákat és díszítő elemeket különböztetett meg a magyar néptáncokban. Ez a mai kutatót a nyelvi „mondát”, „szó” és „szuffixum” fogalmakra emlékeztetheti. 1924-ben A magyarság táncai c. könyvében így ír a táncalkotásról:

„A magyar tánc sokkal inkább poézis: költészet, mint a legtöbb külföldi néptánc, amelyek elejüktől végig egyformák, holott a magyar táncos önmaga találja ki (alkotja meg a táncfigurák legnagyobb részét egyéni ötletei és képességei szerint). De azért a változatosság és szabadság mellett is megvan végül a magyar néptáncban az egység és harmónia, mert a lépések, lejtések, szökések, fordulások és forgások, valamint a tapsolás, kar- és lábszárveregetés, ujjpattogtatás, bokázás, dobantások és dobogás mindig bizonyos rendben: ritmikusan történik.”

Kicsit később ugyanezen az oldalon:

„A magyar néptánc figurái nagyrészt annyira egyéniek, önkényesek, hogy maga a táncos sem igen tudja őket ismételve ugyanúgy eljárni. Láttunk egyes táncosokat, kik igen szépen tették a maguk dolgát; s mikor aztán kértük, hogy újra mutassák meg tudományukat, megtették megint szépen, de nem egészen úgy, mint először. Táncoló népiünknek nincs igazi szabálya: tánc közben nem gondol a figurák egymásutánjára (melyeket magából fejt ki látott formák után), hanem ösztönszerűen követi érzésvilágát, s így tánca mégis szép, változatos lesz.”⁶

Rétheinek ezek a gondolatai egyrészt helyszíni megfigyelésein, másrészt a történeti források alapos ismeretén alapulnak, de ezek nem voltak elegendők a formai sajátosságok mélyebb megismeréséhez. Csak a 20. századi filmtéchnika

⁴ Réthei 1924.

⁵ Berzsenyi 1982: 134–135.

⁶ Réthei 1924: 33.

és a mozdulatjelíró rendszerek tették lehetővé a táncok egyedi alkotásként való megfigyelését, lejegyzését és elemzését.

Az első kutatók, akiknek lehetőségük volt a magyar néptáncok nyelv-szerű sajátosságaival való alaposabb megismerkedésre, *Gönyey Sándor* (1886–1963) és *Lajtha László* (1892–1963) voltak. Ők is a nemzeti művelődéstörténet keretében gondolkoztak, mint Réthei, de elveiket ötvözték a Curt Sachs által kimunkált öszszehasonlító táncetnológiai nézetekkel. Emellett sejtjük, hogy Lajtha, mint a Nemzetközi Népművészeti Szervezet tisztségviselője a két világháború között, s szoros nemzetközi (főleg francia) szakmai kapcsolatokkal rendelkező kutató, tisztaban volt a korabeli európai formalista szemléletekkel a folklórelmélet és a művészetelmélet területén. 1912-től az 1950-es évekig egymástól sokszor függetlenül folytatott tánc- és tánczenei kutatómunkájuk során körülbelül 50 települést érintettek és Gönyei több mint 1000 méter filmet készített a néptáncokról Magyarországon a Néprajzi Múzeum számára. Közösen és külön-külön megjelentetett írásaikban közel 30 tánc értékelhető leírását adták közre a kor színvonalán – az előforduló táncfigurák szóbeli lejegyzésével, a mozdulatok metrikai-ritmikai jellemzőinek megjelölésével, rajzsorozatokkal illusztrálva. A szóbeli táncleírások film alapján készültek, de nem voltak a mai értelemben vett pontos folyamatlejegyzések. Gönyey és Lajtha még kevésbé ismerték a korabeli mozdulatelméleti munkákat és a mozdulatjelíró rendszereket. Gönyey filmes rögzítései és Lajtha módszeres tánczenei kutatásai már szolid szakmai alapot jelentettek mozdulatelemző munkájukhoz.⁷ Amint a *Magyarság néprajza* „Tánc” fejezetében írták:

„A magyar népi táncot tehát nem lehet a népdal módjára valamilyen végleges alakban feljegyezni. Csak lépései és figurái írhatók le, amelyek egyénenként másképp, időnként vissza-visszatérnek, és ismétlődésük tartóoszlopként hordozza az ezek szerint tagolt táncformát. Az egyes figurák változatként, rendszerint valamilyen új alakban ismétlődnek meg, úgy hogy a testtartás, a ritmus, a mozdulatok változott új harmóniában jelenteti meg őket. Legjellegzetesebb benne tehát az, hogy figurái nem csak egyszer és nem előre meghatározott sorrendben jelennek meg. A magyar táncnak ez az általános tulajdonsága oly széles magyar földi területen tapasztalható, hogy az ilyen táncokat kell a legmagyarabbnak mondanunk. Ez a nagy individualizmus nemcsak jellemzője a magyar táncmodornak, hanem spontán életének legfőbb bizonyítéka s ezért van benne oly tág keret minden élő népművészet alkotó erejének: a rögtönzésnek és az újabb változatok kialakításának.”⁸

⁷ Itt utalunk Elizabeth Rearick tánc filmfelvételeire, amelyeket a magyar táncokról és játékokról készített 1930-ban, és a róluk szóló könyvet 1939-ben, New York-ban jelentette meg.

⁸ Lajtha – Gönyey 1937: 129.

Másutt így érvelnek:

„Képesen szólva a táncnak is vannak szavai, kifejezései, mondatai, stilisztikai fogásai, mint a beszédnek, vagy a zenének. Elemei az egyszerű mozdulatok, amelyek olyanszerűen tevődnek össze kifejezésekké, mint hangokból a szó, szóból a mondat, s járulékos cifrázatai úgy díszítik, mint a díszítő jelzők a költői mondanivalót, s a zenei cifrázatok a dallam kisebb egységeit vagy egészét. A tánc ősi elemei kevés számúak, akár a beszédé vagy a zenéé (az egyes beszéd- vagy zenei hangok), de igen változatos az elemek összetételének lehetősége.”⁹

Számukra 1937-ben a motívum volt a tánc egyetlen állandó, megragadható eleme. Pesszimisták voltak afelől, hogy a hagyományos táncban határozott alkotási elveket (valamilyen nyelvtant) fel lehetne fedezni. Ez főként a korabeli filmtechnikai lehetőségeknek köszönhető, amely a rögtönzött táncokból csak egymásfél perces részletek rögzítését tette lehetővé. Így lehetetlen volt az egész tánc formai elemzése és az alkotási elvek fölfedezése a maguk teljességében.

Molnár István (1908–1980) a Magyar tánc hagyományok c. gyűjteményében 1947-ben jelentős lépést tett a néptánc morfológia kidolgozása felé. Mint hivatásos táncos és koreográfus gyakorlati szemlélettel közelített a táncokhoz. Az általa filmre vett táncfolyamatokat motívumokra bontotta, és katalógusba rendezte azokat jellemző mozgástípusuk (lépés, ugrás, csapás, taps stb.) alapján. A táncfolyamatokat a motívumok kódszámai alapján rekonstruálta, kiegészítve szóbeli jellemzésekkel. Elemző munkájának forrásanyagát Molnár 1941 és 1947 között filmezte Magyarország és Erdély közel 50 falujában.¹⁰ Az elemzések tanulságait röviden így foglalta össze:

„A magyar táncos soha nem gondol arra, hogy milyen figurát csinál majd, az teljesen kedvétől, pillanatnyi erejétől függ ... igazán magyar táncnak csak a kötetlen táncokat fogadhatjuk el”.¹¹

A könyv bevezetőjének egy másik részében írja:

„...a különböző egyének által járt táncok bizonyítják, hogy a tánc megmutatja az egyén lelkét, sajátos – senkihez nem hasonló – belső világát. Ugyanis semmi hasonlóság sem lesz két különböző ember által járt táncban, bár mindkettő ugyanazokat a mozgáscsoportokat használta – persze különböző sorrendben – belső világának bemutatása végett. Mi az a váz, amelyet mindenik alapnak érez és amelyre építi csodálatos egyéni táncát? Ez a váz a közösség szokása és igénye által megteremtett mozgásmód, amely minden közösségben más és más, és amely csak a nagy általános belső törvényében mutatja meg, hogy mindenik magyar.”¹²

⁹ Lajtha – Gönyey 1937: 77.

¹⁰ Hasonló módszert alkalmazott W.R. Harashymczuk, ukrán kutató „Tance huculskie” c. 1939-ben kiadott könyvében, de Molnár nem hivatkozott rá, sem más forrásokra.

¹¹ Molnár 1947: 13.

¹² Molnár 1947: 20.

Rendszerének gyenge pontja a motívumok változékonyságának figyelmen kívül hagyása volt, amely problémát okozott számára a rendszerezésben. Emiatt az egyes motívumok gyakran több helyen is, többféle mozdulatípussal is előfordulnak a katalógusban. Ma már úgy látjuk, hogy gyűjtései még nem voltak eleendőek a magyar tánc hagyomány általános sajátosságainak megragadására, s szöveges lejegyzései sem mindig egyértelműek.

A TÁNCOK FORMAI ELEMZŐI A MAGYAR NÉPTÁNCKUTATÁSBAN

Név	Háttér	Intézmény	Aktív időszak	Kapcsolódások	Fő elemzési szempontok	Az elemzés tárgya	Technikai feltételek
Réthei Prikkel Marián (1871-1925)	Bencés rendi szerzetes, tanár, nyelvész, tánckutató	A Bencés Rend iskolái	1903-1925	Vikár Béla, Seprődi János	A tánclemek nyelvi analógiái, a nemzeti jelleg	Történeti források, recens szöveges lejegyzések	Fotó
Gönyey Sándor (1886-1963)	néprajzkutató, biológus	Magyar Néprajzi Múzeum Budapest	1920-1963	Lajtha László, Györfly István	A tánclemek meghatározása egyedi táncfolyamatok alapján	Idealizált szöveges leírások és filmdokumentum	Néma rugós filmfelvétel, fonográf és fotó
Lajtha László (1892-1963)	népzene kutató, tanár és zeneszerző	Magyar Néprajzi Múzeum Budapest, Zeneakadémia	1912-1963	Kodály Zoltán, Bartók Béla IFMC	A tánclemek meghatározása egyedi táncfolyamatok alapján	Idealizált szöveges leírások és filmdokumentum	Fonográf, fekete lemez
Molnár István (1908-1980)	hivatásos táncos, koreográfus	Amatőr és hivatásos táncgyűttek	1938-1953	Dienes Valéria, francia modern táncosok	A motívumok mozgástípusonkénti osztályozása és a rögtönzés szabályszerűségei	Teljes táncfolyamatok pontos szöveges leírása	Néma, rugós filmfelvétel és fonográf
Lugossy Emma (1917-1994)	Germanista, táncos, (modern és folk) kineográfus, tanár	Magyarságtudományi Intézet, Balettintézet	1941-1956	Albrecht Knust, Dienes Valéria, Kodály Zoltán	Táncműfajonként rendezett válogatott tánc és motívumkatalógus	Idealizált szóbeli leírás és táncrészletek kineogrammos lejegyzése filmről	Néma, rugós filmfelvétel, magnetofon, fotó
Szentpál Olga (1895-1968)	muzikológus, művészettörténész, tánc történész, modern táncos, koreográfus, tanár	Balettintézet, Színművészeti Főiskola	1947-1968	Émile Jaques-Dalcroze, Orttutay Gyula	Elemzés elmélet és módszertan, műfaji tánc katalógus	Pontos szóbeli lejegyzés, kineogrammos táncleírás in situ és filmről	Néma filmfelvétel (Operatőr: K. Kovács, László)
Szentpál Mária (1919-1995)	kinetografus, mozdulatelméleti szakember	Állami Népi Együttes, Magyar Népművészeti Intézet	1947-1990	ICKL (a Laban notáció Nemzetközi Tanácsa)	Elemzés, elmélet és módszertan,	Pontos szóbeli lejegyzés, kineogrammos táncleírás in situ és filmről	Néma filmfelvétel (Operatőr: K. Kovács, László)

Pesovár Ernő (1926-2008)	néprajzkutató, táncfolklorista, múzeológus, táncos, koreográfus	Magyar Néprajzi Múzeum, Népművészeti Intézet, MTA Zenetudományi Intézet	1950-2008	Kodály Zoltán IFMC	A motívum, mint a táncstruktúra alapeleme, a táncalkotás törvényszerűségeit, tipológia	Teljes táncfolyamatok pontos kinetogrammos lejegyzése, tánc és zene együttes vizsgálata filmről	Elektronikus, hangos filmfelvétel, szinkron hangfelvétel, fotó, interjú
Martin György (1932-1983)	Néprajzos, zene- és táncfolklorista, nyelvész, hivatásos táncos	Népművészeti Intézet, MTA Zenetudományi Intézet	1950-1983	Kodály Zoltán IFMC	A motívum, mint a táncstruktúra alapeleme, a táncalkotás törvényszerűségei, táncos kreativitás, tánckatalógus, tipológia	Teljes táncfolyamatok pontos kinetogrammos lejegyzése, tánc és zene együttes vizsgálata filmről	Elektronikus, hangos filmfelvétel, szinkron hangfelvétel, fotó, interjú

2. Az érett strukturalizmus

A második világháború után 1945 és 1948 között a néptáncutatás szorosan kapcsolódott a Hungarológiai Intézethez. Majd ennek megszűnése után a Magyar Táncművészek Szövetsége, a Balett Intézet és a Népművészeti Intézet képezte a kutatás intézményi hátterét. Ezekben az intézményekben működtek néptáncutatóként azok a táncművészek és mozgáseleméleti szakemberek, akiket az új politikai rezsim megakadályozott abban, hogy tovább foglalkozzanak a modern táncsal, a 20. század eleji időszak új színpadi táncformájával. Közülük Lugossy Emmának, Szentpál Olgának és Szentpál Máriának nagy szerepe volt abban, hogy az elméleti táncutatás fontos elméleti kérdései és technikái megjelentek a néptáncutatásban.¹³

Lugossy Emma (1917–1994) volt az, aki a Laban táncjelírást bevezette a néptáncutatásba, s az ő nevéhez fűződik az első táncírási néptánc antológia összeállítása.¹⁴ Széleskörű gyűjtőmunkája és lejegyző tevékenysége révén nagyban hozzájárult a néptáncutatás morfológiai szemléletének fejlődéséhez. Érdeklődése átfogta a magyar néptáncok minden műfaját és aktív működése során (1948–1956) tekintélyes mennyiségű táncanyagot közölt táncírással és/vagy szöveges leírással.¹⁵ Ily módon nem kis szerepe volt abban, hogy Magyarországon kialakuljon a komoly táncutatáshoz szükséges táncos „írásbéliség”. Ebből a jelentős néptáncanyagból Lugossy összeállított egy cca. 1000 motívumból álló katalógust, amelyeket műfajonként csoportosított. Az általa felállított műfaji rend: gyermekjátékok, női körtáncok, vegyes páros táncok, férfi táncok és marsok. Jelentős elemző-rendszerző munkájának elméleti hátterül főleg Lábán

¹³ Közép- és Kelet-Európában, a korábbi szocialista országokban hasonló tendenciát követve támogatják a színpadi néptáncművészetet a modern tánc rovására.

¹⁴ Lugossy – Gönyey 1947.

¹⁵ Lugossy – Gönyey 1947; Lugossy 1952, 1954, 1956.

Rudolf mozgáselmélete szolgált, amely segítette őt a néptáncok mozgásanyagára való összpontosításban és munkájának szakmai hitelt kölcsönzött. De a néprajzi háttér-információk hiánya Lugossy néptáncelmzéseit sematikussá és megbízhatatlanná teszi a későbbi rendszerezés számára. Ezért ambiciózus terve az egész magyar táncagyomány mozgáselemeinek rendszerezésére és egy átfogó motívum-katalógus elkészítésére nem tudott megvalósulni.¹⁶ A későbbi kutatógenerációk kritikával illették Lugossyt a katalógusában szereplő motívumok idealizálása, az egyedi variánsok pillanatnyi megjelenési formáinak figyelmen kívül hagyása, ellényegtelenítése miatt. Felrötták neki a zene és tánc aktuális kapcsolatának negligálását, a táncok kompozíciós elveire vonatkozó vizsgálatok mellőzését és a tipológiai szemlélet hiányát. Ezek a hiányosságok a táncrögzítés korabeli technikai feltételeinek alacsony színvonalával és Lugossy néprajzi felkészültségének hiányával magyarázhatók.

Lugossyval egyidőben Szentpál Olga (1895–1958) és Szentpál Mária (1919–1995) is intenzív néptánc gyűjtő-, elemző- és közreadó tevékenységet folytatott a magyar nyelvterület különböző részein, de főleg Bodroghközben, Sárközben és a Bukovinai székelyek körében. Elemző módszerüket főként egy homogén táncanyagra, az énekes női körtáncokra alkalmazták, de alkalmanként más táncműfajok (csárdás, ugrós, verbunk) köréből is vettek összehasonlító példákat. A különféle mozgáselméleti iskolák eredményeit fölhasználva (Lábán Rudolf, Emil Dalcroze, Dienes Valéria) az 1950-es évek második felében egy precízen kidolgozott formai elemző rendszert dolgoztak ki a magyar néptáncok esztétikai értékeinek föltárása érdekében. Módszerükben egyesítették a Lábán-féle mozdulatelmélet és mozdulatelemzési gyakorlat mély ismeretét, saját elméleti kutatásaik eredményeit és széles zeneelméleti és művészetelméleti tudásukat. Egy univerzális táncelmző módszer megalkotására törekedtek, amely alkalmas nemcsak a magyar, hanem más népek táncainak, sőt a történeti források táncanyagának elemzésére is.¹⁷ Sajnos az általuk használt táncanyag, a néprajzi háttér-információk hiányában nem mindig volt hiteles, ami az elemző rendszer tudományos hitelét gyöngítette. A fiatalabb kutatógenerációk rendszerüket túl bonyolultnak és spekulatívnak tartják, s hiányolják belőle a zene és tánc viszonyának fontos szempontként való figyelembevételét. A problémák főként a néprajzi háttér hiányában keresendők. Ez magyarázza azt is, hogy lejegyzéseik precízek, mozdulatelméleti szempontból kifogástalanok, de nem tükrözik a táncos szándékait, amelyek gyakran csak a táncosokkal való szoros együttműködés és a sokszori megfigyelés révén válnak értelmezhetővé.¹⁸

¹⁶ Lugossy 1960.

¹⁷ Szentpál 1958, 1963.

¹⁸ További kifogások Martin – Pesovár 1963.

Az 1950-es évek elején a magyar néptáncutatás új generációja jelent meg Andrásfalvy Bertalan, Borbély Jolán, Maác László, Martin György, Pesovár Ferenc és Pesovár Ernő személyében, akiket a csoport két nemzetközileg is elismert tagjáról Martin és Pesovár generációjaként emlegetünk. *Martin György* (1932–1983) és *Pesovár Ernő* (1926–2008) a Budapesti Egyetem Néprajzi Tanszékén szereztek néprajzi, folklorisztikai ismereteiket Ortutay Gyula, Dégh Linda, Vargyas Lajos és mások vezetésével. Kutatói vénával megáldott gyakorló táncosok voltak, s tanítványi kapcsolatban álltak a nagyhatású táncos-koreográfus-kutató Molnár Istvánnal. Néptáncutatóként való megjelenésük egybeesett a jól felkészült táncutató munkaközösség megalakításával a Népművészeti Intézet keretében, amelynek mindannyian munkatársaivá váltak. S később velük alakult meg a néptáncutató részleg az MTA Népzeneutató Csoportjában 1965-ben (1974-től az MTA Zenetudományi Intézet Néptánc Osztálya). Az ő tevékenységük révén vált a néptáncutatás elszigetelt „egyéni” törekvésekből államilag támogatott, hosszú távú, generációkat átfogó kutatási területté (annak minden pozitív és negatív következményével). Pályájuk első szakaszában, körülbelül 1950 és 1960 között, a fiatal kutatók az extenzív gyűjtőmunkára és a terepmunka technikájának, módszerességének tökéletesítésére törekedtek. Az 1950-es évek végére, a jelentős tereptapasztalatok birtokában képesek voltak kialakítani saját kutatási modelljüket és elemző módszerüket. Ebben képesek voltak egyesíteni a hagyományos és a legújabb elméleti-módszertani eredményeket, amelyeket a korabeli folklórkutatás, a nyelvészet, a népzeneutató, a mozdulatelmélet és a zene- és tánc történet kínál.

A második periódusukban, nagyjából 1960 és 1970 között, a hangsúly az extenzív gyűjtőmunkáról átkerült a táncelemzés és rendszerezés feladatára. E korszak jelentős eredményeiként tarthatjuk számon Pesovár Ernő dél-dunántúli kánasztánc-elemzéseit,¹⁹ Martin 1959-ben megvédett diplomamunkáját nyolc kalotaszegi legényes táncfolyamat szerkezeti elemzésével, a motívum-morfológia elveit összefoglaló könyvét,²⁰ közösen írt módszertani tanulmányukat a strukturális elemzés elveiről.²¹ Az 1960-as években Martin (és részben Pesovár) bekapcsolódott a kelet-európai folkloristák és művészetelméleti szakemberek vitájába, amelynek témája a modellálás, illetve a szocio-kulturális tevékenységek tipológiája volt. A vita arról folyt, hogyan lehet létrehozni egy olyan általános elemző modellt, amely alkalmas a kinetikus-, zenei és irodalmi „szöveg”-struktúrák” elemzésére. A budapesti konferencia 1968-ban inspirálóan hatott Martin

¹⁹ Pesovár 1958.

²⁰ Martin 1958-ban végezte az 1959-ben megvédett diplomamunkája előkészítését. Ez az írás több évtizedes munkával továbbfejlesztett formában csak Martin halála után 2004-ben jelent meg „Mátyás István. Mundruc. Egy kalotaszegi táncos egyéniségvizsgálata” címmel. Martin 1964.

²¹ Martin – Pesovár 1961.

további szerkezeti elemző munkájára.²² Hasonlóan fontos elméleti és módszertani viták folytak ebben az időszakban a Nemzetközi Népzenei Tanács Táncterminológiai Kutatócsoportjában is, ahol Martin és Pesovár meghatározó szerepet játszott a közös koncepciók kidolgozásában. A munka során a különféle iskolázottsággal és különböző táncos környezetből érkező kutatóknak a munkabizottságban komoly kompromisszumokat kellett kötniük annak érdekében, hogy létrejöhessen a végső dokumentumként ismert „Syllabus” egységesnek tűnő szövege. Ezek a kompromisszumok azok, amelyek miatt a Syllabus” mint „univerzális” elemző módszer alkalmazhatósága a legjobb szándék ellenére, korlátozottá vált.²³ A harmadik alkotói periódusukban, az 1970-es években Martin és Pesovár generációja tovább folytatta az elemző modell fejlesztését, s elkezdte a hatalmas gyűjtemény kritikai forráskiadását régiók, táncstílusok és táncos egyéniségek szerint. Martin figyelmét ebben a korszakban az összehasonlító strukturális tipológia, az egyéni „táncos tudat” és a táncalkotás közösségi formái kötötték le. Ekkor készültek a Karsai Zsigmondról és Mátyás Istvánról írott egyéniségi monográfiák, amelyek e kutatási terület máig legnagyobb műveinek számítanak.²⁴ E két kötetben Martin példát adott a szisztematikus táncindex létrehozására, amelyben szótárszerűen rendez el egy táncos egyéniség „életműveként” felfogott, dokumentált táncrögtönzéseket, ismétlődő motívumsorokat, illetve az azok elemzése során kialakított motívumcsaládokat, motívumtípusokat és az egyedi motívumokat. Martin megállapítása szerint a táncos tudás legállandóbb, leginkább jellegadó részei a motívumok. Ezek képezik a generációkon átnyúló közösségi tudás meghatározó elemeit. A magasabb szerkezeti egységet alkotó motívumsorok ill. táncszakaszok már kevésbé állandóak, s formailag a legnyitottabbak a teljes táncfolyamatok. E tánckatalógus létrehozásával Martin példát akart mutatni, s egyben szilárd alapot akart teremteni egy jövőben átfogó, összehasonlító táncutatás megindításához. Pesovár ebben a korszakban az egyedi táncfolyamatok mikro-szintaktikai szinten való vizsgálatával foglalkozott. Tökéletesítette a táncfolyamatok szerkezeti viszonyainak formalizált, képletszerű megjelenítésének módját. A Syllabus elveihez képest egyszerűsítette és szemléletesebbé tette a lineáris szerkezet képletét. Aprólékos elemző munkájának fő bizonyítékai a páros táncok rendszerezéséről és a magyar tánc hagyományok történeti rétegződéséről kiadott könyvei.²⁵

A magyar néptánc kutatás mai generációja a számítógéppel segített formaanalízis kifejlesztésén dolgozik, amely lehetővé teszi a nagyobb arányú összehasonlítást, átfogó tánckatalógusok kidolgozását. A cél egy nemzetközi tudás-

²² Voigt 1969.

²³ IFMC 1975.

²⁴ Martin 1989, 2004.

²⁵ Pesovár 1997, 2003.

bázis létrehozása a különböző európai táncarchívumokból származó táncfolyamatok együttes formai-szerkezeti szempontú kezelésére.²⁶ E generáció egy másik tagja, Könczei Csilla az 1980-as és 90-es évek fordulóján a táncelemzésnek egy speciális, a kommunikációelmélet elveire épített módszerét javasolta. Ebben az értelemben Könczei a táncot, mint egy összetett multimediális szöveget (kommunikátumot) fogja fel, amely hasonlóan összetett, többdimenziós elemzési módot követel. Ebben a szellemben javasolja az elemzés szemantikai szempontjainak megerősítését.²⁷ Kürti László, Karácsony Zoltán, Pálffy Gyula és Fügedi János sikerrel alkalmazták, s egyes elemeiben továbbfejlesztették Martin és Pesovár elemző rendszerét, bizonyítva ezzel a módszer szélesebb körű alkalmazhatóságát.²⁸ Az utóbbi időben a táncfolklorisztikai, táncantropológiai stúdiumok révén a felsőoktatásban több helyen intézményesen is hozzáférhetővé váltak a táncelemzéssel kapcsolatos ismeretek, s várható, hogy a téma az újabb táncutatókat érdeklődését is megragadja majd.

A „MAGYAR MÓDSZER” NÉHÁNY SAJÁTOSSÁGA

Mivel a Martin és Pesovár által kifejlesztett elemző módszer, amelynek lényeges elemei, mint a „magyar iskola” eredményei, beépültek a hazai és a nemzetközi szakmai köztudatba, nem tartom szükségesnek aprólékos bemutatását.²⁹ Inkább néhány sajátos vonására és jellemző alkalmazási területére hívnám fel a figyelmet, mint pl. az alapvető elemzési egységek kérdése, a támaszték elmélet, a variáns elmélet, a strukturális tipológia, az egyéniségi elv, az improvizáció, a zene és tánc együttes szerkezeti elemzésének kérdése. Amint Martin és Pesovár 1961-ben megjelent módszertani vázlatában és más kapcsolódó írásaiban látjuk, a magyar módszer nem egy véglegesen kidolgozott, zárt rendszer. Inkább tekinthető egy nyitott, folyamatosan változó, tökéletesedő szemléletnek, amely képes több, egymással kapcsolatba hozható (alkalmanként esetleg egymást kizáró) módszertan eleminek ötvözésére. Ebben a formájában például a módszer nem fedi le a strukturális elmélet összes területét. Martin és Pesovár a néptánc (mint mozgásnyelvezet) morfológiai és szintaktikai elemzésére koncentráltak, s csak annyiban érintették a morféma alatti és a teljes táncfolyamat feletti szerkezeti kérdéseket, amennyiben azt szükségesnek tartották.

²⁶ Felföldi 2005b; Fügedi 1998.

²⁷ Könczei 1989, 1993.

²⁸ Kürti 1980; Pálffy 1989; Karácsony 1990.

²⁹ Lásd Anca Giurchescu és Eva Kröschlova együttes átfogó tanulmányát Kaepler – Dunin 2007: 21–52.

A táncszerkezet elemzésének alapvető forrása, a „magyar iskola” szerint, a táncos mozgás, mint „kinetikus nyelvezet”, amely a táncos közösségek tagjainak előadásában jelenik meg, s amit a tánckutató megfigyel, dokumentál és mozdulatjelíró rendszer segítségével a filmről lejegyez. Az elemzés alapja az „egyedi táncfolyamat” – a táncmozdulatok zárt, strukturált, jelentéssel bíró és szervezen összetartozó sorozata – amely egy helyi közösség táncos gyakorlatának egészéből különíthető el. (Nyelvi analógiát használva, ez hasonlít egy bizonyos közösség nyelvét beszélő ember egyetlen „beszédaktusához”).³⁰ Az így „izolált” táncfolyamatok három jellemző formában jelennek meg: 1. filmdokumentum, 2. lejegyzés, 3. kutatói megfigyelés. (Ezek háttérében számos más forrás van, az írott helyszíni feljegyzésektől, a kiegészítő hang- és audiovizuális felvételeken, fotókon át a kutatók emlékezetében megmaradt, leíratlan benyomásokig, amelyek segítik a táncfolyamat elemzését, értelmezését.) Természeténél fogva mind a három megjelenési forma bizonyos mértékig idealizált képe egy valamikor, valamilyen körülmények között előadott táncrögtönzésnek, amely magán viseli a „táncos valóság” dokumentálásának, értelmezésének objektív és szubjektív feltételiből származó hatását.

Az elemző folyamat az egyedi táncfolyamat elkülönítésének pillanatában már a filmfelvétel során elkezdődik, majd folytatódik a tánclejegyzéssel. Az elemzés alapjában mégis a tánclejegyzés alapján történik a többi forrás állandó figyelembevételével. Az egyedi táncfolyamat elemzése főként a tánc lineáris (időbeli) szerkezetének föltárását teszi lehetővé, de korlátozottan bepillantást nyerhetünk általa a folyamat vertikális – alá-fölérendeltségi viszonyrendszerébe, a táncalkotás folyamatába is. A táncalkotás törvényszerűségeit a maguk teljességében csak több táncváltozat szerkezeti sajátosságainak összevetése, a lineáris-statikus és a verikális-dinamikus szemlélet együttes alkalmazása révén érhetjük csak el. Fontos, hogy az összehasonlítandó táncfolyamatok egy olyan összehasonlító keretből származzanak, pl. egyetlen táncos egyéniség életműve, egy közösség, egy régió táncagyománya, ill. egy tánc típus, egy táncműfaj jellemző példája, ami által a táncok valóban összehasonlíthatóvá válnak. Az ilyen teljességre és szemléleti komplexitásra törekvő elemzési módszer révén juthatunk el a kutatás során az improvizáció, a variáció, a kreativitás, a táncos készség, a táncos tudás fogalmához.³¹

A folklórelmélet egyik alapvető megállapítása, hogy a hagyományos kultúra kifejező formái „változatok”-ban élnek. Ez a folklór alapvető megjelenési formája. Tehát az egyedi táncfolyamatok is korábbi táncrögtönzések változatainak tekinthetők, amelyek a kelet-európai táncagyományokban a szabad, egyéni,

³⁰ Martin – Pesovár 1961; Karsai – Martin 1989; Martin 2004.

³¹ Saussure parole-langue és Chomsky competence-performance koncepciója segít ennek az elemző problémának a megértésében.

improvizatív táncalkotás eredményei s nyitott, laza struktúrában jelennek meg.³² Ez a sajátosság megköveteli, hogy a tánckutatók nagy figyelmet szenteljenek a variációnak, mint az egyik legfontosabb formaalkotó elvnek.³³ A formaelemzés alapvető feladata a táncelemek minden szerkezeti szinten való „beazonosítása” és tipologizálása. Beazonosításon a motivizálást – a legkisebb, szerves, jelentéssel bíró egységek megállapítását – majd az azokból felépülő nagyobb szerkezeti egységek meghatározását értjük a motívumsorokon, szakaszokon, tételeken, részeken át a teljes táncig. A tipologizálás a plasztikai, ritmikai, mozgásos, szerkezeti és testi különbségeket figyelembe vevő minőségi és mennyiségi elemzés segítségével történik. Ennek alapján jelentős és jelentéktelen variánsokat különböztetünk meg. A jelentős variánsok az esetek többségében tudatos szépítő szándék és határozott formaalkotó elgondolás eredményei, aminek következtében a változatok jelentős mértékben különböznek egymástól. Minden jelentős variánsnak több-kevesebb jelentéktelen variánsa van apró, elenyésző különbségekkel. A variánsok mennyiségi vizsgálata megmutatja a szerkezeti egységek variabilitásának, változatgazdagságának, variálhatóságának mértékét, s ebből következtethetünk a szerkezet oldottságának vagy szabályozottságának mértékére. A variánsok osztályozása változatcsoportokat – típusokat – eredményez, amelyek közös formai, szerkezeti és funkcionális jegyeket hordoznak.³⁴ A változatok nélküli szerkezeti elemek – az ún. invariánsok – úgy is értelmezhetők, mint új alkotói javaslatok a táncos közösség számára. Ha a javaslat elfogadásra talál, az invariáns jelentős variánssá válik számos jelentéktelen variánssal, vagy ha nem, idővel eltűnik a gyakorlatból.

Martin például Karsai Zsigmond 1943-tól 1983-ig dokumentált 62 táncfolyamatában 1571 egyedi motívumot, 332 egyedi táncszakaszt (pontot) vett számba. Az egyedi motívumok között 275 jelentős motívumvariánst állapít meg. A többi ezek jelentéktelen változata. A variánsokat 18 motívumcsaládba és 102 motívumtípusba sorolja. A motívumváltozatok között 28 egyszeri előfordulási, invariáns motívumot talált. Az így megállapított csoportok szótárszerű elrendezésének elveként a motívumgyököket választja.³⁵ A motívumgyökök előfordulása alapján létrehozott motívumcsaládok elrendezése nyomán jött létre Karsai, mint táncos egyéniség teljes motívumkészletét átfogó motívumkatalógus.³⁶

³² A Martin és Pesovár által kidolgozott változat-elmélet a magyar és a nemzetközi folklórelméletben gyökerezik. Lásd Ortutay 1959.

³³ Martin 1964, 2004; Karsai – Martin 1989; Martin – Pesovár 1961, 1963.

³⁴ Karsai – Martin 1989.

³⁵ Martin elméletében a „gyök” a legfontosabb, jelentéssel bíró szerkezeti elem, amely rendelkezik a szükséges mennyiségű fázissal, már nem lehet tovább bontani a „gyök” egységének megsértése nélkül.

³⁶ Karsai legkedvesebb motívuma a felverő bokázó, amely 10 motívumtípust ölel fel 285 jelentős és jelentéktelen motívumváltozattal a háttérben. Karsai – Martin 1989.

A motívumok közötti rokonság mértékét a fentebb említett mozgásos, szerkezeti és testi jellegzetességek határozzák meg. Közülük a „támaszték”-nak – a súlyt hordó testrésznek – jelentős szerepe van az elemzésben, a rokonság megállapításában. Martin és Pesovár a támaszték három alaptípusát különbözteti meg a kelet-európai hagyományos táncok elemzése számára: 1. ismétlő egyes, 2. váltó egyes és 3. kettős támaszték. A támaszték típusát jelző számok alkotják a motívum támasztékmutatóját, amely a támaszték ritmikai viszonyait mutató ritmusképlettel és a plasztikai, mozgásbeli sajátosságokat jelölő mellékjelekkel kiegészítve a motívummorfológia alapvető elemző eszköze.³⁷

A táncelemzésnek ezek a módszerei meggyőzhetik a kutatókat arról, hogy a táncok szerkezeti elemzése, a variabilitás (a változékonyság mértéke) motivációinak és tendenciáinak vizsgálata képessé teheti a kutatókat az egyéni kreativitás és a közösségi tudás sajátosságainak megvilágítására. Az eredmények viszonylagosságát csökkenti, általános érvényét növeli, ha megfelelő mennyiségű és minőségű táncpéldát ill. megfelelő összehasonlítási keretet használunk az elemzéshez.

A variáció kérdése közel áll a rögtönzés és szabályozódás kérdéséhez. A rögtönzés a formaalkotás egyik jellegzetes formája, amelynek során a „tervezés”, az „alkotás” és az „előadás” csaknem ugyanabban a pillanatban, egyszerre valósul meg. Ilyen értelemben a táncot egyszerre értelmezhetjük a táncalkotás folyamatának és eredményének. Amint Martin mondja:

„Az improvizáció csupán látszólag – az első pillantásra és a felületes szemlélő számára – jelent ösztönös anarchiát és csupa véletlenszerű esetlegességet. A rögtönzés mindig bizonyos egyéni és közösségi törvényszerűségek, szabályok szerint történik. Az improvizáció készsége és jelensége mögött mindig hosszú gyakorlat rejlik, s minden pillanatnyi rögtönzés már korábban megvalósult alkotások egymástól kisebb-nagyobb mértékben eltérő változatainak sorozatába illeszkedik.”

Az improvizatív táncalkotás különböző, egymásnak ellentétes pólusok feszültségének erőterében jön létre. Ilyenek a másság és azonosság, a szabadság és szabályozottság, a nyitottság és befejezettség, a váratlanság és a vártság stb. Az egyik oldalról a táncos hűséges akar maradni a közösségi emlékezetben őrzött hagyományos formához – az azonossághoz, az előre várhatóhoz szeretne ragaszkodni, másrészt táncát egyéni tudása szerint a „pillanathoz” igyekszik igazítani, fokozni az előadás hatását, meglepetést szeretne okozni. A rögtönzés és szabályozódás fontos szempontjai a grammatikalitás (vagyis az illető táncfajta strukturáltságának módja és mértéke), másrészt tánczenéjük jellege. Ezeknek a

³⁷ Lásd Martin és Pesovár 1961-ben kiadott módszertani tanulmányát.

szempontoknak az elemzése nagyon fontos a kelet-európai táncalkotás megértése szempontjából.

A tánc és zene kapcsolatának kérdése összefügg a tánc, mint komplex jelenség elmeinek mellérendelő vagy alárendelő kapcsolatának kérdésével. Nyilvánvalónak látszik, hogy a jelenség minden egyes összetevője (dráma, játék, költészet, zene) s esetenként a tárgyi kellékek (tánceszközök, viselet stb.) meghatározó szerepet játszhat a táncalkotás strukturálásában. Kelet-európában a hagyományos táncok esetében az összetevők valamelyikének dominanciája a műfajfüggő. A szórakozó (ún. résztvevő) táncok többségében a zene dominanciáját tapasztalhatjuk a többi összetevő felett. A táncmozdulatok és a zene (a szöveggel együtt, ha van) ugyanabban a metro-ritmikai és tempóbeli keretben mozog. Kapcsolatuk nem pontos megfelelést, hanem szerkezeti elemeik egyfajta „összjátékát” jelenti, amelyben mindegyikük lehet meghatározó és adhat impulzusokat a másik számára. Komplex zenei kíséret esetén (melodikus és ritmikus kíséret együtt) gyakran a ritmikai kíséretnek van nagyobb szerepe a szerkezet tagolásában.³⁸ Martin módszertanában a zenei jellegzetességeknek meghatározó szerepük van a szerkezeti elemzésben és a táncok osztályozásában. Azt hangsúlyozza, hogy a zene és tánc összefüggését figyelembe kell venni a táncforma elemeinek megállapításában, a beazonosításában, a tánc szerkezeti elemeinek tipologizálásában és a történeti rétegek megállapításában.³⁹ Szentpál Mária kritikai írásában arra figyelmeztet, hogy a zenei elv túlhangsúlyozása félrevezetheti az elemzőt a tánc formai elemzésében.⁴⁰ Az egyéniségi elv a magyar szerkezeti elemzésben fontos szempontként jelenik meg.⁴¹ Ez nem csak abban nyilvánul meg, hogy az egyedi táncos egyéniségek rögtönzéseit, mint táncos tevékenységük eredményét elemezzük, hanem egy sor más területen is megjelenik. Például a táncalkotás egész életen való vizsgálatánál, a táncos egyéniségek és közösségük viszonyának leírásánál, az egyéni kreativitás és a közösségi tudás kapcsolatának bemutatásánál stb. Lehetővé teszi, hogy a kutató nyomon követhesse a kompozíciós elvek változását egy táncos egész életpályája keretében.⁴² A rendszeres megfigyelés és dokumentálás segít abban, hogy megértse a táncalkalmak keretében az egyes táncok előadása során megnyilatkozó jelentés-tulajdonítási folyamatokat.

³⁸ Martin – Pesovár 1961; Martin 1965b, 1980a: 399–404; Felföldi 2001.

³⁹ Martin 1977a: 286–287, 1977b.

⁴⁰ Szentpál 1981.

⁴¹ Ez egy széles körben használt megközelítés a társadalom- és kultúratudományok területén, amelynek célja, hogy megvilágítsa a közösségek egyedi tagjainak szerepét. Érdemes megemlíteni a magyar előadó-központú népmese-kutatás – a Budapesti iskola – eredményeit, amelyet főként Ortutay Gyula és Dégh Linda neve fémjelez. Nagy hatással voltak az egyéniségi elv kialakulására a magyar néptánc kutatásban. Ortutay 1978; Dégh 1960, 1995.

⁴² Felföldi 1999, 2001, 2005a.

Martin 1977-ben írott cikkében ragyogó összegzést ad azokról a hatáskeltő eszközökről, amelyet az egyes táncosok alkalmaznak:

„A legényes táncosok tudatosan törekszenek táncuk változatos felépítésére, mindig új, érdekes formák felsorakoztatására. Ezzel kötik le a nézők figyelmét, s tartják ébren a táncuk iránti érdeklődést. Kerülik a monotóniát okozó motívumismétlést, s a visszatérést csak fomaalkotó funkcióban (a kezdőformulánál és a zárások ütemében) alkalmazzák... „A zsúfolt sokféleség mozaikokra való széthullását elsősorban néhány elemi kompozíciós törvény jelenléte gátolja: a változatos tartalmú szakaszokat az azonos terjedelmű, hasonló felépítésű szakaszstruktúrák, a repríz-szerű kezdőformulák és zárlatok fűzik össze, valamint a ritmikai struktúra állandó kerete, parallelizmusa. A szakaszok magasabb egységbe, tánckompozícióba való tömörítése azonban más rejtettebb szabályszerűségeknek is köszönhető, mégpedig a különböző táncalkotó tényezők rondó-szerűen hullámzó mozgástendenciájának.”⁴³

A táncos egyéniségek témája szorosan kapcsolódik a „táncos tudás” kérdéséhez, amely nem csak a tiszta „know-how” (a mozgáskészletet, a nyelvtant és a kompozíciós szabályokat), hanem a „táncolni tudás” ismeretét (hogyan kell viselkedni egy táncosnak a tánc során), s a „táncról való” tudást is (a táncra vonatkozó emlékeket, véleményeket, ideológiákat, értékeléseket stb.). Martin 1977-ben írt cikkében egy táncos ember táncra vonatkozó tudásáról és a zene-tánc kapcsolatáról nagyon jó példát ad a strukturális és a kognitív szemlélet összekapcsolására a néptánc kutatásban.⁴⁴ A szisztematikusan kiválasztott táncos egyéniségek egyéni tudásának vizsgálata elvezetheti a kutatót a közösségi emlékezet tartalmának meghatározásához egy helyi közösségben vagy egy régióban.⁴⁵

A strukturális tipológia a formai-szerkezeti elemzés és az osztályozás összekapcsolást jelenti, amelynek célja, hogy mélyebb genetikai, tipológiai és történeti kapcsolatot fedezzünk fel az egyes táncrögtönzések és táncfajták között.⁴⁶ Ezen a területen kimagasló teljesítménynek számítanak Martinnak a magyar körtáncok és európai kapcsolatairól, Pesovárnak a páros táncok történeti rétegeiről és műfajairól szóló könyve és közösen kiadott összefoglalójuk a körverbunkok típusairól, széles földrajzi kapcsolatrendszeréről és történetéről.⁴⁷ Martinnak a magyar tánc típusok kelet-európai kapcsolatairól szóló tanulmánya példa-

⁴³ Martin 1977a: 286–287.

⁴⁴ Martin 1977c, 2004.

⁴⁵ A „táncos tudás” fogalma közelebb van Chomsky competence-performance koncepciójához, mint Saussure langue és parole elgondolásához.

⁴⁶ A narratív folklórban a legjobb példák az ilyen fajta kutatásra: V. I. Propp mesemorfológiája Propp 1958; Lévi-Strauss strukturális mítosz-elemzéseit Lévi-Strauss 1963; és a Matti Kuusi által végzett strukturális közmondáskutatás Lauhakangas 2001.

⁴⁷ Martin 1979a; Pesovár 1997; Lányi – Martin – Pesovár 1983.

mutató a strukturális elemzés módszerének és korábbi eredményeinek regionális, összehasonlító tánc kutatásban való alkalmazására.⁴⁸ A célja az volt, hogy egy elemező-összevető tanulmány keretében bemutassa a táncrögtönzések egy körének formakészletét és „nyelvtanát”, hogy megérthessük a helyi tánc kultúrák jellemző sajátosságait. A kelet-európai rögtönzött táncok szerkezeti típusainak és kapcsolatainak feltárására Martin egy hármás elemzési keretet javasolt. Ezek: 1. egyetlen táncos egyéniség életműve, 2. egy-egy régió tánc készletének kerete, és 3. a fő történeti tánc típusok kerete. Hangsúlyozta, hogy a szerkezeti elemek ilyen hármás keretben való együttes elemzése megvédheti a kutatót a nagy tévedésektől.⁴⁹ Táncindexek (katalógusok vagy szótárak) szerkesztése a tánc változatok egy jól körülhatárolt gyűjteménye alapján, a strukturális tipológia alapvető eszközének tekinthető.⁵⁰ A szisztematikusan elkészített tánc katalógusok szilárd alapot teremtenek majd a széleskörű összehasonlító tánc kutatáshoz.

ÖSSZEFOGLALÁS

Amint fentebb említettük, a magyar elemző módszer nem egy véglegesen meghatározott, zárt rendszer. Nyitott, változtatható, fokozatosan épülő koncepció. Nem fedi le az elméleti strukturalizmus minden területét, főleg a jól körülhatárolt regionális mozgásnyelvek morfológiai, fonológiai és szintaktikai jellemzőire koncentrálnak. Egyik fő sajátossága, hogy a kelet-európai improvizatív néptáncok vizsgálata során alakult ki, a kutatás tárgyának megfelelő megközelítések és módszerek egységes szemléletté való összeillesztése révén.

Martin György legfőbb eredményei e területen a széles körben alkalmazható motívum-elmélet, amely alapvető szerepet játszott a strukturális koncepció megalapozásában. A táncalkotás hagyományos elveinek vizsgálatával, rögtönzés-szabályozódás fogalmainak meghatározásával, az egyéniségi elv elmélyült alkalmazásával és a tánc katalógus modelljének megteremtésével messze előre vitte az európai tánc kutatást.⁵¹ Pesovár Ernő munkássága eddig főleg a nagyobb szerkezeti elemek vizsgálatát és a szerkezeti tipológia elméletét vitte tovább.⁵²

⁴⁸ Martin 1965.

⁴⁹ Martin 1964: 231, 198a: 395.

⁵⁰ Martin először 1955-ben kísérelt meg motívumkatalógust készíteni a bagyi táncok motívumanyagából. 1964-ben tette közzé a Sárköz – Duna mente teljes táncanyagának tánc típusonként rendezett motívumkatalógusát. Két erdélyi táncos egyéniség egész „életművét” jelentő legényes táncainak teljes katalógusát Martin halála után jelentették meg tanítványai. Martin 1955, 1964, 2004; Karsai – Martin 1989.

⁵¹ Martin 1955, 1964; Karsai – Martin 1989, 2004.

⁵² Pesovár 1961, 1965, 1976, 1997.

A magyar tánckutatás mai generációja⁵³ különféle irányokban fejlesztik tovább a kutatást. Egyrészt igyekeznek megvalósítani az előző generáció által kidolgozott nagyszabású forráskiadó terveket, amelyek a szerkezeti elemzésre épülnek. Másrészt törekszenek a magyar elemző módszer továbbfejlesztésére. A többdimenziós, multimediális „mozgás-szövegek” vizsgálatában új szempontnak számít a „grammatikalitás” (a szabályozottság mértékének) megvilágítása a számítógéppel segített összehasonlító kutatás és a tánckatalógusok készítése révén. A kontextusvizsgálat és a szituáció-analízis révén nagyobb hangsúlyt fektetnek az „adresszivitás” és a „dialogikalitás” vizsgálatára, amely az eddiginél mélyebb betekintést enged majd a közösségi táncalkotás módszereibe.

A magyar strukturális elemző szemlélet egyik fő mondanivalója, hogy a formai-szerkezeti elemzés nem önmagáért való elméleti konstrukció, hanem egy hatékony kutatási eszköz az etnokoreológusok kezében; bármely módszert kövessenek is.

IRODALOM

- BERZSENYI Dániel
1982 *Összes versei*. Budapest. Szépirodalmi Könyvkiadó.
- CHOMSKY, Noah
1988 *Generative grammar. Its Basis, Development and Prospects*. Kioto: University of Foreign Studies
- DÉGH Linda
1960 Az egyéniségkutatás perspektívái. *Ethnographia* LXXI. (1960) 28–44.
1995 Narratives in society: a performer-centered study of narration. *FF Communications* 225. Helsinki: Academia Scientiarum Fennica.
- FELFÖLDI László
1999 A táncos egyéniségkutatás elveinek és módszereinek kialakulása. Történeti áttekintés. *Zenatudományi dolgozatok*: 139–159. Budapest: MTA Zenatudományi Intézet.
2001 Connections Between Dance and Dance Music: Summary of Hungarian Research: Summary of Hungarian Research. *Yearbook for Traditional Music* Vol. 33. 2001. 159–165.
2005a Considerations and problems of performer-centered folk dance research. Elsie Ivancich Dunin, Anne von Bibra Wharton, László Felföldi (editors), *Dance and society*. 24–32. Budapest: Akadémiai Kiadó; European Folklore Institute.
2005b A táncfolklorisztikai adatok leírásának és kiadásának szabályzata. *Zenatudományi dolgozatok*. Budapest: Institute for musicology of the Hungarian Academy of Sciences (under publication).

⁵³ Felföldi László, Fügedi János, Karácsony Zoltán, Könczai Csilla, Pálffy Gyula és tanítványaik.

FÜGEDI János

- 1998 Computer Applications in the Field of dance notation. *Studia Musicologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 39/2–4. 1998. 221–241. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- 2005 Táncszerkezet és motívumhasználat Jakab József pontozóiban. *Zenatudományi dolgozatok 2004–2005*: 259–318. Budapest: MTA Zenatudományi Intézet.

GÖNYEY Sándor – LUGOSSY Emma

- 1947 *Magyar népi táncok*. Budapest: Budapest Székesfővárosi Irodami és Művészeti Intézet.

HARASYMCZUK, W. Roman

- 1939 *Tance huculskie*. Lwow: Nakł. Tow. Ludoznawczego.

IFMC

- 1975 Foundation for the analysis of the structure and form of folk dance: syllabus. *Yearbook of the IFMC* (1974) 6: 115–135. Ontario: Canada.

KARÁCSONY Zoltán

- 1990 Egy bogártelki férfi legényes motívumkincse. *Táncatudományi Tanulmányok*: 122–163. Budapest: Magyar Táncművészek Szövetsége.

KARSAI Zsigmond – MARTIN György

- 1989 Lőrincréve táncélete és táncai. *Műhelytanulmányok a magyar zene történetéhez 10*. Budapest: MTA Zenatudományi Intézet (co-authors).

KÖNCZEI Csilla

- 1989 Motívumépítkezési elvek a hétfalusi borica táncban. *Táncatudományi tanulmányok 1988–1989*: 145–169. Budapest: Magyar Táncművészek Szövetsége (Summary in English.)
- 1993 Ötletek a tánc textológiai elemzéséhez. [Ideas for the textological analysis of dance]. *Korunk* 8: 47–55. Kolozsvár: Kortárs Kiadó.

KURZWEIL, Edith

- 1980 *The age of structuralism: Lévi-Strauss to Foucault*. New York: Columbia University Press

KÜRTI László

- 1980 Hungarian dance structures: a linguistic approach. *Journal for the anthropological study of movement* 1(1): 45–63.

LAJTHA László; GÖNYEY Sándor

- 1937 Tánc. *Magyarság Néprajza* 4: 76–131. Budapest: Királyi Magyar Egyetemi Nyomda.

LAUHAKANGAS, Outi

- 2001 The Matti Kuusi International Type System of proverbs. *FF Communications* 275. Helsinki: Academia Scientiarum Fennica.

LÁNYI Ágoston – MARTIN György – PESOVÁR Ernő

- 1983 *A körverbunk története, típusai és rokonsága*. Budapest: Zeneműkiadó

LÉVI-STRAUSS, Claude

- 1963 *Structural anthropology*. London: Allen lane, Trans. Claire Jacobson and co.

LUGOSSY Emma

- 1952 A mozdulatmegörökítés módjai. *Táncművészet*. 279. Magyar Táncművészek Szövetsége.
- 1954 A közölt táncok koreográfiái vizsgálata. In Lugossy Emma: *39 verbunktánc*: 19–23. Budapest: Zeneműkiadó.

- 1956a A táncírásról. *Táncművészeti Értesítő*: 66–72. Budapest: Magyar Táncművészek Szövetsége.
- 1956b A táncok rendje. In Kiss Lajos (szerk.): *Magyar Népzene Tára* III/B. Lakodalom. Budapest. 417–660.
- 1960 A magyar népi táncok mozgáselemei és motívikája. *Tánc tudományi Tanulmányok 1959–1960*: 167–210. Budapest: Magyar Táncművészek Szövetsége (French summary).
- MARTIN György
- 1955 Bag táncai és táncélete. *Néptáncosok Kiskönyvtára* vol. 16–18: Budapest: Művelt Nép.
- 1964 *Motívumkutatás, motívumrendszerezés. A sárközi-Duna menti táncok motívumkincse*” Budapest: Népművelési Intézet. (Motif-catalogue of 62 pages by Lányi Ágoston.)
- 1965/a East-European relations of Hungarian dance types. In Ortutay Gyula – Bodrogi Tibor (editors), *Europa et Hungaria. Congressus Ethnographicus in Hungaria*. 469–515. Budapest: Hungarian Academy of Sciences.
- 1965/b Considérations sur l'analyse des relations entre danse et la musique de danse populaires. *Studia Musicologica* Tom. VII. 315–338.
- 1965/c Beszámoló a Népművészeti- és Népművelési Intézetben végzett tánckutató munka eredményeiről. *Ethnographia* LXXVI. 251–259.
- 1968a Performing style in the dances of the Carpathian basin. *Journal of the International Folk Music Council* 20: 59–64. Cambridge: International Folk Music Council.
- 1977/a Egy improvizatív férfitánc struktúrája. *Tánc tudományi Tanulmányok 1976–1977*. 264–300.
- 1977/b Struktur eines improvisativen Männertanzes. *Studia Musicologica* Tom. XIX. 39–62.
- 1977/c A magyar néptánc kutatás egy évtizede 1965–1975. *Ethnographia* LXXXVIII. 165–183.
- 1977d A táncos és a zene. Tánczenei terminológia Kalotaszegen. *Népi Kultúra-Népi Társadalom* 9: 357–389. Budapest: Akadémiai Kiadó
- 1979a Tánc”. In Ortutay Gyula (szerk.): *A Magyar Folklór*. 477–539. Budapest: Tankönyvkiadó.
- 1979b *A magyar körtánc és európai rokonsága*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- 1980a Improvisation and Regulation In Hungarian Folk Dances. *Acta Ethnographica Hungarica* Tom. 29. 391–425. Budapest: Hungarian Academy of Sciences.
- 1980b The Traditional Dance Cycle – as the Largest Unit of Folkdancing In Konferenz bericht ed. Hery Sjöberg: *Der ältere Paartanz in Europa*. 46–66. Stockholm: Arkivet För Folkig Dans Dansmuseet.
- 1982 A Survey of the Hungarian Folk Dance Research. *Dance Studies* Vol. 6. 9–45.+30 photos. Jersey: Channel Islands Centre for dance Studies.
- 2004 „Mátyás István Mundruc. Egy kalotaszegi táncos egyéniségvizsgálata” Budapest: Planétás Kiadó, MTA Zenetudományi Intézet (posthumus).
- MARTIN György – PESOVÁR Ernő
- 1961 A magyar néptánc szerkezeti elemzése. Módszertani vázlat. *Tánc tudományi Tanulmányok 1959–1960*. 211–248. Budapest: Magyar Táncművészek Szövetsége.
- 1961 A structural analysis of the Hungarian folk dance. A methodological sketch. *Acta Ethnographica* 10. 1–40. Budapest: Hungarian Academy of Sciences.

- 1963 Determination of Motif Types in Dance Folklore. *Acta Ethnographia* Tom. 12. 295–331. Budapest: Hungarian Academy of Sciences.
- 1982 Táncelemzés. In. *Magyar Néprajzi Lexikon V.* Ortutay Gyula (főszerk.) Budapest. 176.
- MOLNÁR István
- 1947 *Magyar táncgyománnyok.* Budapest: Magyar Élet Könyvkiadó.
- ORTUTAY Gyula (ed., preface)
- 1978 *Fedics Mihály mesél.* Budapest: Akadémiai kiadó (második kiadás).
- 1959 Variáns, invariáns, affinitás *MTA I. Osztály Közleményei 9:* 195–238. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- PÁLFY Gyula
- 1989 Négy vajdakamarási sűrűlegényes. *Ethnographia 1987 2–4:* 304–349.
- PESOVÁR Ernő
- 1961 A simonfai verbunkok formai elemzése. *Néprajzi Értesítő 42:* 51–85.
- 1963 Der heutige Stand der ungarischen Volkstanzforschung. *Journal of the International Folk Music Council 15:* 53–57. London: International Folk Music Council.
- 1965 Les Types de la danse folklorique hongroise. *Studia Musicologica Academiae Scientiarum Hungaricae 7 (1–4).* Budapest: Akadémiai Kiadó.
- 1976 Three round Verbunks. *Dance studies 1.* 47–52. Jersey, Channel Islands, United Kingdom: Centre of Dance Studies.
- 2003 *Táncgyománnyunk történeti rétegei. A magyar néptánc története.* Szombathely: Berzsenyi Dániel Főiskola
- 1997 *A magyar páros táncok.* Budapest: Planétás Kiadó.
- PROPP, Valerij Jakovlevich
- 1968 *Morphology of Folk Tale.* Texas: University of Texas Press.
- REARICK, Elizabeth
- 1939 *Dances of Hungarian.* New York: University of New York.
- RÉTHEI PRIKKEL Marián
- 1924 *A magyarság táncai.* Budapest: Studium.
- SAUSSURE, Ferdinand de
- 1972 /1916/ *Cours de linguistique générale.* édition critique préparée par Tullio de mauro, Pstris: Payot.
- SZENTPÁL Mária
- 1981 A magyar néptáncelemzés néhány problémája. *Tánc tudományi Tanulmányok 1980:* 59–244. Budapest: Magyar Táncművészek Szövetsége [Summary in English].
- SZENTPÁL Olga
- 1958 Versuch einer Formanalyse der ungarischen Volkstänze. *Acta Ethnographica 7:* 257–336. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- 1963 Arbeau francia gaillardjainak formai elemzése. *Tánc tudományi Tanulmányok 1963–1964.* 79–148.
- VOIGT, Vilmos (compiler)
- 1969 Modellálás a folklorisztikában. *Ethnography 3:* 347–430. Budapest: Akadémiai Kiadó.

*László Felföldi*STRUCTURAL APPROACH IN THE RESEARCH
OF HUNGARIAN FOLK DANCES

The task of analyzing dances is one of the important phases in the folk dance research process, together with documenting or noting down dances as well as interpreting, classifying, and systematizing them, before publishing the available sources. The efficiency and correctness of the analyzing process depends on the reliability of the documents, the premises of the analysts, and the effectiveness of their methodology. According to the particular research target, analysts can apply various methods as well as different approaches, ranging from the historical point of view through formal, functional, or musical approaches to other kinds of viewpoints. The more complex a methodology is, the more hope there is for chances to recognize 'dancing reality' in details.

Structuralism, the approach based on formal and structural features of individual phenomena, emerged in the middle of the 20th century; first in linguistics, then in the field of social disciplines and cultural studies as well as in art. In Hungarian folk dance research, the structuralists' viewpoint appeared in the second half of the 50's, prompted by the initiation of several dance researchers' generations. There was a specific need for a tool, appropriate for the analysis of the forms, the structure, and the morphology of mainly unique, improvised East-European folk dances. It represented the endeavor that placed the dancing movements in the focus of the investigation, in contrast to the previously dominant ethnographical-functional approach.

Irodalom és folklór összefonódása egy Csokonai-anekdota körül (Esettanulmány)¹

A Csokonai-anekdoták között akad egy sajátos, s ezért különösen figyelemre méltó példa, amikor is egy Csokonai-anekdota magának az életműnek egy bizonyos szövege köré látszik épülni. Az *A' Kovátsi út* című leoninusról van szó, amely esetében az első két sor dialogikus formájú, egy kérdés és a rá adott felelet, s bele van foglalva egy helységnév is:

„Hallá kend Bátsi! van e még jó messze Kovátsi?
f. Szent Pál sánta lova még mehet arra tova.”²

Az irodalomtörténeti és a folklórisztikai szakirodalom nagy bőségben tárta föl már eddig is azokat a narratívumokat, amelyek e két sor köré települtek. Ezek a szövegek fölismerhetően a következő állandó elemekkel rendelkeznek: az egyik személy vándorlása során megszólít egy másik, számára ismeretlen személyt, s a kérdése, amely egy település távolságát firtatja, versben van megfogalmazva – erre a megszólított szintén versben válaszol, s ezek után az első személy többnyire fölismeri a másikban a költőt, vagy legalábbis a hozzá hasonló karaktert. Ezt az alapsémát számos eltérő változat jellemzi. Idetartoznak azok az anekdoták, amelyek Csokonainak és Bessenyei Györgynek az állítólagos találkozását kapcsolják hozzá eredetmagyarázatként a fontos elemeiben – azaz első-sorban a rímzavakban – felismerhetően megőrzött leoninushoz.³ A történet több változatát folklórhagyományként is feljegyezték,⁴ gyakran nem is Csokonai alakjához kötve.⁵ A Magyarországon, illetve Erdélyben előforduló Kovácsi nevű helységekhez kapcsolódva az anekdota különféle variációkat mutat; vagy úgy, hogy Csokonai személye megőrződött ugyan, de a feleletet adó személy kiléte

¹ A dolgozat az MTA Bolyai Ösztöndíj támogatásával készült. Ezúton szeretném megköszönni Gulyás Judit és Szilágyi Miklós szakmai tanácsait.

² Csokonai Vitéz 1988: 62.

³ L. Szilágyi Ferenc és Lukács László alapos összefoglalását: Szilágyi 1998; Lukács 2005: 77–79; Lukács 2007: 56–60.

⁴ Szűcs 1965: 48; a Szilágyi Ferentől följegyzett változatot l. Csokonai Vitéz 1988: 484; Vajda 2006: 27.

⁵ Vö. A. Molnár 2002: 132.

mindig más és más – így kerülhetett az anekdotába Csokonai és Berzsényi, Csokonai és Sárközy István⁶, Csokonai és egy pásztor, Csokonai és egy kanász, Csokonai és egy, az osztrák uralom elől (!) álruhában bujdosó költő, Csokonai és Balassi találkozása.⁷ Az is előfordul, hogy a szereplők még szabadabban variálódnak, s a rigmushoz még Csokonai neve sincs hozzákapcsolva, hanem egy debreceni diák vagy egy török basa a kérdező,⁸ sőt arra is van példa, hogy Berzsényi és Kölchey,⁹ Bessenyei és Gvadányi, Bessenyei és Kádár vitéz, mi több, Arany és Petőfi fiktív találkozásához is hozzátapadt a rigmus.¹⁰

Ezeknek az anekdotáknak az áttekintése mindazonáltal arra enged következtetni, hogy a versben-beszélés révén egymásra ismerőknek legalább az egyike, túlnyomórészt a költőként ismert, számontartott személyek közül került ki, s ilyenformán az sem szükségszerű, hogy a találkozásnak legalább kronológiai valószínűsége legyen; erre a legjobb példa Csokonainak és Balassinak vagy éppen Bessenyeinek és Kádár vitéznek az egymás mellé rendelése, különösen, hogy az 1658-ban elesett Kádár István emlékéhez egy 1770-től ponyván terjesztett, köz-költészeti karakterű elbeszélő költemény kapcsolódott, vagyis nem személyében hordozta a költői mivoltot, hanem a névhez hozzátapadt egy, a XVIII. században rendkívül népszerűnek számító epikus költemény, amelynek Kádár nem szerzője, hanem főhőse volt.¹¹

A témával foglalkozó szakirodalomnak azonban nem sikerült megnyugtató választ találnia arra a kérdésre, hogy a kétségtelen összefüggésen túl milyen ok-sági vagy hatásjellegű kapcsolat van a Csokonai-vers és az anekdotahagyomány között, másképpen fogalmazva: vajon a vers ismeretében születhetett-e meg a fiktív keletkezéstörténeti magyarázat. A vizsgálandó időhatárt ebben az esetben pontosan ki lehet jelölni: Csokonai versét a kritikai kiadás – elfogadható módon – 1792-re datálja, ám a szöveget először filológiaiilag hiteles módon 1922-ben adták ki nyomtatott formában.¹² Elgondolkodtató, hogy az anekdoták szüzséjének több olyan eleme is van, amely mintha tanult, literátus hagyományból eredne: ilyen például az anekdoták egyik változatában felbukkanó Bessenyei György személye, hiszen köré nem épültek folklórhagyományok, művei nem folklori-

⁶ A Somogy megyei Kovácsihoz kapcsolva került bele Bessenyei helyett Berzsényi (A. Molnár 1978: 112–113.), illetve a mai Rinyakovácsi kapcsán Sárközy István: A. Molnár 1978: 113.

⁷ Faragó József olthévízi gyűjtése alapján: A. Molnár 2002: 132.

⁸ A példákat (köztük a Szabó Pál önéletrajzából valót is) l. A. Molnár 1978: 111.

⁹ Vargha 1959: 76.

¹⁰ Vö. A. Molnár 2002: 132.

¹¹ A Vitéz Kádár Istvánnak historiája szövegét l. RMKT 9. 411–416.; a legfontosabb információk összefoglalása a jegyzetekben: 708–712.

¹² Erről l. a kritikai kiadás jegyzeteit: Csokonai Vitéz 1988: 481. A vizsgálat szempontjából módszertanilag igen érdekes a középkori eredetű szüzsék továbbélésére és funkciómódosulására rákérdező tanulmány – még ha jelen esetben egy időben sokkal koncentráltabb témáról van is szó: S. Sárdi 2005.

zálódtak, s a populáris irodalomértés számára meglehetősen kevés – tán megkockáztatható: semmiféle – impulzust nem adott sokáig jórészt publikálatlan életműve. De szokatlan a versbéli rögtönzés mesterkedő versformája, a leoninus, azaz a rímes hexameter is, amely igencsak távol áll a folklór formakincsétől.

Megítélésem szerint közelebb kerülhetünk a probléma megértéséhez, ha figyelmesen újraolvassuk a szakirodalom eddigi megállapításait s megkísérlünk ezekben valamiféle logikai rendet kialakítani. Az egyik legfontosabb nyomot a kritikai kiadást elkészítő Szilágyi Ferenc tárta fel: a külön ennek az anekdotának szentelt tanulmányában utalt arra, hogy 1857-ben fölbukkan a történet a Kalauz című lapban. Sajátos módon azonban ezt az adatot nem kísérelte meg magyarázatul fölhasználni, s a kritikai kiadás jegyzeteiben annak ellenére is a Tóth Béla megörökítette változatból indult ki, hogy ő maga is észlelte: ez az adat nagyjából fél évszázaddal későbbi, mint a Kalauz-béli prózai elbeszélés.¹³ Pedig az írásbeliség és folklór határterületén fekvő anekdota igazi státuszának a föltárásához ebből a filológiai adatból indulhatunk ki.

A Kalauz című lap viszonylag rövid ideig állt fenn: 1857. július 4-én indult meg Magyar Mihály kiadásában és Boross Mihály szerkesztésében, s 1859-ben már meg is szűnt. A szerkesztői beköszöntő szerint az újság egyik célja az irodalom terjesztése volt: „Igen is atyámfiúi nagy fát mozgatok én, s ha csekély erőmre kellene támaszkodnom, nem is merném fejszemet belevágni: de kettő biztat. Először hogy a tisztelt olvasó közönség elnéző leend, kivált míg a kezdet nehézségeivel küzdök, s nem kívánja tőlem miként mondjam a hegynek, hogy keljen föl, és rohanjon a tengerbe; másodsor hogy a helybeli és vidéken elszórt népirői tehetségek gyámolítanak nehéz munkámban, melynek feladata meghonosítani az irodalmat népünk legeslegalsóbb rétegében.”¹⁴ A későbbiekben a szerkesztői azt is világossá tették, hogy a megcélzott olvasói réteg a parasztság: „Hazánk földmivelő ország, arra figyelmeztetnek ott [ti. a lap fejlécén található képen – Sz. M.] a méhkas körül a gazdasági szerek, villa, gereblye, cséplő, eke. Mi soha nem fogjuk feledni, hogy olvasóink nagyobb része földmives, azért túlnyomólag fogjuk képviselni ezen érdekeit;...”¹⁵ Ez a koncepció azonban hamarosan átalakult. A lapot 1858-ban már Kubinyi Lajos szerkesztette, de 1859-re már ő is kivált innen, s a szerkesztő Magyar Mihály lett. Ekkorra a lap alcíme is módosult, a „nép” szó kikerült belőle, s egyszerűen „Ismeretterjesztő és szépirodalmi hetilap”-pá változott. Magyar Mihály szerkesztői beköszöntőjében már nem esett szó a parasztságról mint célközönségről, s egyáltalán semmi olyanról, ami 1857-ben még a Kalauz speciális arculatához tartozott: a lap nem is hangoztatta, hogy néplap kívánna lenni vagy sajátos műveltségterjesztő feladatot akarna fönntarta-

¹³ Szilágyi 1998: 229.

¹⁴ Szerkesztői beköszöntő, Kalauz, Hetilap a nép jólétére, 1857, 1. szám, júl. 4., 1.

¹⁵ Szerkesztői beköszöntő, Kalauz, Hetilap a nép jólétére, 1857, 1. szám, júl. 4., 2.

ni magának. A programcikk meglegedett egy semleges és általános megfogalmazással: „Terünk sokkal tágasabb, hogy sem a legtarkább vegyületű közönségnek elegendő változatos élvezetet nyújthatni megszorulnánk, de azért távolról sem vélem annak minden pontját minden számban betölteni szükségesnek, hanem inkább arra leendő figyelmem: hogy a nép – édes nemzetünk kevésbé tehető osztálya, koronkint fölmerülő igényeinek idejében szükséges ismereteket nyújthassunk, és mellette, mintegy felvillanyozásképpen a világ mibenléte, minő haladása iránt apró hírek, szivnemesítő versek és beszédek és egyéb kedvderítő apróságok által hasznos, szórakoztató olvasmányt közölhessek.”¹⁶ Nem véletlenül fogalmazta meg tehát a sajtótörténeti szakirodalom, hogy a Kalauznak a néplappá válás nem sikerült,¹⁷ – bár arról nincsenek információk, hogy a lap rövid időn belül bekövetkező irányváltását milyen okok idézték elő. Arról azonban nem sokat lehetett tudni, hogy a lap milyen módon, illetve milyen hatással érte el az első évfolyamban megcélzott társadalmi réteget. A célkitűzéssel alighanem teljes összhangban volt az, hogy a lap első évfolyamának egyik száma hangsúlyozottan Csokonai személye köré épült, s itt több, különböző műfajú szöveg is foglalkozott a költővel. Első helyen egy rövid életrajzi méltatás volt olvasható, amelyben azt is bejelentették, hogy közlik egy kéziratban maradt versét: „Legáltalánosabban olvasott művei 'Dorottya' víg hősköltemény, 'Béka egérharc'. Költeményei azonban csaknem mind a nép ajkán forognak, sok pedig kéziratban van... Egy ilyen kéziratban maradt költeményéhez jutottunk a nagy költőnek, s halhatatlan emléke iránti kegyeletből itt közöljük azt, mielőtt a nálunk lévő eredetit rendeltetése helyére beadnánk.”¹⁸ Ezután következett az az alkalmi vers, amelyet a kritikai kiadás [*Somogyi kázus*] címmel közölt,¹⁹ majd pedig Barla Szabó János visontai lelkész írása, amelyben beszámolt a vers keletkezésének körülményeiről.²⁰ Ennek a versközlésnek a jelentőségét a kritikai kiadás alaposan mérlegelte és értékelte is.²¹

Néhány lappal később volt olvasható Kálmán Ferenc verse, *Csokonai Vitéz Mihály* címmel,²² majd pedig Fekete János két részes elbeszélésének első egysége (*A falu költője. Népies beszély*).²³ Mindkét szépirodalmi alkotásnak Csokonai a hőse: a versben az az anekdota van megverselve, amikor a legációban lévő köl-

¹⁶ Kalauz, Ismeretterjesztő és szépirodalmi hetilap, 1859, 2. szám, jan. 8., 17.

¹⁷ Kosáry – Németh G. 1985: 460–461. A részlet szerzője Miklóssy János.

¹⁸ Csokonai Vitéz Mihály, Kalauz, Hetilap a nép jólétére, 1857, 17. szám, okt. 24., 257–258.

¹⁹ Kalauz, Hetilap a nép jólétére, 1857, 17. szám, okt. 24., 258–259.

²⁰ Csokonai Vitéz Mihály azon versezetének ismertetése, melyet néhai Kiss Bálint úr csöklí lelkész névnapjára irt, Kalauz, Hetilap a nép jólétére, 1857, 17. szám, okt. 24., 259.

²¹ Csokonai Vitéz 1994: 655–656.

²² Kálmán 1857.; a verset később Kálmán a három elbeszélést tartalmazó, kis kötete élére is odatette: Kálmán 1859: 5–8.

²³ Fekete 1857.

tó a „Szomjazom...” szó ismételtetéséből képes kivágni egy kiváló nagypénteki prédikációt,²⁴ az elbeszélés pedig Csokonainak és egy Dallos Sándor nevű erdésznek, a „falu költőjének” a találkozását mondja el, s azt, hogy Csokonai mi-
képpen segített újdonsült barátjának, hogy elvehesse kedvesét feleségül. Az
utóbbi szövegnek pedig igen tanulságos utóélete van.

A kiskunhalasi Gózon István parasztköltőnek a Thorma János Múzeumban
őrzött hagyatékából még 1959-ben megjelent egy válogatás.²⁵ Gózon (1820–
1912) paraszti állapotú, de redemptus tudatú családban született, s csak két isko-
lai osztályt járt végig. Változatos életpálya után – amelyben a fuvarozás éppúgy
helyet kapott, mint a csárdásság vagy csendbiztosság – az 1860-as években kez-
dett el verselni. Gózon költői működése természetesen magánpasszió volt, s ez a
vékony kötet elsősorban elbeszélőként mutatja be tevékenységét. Munkássága
fontos adalék a paraszti írásbeliség XIX. századi történetéhez, s jóval korábbi je-
lenség, mint amivel a néprajzi szakirodalom általában foglalkozik: Takács Lajos,
Katona Imre, Erdész Sándor tanulmányai ugyanis már a jelenség XX. századi
továbbélésére szolgáltatnak adalékokat.²⁶ Tudjuk azt is, hogy Gózon István a
verseit szerette volna nyomtatásban is látni, ám erre nem került sor, annak elle-
nére sem, hogy Szilády Áron lelkész és Korda Imre tanár – mindketten jeles iro-
dalmárok s kiskunhalasi kötődésű személyek – kezdetben támogatták ebben.
Műveinek terjedésére ilyenformán a kéziratos terjesztés maradt az egyetlen
mód.²⁷ Gózon versei között pedig találunk egy Csokonai-anekdotát is, *Csokonai*
vándorlása címmel.²⁸

A Gózon verses hagyatékát összegyűjtő unoka, Nagy Czirok László később
is utalt a halasi parasztköltő munkásságára, sajnos anélkül, hogy igazán részlete-
sen feldolgozta volna munkásságát. A *Csokonai vándorlása* című művet azon-
ban Nagy Czirok 1973-ban szemelvényesen újraközölte, a kiemelt verses részle-
teket prózai összefoglalással kötvén össze, s itt azt állította, Gózon a „szájha-
gyományokból merítve, a 90-es években” verselte meg az esetet.²⁹ Csakhogy ez
a szöveg nyilvánvalóan a Kalauzban megjelent Fekete-szövegen alapul. Ennek a
forrásnak a számontartása pedig azért is lényeges, mert a Gózon verseit közlő

²⁴ Megjegyzendő, hogy néhány évvel később keletkezett egy másik vers is, amely Csokonai bra-
vúros prédikációja köré épülő anekdotát mond el, csak itt az éppen sárospataki diákként élő
költő Tolcsván köt fogadást arra, hogy a „Gaz a világ, tők a tromf, jó keresztyények” mondat-
ból fog prédikációt kerekíteni; a fogadás tétje pedig egy hordó bor: Stépán Géza 1861. A törté-
netet aztán a 20. században anekdotaként rögzítették Hajdúböszörményben; szövegét l. Lukács
2007: 52–53.

²⁵ Janó 1959.

²⁶ Takács 1951; Katona 1960; Erdész 1968.

²⁷ Az életrajzi adatokat l. Janó István bevezetőjében: Janó 1959: 13–17.

²⁸ Janó 1959: 48–68.

²⁹ Nagy Czirok 1973: 139.

Janó Ákos éppen a parasztköltő olvasmányait illetően volt a legbizonytalanabb. Ez a kérdés egyébként már régtől izgatta a Gózon munkásságával szembesülőket. Már a róla először tanulmányt írni készülő Korda Imre is – akinek töredékben maradt kéziratos munkájából Janó idéz részleteket – megkísérelt erre a problémára valami hipotetikus választ adni: ő úgy vélte, Gózonnak „legfeljebb a ponyva termékei állnak rendelkezésére”, illetve „Petőfiről, Aranyról van tudomása, de leginkább csak hallomásból, meg aztán az ujságokból”.³⁰ Janó Ákos ennél árnyaltabb képet rajzolt, bár ő is hangsúlyozta: „Ma már nem tudjuk, hogy milyen művek tartoztak Gózon István olvasmányaihoz, amelyek a verselés formai mesterségének elsajátítására vezették és témavilágát is gazdagították...”³¹ Janó ugyanakkor felhívta a figyelmet Petőfi és Csokonai műveinek szövegszerűen is kimutatható hatására, meggyőző példákat sorakoztatván föl arra, hogy Gózon miféleképpen írta át Csokonai egyes verssorait.

S nem is ez az egyetlen dokumentálható kapcsolat, amely a Kalauz és a később felgyűjtött orális folklór Csokonai-képe között megállapítható. A Csokonai- emlékekben olvasható ugyanis egy ismeretlen szerzőjű vers, *Egy szép dictio* címmel. Ezt is Nagy Czirok László gyűjtése alapján közli a forráskiadvány.³² Ez a vers pedig Kálmán Ferenc említett költeményének a parafrázisa. Egy másik, verses átírása Kálmán versének Farkas István (1833–1910) ceglédi gazda, 1862 és 1865 között vezetett kéziratos verseskönyvében is felbukkan, *Csokonai Vitéz Mihály légátus korába* címmel.³³

Vagyis a Kalauz című lap első, még a „földmives olvasókat” megcélzó évfolyama két, egymással nem is összefüggő ágon forrásául szolgált a paraszti vagy parasztpolgári közköltészetnek.³⁴ Ez a jelenség időben is szinte párhuzamos azal, amelyet az 1848–49-es szabadságharc közköltészeti továbbélése kapcsán figyelt meg Olosz Katalin: ez idő tájt ugyanis a kéziratos verseskönyvekben nagy számban tartalmaznak olyan műköltői alkotásokat, amelyeket a gyűjtemény összeállítója figyelemre méltónak vagy szépnek gondolt, s amelynél az eredeti szerző nevének fenntartása nem volt érdekes.³⁵ Jelen esetben ugyan nyilván nem olyasféle politikai óvatosságról van szó, amelyet Olosz Katalin valószínűsít, ám

³⁰ Janó 1959: 17.

³¹ Janó 1959: 17.

³² Vargha 1960. 462–463.; a jegyzetek: 625. Itt azt olvashatjuk, hogy a szöveg a Néprajzi Múzeum Etnológiai Adattárában található (EA 001138), az ún. Nagy-Kálózi versgyűjteményben. Vargha Balázs arra is felhívja a figyelmet, hogy a vers közelében a következő megjegyzés van: „Nagy Kálózy József írtam 1877-év Január 3-ik napján.”

³³ A szöveget közölte, s a kéziratos versgyűjteményre vonatkozó adatokat összefoglalta: Lukács 2007: 48–50.

³⁴ Ennek az összefüggésnek a szűken vett filológiai része nem ismeretlen a Csokonai-szakirodalomban: Szilágyi 1998: 229–230; A. Molnár 2002.

³⁵ Vö. Olosz 2005.

a jelenség annál érdekesebb, hiszen ezáltal a nyomtatott szöveggel, a szépirodalomnak szánt, szerzőhöz kötődő alkotással való általános bánásmódnak bizonyul a Csokonairól szóló anekdoták kezelése. Már csak ezért is érdemes tüzetesebben is megnéznünk, mit lehet tudni a Kalauz két szövegének szerzőjéről.

Fekete János (1817–1877) irodalmi munkássága szándékoltan a „nép”-et megcélzó irányzathoz csatlakozott; vékony verseskötete, amely az egyszerű emberek számára formulázott meg életbölcsségeket, jól mutatja ezt.³⁶ Ezt a művét Fekete elküldte Arany Jánosnak, aki egy levélben – nyilván a kérésnek megfelelően – megbírálta, s didaktikus költeményként inkább dicsérte. „Általában e tanvers, mint ilyen, betsúlettel fogja betölteni helyét s a magyar népnek valódi szellemi épületére szolgálанд.”³⁷ Ebbe az irányba illeszkedett bele Feketének a Kalauzban folytatott irodalmi működése is.³⁸ Úgy tűnik, Dézsi Lajos kategorikus megállapítása némileg árnyalandó; hiszen Dézsi úgy jellemezte Fekete János költészetét: „Erőltetett verselésével, a mire finoman Arany is céloz, száraz, papos moráljával nem találta el a nép eszejárásához vezető utat...”³⁹ Ami ugyanis versesfüzetére érvényes lehet, aligha áll a Kalauzban megjelent költeményére, amely láthatólag – sajátos módon – beépült a közköltészetbe, nyilván úgy, hogy tematikusan rá is települt az oralitásban élő Csokonai-kultuszra. Ez a népi verselőkire hatással lévő nyomtatott szövegekre általában is fényt vethet.⁴⁰ A másik, jelen szempontból lényeges költő, Kálmán Ferenc (1827–1864) református lelkes volt.⁴¹ A két szerző témaválasztása a Csokonai-hagyományok szempontjából tipikusnak látszik: legalább az egyik szerző esetében nyilvánvaló a protestáns (református) háttér, bár a másik író, Fekete iskoláinak a sora (Gyöng, Kecskemét, Pápa) szintén erre látszik utalni. Az pedig, hogy Csokonaihoz nyúlnak, pontosabban Csokonai-anekdotákat írnak meg, már önmagában is arra mutat, hogy ezzel igazodni kívánnak a lap populáris irányához.

A tanulságok többfélék lehetnek. Legelőször is a Kalauz hatását tudjuk megragadni, mert hiszen egy néplap közleményeinek népszerűségét és olvasottságát bizonyíthatja, hogy közleményei közül kettő is bekerül a közköltészeti használatba, úgy, hogy eredeti szerzőjének neve és a mű megjelenés helye teljesen el-

³⁶ Fekete 1858.

³⁷ A levelet először közölte, még ismeretlennek szólóként: Dézsi 1906. A kritikai kiadásban: Arany János – Filó Jánosnak, [Nagykőrös, 1857. ápr. 25.]. In Arany 2004: 55. A jegyzetek: 698. Arany levelének címettette, Filó ekkor kecskeméti gimnáziumi tanár volt. A jegyzetek nem adnak arra választ, Arany miért neki címezte a Fekete János verséről szóló véleményét.

³⁸ Szinnyi III. 302–305.

³⁹ Dézsi 1906: 131.

⁴⁰ A népi verselőről l. még Katona Imre lexikonszócikkét: MNL III. 733. Figyelemre méltó a kutatás megszakítottóságára nézvést, hogy a szerzőtől megadott szakirodalmi listában 1968-as a legfrissebb tétel.

⁴¹ Szinnyi V. 862–863.

halványult. Sokatmondó az is, hogy a gyakran emlegetett, kézenfekvő Petőfi- és Csokonai-hatások helyett vagy mellett az irodalmi népiesség kisebb jelentőségű, alkalmi irodalmi működést folytató alkotóinak a műveivel kell számolnunk mint közvetítő közeggel – ráadásul úgy, hogy ez esetben ezek a szövegek egy, a nemzeti kánonban is centrális szerepet betöltő életműre (a Csokonaiéra) települnek rá.

Fekete János több, a Csokonai-hagyományok felől nézve jelentőségteli mozzanatot épít bele az elbeszélésébe. A történetet Csokonai somogyi tartózkodásához, a Csurgóra érkezés előtti időszakra teszi, s több életrajzi elem futó említésével (a pozsonyi tartózkodás, a Lilla-szerelem stb.) is igyekszik beágyazni a költő biográfiájába. Ezt a benyomást mélyítik el a költői életmű egyes darabjainak a felidézései is. A szöveg a *Szerlemdal a' tsikóbőrös Kulatshoz* című versre éppúgy utal,⁴² mint a Diétai Magyar Múzsára – a cselekvény szerint Dallos, az erdész ebből a tizenegy kötetből ismeri Csokonai verseit;⁴³ azaz egyaránt megtalálhatók ebben a beszélyben a populáris Csokonai-kánon fontos elemei és olyan művek említései is, amelyek teljes mértékben kívül estek a közköltészeti felhasználáson vagy a folklorizálódáson. Versidézatként még két szöveg szerepel itt: Petőfi Sándor *Csokonai* című versének három sora – az elbeszélés szerint ugyanis a versben szereplő anekdota is Somogyban esett meg Csokonaival –, valamint négy sor a *Jövendölés az első Oskoláról, A' Somogyban* című Csokonai-versből.⁴⁴

Érdekes, hogy Gózon átdolgozása mit őriz meg ebből, illetve mit módosít az alapul vett szövegen. Gózonnál teljesen kimarad a Diétai Magyar Múzsra említése, s ennek köszönhetően a szerző máshogy is indokolja meg, milyen szövegek alapján ismeri Dallos Csokonai munkásságát: nála ezt a szerepet a Békaegérfarc veszi át; ezt a részt a következő sorok vezetik be: „Én az urra most esmérek. / Láttam én már költő urat, / Van is itt verse, egy tucat. / Itt hagyták a gazdatisztek, / Mikor vadászni kijöttek. / Jól esett Csokonainak, / Hogy róla pusztán is tudnak. / Meg is hagyta a Dallosnak, / Hogy az egér-béka harcnak / Jól gondját viselje, míg él, / Ha nem bántják, egyik se fél. / Hozd elő, olvassuk őket, / Jól irtam-e versebe őket?”⁴⁵ Ezután pedig a Békaegérfarc első egységének, a békaki-

⁴² „A házi gazda kissé kifordult, s kevés vártatra egy teli s a találkozás emlékére ajándékozott csikóbőrös kulacsot tett az asztalra, tehát éppen azt, melynek jérceforma kotyogását a nagy költő később megénekelte, s mely – ha a hír nem hazud – nem sokára Somogyból a magyar nemzeti múzeumba vándorol.” Fekete 1857: 265.

⁴³ „Ott [ti. Pozsonyban – Sz. M.] ismertem meg uraságodat, ott szerettem meg munkáját a diétai magyar múzsát, melyet hogy meg is szereztem, – nagyobb igazság okáért megis mutathatok. Elbeszélő a mestergerendára mutatott, hol a diétai magyar múzsá hefti lapnak a XI száma található, mi a költőnek jobban esett, mintha a politúros szekrények üvegein belül látta volna azokat.” Fekete 1857: 266.

⁴⁴ Fekete 1857: 285.

⁴⁵ Janó 1959: 50–51.

rály és az egérherceg találkozásának a jelentős mértékű átírása következik:⁴⁶ a tartalmilag viszonylag pontosan követett szöveg a verselés és a tagolás szempontjából teljesen átalakul, ami egy jól ismert szöveg emlékezetből történő felidézésére látszik utalni. Gózon a *Békaegérharc* mellett, sőt kifejezetten mellérendelő módon említi meg a *Dorottyát* is.⁴⁷ Gózon versében felbukkan a Lilla-szerelem ismerete, pontosabban ezt, a Feketénél is jelenlévő motívumot ő is átveszi.⁴⁸ Kiteljesedik viszont a *Szerlemdal a' tsikóbőrös Kulatshoz* szerepe: Gózon ugyanis a Feketétől éppen csak említett verset – módosításokkal – be is írja a szövegbe.⁴⁹ Gózon a szerelmesek boldog egymásra találása után újramondja a Csokonai húsvéti prédikációjáról szóló anekdotát is, azt, amelyiket a Kalauzban Kálmán Ferenc verse tartalmazott;⁵⁰ ezzel egyrészt félreérthetlenné teszi, hogy ez a lapszám teljes egészében járt a kezében, másrészt a jóval rövidebbre fogott verses anekdotavariáns azt is igazolja újólaj, hogy Gózon egy igen alaposan elolvasott szöveg emlékének a memória révén történő rekapitulálására vállalkozott, vagyis a folklóralkotások létmódjára jellemző módon járt el. A szövegekkel való bánásmódnak tehát nem az a módja mutatkozik itt meg, amelyet Feketénél látunk, aki a beszélyébe beillesztett versidézeteket pontosan építi be, vagyis egy reflektált és tanult citációs technikát működtet. Gózon verse ezért is lehet alkalmas arra, hogy belőle kiindulva a paraszti jellegű, populáris Csokonai-kánonra vonjunk le következtetéseket.⁵¹ A Gózontól bensőségesen ismert, emlékezetből felidézhető, magáévá tett versek (a *Szerlemdal a' tsikóbőrös Kulatshoz* mellett ilyen a *Békaegérharc* és a *Dorottya*) ott vannak azon Csokonai-művek között, amelyeket a kéziratok énekeskönyvek vizsgálata révén, az egykorú másolatok száma alapján vagy éppen a közvetlen utókorban népszerűként kárhoztatott művek említése révén az életmű legnépszerűbb darabjai közé sorolhatunk.⁵²

⁴⁶ Janó 1959: 51–53. Vö. a kritikai kiadásban közölt Csokonai-szöveggel: Csokonai Vitéz 1988: 33–40.

⁴⁷ „Olvasom, melyik vitézebb / Ennél a Dorottya se szebb.” Janó 1959 51.

⁴⁸ „Jéghideg szállt bus szivemre, / Nem vágyik soha más nőre, / Nyugalmát sehol nem leli, / Hogy a Lillám más öleli.” Janó 1959: 55.

⁴⁹ A következő bevezetéssel kerül be a szövegbe a Csokonai-vers: „Csokonai jó helyre ért, / Megtalálta az emberét. / Tetszett is a jó utasnak / Bus nótája a Dallosnak, / Biztatta is Csokonait, / a is daloljon valamit. / Ugy penditse meg a lantot, Magasztalja a kulacsot. / Szólt a költő, ha kívánod, / Mondom, hogy meg is tanulod.” Janó 1959: 58. Vö. a kritikai kiadás szövegével: Csokonai Vitéz 2002: 207–210.

⁵⁰ Vö. Janó 1959: 67.

⁵¹ A tanulást A. Molnár Ferenc így fogalmazta meg: „Az ő [Fekete János – Sz. M.] és Gózon költeményének az összevetése azért is tanulmányos, mert egyik példája annak, mutatja azt a folyamatot, amikor egy népi költő egy már publikált szöveget közvetlenül (vagy esetleg közvetve) használ, dolgoz fel.” A. Molnár 2002: 133.

⁵² Ezeknek a Csokonai-műveknek a jelentőségére utal Janó Ákos is, bár ő ebből nem próbál általánosabb következtetéseket levonni: Janó 1959: 18–19. A Csokonai-művek népszerűségének vizsgálatában új szempontot vezetett be: Csörsz Rumen 2007.

Még további következtések is megfogalmazhatók azonban a kiindulópontként idézett Csokonai-versnek és a folklórhagyományoknak a viszonyára nézvést is, ha megpróbáljuk kritikusan felülvizsgálni az eddigi anyagfeltáró irodalomtörténeti szakirodalom szemléletét. Szilágyi Ferenc jegyzetei ugyanis azzal, hogy első helyen a Tóth Béla anekdotagyűjteményében szereplő változatot említik, s aztán ehhez viszonyítva minősítik változtatnak a többi narratívumot, azt a logikát sugallják, hogy *A' Kovátsi út* című leoninus köré épülő anekdoták alapformája a Bessenyeivel való találkozást elmesélő történet.⁵³ Hiszen a Tóth Bélától feljegyzett anekdota szerint Csokonai Bessenyeit akarta fölkeresni Pusztakovácsiban, s a falu szélén talált „paraszt bundás” öregemberhez intézte a ritmusos első sort, mire az illető szintén kádenciával válaszolt – s ez alapján ismerték fel egymásban a költőt.⁵⁴ Ennek a felfogásnak az a legfőbb hibája, hogy nem tulajdonít komoly jelentőséget annak a – máshol egyébként számon tartott – ténynek, hogy a Kalauzban megjelent Fekete János elbeszélésben nagyjából 50 évvel korábban már olvashatjuk ennek az anekdotának a magvát, s úgy, hogy ott nyoma sincs Bessenyei említésének. Ott ugyanis a következő szerepel: „A fáradt Csokonai még néhány lépést tett előre, s fáradhatlan jó kedvében imigyen szólítá meg a jámbor buslakodót versben:

- Hallja-e kend bácsi, van-e még ide messze Kovácsi? – melyre a megszólított, kissé fölemelve fejét, gondolkozás nélkül válaszola:
- Menjen az úr szaporán, még ma eléri korán –
- Csokonai meghökkent, s éles tekintetével tetőtől talpig megmérte a vadon-fiát, ki beteges hexameterét egészséges distichonná egészíté ki.”⁵⁵

Ennek a leoninusnak, azaz rímes disztichonnak a felbukkanása egyáltalán nem meglepő egy olyan, iskolázott, folyamatos irodalmi működést folytató szerző esetében, mint Fekete János. Mi több, az sem megmagyarázhatatlan, hogy eljutott hozzá Csokonai sokáig kiadatlan versének első két sora; hiszen maga a kritikai kiadás hívja fel a figyelmet arra, hogy Harsányi István és Gulyás József 1917-ben azzal a megjegyzéssel adták ki a verset: „E rövid párbeszédet nem írott forrásból közöljük, hanem mint a debreczeni diákok ajkán ma is élő tréfás jellegű kérdést és feleletet, a melyről némelyek nem is gondolják, hogy az először ős iskolatársuknak, Csokonainak, ajkáról hangzott el.”⁵⁶ Tóth Béla közlése szintén orális hagyományra látszik utalni, legalábbis a szöveg után semmiféle megjegyzés nincs, amely nyomtatott forrást jelölne meg. Azaz ilyenformán lehet igazat

⁵³ Vö. Csokonai Vitéz 1988: 481.

⁵⁴ Tóth II. 167; idézi még Csokonai Vitéz 1988: 483. Vö. Szilágyi 1935.

⁵⁵ Fekete 1857: 265.

⁵⁶ Harsányi – Gulyás 1917: 65; Vö. még Csokonai Vitéz 1988: 481.

adni A. Molnár Ferencnek, aki úgy vélte, „hogy Csokonai itt (az első sorban, talán részben a másodikban is) egy már meglévő népi kiszólást használt fel, noha aztán ezt vagy hasonló rigmusokat ő maga s – közvetve vagy közvetlenül az ő nyomán is – mások, más diákok szintén terjeszthettek.”⁵⁷ A meglehetősen sok variáns léte valószínűvé teszi, hogy létezhetett egy ilyen, a szóbeliségben élő verses rigmus; eszerint pedig Csokonai átfogalmazása már egy tradíció átformálását jelenthette, a rímes formának leoninussá történő alakításával. Ez a folyamat pedig akár a Csokonai-szöveg hagyományozódása során is lejátszódhatott: a református gimnáziumokban tanult Fekete ily módon a szóbeliségből – a református tanintézetek szóbeliségeből – ismerhette meg a két Csokonai-sort, s építhette bele egy eredetmagyarázó narratívumként is felfogható epikai keretbe.

Gózon István verses átdolgozása pedig ékes bizonyíték arra, hogy a Kalauzban megjelent történet eljuthatott egykorúan paraszti sorban és életformában élő olvasókhoz is, s legalább ebben az egy esetben az olvasási aktus egy újabb szöveg létrehozásában manifesztálódott. Nem zárható ki tehát, hogy éppen ez a Fekete János-elbeszélés lehetett a kiindulópontja – vagy szerényebben: az egyik kiindulópontja – a történet folklorizálódásának, s ezáltal magyarázatot lehetne találni arra is, miért is kapcsoltak hozzá ehhez a rigmushoz annyiféle személyt: hiszen Feketénél is csupán Csokonai szerepe volt rögzítve, a feleletet adó alak helyére bárkit be lehetett helyettesíteni. Ez pedig természetesen azt is magában foglalja, hogy a Bessenyeit emlegető anekdoták nem tekinthetők dominánsnak a többihez mérten, hanem éppúgy változatok, mint az egyéb szövegek. A történet variálódása ebből a szempontból azért rendkívül érdekes, mert éppen azt teszi láthatóvá, milyen megfontolások alapján illeszthettek bele neveket és társadalmi pozíciókat, milyen földrajzi vagy hivatásbeli asszociációk határozták meg azoknak a körét, akiről a versrögtönzés képességét a folklór feltételezheti. Szilágyi Ferencnek a Csokonai-kritikai kiadáshoz írott jegyzetei meggyőzően valószínűsítik azt, hogy a címbe foglalt helymegjelölés, azaz Kovácsi nevének rímhelyzetbe kerülése miatt rendelődhetett hozzá a vershez a Bessenyei Györggyel való találkozás, mivel az egyébként – filológiaiilag valószínűsíthető módon – Hegyközkovácsihoz kapcsolható Csokonai-vers lokális azonosítása a bihari térségben egyedül ismerős Pusztakovácsival előhívhatta az ott költőként számontartott Bessenyei nevét.⁵⁸ Ha a kérdés-felelet formájú versike terjedését eredendően Fekete írásából kiindulva képzeljük el, akkor az oralitásban meglévő, gyűjtött anyag a rímes hexameter transzformációjaként – mondhatni: leegyszerűsítéseként – is felfogható. Az anekdota szüzséje szerint ugyanis a két tanult, professzionális literátor egymásra ismerését teszi lehetővé egy olyan versforma, amelynek ismerete nem tételezhető föl mindenkiről. A leoninus erre kiválóan alkalmas

⁵⁷ A. Molnár 2002: 132.

⁵⁸ Csokonai Vitéz 1988: 481–482.

volt, de az anekdota továbbmondása során, Fekete elbeszélésétől egyre inkább távolodva az időmértékes forma lekopott, s csak rímes jellege maradt meg. Gózon István verse is éppen ezt a tendenciát mutatja, nála ugyanis így szerepel az ominózus részlet: „– Jó estét kívánok bácsi, / Messze van- még Kovácsi? // Erre a csósz azt felelte: / Oda mehet naplementre.”⁵⁹ A Csokonai versében található, s Feketénél is jelenlévő leoninusnak – éppen rímes jellege folytán – elképzelhető olyan átalakítása is, amelyben az időmértékes lejtés teljesen kiküszöbölődik. Ennek a módosításnak a legprimitívebb formája a jelenleg is széles körben ismert, „Bácsi, maga nem mohácsi?” szövegű mondóka;⁶⁰ ilyen változatot is közzétett egyébként – saját bakonszegi gyűjtése alapján – Vajda Mária.⁶¹

Amennyiben a fentebb elmondott, természetesen hipotetikus elemeket is jócskán tartalmazó magyarázat alapjaiban helytálló, akkor ennek a szövegalkulásnak a folyamata azon ritka esetek közé tartozik, amikor az irodalmi szövegek és a szövegfolklor egymáshoz kapcsolódásának ízesülési pontjára rá tudunk mutatni. Az irodalmi szövegek írott létmódjának és az oralitásnak a viszonya itt igen dinamikus módon van jelen: föltételezhetjük ugyanis Csokonai versének keletkezésekor is valamiféle folklor-előkép szerepét, s számolhatunk a kéziratban maradt vers közköltészeti felhasználásával is. Feltehetőleg ugyanis ilyen módon ismerhette meg az a Fekete János, aki egy népszerű, paraszti olvasókra számító lapban egy novella nyitójelenetébe applikálta, hogy aztán innen ismerhesse meg a szöveget egy pontosan körül nem határolható méretű olvasótábor. Közülük egy befogadónak, Gózon Istvánnak az interpretációját ismerjük, annak köszönhetően, hogy Gózon verssé fogalmazta a Fekete elmondotta történetet. Ám talán ugyanez a Fekete-történet tételezhető föl a vándorló és versben beszélő Csokonai jellegzetes és sokhelyütt föl-gyűjtött anekdotájának hátországaként is – bár persze itt már az oralitásba átkerült történetnek a nyomtatott szövegtől elszakadó folklorizációjával is számolhatunk. A Csokonai-kultusz egymástól eddig függetlenül kezelt elemei ilyenformán egymás mellé illeszthetők és a jelenések képesek egymást értelmezni is.⁶²

Olyannyira, hogy ennek már jóval Csokonain túlmutató jelentőség tulajdonítható. Ebben az anekdotában ugyanis – a Csokonai-hagyományban erőteljesen jelenlévő garabonciás-képzetekhez hasonlóan – a vándorlás toposzához rendelődik hozzá a költői lét. Ez az alapszerkezet Fekete János beszélyében is felismerhető, s ez olyan elem lehet, amelyet Fekete készen kaphatott a folklor Csokonai-szemléletétől. Az oralításban megőrződött és variálódó szövegváltozatok pedig ezt továbbszótták: a költő közösségi pozícióját részben mintha a garabonciás hi-

⁵⁹ Janó 1959: 48.

⁶⁰ Erre az összefüggésre felhívta a figyelmet, számos példát idézve: A. Molnár 1978: 116.

⁶¹ Vajda 2006: 27.

⁶² Erről a lehetőségről l. még másik tanulmányomat: Szilágyi 2007.

edelmek alapján jelenítenék meg. Persze tényleg csak részben: ebben az anekdotában ugyanis legalább ennyire hangsúlyos egy másik lényeges elem is, a verset rögtönözni tudás képessége. Ami azonban itt összefonódik, a folklórhagyományokban inkább elkülönítve jelenik meg. Sokatmondó, hogy az így elkülöníthető két típus hogyan fordítja le a költő társadalmi szerepét a populáris, oralitásban élő kultúra fogalmaira. Voltaképpen két ideáltipikus séma rajzolódik ki, amelyek egymástól határozott kontúrokkal elválaszthatók ugyan, de alapszerkezetükben ugyanarra a problémára adott válaszként foghatók fel: miféleképpen lehet elképzelni a költőt, illetve a költő mi módon ismerhető fel a folklór oldaláról. Láthatólag az egyik lehetőség a verses, ritmusos beszéd rögtönzésére való képesség megléte és bravúros bizonyítása: erre Csokonai esetében van más példa is (a Somogy megyei Gige és Pata község lakosaihoz szóló, csak az oralitásban megőrződött rögtönzések és a hozzájuk kapcsolt eredetmagyarázó anekdoták),⁶³ de a XX. századi nagyszalontai néprajzi gyűjtések is több ilyen narratívumot hoztak felszínre a gyermek Arany Jánoshoz kapcsolva is);⁶⁴ a másik pedig a természetfeletti képességeknek, a mágikus tudás értelmében vett „tudósság”-nak a feltételezése. S míg az előbbi a társaságba, a közösségbe való befogadás lehetőségét nyújtja, hiszen a szórakoztatás pozícióját jelöli ki a poétának, addig a második már a félelem és kiszolgáltatottság érzésével keveredik, ahogyan ezt a garabonciásoktól való irtózást hangsúlyozó elbeszélések bizonyítják. A költő szerepének ilyenformán ez a két végpontja: az integrálhatóság és a magányosság pólusa. Az artisztikusabb, irodalmi előképek újraformálására építő poéta-szerepeket pedig a folklór aligha tudja hiánytalanul magába építeni. Éppúgy, ahogy nem boldogul a leoninus kifinomult formájának a továbbadásával sem.

IRODALOM

A. MOLNÁR Ferenc

1978 Egy Csokonai-anekdota háttere és változatai. *Ethnographia*. 109–118.

2002 Újabb adatok egy Csokonai- és egy cigányanekdotához. *Ethnica*. IV. 3. 132–134.

ARANY János

2004 *Arany János levelezése (1857–1861)*. Sajtó alá rendezte: Korompay H. János, a német nyelvű leveleket sajtó alá rendezte: Bódyne Márkus Rozália, a latin nyelvű szövegek jegyzeteit készítette: Jankovits László. Budapest: Universitas. (Arany János Összes Művei XVII.)

CSOKONAI Vitéz Mihály

1988 *Költemények 2. 1791–1793*. Sajtó alá rendezte, a bevezető tanulmányt és a jegyzeteket írta: Szilágyi Ferenc. Budapest: Akadémiai Kiadó. (Csokonai Vitéz Mihály Összes Művei)

⁶³ Erről l. Szilágyi 1981: 208–209; illetve újabban: Keszeg 2007.

⁶⁴ Szendrey Zsigmond, Arany János a szalontai nép emlékezetében, It, 1914, 66.

- 1994 *Költemények 4. 1797–1799.* Sajtó alá rendezte, a bevezető tanulmányt és a jegyzeteket írta: Szilágyi Ferenc. Budapest: Akadémiai Kiadó. (Csokonai Vitéz Mihály Összes Művei)
- 2002 *Költemények 5. 1800–1805.* Sajtó alá rendezte, a bevezető tanulmányt és a jegyzeteket írta: Szilágyi Ferenc. Budapest: Akadémiai Kiadó. (Csokonai Vitéz Mihály Összes Művei)
- CSÖRSZ Rumen István
- 2007 Csokonai közkézen, avagy egy költő kéziratok toplistája. In Hermann Zoltán (szerk.): „*S végre mivé leszél?*” *Tanulmányok Csokonai Vitéz Mihály halálának bicentenáriuma alkalmából.* Budapest: Ráció Kiadó. 278–294. (Ráció – Tudomány 10.)
- DÉZSI Lajos
- 1906 Arany levele a didaktikus költészetéről. *ItK* 129–131.
- ERDÉSZ Sándor
- 1968 Népi verselők Szabolcs-Szatmárban. *Szabolcs-Szatmári Szemle* 3. 45–55.
- FEKETE János
- 1857 A falu költője. Népies beszély. *Kalauz. Hetilap a nép jólétére.* 17. Okt. 24. 265–266; 18. szám. Okt. 31. 282–285.
- 1858 *Életiskola a magyar nép számára.* Pest: Magyar Mihály könyvtárusnál.
- HARSÁNYI István – GULYÁS József
- 1917 Adalékok Csokonai költészetéhez a sárospataki könyvtárból. *ItK* 57–78.
- JANÓ Ákos (Nagy Czirok László gyűjtéséből összeállította és bevezette)
- [1959] *Mint én, földműves költő...* Szemelvények Gózon István parasztverselő elbeszélő költeményeiből. Budapest.
- KÁLMÁN Ferenc
- 1857 Csokonai Vitéz Mihály. *Kalauz. Hetilap a nép jólétére.* 17. okt. 24. 264.
- 1859 *Iskolai kalandok.* Pest: Ráth Mór.
- KATONA Imre
- 1960 Rigmusmondó és versíró kubikusok. *Ethnographia* 552–557.
- KESZEG Anna
- 2007 Helyhez kötni a verset. Csokonai alkalmi verseinek egy csoportjáról. In Hermann Zoltán (szerk.): „*S végre mivé leszél?*” *Tanulmányok Csokonai Vitéz Mihály halálának bicentenáriuma alkalmából.* Budapest: Ráció Kiadó. 125–140. (Ráció – Tudomány 10.)
- KOSÁRY Domokos – NÉMETH G. Béla (szerk.)
- 1985 *A magyar sajtó története III/1. 1848–1867.* Budapest: Akadémiai Kiadó.
- LUKÁCS László
- 2005 Csokonai a néphagyományban. *Limes* 3. 61–99.
- 2007 *Csokonai a néphagyományban.* Budapest: Ráció Kiadó.
- MNL
- 1977–1982 *Magyar néprajzi lexikon.* Főszerkesztő: Ortutay Gyula. I–VI. kötet. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- NAGY CZIROK László
- 1973 Csokonai- és Petőfi-emlékek a Kiskunságban. *Forrás* 4–5. 138–142.
- OLOSZ Katalin
- 2005 Irodalom – folklór – közköltészet határán. In Szemerkényi Ágnes (szerk.): *Folklór és irodalom.* Budapest: Akadémiai Kiadó. 40–46. (Folklór a magyar művelődéstörténetben)
- RMKT 9.
- 1977 *A két Rákóczi György korának költészete (1630–1660).* Sajtó alá rendezte: Varga Imre. Budapest: Akadémiai Kiadó. (Régi Magyar Költők Tára 9.).

- S. SÁRDI Margit
2005 Középkori témák a folklórban és az irodalomban. In Szemerkenyi Ágnes (szerk.): *Folklór és irodalom*. Budapest: Akadémiai Kiadó. 102–115. (Folklór a magyar művelődéstörténetben)
- STÉPÁN Géza
1861 Csokonai Vitéz Mihály hordója. Mezőssy László urnak emlékül a külföldről. In Kulini Nagy Benő (szerk. és kiadja): *Csokonai album*. 197–201. Debrecen.
- SZENDREY Zsigmond
1914 Arany János a szalontai nép emlékezetében. *It* 64–67.
- SZILÁDY Zoltán
1935 Egy ujkéletű legenda. *Népünk és nyelvünk* 226.
- SZILÁGYI Ferenc
1981 Ismeretlen kisebb versek és prózai írások s életrajzi vonatkozásai. In Szilágyi Ferenc (szerk.): *Csokonai művek nyomában. Tanulmányok*. 187–225. Budapest: Akadémiai Kiadó.
1998 A' Kovátsi út. Csokonai anekdotikus találkozása Bessenyeivel, Berzsenyivel, illetve Kölcseyvel. Egy anekdota születése és átváltozásai. In Szilágyi Ferenc (szerk.): *„Az ész világa mellett”*. *Tanulmányok a magyar felvilágosodás irodalmáról*. 228–236. Budapest: Mundus Magyar Egyetemi Kiadó.
- SZILÁGYI Márton
2007 Történeti rétegek a Csokonai-kultuszban – Csokonai Vitéz Mihály, mint kultusz-tárgy, *Acta Papensia* 3– 4. 325–346.
- SZINNYEI József
1891–1914 *Magyar írók élete és munkái*. I–XIV. kötet. Budapest.
- SZÜCS Sándor
1965 Népi legendák Csokonairól. *Alföld* 11. 48–52.
- TAKÁCS Lajos
1951 Népi verselők, hírversírók. *Ethnographia* 1–49.
- TÓTH Béla (gyűjtötte és magyarázta)
é.n. *A magyar anekdotakincs*. I–VI. kötet. Budapest: Singer és Wolfner kiadása.
- VAJDA Mária
2006 *„Komádiba, Tótiba, bocskorban jár a liba”*. *Bosszantó folklórhagyományok*. Budapest: Gondolat. (Doktori mestermunkák)
- VARGHA Balázs
1959 *Berzsenyi Dániel*. Budapest: Gondolat.
- VARGHA Balázs (összeállította és a jegyzeteket írta)
1960 *Csokonai emlékek*. Budapest: Akadémiai Kiadó. (A magyar irodalomtörténetírás forrásai I.)

Márton Szilágyi

THE COMBINATION OF LITERATURE AND FOLKLORE AROUND
AN ANECDOTE ABOUT *MIHÁLY CSOKONAI*
(A Case Study)

Among the anecdotes about *Csokonai* there is a peculiar and therefore especially noteworthy example when an anecdote about *Csokonai* seems to be constructed around a certain text of the lifework itself. This example is the *leoninus* titled *A' Kovátsi út* [The *Kovátsi* Road], in the case of which the first two lines are in the form of a dialogue, i.e., a question and an answer given to this question, including a place-name, too. The relevant critical literature in the fields of literary history and folklore has amply explored the narratives that have been created around this couplet.

The elements of the *Csokonai*-cult that have been handled separately can be placed next to each other, and these phenomena can even be used to interpret one another. So much so that the significance that may be attributed to this points well beyond *Csokonai*. The thing is that, in this anecdote, in a fashion similar to the so-called *garabonciás* [wandering wizards who have learned the art of their wizardry as students or scholars] notions so strongly present in the *Csokonai*-cult, one's existence as a poet is related to the *topos* of wandering. This basic structure can be recognized in the short story of *János Fekete*, too, and it can be such an element that Fekete might have received from the *Csokonai*-approach of folklore. The text varieties that have been preserved and sometimes slightly changed in oral tradition have further woven this fabric: they seem to present the communal position taken up by poets partially as if based upon the *garabonciás* type beliefs. Of course, this happens indeed only partially: for, in this anecdote, another important element, that of the ability of improvising poetic forms, also receives at least the same amount of emphasis. Nevertheless, what is combined here would rather appear in the folk traditions in a separated fashion. It is quite telling how the two types thus separable translate the social role of poets into the notions of popular culture that exist in the oral tradition. In fact, there are two ideal-typical patterns developing here which, although they may be separated from each other with distinct contours, can be perceived as solutions of the same problem in their basic structure: how can we imagine poets and how can poets be recognized from the aspect of folklore.

Mátyás kultusz és a nemzeti identitás

A magyar folklórban a legnépszerűbb történeti hős Mátyás király. De nem csak a magyar, hanem a Kárpát medence minden népe ismeri folklórhósként Hunyadi Mátyást.¹ Személyéről, tetteiről, életéről gazdag szakirodalom áll rendelkezésre, elsősorban történészek kutatásai alapján.² A nevéhez fűződő szájhagyományt a folkloristák régóta gyűjtik, és igen jelentős számú mese, monda áll a rendelkezésünkre. A folklór adatok távol állnak a történeti tényektől, amelyekben jellemzően pozitív hősként szerepel. A Mátyás-hagyomány sokféle. Elsősorban szokták említeni a prózai műfajokat, meséket, anekdotákat, mondákat, eredetmagyarázó történeteket, amelyekben alakja más népek költészetéhez hasonló szűzsében jelenik meg. Egyediek és a nemzeti hagyomány sajátosságait mutatják a proverbiumok, dalok, balladák, történeti énekek, gyermekmondókák, népies színművek. Az évszázadok folyamán hol egyik, hol másik műfajban lett domináns a Mátyás-hagyomány.³

A történeti fejlődés ismeretében elmondhatjuk, hogy a 15. században, Mátyás király életében, a dicsőítő énekek, anekdoták, krónikák örökítették meg a nevét, és szóltak a tetteiről elsősorban latin nyelven.⁴ Csupán két magyar nyelvű énektöredék maradt fenn a középkorból, az egyik Szabács viadaláról szólt, a másik pedig Jajca ostromáról. A Jajca ostromáról szóló történeti ének még élt két század múltán is, hiszen Zrínyi Miklós ebből emelt be mindössze két sort a Mátyás dicsőítéséről szóló írásába, és találóan éppen a hősenek folklorisztikus sorait írta le:

Mikor magyar király zászlóját látá
Jó lovának száját futni bocsátá.⁵

¹ A gazdag témakör összefoglalását lásd: Kríza 2007.

² A Mátyás-kutatás avatott szakembere, Kubinyi András, népszerűsítő könyvében a kutatási eredmények széles áttekintését adja. Kubinyi 2001, 2008.

³ A legrégebbi források történeti énekekről szólnak, a 16. században bizonyított az énekek mellett az anekdoták megléte, a 18. században elterjedtek az iskoladramák, amelyek tovább növelték Mátyás király népszerűségét. A 19. században divatosak lettek a tréfát kedvelő, másokat beugrató, Mátyás királyról szóló narratívumok. Így a folklór tudatos gyűjtése idején igen gazdag és sokféle Mátyás-hagyomány alakult ki. vö. Kríza: 2007.

⁴ Jankovics – Klaniczay 1994.

⁵ Zrínyi 1983: 47.

A következő században magyarul írtak róla krónikát versben és prózában egyaránt.⁶ Míg a kortársi históriákat megvádolhatjuk a király iránti lojalitással, a következő korokban az elvárásoktól függetlenül él a dicső király emlékezete számos szájhagyományból vett részlettel.⁷ A szájhagyományból vett, történeti eseményekhez nem köthető anekdoták később önálló egységként éltek tovább. Az írásos feljegyzések hivatkoznak a szájhagyomány meglétére, ezért tudjuk, hogy folklór elemek kerültek az írott művekbe.⁸ A kevés fennmaradt emlék jelentősége felértékelődött a 19. században, a folklór térhódítása idején. Így a pesti gyerekek énekét Mátyás királlyá választásáról korabeli adatnak vélték mindaddig, amíg gondos elemzéssel Gerézdi Rabán be nem bizonyította keletkezésének idejét.⁹ A 17. századi kéziratos és nyomtatott feljegyzésekben az előző századhoz képest kevesebb folklór elemet találunk. Különös sajátosság, hogy tettének fontosságát, alakjának jelentőségét a világhódító Attilához, a hun vezérhez mérik, és az ő leszármazottjának, utódjának tartják. A 17. században leírt énekek szerint Attilától örökölte Mátyás király a világbíró kardot, és a legyőzhetetlen hadvezér ezzel hódított, győzött az ellenségei felett.

A felvilágosodás korában, a 18. században megsokasodtak az idealizált királyról, az okos, igazságos, másokat segítő, tréfakedvelő, országot járó uralkodóról szóló történetek. Az írásban fennmaradt, és színi előadásban, vagy szájhagyomány útján terjedt adatok bizonyítják, hogy a magyar műveltségben, ez idő tájt hódított a Mátyás királyt népszerűsítő idealizáló képzet. Az utolsó magyar uralkodóról szóló írott és szóbeli hagyomány összefügg a nemzeti identitás, a nemzeti irodalom megerősödésének igényével.¹⁰ Jelen alkalommal ennek az időszaknak főbb jellegzetességeit foglalom össze a Mátyás királyról alkotott képzetre koncentrálnak, és bizonyítom, hogy a nemzeti királyt övező tisztelet, ami a 19. századi folklór egyik reprezentatív témájává lett, már a felvilágosodás korában megtalálható.

AZ ISKOLADRÁMÁK SZEREPE A MÁTYÁS-KULTUSZ ELTERJESZTÉSÉBEN

A 18. századi műveltség formálásában jelentős szerepet játszottak az iskola-drámák, amelyek esetenként akár száz szereplőt is mozgósítottak. A játék az is-

⁶ Heltai 1575; Görcsöni 1576.

⁷ A mindmáig egyik legismertebb mese a kolozsvári bíró megbüntetéséről Heltainál jelenik meg először. Heltai 1981: 396.

⁸ Benczédi Székely István Krakóban 1559-ben megjelentetett magyar nyelvű krónikájában írta le az első anekdotát, és befejezésül hozzáfűzte: „Éféle trufái sokak vagynak a Mátyás királynak, kikről én most többet nem írok.” Benczédi Székely 1960: 220.

⁹ Gerézdi 1962: 141.

¹⁰ Kriza 1999/a: 157–158.

kola kereteit túllépte, és egy-egy színmű több iskolában is előadásra került, a bemutatásnak tanúja lehetett a város, az egyház képviselőin túl egész udvartartása. Az előadások legnépszerűbb történeti hőse Mátyás király volt és vele együtt az egész Hunyadi-ház. Az iskoladrámák kutatása az utóbbi évtizedekben igen jelentős forráskiadásokkal segítette a 18. századi művelődés megismerését.¹¹ A források rendszeres áttekintése, közzététele, elemzése alapján tudjuk, hogy az iskolai színjátékok témái, hősei messze eltávolodtak a történeti eseményektől, és ez történt a Hunyadi-család esetében is.¹² A kiemelkedő történeti hősöket az iskolai színjátékokban mitikus tulajdonságokkal ruházták fel, és olyan eseménysorba illesztették, amelynek alig volt bizonyítható alapja. A történelmi témájú előadások az iskoladrámák műfaji elvárásait követték. A hősök jellemzően allegorikus szerepben jelentek meg és történetükkel az erkölcsi magatartást képviselték.¹³ A témafeldolgozást illetően mellőzték a valóságos múltbeli eseményeket. Így Mátyás király, a világhíres uralkodó, az igazságos király, az egész Európa előtt példaként álló történeti személy kiváló hősnek bizonyult az iskoladrámák névtelen írói számára. Többek között látványos előadások témája lehetett Mátyás király és Beatrix esküvője. Mátyás király alakja megjelent már 17. századi nagyszombati drámában, ami befolyásolhatta a későbbi előadásokat is. Sajnos, alig maradt fenn teljes dráma, ezért a színi jeleneteket és a szerepeket felsoroló dokumentumok alapján lehet rekonstruálni a hajdani 3-4 óráig tartó előadásokat.

Az 1702-ben Kolozsváron előadott jezsuita iskoladráma Bánffy Anna és Székely Ádám esküvőjét tette látványossá. A színeket leíró és szereplőket felsoroló jegyzékek alapján tudjuk, hogy Mátyás király és Podjebrad Katalin pompás esküvőjét mutatták be.¹⁴ A Mátyás-hagyomány egyik kevésbé ismert ágát bizonyítja ez a jezsuita iskoladráma. A leírás szerint a két ifjú házasságát boldog szerelmi kapcsolat előzte meg. Hunyadi Mátyás kamaszként Prágában raboskodott, és ott ismerte meg a királylányt, aki gyengéd érzelmekkel közeledett feléje. A fennmaradt forrás szerint Mátyást a tömlöcben megkörnyékezte a szerelem. Prágában alakult ki kettejük között a bizalom, és a bimbózó szerelem végül az esküvőn teljesedett ki. Hunyadi Mátyás kiszabadulását a királylány közbejárása segítette. A színlap szerint „Catharina Attjánál esedezik a Mátyás megszabadulásáért.” A dráma nem szól a váltságdíjról, amiről pedig történeti források érdekes részleteket örökítettek ránk. A pompás esküvő jelentőségét a lány házasság

¹¹ Staud 1992; Czibula 1996.

¹² Esze Tamás a kuruc kor eszmetörténetét ismerve felhívja a figyelmet a mozgalom előzményeire. A Rákóczi-kor írástudói tudatosan fordultak Mátyás királyhoz és a fejedelem elődjének, példaképének tekintették Mátyás királyt. Esze 1958: 1–12.

¹³ Varga 1993.

¹⁴ Kriza 1999/b: 367–390.

előtti szerepe fokozta, valamint azok az ármánykodások, amelyek Mátyás és Katalin kapcsolata ellen irányultak. A Kettejük ellen tervezett intrikát a fiataloknak le kellett győzni, melyben különösen a királyné, Katalin jeleskedett.

A barokk iskoladrámában történeti személyekhez kötve jelenik meg a folklórból ismert „rabszabadító leány” motívum. A rabságból történt szabadulás epizódjait a népköltészeti párhuzamok felidézésével képzelhetjük el. Több délszláv ballada, történeti ének szól a rabságba esett Mátyás királyról, akit a felesége vagy a szultán lánya szabadított ki.¹⁵ A magyar folklórban a Szilágyi és Hajmási balladájának van hasonló témája, és méginkább párhuzamba állítható a széphistória egyes részleteivel.¹⁶ A magyar ballada és széphistória a császár tömlőcéből szabadult ifjacról szól, akik a rabszabadító lány segítségével, de az ő kifejezett házassági vágyával együtt kerülnek vissza a hazájukba.

Halljátok szavaim két magyar úrfiak
 Atyám tömlécében rég lakó ifiak!
 Felfogadjátok-é, ha innen kiviszlek,
 Hogy Magyarországba engem bevisztek?
 Felelnek e szóra két magyar urfiak:
 Császár szép leánya, bizony felfogadjuk.¹⁷

A császárlány segítségével szabaduló rabról szóló motívum széles körben ismert folklór téma.¹⁸ Valószínűsíthető, hogy a kolozsvári jezsuita dráma szerzője felhasználta, és tette vele még színesebbé, a barokk kor elvárásaihoz igazodva a Mátyás király pompás esküvőjéről szóló előadást. Az iskoladrámák a világi témák kiválasztásakor felhasználtak népszerű közköltészeti elemeket. A két fiatal találkozása, szerelmük és házasságuk alakulása folklór sztereotípiákkal könnyebben bemutatható. A drámában a külső akadályok elhárításával váltak hőssé, és méltók ahhoz, hogy a római istenek módjára valóságos diadalmeneté váljon a házasságuk. Bizonyítani lehet, hogy a Szilágyi és Hajmási történetét megéneklő Szendrői Névtelen leírásában ránk maradt széphistória hatott a Mátyás király házasságáról szóló jezsuita iskoladrámára, és hasonló elemek találhatók a később lejegyzett szlovén balladaköltészetben.

Mátyás király és Podjebrad Katalin idealizált kapcsolata a 18. század végi drámairodalomban másutt is megjelenik. Míg a 15. századi források alig szólnak az ifjú Mátyás első házasságáról, inkább kiemelik a Beatrixszal kötött esküvő pompáját, kétszáz év múltán Katalint tartják ideális feleségnek, akihez mély ér-

¹⁵ Szeged 1915: 26–39.

¹⁶ Szilágyi 1912; Vargyas 1976.

¹⁷ MNGY. I. 158.

¹⁸ Kovács 2005: 53.

zelem füzte, és aki trónörökösrel ajándékozta meg. Szentjóni Szabó László színműve szintén ezt a szemléletváltást bizonyítja.¹⁹ Szentjóni a nép szeretett uralkodóját dicsóíti már a színmű alcímében is – „Mátyás király. A nép szeretete a jámbor fejedelmek jutalma” –, és számára egyértelmű, hogy a dinasztikus perspektívában gondolkodó Mátyás király ideális felesége Katalin volt, aki neki fiat szült.

DUGONICS ANDRÁS TÖREKVÉSEI MÁTYÁS KIRÁLY NÉPSZERŰSÍTÉSÉRE

A 18. században kibontakozó nemzeti irodalom szívesen fordult Mátyás király alakjához. A sokoldalú író, Dugonics András gazdag életművében tudatosan törekedett a Mátyás kultusz alakítására és terjesztésére.²⁰ A Toldi című drámája egy német mű (Karl Christman: Der Statthalter von Corfu) magyarítása.²¹ Benne a fordító a folklórhősök két jellegzetes alakját állította középpontba. Egyik az erős, bátor, lojális katona, a másik hős az igazságos király. Ők ketten egymást segítve, erősítve érik el a sikereket, illetve lesznek védtelenek egymás nélkül. Toldi Miklós Dugonics korában még elfelejtett hős volt, csak Arany János költeménye után vált igazán közismertté. Ezért különösen figyelemre méltó, hogy szerinte az erős katona Mátyás király hűségese szolgálja, feltétel nélküli híve, oltalmazója. Igazságos, jó lelkű, szegényeket segítő, okos uralkodóként mutatja be Dugonics Mátyás királyt, aki a tévedésektől sem mentes. Ebből ered a dráma bonyodalma. Ezért tudja felhasználni a kevésbé ismert színmű egyes részleteit. A mű a szerző szavával élve „ármány darab”, számos kaland, intrika megjelenítésével. Dugonics teljesen szabadon átalakította az eredeti művet, így csak a főbb eseményszálak rokoníthatók. A jegyzetekben megindokolja a szerző, azért változtatta meg a szereplők nevét, és választott a magyar történelemből kevésbé ismert hősöket, hogy alakjukat, jelentőségüket a feledésből újra az érdeklődés középpontjába állítsa. Hangsúlyozza, a magyar történelmi személyek iránti figyelmet minden módon erősíteni kell, és a tetteik felidézésével a történelmi múlt értékeit kell előtérbe állítani.

Dugonics az anyanyelv használatának igényét a történelmi múlt dicsóításával hozta összhangba, és ehhez hívta segítségül a Mátyás-hagyományt. Megjegyzendő, hogy ebben az időben mások is szívesen fordultak az évszázadokkal korábban keletkezett irodalmi alkotásokhoz. Felelevenítették, átírták, és újból közzétették a már elfelejtett műveket. Jó példa erre Salamon és Markalf beszélgeté-

¹⁹ Szentjóni Szabó 1792.

²⁰ Kriza 2005: 128.

²¹ Dugonics 1974.

se.²² A 16. századi magyar fordítás ebben a korban válik az anekdotagyűjtemények részévé. Lényeges különbség viszont, hogy a főhős többé nem Salamon, hanem Mátyás király, Markalf pedig egyszerű paraszt. A középkori irodalmi tréfagyűjtemények egyes darabjai ebben a korban Mátyás király kalandjaikét jelennek meg.

A dráma és regényíró Dugonics András jelentős közmondás gyűjteményt állított össze *Példabeszédek* címmel.²³ A gyűjteményének egyik érdeme a proverbiumok magyarázása. A jegyzetekben az anekdoták leírásával értelmezte az adott szólást. Mátyás király nevéhez 28 közmondást kötött. Ezek közül néhány esetben hivatkozik Galeotto Marziora, az uralkodó kortársának írására.²⁴ A forrást több ízben maga Dugonics a jegyzetben feltünteti, tehát tudatosan fordult a felvilágosodás kori író a 300 évvel korábbi előzményhez, a Mátyás királyt dicsőítő anekdotákhoz. A közlések nem egyszerű fordítások, saját gondolataival kiegészítve teszi kerekké az értelmezést, és esetenként törekedett az elhangzott szólas szövegekörnyezetének megőrkítésére. Gaelottoval a filológia keveset törődött, így az is kétséges, kit illet az „első fordítás” babérja. Forrásaink alapján úgy véljük, Dugonics az 1741–1790 között a *Győri Kalendáriumban* publikált és népszerűvé lett szöveget írta le. Valószínűleg a szóbeszédben elhangzott változatot örökölték ránk, erre vall az egyszerű nyelvezet, a közérthető szófűzés. Dugonics érdeme, hogy a szólásokhoz jegyzeteket fűz. Például „nincsen mája, mint a csóri csukának” közmondásról elmondja, Mátyás valóban szerette a csuka máját, és idézi Galeotto ide vonatkozó írását. A csóri vendéglőben történt eset kétséget kizáróan a szájhagyomány alapján kapcsolódott az anekdotához. Egy másik példával hasonlóképpen bizonyítható, hogy Dugonicsnál a szájhagyomány és az írott forrás összekapcsolódott. Ma is él a köznyelvben az „Egyszer volt Budán kutyavásár” közmondás, ami először 1792-ben a *Magyar Hirmondó* c. újságban jelent meg. Dugonics az általa ismert forrást pontosan követve „Csak egyszer esik Bécsben ebvásár” anekdotát írja le, ahol Mátyás király neve nem szerepel, és a helyszín Bécs. A két szöveg egybevetésével bizonyítható a szájhagyomány alakulása, a Mátyás kultusz terjedése.

A legrégebb, mindmáig legismertebb közmondások egyike „Meghalt Mátyás király, oda az igazság”; hiányzik Dugonics gyűjteményéből. Forrásfeltárásunk alapján tudjuk, először 1575-ben jelent meg, de a 18. században a kortársak több változatban éltették, akár versben, tanulságok összegzéseként vagy parafrázis-

²² Salamon királynak Markalfal való tréfabeszédei 1786-ban újból megjelennek Budán.

²³ Dugonics 1820.

²⁴ Galeotto anekdotái először 1593-ban jelentek meg, de a 18. század elején újból napvilágot láttak. Bizonyíthatóan tudott erről Dugonics, de egyéb közvetítés révén, népszerű kalendáriumok anyagát olvasva fordult a figyelme ehhez az anyaghoz, és írta le magyarázatait a szólásokhoz kövte Mátyás személyéről.

ként, sőt német gyűjteménybe is belekerült. Bármennyire gazdag a *Példabeszédek* c. közmondásgyűjtemény a Mátyás királyhoz kötődő adatokban, mégis távol áll a teljeségtől.

A kor szokásaihoz tartozott, hogy Mátyás király nevéhez kapcsoltak a nemzetközi irodalomból ismert anekdotákat. Így tett pl. Ráday Gedeon is a lustasági verseny szereplőiről írt versében, amikor tréfálkozva „Mátyás király lustáiról” szolt.²⁵ Az összehasonlító kutatásból tudjuk, perzsa gyökerekkel rokoníthatók a Mátyás király lustáiról szóló anekdoták, és azok feldolgozásai. Hasonlóképpen Péczely József: *Király és kapás* című versében a nemzetközi folklorisztika által széles körben ismert témát dolgozott fel arról, hogyan osztja fel a földműves a keresetét.²⁶

AZ APRÓNYOMTATVÁNYOK SZEREPE A MÁTYÁS-HAGYOMÁNY ELTERJEDÉSÉBEN

A népszerű művek olcsó kiadványokban, ponyván jelentek meg. Az olvasmányok jelentős része nem elolvasásra, hanem felolvasásra készült. Így a szövegek rövid terjedelműek, a mondatok kevésbé barokkosak, követték a természetes beszédet, és a cselekmény előadása valamilyen csattanó felé haladt. Az évenként megjelenő kalendáriumokban teret és szerepet kaptak az irodalmi olvasmányok között a Mátyás királyról szólóak. A *Győri Kalendáriumban* 1741–1790 között 28 anekdota jelent meg Mátyás királyról, *Hunyad Mátyás M.O. 37-dik Királyának bölts és tréfás beszédiről és tselekedeteiről szolló feltételeinek continuatioja* címmel.²⁷ A címből arra következtethetünk, hogy Galeotto mondásait közölte, annyira hasonlít az ő munkájának címéhez, de a fennmaradt adatok ezt cáfolják. Az anekdoták előzményeit Galeotton kívül megtalálhatjuk a *Gesta Romanorum*-ban, Salamon és Markalf történetei között, és más, általunk ismeretlen forrásból is merített a szerző. A 18. században a környező országokban sokféle anekdota gyűjtemény jelent meg, amiből közvetlenül, hivatkozás nélkül vettek át a magyar kiadványok, sőt ugyanaz a kiadó magyar, német nyelven is közzétette összeállításait. A tréfakedvelő Mátyás diákja először a *Győri Kalendáriumban* jelent meg. A következő évszázadban kedvelt irodalmi toposzá lett.

1749-ben közli a *Győri Kalendárium* a jó illatú kocsisról szóló anekdotát.²⁸ A színhely Prága, időpont Podjebrad György kora. A történet így szolt: „Régenten, és még Podiebrad György Tseh-Ország királyjának idejében is szokásban véte-

²⁵ Ráday 1790.

²⁶ Péczely 1788.

²⁷ Kríza 1995: 125.

²⁸ Kríza 1995: 125.

tett dolog vala ez, hogy a Tseh-Országi királynék az ő nevök napján igen ékes úri hintóban, Prága Városának minden utszáin a nép előtt halkal hordoztaták magokat, melly szokás a végre esett, hogy azon a napon, a köznép közzül, minden a Királyné kezének tsókjához szabadon juthasson. Ezen Solemnitas Mátyás Úrfi idejében is megtartatott, és véghez vitetett. Melly alkalmatossággal ez a nevetséges casus történt. A Királynénak egyik együgyü kotsissa, akire ez időben a sor jut vala, hogy illetén nagy pompának alkalmatosságával a királyné előtt hajtsa a lovakat; a Királynénak ezen tiszteletiből valamennyire akarván részesülni, aggódik vala azon, miképen kotsiskodhatnék ő a Királyné előtt úgy, hogy az istállóbeli lószag, avagy lóbúz sem a Királynénak sem pedig a tsókolásra megjelenő jámbor embereknek terhére ne lenne. Tehát ezen jámbor kotsis a Király udvarában egyiktől is másiktól is kérdezősködik vala, vallyon nem tudna-e valaki az udvariak közül valami orvosságot, amellyel ő ezen büzt magától elűzhetné, és inkább a Királynénak, s a többieknek illatjával kedveskedhetnék. Senki tanácsot nem adhatna a dologban, míglen Mátyás Úrfitól a szegény kotsis tanácsot nem kérdene. Kérdi vala azért Mátyást: vallyon mit gondolna, nem tudna-e az említett végre valami jó orvosságot? Éppen akkor emlékezék vala meg Mátyás Úrfi, hogy Magyarországban egy deákotskától tanult egy port tsinálni, mellyet ha az ember bévészen, egy óra után, valemennyit lépik, vagy valamennyiszer megzökkenik a teste, mindannyiszor fingik. Elmosolyodék ezen gondolatn a jó Mátyás, azontul jó tanácsot találta fel magában, és monda a kotsisnak: Barátom, ha tanácsomat fogadod, valóban olyan illatot szerzek néked hólnapra, hogy minden emberek, de még a Királyné is elcsudálkozik rajtad. Ezen megörüle az együgyü kotsis legény, és kéré inkább és inkább Mátyást, hogy hólnap róla el ne felejtkeznek. Az Úrfi annakokáért, véve N. N. héjjat, N. N. magot, és N. N. virágját, és a patikában küldvén, gyöngö porrá töreté azt; kapá magát és más nap, tudván, hogy 9. órakor fog a Királyné pompájához kezdeni, tehát 8. óra után reggel a legénynek béadta azt a jó köményes rosolisban. A kotsis mennyire lehetett töle néki ékesité haját, órtzáját, magát, s parantsolt időben a Palota grádsánál a hintóval megjelenik. Kilentz órakor tehát felüle a Királyné a hintóra, és mennek vala a Prágai utzákon mellyek kövekkel kirakott utzák valának. De 9. óra után imé eléré az én kotsis Uramat a hasfájás, és a gyomorbeli szélvész, azért míglen megtartóztathatja magát, halkal tsak eregeté az agarakat és gömbölyő füstöket vénasszony módjára. Azonban jobban erőltetvén ötet az orvosság, nem tartóztathatá magát, hanem egyik pattyantást a másik után, a mint zökkenik vala a hintó, szabadon kéntelenítették botsátani. Irula pedig és pirula a jó illatu kotsis legény, hánya s veti magát az ülésben, de tsak nem segíthete magán; míglen a Királyné is, és a többiek hallanák, és éreznék a le-génynek uj modi muzsikáját és patika szagát. A Királyné neveté is a dolgot, de meg is haraguvék, azonban más mód nem találtaték a dologban, hanem öszve pirongatá ő, és a többiek a kotsist,

és leparancsolták a hintórul, s annak helyébe mást ültetének. A szegény jó illatu kotsis pedig szégyenletében mind a Királyné szolgálatját, mind Prágát odahagyá és elméne.”

Az egész történetből árad a közvetlen szókimondó tréfa. Nem szabadszájú, nem tisztátalan a szöveg, de egyszerre csúfolja a piperkőcséget, a látszatra törekvést, meg az együgyűséget. A tréfás anekdota népies stílusának előzménye megtalálható Benczédi Székely István krónikájában,²⁹ de illik a folkloristák által később rögzített Mátyás király imázshoz. A néphagyomány éppen úgy tud a kicsapongó, asszonyokat szerető királyról, mint a torkos, jó falatokat kedvelő, vidám kalandokra hajlamos, másokat megtréfáló hősről, avagy az igazságos, okos uralkodóról. Az ifjú Mátyás, a sosemvolt királyfi konstruált alakja nem csak a szájhagyományban kapott szerepet, hiszen a következő században, az irodalomban éppen a tréfakedvelő Mátyás diák alakja került az előtérbe.

A *Győri Kalendárium* közli 1784-ben, Mátyás királyhoz kapcsolva a garasait beosztó paraszt történetét. A Népmesekatalógusban kiterjedt nemzetközi összehasonlítással szereplő mese egyik változata ez. A stílusa a szájhagyomány előadását mutatja.³⁰ A rövid bevezetés, az ott szereplő képes beszéd, a megszólítási formulák és a csattanós, világos válaszok gyakorlott előadó stílusára vallanak. A kalendárium népszerűségét minden bizonnyal az élményszerű történetek közlése fokozta. Kétségtelenül megállapítható, hogy a *Győri Kalendárium* éveken át megjelentett, változatos tartalmú sorozata irodalmi igénnyel készült. Bár nem bizonyítható, de az összefüggés sem kizárt, hogy a kalendáriumot az irodalmi élet képviselői ismerhették. Péczely József, aki néhány évvel később „robotos szorgalommal” ébresztgette Mátyás király és a Hunyadiak emlékét, lehet, hogy éppen ebből a forrásból merítette a garasok felosztásáról szóló versének témáját.³¹ Az irodalmi alkotásokban a Mátyás-narratívumok erkölcsi tanulsággal telítődnek, a kor ízléséhez igazodva. Ebből következően hatásuk szerényebb, mint a folklóré, de a szakirodalom az ő nevüket ismeri.

Az első magyar folyóiratnak, a *Magyar Hirmondónak* 1792-es számában megjelent Mátyás-anekdoták bizonyíthatóan népszerűek voltak. Azért állítjuk

²⁹ Benczédi Székely 1960. A krónika olyan szavakat használ, amelyeket a 19. századi Mátyása irodalom teljesen mellőzött: „A szekszárdi apátúr házassult meg a kurvanyádót (!) vötte, és im oda a menyegzőbe viszem a ludat.”

³⁰ A Magyar Népmesekatalógus (MNK 921) a párhuzamok sokaságát mutatja be, amelyhez joggal társítható a nemzetközi mesekatalógusok anyaga. Mindez bizonyítja a téma elterjedtségét. A mese népszerűségét nem befolyásolta az a történeti tény, ami bizonyítja, hogy Mátyás király sohasem veretett olyan pénzt, ahol az ő képmását láthatták volna. A szájhagyomány erejét mutatja, hogy a történelmi valóság ellenére a legnépszerűbb mondáink egyike. Heller 1936: 293. A mesetípusról készített monográfia megjelenése óta (Anderson 1923.) jelentős új szakirodalom került a kutatók elé.

³¹ Az irodalomtörténet számon tartja Péczely versét, de mellőzi a sokkal olvasmányosabb, valószínűen nagyobb népszerűségnek örvendő ponyvák anyagközlését.

ezt, mert ugyanezek a szövegek néhány évvel később Kis János anekdotagyűjteményének élére kerültek.³² Aztán, alig néhány év múltán írói fantáziával kiegészítve Pálóczi Horváth Ádám színművében keltek életre a színpadon.³³ Az okos lány kalandjai és tréfái adtak a színműnek keretet. Az okos lány meséjét – ami tulajdonképpen perzsa eredetű, és a középkorban Pontianus históriája révén egyre szélesebb körben ismertté vált –, a magyar nyelvterületen nagyon sok változatban feljegyezték.³⁴ Mátyás királyhoz kötődő változatairól a 18. századtól tudunk, és ez összefügg a királyt népszerűsítő közköltészet terjedésével. Az okos, de szegény lány megfejtja a király feladványait, és joggal számít a király jutalmára. A folklór szerint az okos lány a király felesége lesz, és esetenként újabb mesei motívumokkal folytatódik a történetük, de a színmű a történeti tények miatt ezt nem mondhatja. Pálóczi Horváth Ádám egy újabb kaland segítségével az egymástól elválasztott szerelmesek találkozását adja elő az okos, igazságos király bölcs döntéseként.³⁵ A felvilágosodás kori adatok bizonyítják, hogy az írók szabadon felhasználják a folklór eredetű történeteket, és a szájhagyomány szabadon alakítja a nyomtatásban megjelent adatokat.³⁶

A MAGYAR TÖRTÉNELEM NÉPSZERŰSÍTÉSÉNEK KEZDETEI

A 18. században az alsóbb társadalmi rétegek részére ponyván jelennek meg a tudományos népszerűsítő írások. Ekkor Budán és Pozsonyban folytatásban közlik Heltai történetírását, a magyarok krónikáját. Soha, egyetlen korban sem jelent meg ennyiszor Antonio Bonfini krónikájának magyar fordítása, a Heltai-féle *Magyarok krónikája*. De a latin nyelvű eredeti szöveg, Bonfini magyarok történetéről készült összeállítása is négy újabb kiadást ért meg. A felvilágosodás korában sokféle módon fordult a figyelem Mátyás király felé. Elindult a források kiadása. Kiadták Mátyás király dekrétumait, összegyűjtött leveleit és a róla szóló irodalom bemutatására is vállalkoztak. A Mátyás kultusz terjedése, erősödése egyre sokoldalúbb. Jó példa erre, hogy a Magyarok krónikájának záró része, a Mátyás királyt dicsőítő fejezet külön is megjelent. A Landerer nyomda által közölt *História... egy kis formátumú 8-ad rét ívű füzet a magyar történelmi múlt iránti érdeklődők részére.*³⁷ A régi históriák szövegét leegyszerűsítette, a régies

³² Kis János soproni evangélikus lelkész az irodalmi műveltség terjesztésére gyűjtötte össze a népszerű Mátyás-mondákat, meséket. Kis 1869.

³³ (Pálóczi) Horváth 1816.

³⁴ A Magyar Népmesekatalógusban (MNK 875) a típus nemzetközi kapcsolatairól, előzményeiről tájékozódhatunk. A mesetípusról Jan de Vries írt monográfiát. Vries 1928.

³⁵ MNK 921 mesetípus motívumai.

³⁶ Kríza 1993: 169–178.

³⁷ Kríza 1992: 607–615.

kifejezéseket mellőzte és modern szóhasználathoz, beszédstílushoz igazítva jelent meg a népszerűsítő kompiláció. A Landerer nyomda Budán működött, és 1776-ban egy összeállítást közöl a Hunyadi családról. A történet Hunyadi János török ellenes csatáival kezdődik, és Mátyás király dicsőséges tetteivel folytatódik. A *História Melly Magába foglalja Vitéz Hunyadi János Nemzetsége eredetét és a 'Török ellen viselt hadait: Ugy nem külömben Ama' Híres Nagy emlékezetű Fijának Mátyás Király, Örök emlékezetre méltó hadakozását, kitől mint a' Nap keleti, mint a' Nap nyugotti Tsászárok féltek, és rettegetek: a' mellyis A Magyar Országi históriákban gyönyörködőknek kedvéért (hogy kiki a' mi Eleinknek derék viselt dolgaik leírásához kevés költséggel juthassan) öszve-szedettetett és kibotsátatott Budán, Katalin Landererné betűivel 1776-ban* hosszú, barokkos címben megjelöli a mű tartalmát, és a kiadvány történelem-népszerűsítő célját. Ez a munka kevés pénzűeknek készült, akik a történelem iránt érdeklődnek.

A história, mint műfaj, a 18. században már nem volt divatban. Az 1776-os *História...* előképei és forrásai bizonyíthatóan két évszázaddal korábbiak, 16. századi magyar históriák és históriás énekek. A Hunyadi Jánost bemutató versek majdnem szó szerint egyeznek a kétszáz évvel ezelőtt keletkezett Nagybáncsai Mátyás költeményével, de a csaták leírása ettől eltér. A *História...* összeállítója szabadon merít a krónikákból, több eseményt összevon, és a vitézi harc jelentőségét hangoztatja. A régi dicsőség felelevenítése és Mátyás király érdemeinek hangsúlyozása volt a célja, még ha egyes csata vereséggel végződött is.

Hunyadi származásáról kerengő híreket mesébe illően fogalmazta meg első sorban Heltai munkája nyomán. A kompilátor vigyázott az elhíhető megfogalmazásra. Reális képeket idézve meséli el Zsigmond király szerelmi kalandját. A boldog találkozás után megszületett gyermeket a morzsina asszony elviszi a királynak, és bemutatja őt a bizonyító gyűrűvel együtt. A király elpirul, a fiút magához veszi, és Hunyadi Jánosnak nevezi, az asszonyt pedig gazdag ajándékkal halmozza el. A következő században ez a történet lesz a legnépszerűbb a család eredetét illetően.

A ponyváknál alig deríthető ki a szerző. A Mátyás história esetében is ez a helyzet. Annyit tudhatunk, hogy a Landerer nyomda törekedett az igényes népszerűsítő munkák kiadására, és fontos feladatot vállalt a népkönyvek kiadásával. Ebbe a sorba illik a história is. A címlapon olvasható célkitűzés szerint „a magyarországi históriákban gyönyörködőknek kedvéért öszve szedetett” szóhasználat mellőzi a szerző nevét. A *História...* tehát egy rövid, általános összefoglalás a múlt eseményei iránt érdeklődőknek. A kutatások során kiderült, hogy több 16. századi írásra támaszkodott a história írója, akár prózai, akár verses részeket közölt. Egyetlen kivétel van, a Mátyás király hainburgi csatájáról szóló részről.

A hainburgi csata jelentéktelen szerepet kapott a Mátyás tetteiről szóló krónikákban annak ellenére, hogy hosszasan elhúzódott és jelentős áldozattal járt.

Az idealizált, legyőzhetetlen király mítoszához nem illett a valóság. A kortárs Bonfini éppen úgy elsiklik a részletek felett, mint nyolc évtizeddel később Görscsöni Ambrus. A históriás ének a 18. század végén, a fokozódó Habsburg-ellenesség idején keletkezett. Ez az új alkotás a Bécs védőváráként számon tartott Hainburg megsemmisítését nagyszerű csataként adja elő, sok részlettel színezve. A szerző igazodott a korábbi idők stílusához, és archaizált formába önti a fontos eseményt, a németeken aratott győzelmet. A kíméletlen harcot túlzó szavakkal és ókori istenségek felsorakoztatásával tette nagy jelentőségűvé. Mátyás király az ország egész népét hívta a csatába. Magyar, horvát, oláh, tót, rác és a székelység jött sietve. Hó péntes katona, királyi udvarhoz tartozó főember, úr és nemes állt mellette, vagyis a színes lakosságú ország a maga teljességében képviseltette magát.

„Hadi készülétek mindenütt láttattak
Tábori eszközzel szekerek rakattak
Nyergek, tsináltottak, lovak patkoltattak,
Pntzél, sisak, karvas, pais forgattattak.”

A csata élén állt a király a régi korok szokása szerint:

„Kardot kött Mátyás-is meg indul hadával
Szaguldik a' lova Pegasus szárnyával,
Éjjel nappal mégyen sietvén dolgával
Hogy későn járása ne légyen kárával.”

A közös akaraton lévő, egységet képviselő hadsereg „az ellenséget földig mind leverte”, hiszen az emberi javak felett örködő római istenségek egész sora állt Mátyás mellé.

A 86 sorból álló históriás ének valójában egy történeti vízió a nemzeti király győzelméről, az ország népének összefogásáról, az ellenség felett aratott győzelméről. Ez a tudatos megfogalmazás művelt és tájékozott ember írása. Az antik istenek szerepeltetése, a hibátlan verselés is ezt támasztja alá. A sorok közé bújtatva megtalálhatjuk a vallomást: a vers szerzője Veszelszki Antal. Az ismeretlen históriás ének alkotóját az irodalomtörténet nem tartja számon. A kor műveltségéért tenni akaró szerző a történelmi múlthoz fordult a nemzeti öntudat erősítéséért. Valójában forrásközvetítésre vállalkozott, és az általa ismert históriákat leegyszerűsítette, kiszínezte, és a csekély műveltséggel rendelkező, de tanulni vágyó emberek számára átírta.

A história alátámasztja a kor jeles írójának, Dugonicsnak a törekvését, hogy az el-felejtett történelmet kell az emberek elé tárni a magyar történelem jobb megismerése érdekében.

Kitekintés:

A 18. századi írásos források sokoldalúan bizonyítják, hogy a Mátyás-kultusz a korszak műveltségének része volt. Egyrészt a szájhagyományban élő adatok kerültek az írástudók alkotásaiba, másrészt a magyar nyelvű olvasmányok, színművek írásakor a szerzők tudatosan fordultak a történelmi hősköz, különösen Mátyás királyhoz. Ebből következően a nemzeti történelem és irodalom népszerűsítésekor megkülönböztetett figyelmet szenteltek a 15–16. századi előzményeknek, latin és magyar nyelvű forrásoknak. A történelmi adatokat folklór elemekkel színesítették. Összefonódott a történelem, irodalom és a szájhagyomány. Mátyás király alakja eltávolodott a valóságos történelmi személytől, és az ő nevéhez kapcsolódtak mindazok a nemzetközi forrásokban is meglévő anekdoták, mesék és bármely műfajhoz tartozó alkotások, amelyekben az okos, igazságos, tréfakedvelő nemzeti király szerepelt. A változatos folklórban a hős egymástól eltérő, sokszor látszólag ellentétes módon tipizálható. Mégis nagy általánosságban elmondható, hogy jellemző Mátyás király társadalmi szerepvállalása. Ő az, aki megsegíti a bajba jutott parasztot, kioktatja a hatalmával kérkedő uraságot, pénzt ad a szegénynek, segíti a bátor katonát, megbünteti a kapzsit. Mátyás király közvetlen kapcsolatban áll a népével, közvetlenül találkozik velük városban, falun, mezőn és erdőn. Velük együtt harcol, eszik, mulat, vagy éppen kapál. A népmesékre jellemző fordulattal kötődnek Mátyás király nevéhez a helynévmagyarázók, ami a folkloristák szerint a legújabb korban létrejött műfaj. Mindezek a tulajdonságok tették lehetővé, hogy a személye és a hozzá kapcsolódó folklór független legyen az egyes etnikumoktól. Mátyás király éppen úgy hőse a szlovén, ruszin, szlovák, szerb és horvát népköltészetnek, mint ahogyan a magyarnak. Így vált a 18. században vált a Mátyás-hagyomány a közműveltség részévé.

IRODALOM

ANDERSON, Walter

1923 *Kaiser und Abt. Die Geschichte eines Schwanks.* FFC. 42. Helsinki.

BENCZÉDI SZÉKELY István

1960 *Chronica ez Vilagnac Yeles dolgairoi.* (Cracco, 1559.) Bp.

CZIBULA Katalin (Szerk.)

1992 *Jezsuita iskoladrámák. Régi Magyar Drámai emlékek.* 4. Bp.

DUGONICS András

1820 *Magyar példabeszédek és jeles mondások.* I–II. Szeged1974 *Toldi Miklós. Jeles történetek, melyeket a magyar színjátékra alkalmaztatott.* Pest.

- ESZE Tamás
1958 A kurucok Mátyás drámája. *Irodalomtörténeti Közlemények*. LXII. 1–18.
- GERÉZDI Rabán
1961 *A világi líra kezdetei*. Bp. Akadémiai K.
- GÖRCSÖNI Ambrus
1991 Mátyás király históriája. *Régi Magyar Költők Tára XVI. sz. 9.* Bp. 217–359.
- HELLER Bernát
1936 Mátyás király megfejt bakkecskéi. *Ethnographia* XLVII. 290–293.
- HELTAI Gáspár
1981 *Krónika az magyaroknak dolgairól* (1 kiad Kolozsvár 1575) Bp. Helikon, 1981.
- HORVÁTH Ádám, Pálóczy
1816 *A tétényi lány Mátyás királynál. A régi kis- világbeli magyar erköltsnek és észnek példája*. Vig-játék formában írta, és most közre bocsátja Horváth Ádám. Pest
- JANKOVICS József – KLANICZAY Tibor (ed.)
1994 *Matthias Corvinus and the Humanism in Central Europe*. Budapest, 1994.
- KIS János
1806 *Kellemetes időöltésre való elmés nyájasságok, úgymint egynehány regék Mátyás királyról*. Sopron.
- KOVÁCS Előd
2005 *Ardakshir. Perzsa Nagykirály. A perzsa krónika és a magyar népballadák*. Debrecen.
- KRÍZA Ildikó
1992 Egy ismeretlen Mátyás-história a XVIII. századból. *Irodalomtörténeti Közlemények*. XCVI. 607–615.
1993 Egy Mátyás-színmű kapcsolata a néphagyománnyal. in: Pintér Márta Zsuzsanna – Kilián István (szerk.): *Az iskolai színjáték és a népi dramatikus hagyományok*. Debrecen 167–178.
1995 Mátyás-hagyomány a 18. században. *Népi Kultúra – Népi Társadalom* XVIII. 119–147.
1999/a Supranational Hero in Central-East European Folk Tradition. in: Schneider, Ingo (ed.): *Europäische Ethnologie und Folklore im internationalen Kontext*. Frankfurt/M. 157–167.
1999/b Mátyás király házassága a rabszabadító leánnyal in: Pozsgai Péter (ed.): *Tűzsihó*. Bp. 367–389.
1999/c *King Matthias as a Folklore Hero. Hungarian Tradition about Matthias Corvin in 18th Century*. Study Finno-Ugrici II. Napoli. 185–202.
2005 Dugonics szerepe a Mátyás-hagyomány terjesztésében. In Szemerényi Ágnes (szerk.): *Folklór és Irodalom* Bp. Akadémiai Kiadó 128–137.
2007 *A Mátyás-hagyomány évszázadai*. Bp. Akadémiai Kiadó
- KUBINYI András
2001 *Mátyás király* Bp. Vince kiadó (Matthias Rex. Bp. Balassi Kiadó 2008.)
- Magyar Népmesekatalógus MNK* (Szerk. Kovács Ágnes)
1982 Budapest, NKCs. 1982.
- MARZIO, Galeotto
1977 *Mátyás királynak kiváló, bölcs, tréfás mondásairól és tetteiről szóló könyv (De egregie, sapienter et iocose dictis et factis Matthiae Regis*. Wien 1593.) Kardos Tibor fordításában. Bp. Helikon

MNGY Magyar Népköltési Gyűjtemény I.

- 1872 *Elegyes gyűjtések Magyarország és Erdély különböző részeiből.* (Szerk. Arany László – Gyulai Pál) Pest, 1872.

PÉCZELY József

- 1788 *Király és kapás.* (In: *Haszonnal mulattató mesék*) Bp. 1887.

RÁDAY Gedeon

- 1790 *A Mátyás királynak három restjei.* *Orpheus.* 369.

Salamon király az Dávid király fiának Markalffal való tréfabeszédének rövid könyve.

- 1577 Kolozsvár, 1577.

STAUD Géza

- 1984–1992 *A magyarországi jezsuita iskolai színjátékok.* I–IV. Bp.

SZENTJÓBI SZABÓ László

- 1792 *Mátyás király. A nép szeretete jámbor fejedelmek jutalma.* Buda.

SZILÁDY Áron (Szerk.)

- 1912 *Szilágyi Mihály és Hajmási László története. Régi Magyar Költők Tára. XVI. század VII.* Bp. 169–174.

VARGA Imre

- 1993 *Iskolai színjátszásunk elvilágiasodásáról.* In: Kilián István – Pintér Zsuzsanna (szerk.): *Az iskolai színjátszás és a nép dramatikusságai.* Debrecen. 137–142.

VARGYAS Lajos

- 1976 *A magyar népballada és Európa. II.* Bp. Zenemű Kiadó.

VRIES, Jan de

- 1928 *Die Märchen von klugen Rätsellösern.* FFC. 73. Helsinki

ZRÍNYI Miklós

- 1983 *Mátyás király életéről való elmélkedések.* (A szöveget gondozta Klaniczay Tibor) Budapest,

Ildikó Kriza

THE CULT OF MÁTYÁS [KING MATTHIAS] AND NATIONAL IDENTITY

Written sources dating from the 18th century prove in a number of different ways that the cult of *Mátyás* was indeed an integral part of the status of being educated in the given age. On the one hand, data from oral tradition, handed down by word of mouth, was transferred into the works of literate people, while on the other hand, the individual authors preferred to turn consciously towards the heroes of history, especially King *Mátyás*, when writing pieces or plays in Hungarian. As a consequence, when popularizing national history and literature, they devoted special attention to the antecedents dating back to the 15th and 16th centuries, including sources in Latin and in Hungarian. As they made the historical facts more colorful by adding elements of folklore, the threads of history, literature, and oral history got to be intricately interwoven with one another. The figure of King *Mátyás* was removed from the real historical individual and it was his

name that attracted all the anecdotes, tales, and other pieces of whatever other genres available also in international sources that featured the proverbially clever, just, and humorous national king. In the fairly diverse pool of folk material, this hero can be typified in a number of various, sometimes mutually exclusive or contradictory, ways. Nevertheless, on a very general level, it can be stated that King *Mátyás* typically takes on quite an amount of social responsibility. He is usually the one who helps peasants who are in trouble, teaches a lesson to landlords who brag about their power, gives money to the poor, aids the courageous soldiers, and punishes the greedy. King *Mátyás* is in a direct contact with his people, meeting them in person in towns and villages, fields and forests. He is their partner in fighting, feasting, drinking, or even in hoeing. It was all these features that made it possible for the related folk material to be independent from the individual ethnicities. The figure of King *Mátyás* is equally present as the hero in Slovenian, Ruthenian, Slovakian, Serbian, and Croatian folk poetry the same way as in Hungarian folk genres. This is how the so-called *Mátyás*-tradition became part and parcel of general erudition in the 18th century.

Kemecsi Lajos

A Felföldi mezőváros tájegység megvalósítása a Szabadtéri Néprajzi Múzeumban

A szentendrei Szabadtéri Néprajzi Múzeum telepítési koncepciójának kidolgozása hosszú és fordulatokban bővelkedő folyamat volt. Nem célja jelen tanulmánynak a vonatkozó tudománytörténeti összefüggések feltárása, de lényeges leszögezni, hogy a korai elképzelésekben szereplő tematikai és lokális keretek több alkalommal is jelentősen módosultak.¹ A legjellemzőbb eleme ennek a folyamatnak a kiválasztott és bemutatásra szánt tájegységek – építészeti zónák számának korlátozása volt. Gyakorlatilag az 1960-as évek közepén kialakított koncepció tekinthető a számokat tekintve a tervezés csúcspontjának, hiszen 22 különböző kiállítási egység megvalósításával kívánta megoldani a magyarországi népi építészet és életmód területi jellegzetességeinek bemutatását.

Erdőbénye (Fotó: Deim Péter)

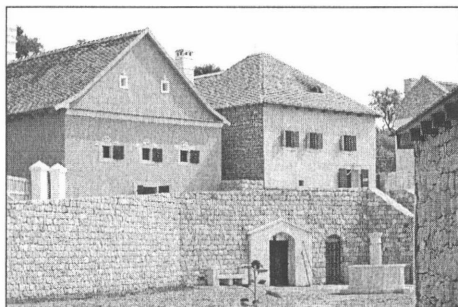

Gyöngyös iparos ház (Fotó: Deim Péter)

Ezzel a folyamattal ellentétes a Felföldi mezőváros tájegység telepítési koncepcióba kerülésének tudománytörténete. A tájegység ötletének kidolgozása Hofmann Tamás nevéhez köthető, a feljegyzések szerint. Az, hogy a korábbi tervnek nem volt része a mezővárosi kultúrának ez a hangsúlyos és jellemző eleme, nem lett volna elegendő a koncepcióba kerüléshez. Ezt egyaránt elősegítette a múzeum alapfeladatai közül ekkor erősödő történeti – életmód bemutatás igénye és az intézményi személyi feltételek és adottságok is. Kecskés Péter személyében egy a régióhoz személyes szálakkal és kutatói érdeklődéssel is szoro-

¹ Vö. Katonáné 2004: 28–40.

san kötődő elkötelezett muzeológus kapta meg a tájegység telepítési tervének kidolgozását hosszú távú feladatul.

Hejce, Erdőbénye (Fotó: Deim Péter)

Mád, zsellérház (Fotó: Deim Péter)

Tállya (Fotó: Deim Péter)

1974 után a VÁTI és a KÖZTI munkatársainak segítségével komoly épületfelmérési munka indult meg, amelynek eredményeként Kecskés Péter elvégezhette az épületkiválasztásokat is. A múzeum tudományos koncepciója karakteres, feltétlen bemutatandó épületegységként kezelte a Felvidéki mezővárost, s nem változtattak ezen a Balassa M. Iván és Kecskés Péter által összeállított 1978-as épületjegyzék és annak folyamatos módosításai sem.² A tájegység telepítési koncepciója ezt követően gyakorlatilag lényegi változáson nem ment keresztül. Esetenként épületcserére került sor, a később elvégzett felméréseknek, illetve a párhuzamosan zajló néprajzi – történeti adatgyűjtésnek megfelelően. (Így szerepelt korábban is már a tájegységben tállyai épület, de a 2003-ig elfo-

² Kecskés 1980/a.; Barabás–Szolnoky 1967; Hoffmann 1970; Kecskés 1978.

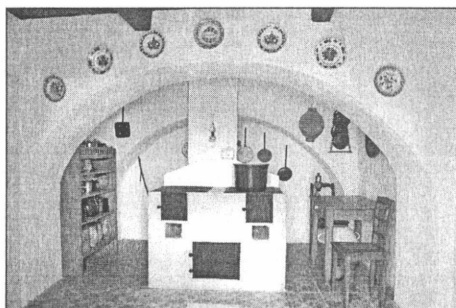
gadott koncepcióból egy újabb tokaji ház kiszorította.) A kialakult elképzelés egy jellegzetes mezővárosi tér megépítésével kívánta a jellemző épületeket bemutatni.

*Mádi kereskedőház hátsó szoba
(Fotó: Deim Péter)*

*Gyöngyösi polgárház
első konyhája (Fotó: Deim Péter)*

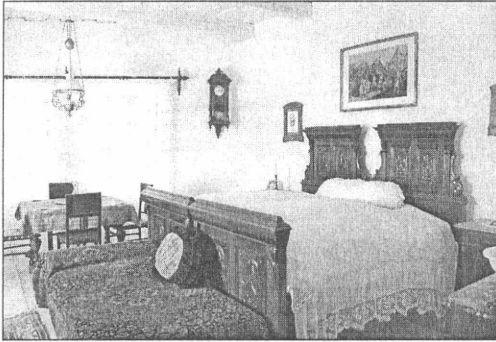

Tállyai konyha (Fotó: Deim Péter)

A Szabadtéri Néprajzi Múzeum tudományos kutatási és állandó kiállítás-rendező tervének tehát részévé lett a középhegységi, felföldi mezővárosi kultúra. A mind a történeti kutatás, mind a tárgyi kultúra megőrzése szempontjából kevéssé ismert, illetve méltatlan anyag nemzeti örökségünk fontos része. Az építészetiileg körülhatárolható vidék egyben sajátos gazdálkodási móddal rendelkező ökológiai zónát is jelent, melyet a kiválasztott és bemutatott építményeknek és berendezéseiknek tükrözniük kell. A régió átfogó kultúrtörténeti és történeti néprajzi szemléletű bemutatására elsőként a Szabadtéri Néprajzi Múzeum vállalkozott. Az épülecsoport felépítését szolgálták az elmúlt harminc évben történt néprajzi gyűjtések és történeti levéltári kutatások, műszaki felmérések.

Az Ipoly és a Bodrog közötti középhegységi területen kialakult mezővárosok a nagytáj jellegzetes települései voltak. Ez a középhegységi terület a minőségi szőlőművelés északi határát is jelentette. Felszínét tekintve folyóvölgyekkel, medencékkel és szigethegységekkel erősen tagolt hegy- és dombvidék. Eredetileg összefüggő erdőségek borították, melyek azonban a 19. századra már megle-

hetősen megritkultak. A domborzat és növénytakaró együttesen oka annak, hogy a felföldi tájak kevésbé kedveznek a mezőgazdasági művelésnek.

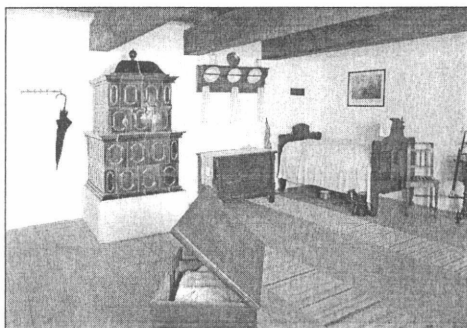
Tállyai első szoba (Fotó: Deim Péter)

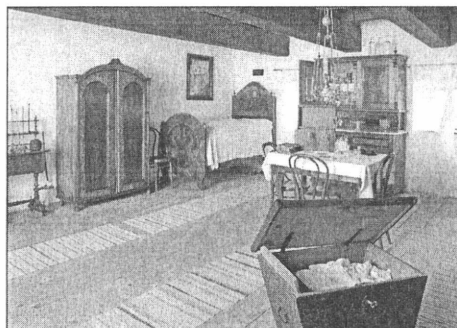
Tállyai hátsó szoba (Fotó: Deim Péter)

A mezővárosi kultúra közvetítő szerepet töltött be a falusi-paraszti és a szabad királyi városi nemesi vagy polgári életmód és műveltség között. Ennek megfelelően sajátos település-, gazdaság-, társadalom- és építészettörténeti arculattal rendelkezik. A mezővárosok keletkezése a 14. századra tehető, működésük a 15. században már jól dokumentálható. Hódoltság kori alakulásuk, változásaik után újraszerveződésük a 17. század végétől adatolható. Valódi kifejlődésük és virágkoruk a 18. században és a 19. század első felében volt megfigyelhető. A felföldi mezővárosok (oppidumok) világi és egyházi földesuraiktól kiváltságokat szereztek, saját jól körvonalazható piackörzettel rendelkeztek. Feudális szolgáltatásaikat rendszerint pénzzel megváltották. A városi települések céhes iparokkal és mezőgazdaságukkal egyaránt specializálódtak. A felföldi mezővárosok lélekszáma nem volt magas (1000–5000), viszont több, mint 20%-a a lakosságnak dolgozott céhes iparosként. Vásártartási, bíróválasztási, szabadmeneteléségi, szabadabb öröklési jogokkal bírtak, ez élesen megkülönböztette a szomszédos jobbágyfaktól őket. Jogaik védelmére „közös statutumokat” hoztak létre, mint Tokaj-Hegyalja (Submontanum) 12 mezővárosa a 17–19. században, vagy mint a Gyöngyös környékiek a 18. században. Mezővárosi jogi keretek között működtek a szőlőművelő vagy kapás céhek is, melyek a művelésmódok egységességét is befolyásolták. A szőlőhegyek birtoklásának joga függetlenedett a birtokos társadalmi helyzetétől, vagyis a feudális kötelezettségek alól bizonyos mentességet jelentettek. A felföldi mezővárosokban a szőlőterület aránya elérte a határ 30–35%-át.³

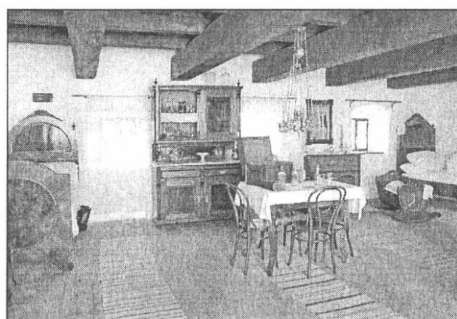
³ Vö. pl. Orosz 1985, 1995: 3–15.

Hejcei szoba (Fotó: Deim Péter)

Hejcei szoba részlete (Fotó: Deim Péter)

Hejcei szoba (Fotó: Deim Péter)

A jellegzetes felföldi kőépítkezéssel kultúra a 17–19. században elsősorban a borelőállítás, borkereskedelem és céhes kisipar tevékenységeivel jellemezhető. A szőlő- és bormonokultúra, mint városképző tényező a régióra egyedülállóan jellemző. A hungarikumnak számító tokaji fehérbor, illetve a gyöngyösi jellegzetes vörös borkultúra produktumai nem csupán hazai viszonylatban, hanem a távolsági kereskedelem révén Európa távoli országaiban is közkedveltek voltak évszázadokon keresztül. Ez az árutermelő tevékenység határozta meg az itt élő lakosság életét a múzeumi bemutatásra kiválasztott 19–20. századi időszakában is.⁴

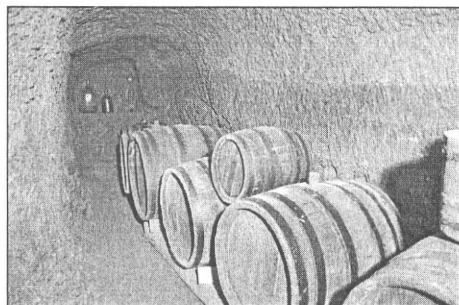
A felföldi mezővárosokra általánosan jellemző, hogy határuk szűkösége és természeti adottságaik miatt háttérbe szorult a szántóföldi gazdálkodás és az állattartás. A céhes keretek között előállított termékek (hordós borkereskedelemhez dongás faedények, kerámiák, bőr-, gyapjú- és textilruházati termékek, stb.) a megélhetés fontos forrásai voltak. Gyöngyös virágzó kézműipara, a szűrszabó és szűcsipar a 19. század végéig meghatározó maradt, miként kerámia központ jellege is. Ez az árutermelő tevékenység határozta meg az itt élő lakosság életét a

⁴ Lásd például: Bácskai 1988; Bencsik 1988; Hofer–Kisbán–Kaposvári 1974; Fügedi 1979; Orosz 1960, 1984: 520–540, 1985; Szakály 1984; Szilágyi 1980.

múzeumi bemutatásra kiválasztott időszakaszban is, egészen a 19. század végi filoxéravészig.

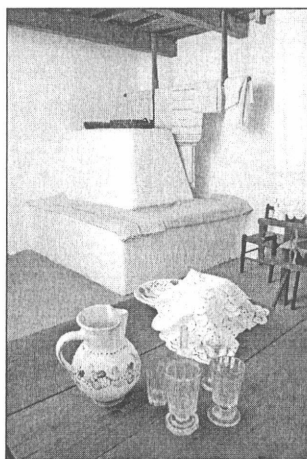

Erdőbényei kamra (Fotó: Deim Péter)

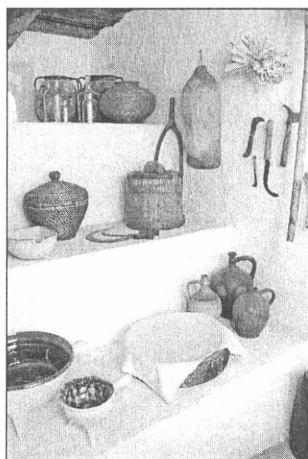

Erdőbényei pince (Fotó: Deim Péter)

A pusztító szőlővésszel párhuzamosan a borfogyasztási szokások markáns változása is befolyásolta a mezővárosokban élők gazdasági helyzetét. A nehéz, minőségi fehérborokról áttért a fogyasztás az olcsóbb, könnyebb és nagyobb mennyiségű fehér- illetve vörösborokra. A hagyományos céhes kisipar intézményes váltsága is a 19. század végére időzíthető.

*Gyöngyösi iparosház, szoba
(Fotó: Deim Péter)*

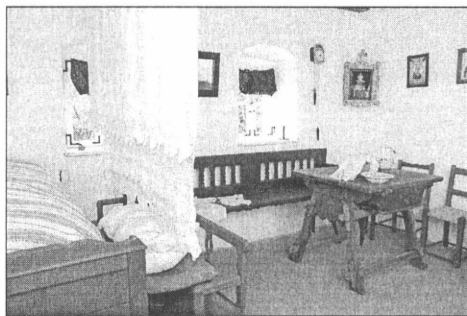
*Gyöngyösi iparosház kamrája
(Fotó: Deim Péter)*

A felvidéki mezővárosi épületek múzeumi megjelenítéséhez telepítési tervként olyan településszerkezeti egységet alakítottunk ki, amelyre nyolc szalagtelkes porta elhelyezhető. Ez a városszerkezeti egység a háromszögletű térre bővülő villás útágazás, amire a telkek merőlegesen fekszenek. Ez a tér és utcakép a fejlett köépitkezés kiegészítő elemeivel gazdagodik: térburkolatok, támfalak, ke-

rítések, kutak, pincék megépítésével. Az épületek közül kivezető út felett kőből épített teraszrendszer kialakításával a filoxéravész előtti művelési módokat és szőlőfajtákat mutatjuk be. A Szabadtéri Néprajzi Múzeumban újra felépített porták rangos kőépületeiben 19. század végi és 20. század eleji enteriőröket mutatunk be.

Gyöngyösi iparosház, szoba
(Fotó: Deim Péter)

Gyöngyösi iparosház, szoba
(Fotó: Deim Péter)

A telepítési tervben szereplő eredeti, illetve másolatban megépülő tokaji, mádi, tállyai, hejcei, gyöngyösi és erdőbényei épületeket úgy választottuk ki, hogy a 18–19. századi kőépítkezés fontosabb alaprajzi és funkcionális változatait képviseljék. Ezek a lakóházak szűk beltelkekre épültek borházzal, pincével esetleg műhellyel. A mezővárosi lakóházak egyik típusa a felső szinten szoba – konyha beosztású (középkemencés konyhai tüzelővel és táblás kályhás szobával), alatta udvarról vagy utcáról nyíló gerendamennyezetes műhellyel és raktárral. Ilyen a tájegységben felépített tállyai és tokaji épület. Tokaj-Hegyalján és Mátraalján is gyakoriak az olyan hosszú házzá formálódott porták, melyek magja utcai oldalról alapincézett lakórész. Ilyen az eredeti helyén Erdőbényén álló épület, melyhez az 1770 körül épült alapegységhez az 1800-as évek elején kétszintes szárnyat toldottak: az alsó szinten kocsmá, műhely vagy bolt szerepű helyiséget, fölé kamrát. 1850 körül tovább bővült a ház, istállóval, borházzal és színnel.⁵ A mezővárosi szalagtelkek teljes hosszában történő beépítését példázza a mádi kereskedőház bontott épületének újraépítése a múzeumban. Az udvari oldali alapincézéssel a 18. század második felében épült első traktus (csehsüveg-boltozatos szoba és konyha/pitvar, gerendamennyezetes hátsó szoba) 1850 körül egészült ki utcai bejáratú szatócsboltal és a hátsó traktussal. A másik épülettípus felső szintjén szoba – konyha – kamra – szin található. Az alsó boltozott borház az utcáról nyílik, de van belső, lépcsős lejárata a konyhából is. A borházból pincetorkon keresztül lehet lejutni a vajt pincébe. Ezt, a helyi elnevezésben tévesen

⁵ Kecskés 1989: 245.

„huszita háznak” emlegetett típust a hejcei épület képviseli a tájegységben. A harmadik típusba a szoba – konyha – kamra beosztású, az udvarról a kamra alól nyíló bejárattal alapincézett épületek tartoznak, melyek közül a gyöngyösi házat építettük fel. Az iparosház U-alaprajzú épülete két közre nyílt, a telek átjárható volt, így építettük fel a tájegységben is. Ez a fő alaprajzi változat alakult egyes esetekben két, három lakóegységes L vagy U-alaprajzú épületekké.⁶ Ennek egyik lehetősége volt a telek utcai homlokzatának beépítése, kamra építésével, melyet a kapualjból pincéztek alá. A gyöngyösi polgárház ebbe a típusba tartozik, és a múzeumban a 18. századi formát 1860 körül kiegészítő három lakóegységgé bővülő épületté alakult.⁷ Végül külön típust alkotnak az udvari, külső pincés lakóházak. Ez a változat elsősorban a zselléreknél volt általános, akik nem tudták egyszerre megépíteni pincés házukat, s csak utólag készíthettek kisebb boltozott lyukpincét a telekre. Ilyen a tájegységben újra felépített, eredetileg a 19. század elején épült, Mádon bontott kapásház, melynek szoba – konyha – szoba – kamra beosztású lakóépületének udvarán csak 1870 után létesült pince.⁸ Az objektumok berendezéseiben a tulajdonos családok gazdasági és ipari tevékenységét hangsúlyozzuk. A múzeumi állandó kiállításban az építészet-, gazdaság-, társadalom- és ipartörténeti emlékeket a különböző életmódok és életformák együttesében őrizzük meg és mutatjuk be. A jellegzetes épületekben berendezendő állandó kiállítások igazolják a régió településein élők polgári öntudatát és igényességét, valamint a falusitól eltérő tárgyi felszereltségét. A tájegység tervezésekor a különböző: a régióra jellemző építészeti típusokat kellett meghatározni. A kiválasztott háznak a megjeleníteni tervezett települések lakosságának jellemző vagyoni, felekezeti, társadalmi és etnikai összetételét is hitelesen kell reprezentálniuk. Az országos szabadtéri néprajzi múzeumban a többi tájegységben megvalósuló építményt is figyelembe kell venni a megfelelő műhelyek, szakrális és közösségi építmények meghatározásakor, hiszen ezeket értelmetlen ismétlődve szerepeltetni.

A tájegység megvalósítása 2003 őszéig a távolabbi jövőben tűnt reálisnak. Ennek ellenére az utóbbi 5 évben felgyorsult a tájegység előkészítő tevékenység. A Felvidéki mezőváros tájegység megálmodója s az előkészítő munkálatok leghosszabb ideig tartó gondozója Kecskés Péter volt. Kiválasztotta az épületek többségét, néhányat le is bontott, analógiákat keresett, elkészítette és publikálta a tájegység telepítési koncepcióját, tárgyakat gyűjtött, levéltári és történeti kutatásokat végzett. Jelentős tudományos közleményekben és tanulmányokban ismertette a monokultúrás szőlő- és bortermelésre alapozódott mezővárosi építészet kialakulását, jellemző ismérveit, alaptípusait, társadalmi-gazdasági hátterét,

⁶ Kecskés 1988: 26–27.

⁷ Kecskés 1989: 205.

⁸ Kecskés 1989: 260.

anyag- és eszközkészletét.⁹ Sajnálatos módon a Szabadtéri Néprajzi Múzeum építési ütemének majd két évtizedes lelassulása és stagnálása – oly sok munkatársához hasonlóan – neki sem adta meg azt az örömet, hogy közel 30 éves munkásságának gyümölcse beérjen, s a tájegység felépítése kézzelfoghatóvá váljon. Egészségi állapota és nyugdíjaztatása következtében csak alap kutatásaiban, felhasznált eredményeiben tud az építési munkálatokban jelen lenni. Természetesen hangsúlyoznunk kell, hogy a néprajzi újraépítési javaslatok végső megformálásánál nem kevés pótlólagos gyűjtésre, kisebb-nagyobb módosításra is szükség volt, melyet a kollégák legjobb tudásuk alapján végre is hajtottak.¹⁰

A múzeum vezetése a szoros megvalósítási határidő miatt – Kecskés Péter nyugdíjba vonulása után – alapos helyzetfelmérés eredményeként úgy döntött, hogy a korábbi hagyományos tájegységépítési rendszer helyett egy hatékonyabb megoldással él. A tájegység épületeit a muzeológiai osztály munkatársai között épületfelelősi megbízással szétosztva, a muzeológiai megvalósítás koordinálását az osztály vezetőjének és a főigazgatónak a hatáskörébe utalta. Ennek a részben kényszer szülte megoldásnak az előnyei gyorsan nyilvánvalóak lettek.¹¹ Egy-egy muzeológus lényegesen intenzívebb kutatómunkát tudott végezni a feladatául megkapott épületekkel kapcsolatban. A főigazgató és a muzeológiai osztály vezetője irányította a komplex munkát, megszabva a súlypontokat, a döntési mechanizmust hatékonyabbá téve. A tájegység épületeinek megépítésén túl, a kiállítások megvalósításával összefüggő szerteágazó feladatokat is szükséges volt központilag irányítani. A korábbi tájegységek építésének idejéhez viszonyítottan rendkívül szoros határidők, elengedhetlenné tették a muzeológia minden eddiginél szorosabb együttműködését a Műszaki Igazgatóság, a Restaurátor Osztály és a Nyilvántartási Csoport munkatársaival.

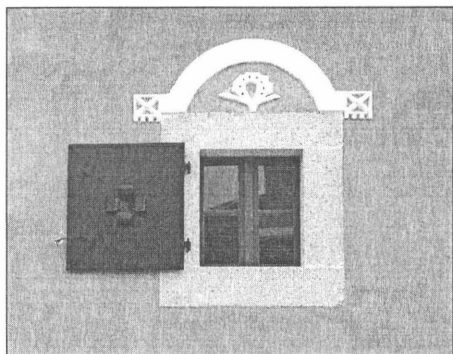
A korábbi tárggyűjtések hagyományos metodikája helyett – pontosabban azt kiegészítve, mellette – szokatlanul nagy mennyiségű hiteles műtárgy összegyűjtése és megvásárlása vált szükségessé rendkívül rövid idő alatt.¹²

⁹ Kecskés 1987, 1989.

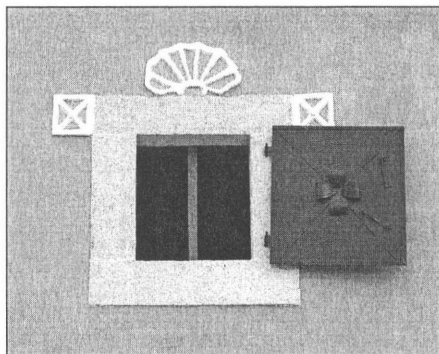
¹⁰ Cseri – Kemecsi 2004: 624.

¹¹ Ennek megfelelően Cseri Miklós főigazgató és Kemecsi Lajos tájegységfelelős, muzeológiai osztályvezető (Hejce, köztéri építmények) irányításával Balassa M. Iván (Tokaj, Tállya), Batári Zsuzsa (csizmadia műhely), Bíró Friderika (Gyöngyös 2 épület), Sabján Tibor (Mád 2 épület), Sári Zsolt (Erdőbénye, mádi dézsmaház) néprajzos muzeológus kollégák vették át az egyes építmények (zárójelben a nevek után), illetve a koncepció megvalósításának a feladatát.

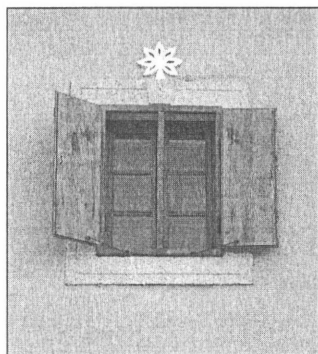
¹² Ennek az intenzív munkának egyik fontos állomása volt a rakamazai gyűjtés, ahol közel 900 darab tárgyat vásárolt a múzeum. Vö. Kemecsi 2004: 40–47.

Hejcei ablak (Fotó: Deim Péter)

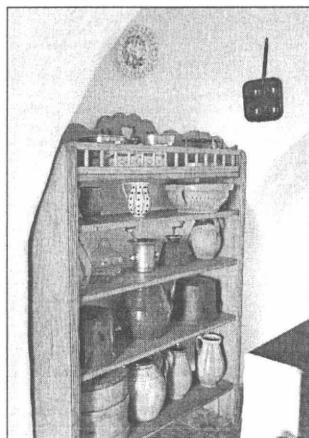
Hejcei ablak (Fotó: Deim Péter)

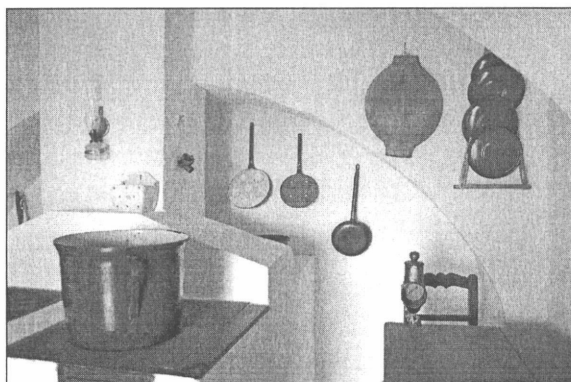
Erdőbényei ablak (Fotó: Deim Péter)

A Felvidéki mezőváros tájegység – múzeumi belső kódjaként II. tájegység – felépítésére először 1972–74 között gondoltak, amikor a VÁTI által el is készültek az első kiviteli tervek, sőt egyfajta durva, nagyolt tereprendezés is megtörtént. Sajnos a pénzügyi feltételek végül is nem tették megvalósíthatóvá ezt a tervet. 2003 novemberében, fenntartói kezdeményezésre és ösztönzésre megindulhatott az előkészítő munka. A megváltozott, fentebb ismertetett személyi okok miatt az egyes épületek kutatási-adattári anyagait átvették az arra kijelölt muzeológusok, s egy rendkívül intenzív tanulási, pótlólagos kutatási tevékenység után elkészítették a néprajzi újraépítési terveket. 2004 januárra a múzeum Tudományos Tanácsa megvitatta a betervezett újraépítési javaslatokat. Egy jelentős változás lett a Kecskés Péter által jegyzett eredeti koncepcióhoz képest: a tokaji II/1 lakóház a tér bejáratánál, bal oldalon a II/2-es pozícióba került, kiszorítva az eredetileg II/2-es jelölésű másik tokaji házat. Helyére II/1-es jelzéssel, a tér bejáratához egy tállyai, kétszintes lakóház került. Maga az épület nem volt ismeretlen Kecskés Péter előtt sem, csak más szempontok által vezérelve, korábban nem szerepeltette ezt az igen impozáns méretű építményt a tájegység épületeinek so-

rában.¹³ A koncepció kidolgozása óta eltelt évtizedek alatt nem csupán a kiválasztott objektumokban történtek változások, de a megvalósítás lehetőségeiben is. Mindezt fokozottan tapasztalhattuk a Felföldi mezőváros tájegység megvalósítása során, az így nyert tapasztalatok a múzeum további tájegységépítési gyakorlatában okvetlenül hasznosítandóak.

*Tállyai konyha
(Fotó: Deim Péter)*

Tállyai konyha (Fotó: Deim Péter)

Tállyai csizmadiaműhely (Fotó: Deim Péter)

A szabadtéri múzeum legkorábbi tudományos koncepciója még a 18. századi, lehetőleg datált emlékek gyűjtését irányozta elő, és az 1880 után épült lakóházakat már teljesen mellőzni kívánta. Ebben a korai időszakban az analógiákra alapozott rekonstrukciót nem tartották megengedhetőnek, legfeljebb egyes korai hiányzó épületelemek pótlását. Másolatok építése pedig fel sem merült, hiszen úgy

¹³ Cseri – Kemecsi 2004: 625.

tűnt, hogy a kiválasztott objektumok mindegyike megszerezhető. 1970-ben már módosult ez a felfogás, mikor nem szabta meg szigorúan az épületek korának felső határát, sokáig az 1900-as év illetve az első világháború számított elfogadott keretnek.¹⁴ A múzeum első épületbontásainál és az azok alapján készült dokumentációkon is látható, hogy az épületeknek egy korai állapotának bemutatására törekedtek.

A Felföldi mezőváros tájegység kiválasztott és lebontott épületeinél a korábbi bontásokhoz igazodva nem törekedtek nagy mennyiségű kőanyag múzeumba szállítására. Ezt elsősorban a szállítási költségek nem tették lehetővé. A 2003-ban megindult megvalósításnak az egyik kiemelt jelentőségű feladata volt, az új-jáépítési javaslatokban következetesen megjelölt hiteles, településre jellemző kőanyag beszerzésének előkészítése. A múzeum néprajzosai és a tervezést végző mérnökei felkutatták a még működő kőbányákat, szakértői véleményeket készítettek a kőminőségekről. A gyöngyösi épületek hiteles megépítéséhez az időközben bezárt farkasmályi kőánya részleges megnyitásán túl a településen folytatott kutatások után bontásra ítélt korabeli épületek kőanyagát is sikerült megszerezni. A közel 10.000 tonna kő Szentendrére szállítása és a beépítéshez szükséges helyi megmunkálása komoly kihívást jelentett a kivitelezőnek. A múzeum mindvégig szigorúan ellenőrizte a megadott paraméterek teljesítését, folyamatosan koordinálta a kőanyag minőségének ellenőrzését. Amint ez a megvalósult tájegységben is feltűnik, az épületek látható felületein a tér egy pontjáról akár 4-5 különböző színű, jellegű helyi kő is felfedezhető. Természetesen a vakolt, tapasztott felületek alatt is a hiteles kő található.¹⁵ A helyi kőanyag felhasználása a hiteles rekonstrukcióban megvalósuló épületek esetében javította a felmérések, analógiák, padló- és falkutatások alapján történő megvalósítást. Szerencsés megoldás volt, hogy a hejcei épület építésekor az eredeti ház egykori leégett istállójának kőanyagát sikerült megszerezni és a múzeumba szállítani. Az istálló a múzeumi bemutatásra kiválasztott időpont után épült, és néhány évtized után elpusztult. Így az eredeti kőanyag egy részét a hátsó oromfal látható falfelületeként láthatja a látogató. A hejcei épületben ezen túl több eredeti elem is erősíti a hiteles bemutatást: az eredeti ház istállójának berendezését sikerült lebontani és beépíteni a múzeumi épületbe, szintén az eredeti helyről emeltük ki a borházba az utcáról vezető fa lépcsőt.

A közel húsz éve bontott épületek eredeti faanyagának is csak kisebb része volt felhasználható az újraépítésnél. A kiválasztott, gyakran évek óta lakatlanul álló épületek többsége már bontáskor olyan állapotban volt, hogy faanyagát

¹⁴ Barabás – Szolnoky 1967: 29–31.

¹⁵ Jellemző, hogy ezt a követelményt nehezen „értette meg” a kivitelező cég. Hosszas és több alkalommal folytatott egyeztetéssel sikerült elfogadtatni a múzeumi hitelesség szempontjait ezen a téren is.

helyben selejtezni kellett. Érthető ez a szigetelés nélkül épült, sárba rakott kőfalazatoknál, a közvetlenül a kőfalra támaszkodó földemgerendáknál. A depóban töltött hosszú évek után a földemek, tetőszerkezetek faanyaga, az ajtók, ablakok egy része csak mintaként volt felhasználható.¹⁶ Ezért volt különös jelentősége a pontos másolatok készítésének.

A gyűjtési tapasztalatok azt mutatják, hogy a terepen is rohamosan fogy azoknak az épületeknek a száma, melyekben eredeti épületszerkezetek, tüzelőberendezések, nyílászárók kutathatóak. A műemlékileg nem védett, de a múzeumi kutatás számára fontos, értékes információkat, adatokat nyújtó épületállomány részben elpusztult napjainkra, részben átalakították nyaralónak vagy lakóépületnek. Ez a folyamat a Mátraalján és Tokaj-Hegyalján is felgyorsult az utóbbi évtizedben. A kutatópontokon egyre inkább a romépületek kutatása során lehet értekelhető ismereteket szerezni.¹⁷ Rendkívül kevesen élnek és működnek a hagyományos építési technikákat ismerő és alkalmazó iparosok közül. A sárba rakott kőfalak, dongaboltozatok készítését a gyakorlatból ismerő kőművesek, specialisták felkutatása komoly kihívást jelentett. Hasonlóan hosszas keresés után sikerült a megfelelő minőséget produkálni tudó vasalatokat készítő kovácsokat megtalálni.¹⁸ Szintén több próbálkozás után tudtunk a komoly kihívást jelentő hagyományos bárdolás technikáját alkalmazni tudó, munkaképes ácsokat alkalmazni az építkezésen. További problémát jelentett a tájegység építésénél a kőfalazás helyi módja: a követ rendszerint sárba rakták.¹⁹ Először a főfalakat építették meg, és ezekbe kötötték be közfalakat. Különösen kimunkált volt a különböző boltozatok építésének hagyományos metodikája. Egyes múzeumba kiválasztott épületek kutatása igazolta, előfordult, hogy szakaszosan épültek eredetileg. A múzeumi megvalósításkor viszont a megjelölt építési periódusnak megfelelő teljes építkezést kellett különösen rövid idő alatt megvalósítanunk. A ház építéstörténetének folyamatát újjáépítéskor megismételjük, még ha az feleslegesnek tűnik is: megépítjük, majd elfalazzuk a megszüntetett ajtónyílásokat, jelezzük a falelválásokat.²⁰ A kőanyaghoz hasonlóan településenként változott a kötőanyagként használt sár, a vakoláshoz alkalmazott kőpor, kőzúzalék színe, jellege, ami a homlokzatok megjelenését alapvetően befolyásolta.

¹⁶ Hasonló tapasztalatokról számolt be a Bakony-Balatonfelvidék tájegység megvalósításáról H. Csukás Györgyi. H. Csukás 2001.

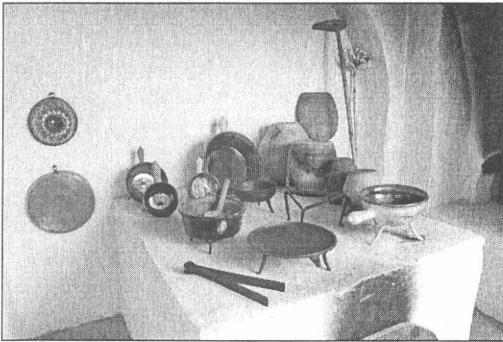
¹⁷ Amellett, hogy az analógiákon túl esetenként romépületek bontott anyagát is sikerült felhasználni a tájegység házainak építésekor.

¹⁸ Vö. Bálint 2005.

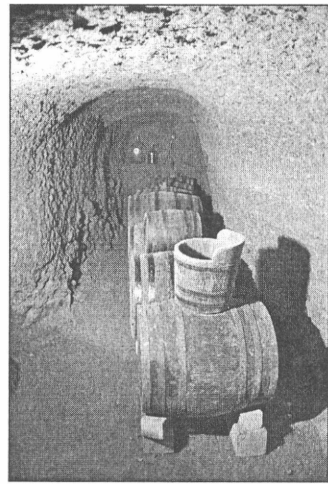
¹⁹ A helyi kötőanyagok elemzését elvégeztette a múzeum, hogy a megfelelő megoldást alkalmazhassuk Szentendrén. Megállapították, hogy a helyi kötőanyag egy jellegzetes nyirok.

²⁰ Ezt tettük például a hejcei épületnél, mikor a korai építési állapotban használt belső átjárókat elfalazva építettük meg a konyhát és a pajtát is.

Mindezen változások konzekvenciáit levontuk, mikor a tájegység épületeinek újjáépítési javaslatait, berendezési terveit a gyors megvalósítás és a rövid határidők szorításában elkészítettük. A múzeumi álláspont szerint a tartósság és a biztonság alapvető szempont kell, hogy legyen. Egyes építészeti megoldások esetében ez alakította tevékenységünket. Ezért készülnek a múzeumi épületek beton alapozással és szigeteléssel. Illetve ezért és a téli nyitva tartás, meg a berendezésekben lévő tárgyak védelmében épültek meg – a Dél-Dunántúl tájegység tapasztalatait is felhasználva – a tájegység épületei temperálást biztosító elektromos falfűtéssel. A lakóterek helyiségeinek falában futó elektromos fűtés nemzetközi példa alapján került alkalmazásra múzeumunkban, hatásfoka természetesen más és más a föld, illetve a kőfalú házak esetében.²¹ Hasonló szemléletet tükröz a tájegységben kialakított pincék megvalósításának programja. A tokaji vajt pincék kialakításának köztetani feltételei a múzeumnak helyet adó szentendrei területen nem adóttak. Ennek ellenére sikerült a helyi ún. duzzadó agyagba vájni a pincék egy részét. Viszont a látogatók biztonsága érdekében utólagos beavatkozással tettük kiállításra alkalmassá a hejcei hosszú pincét, fontosnak ítélve a borvidékre jellemző építmények bejárhatóságának szükségességét.

Erdőbényei konyha (Fotó: Deim Péter)

Erdőbényei pince (Fotó: Deim Péter)

Az építkezés mellett a berendezések tervezése és kialakítása is hosszasan tudományos kutatómunkával valósult meg. Természetes, hogy múzeumunk a népi építészet bemutatása mellett egyenrangúan fontos feladatának határozza meg az életmód bemutatását.²² Ebben kiemelten nagy segítséget nyújtottak a muzeológusok.

²¹ A németországi, detmoldi szabadtéri múzeumban alkalmazták először a múzeumi épületekben az elektromos fűtést.

²² Vö. Kecskés 1980; Fűzes 1998.

gusoknak a régióból ismert hagyatéki leltárak. Területünkről már kötetnyi inventáriumot publikáltak, s a múzeumunkban őrzött leltárakon túl a Néprajzi Múzeum inventárium gyűjteményében is találtunk számunkra jól hasznosítható forrásokat.²³ Hasonlóan nagy segítséget nyújtottak a területre vonatkozó árszabások, helytörténeti munkák, forrásközlések is.²⁴

A régióban az egykori polgári életmódot bemutató műtárgyak gyűjtése igen nehéz feladat volt. A filoxéravészt követő évtizedekben az egykori jólétet biztosító bormonokultúra megszűnt, és sok esetben az életmód visszaparaszttosodott. Az értékes egykori berendezési tárgyakat pedig a gyorsan terjedő műkereskedelem és magángyűjtemények vásárolták fel. Ez indokolta elsősorban a műkereskedelemből vásárolt tárgyak számának növekedését. Természetesen a hagyományos terepmunkára épülő tárggyűjtést is végeztük a kiválasztott településeken. Ennek koordinálásakor szem előtt tartottuk a szabadtéri múzeumokban általánosan elfogadott szempontokat: igyekeztünk a kiválasztott házból, családból származó tárgyakat, – amennyiben ez megoldhatatlan – a településről, illetve a régióból származókat gyűjteni. Esetenként éltünk azzal a lehetőséggel, hogy a forrásokból ismert jellegzetes tárgyak paramétereit a településeken ismertettük és kértük az ott élők segítségét megtalálásukhoz.²⁵ Néhány speciális esetben a műtárgymásolatok készítésével sikerült csak a megfelelő szituációhoz szükséges berendezést megvalósítani. Így készült el a gyöngyösi polgárházban látható helyi Szent Kereszt társulat korsójának, keresztjének hiteles másolata. Egyes helyeken a másolatok készítése a látogatók számára átélhetőbb kiállítás érdekében történt: pl. az erdőbényei második szobában a látogató is leülhet a másolati textíliával vetett ágyra. Sajátos és a berendezések hitelességét másolati jellege mellett is erősítő vállalkozás volt a mádi kapásház bontásakor feltárt kerámia töredékek restaurálása és több példányos elkészítése. Ezáltal a 19. század első feléből származó konyhai edények változatos típusait tudtuk a megfelelő konyhák felszerelésébe illeszteni, miközben a korból már ilyen jellegű edények előkerülése igen esetleges. A berendezések hitelességét számunkra az adott körülmények között a levéltári kutatás, a szóbeli gyűjtés és a tárgyi anyag ismerete biztosította elsősorban. A tájegység kiállításai 4560 darab műtárgy került. Ennek körülbe-

²³ Vö. Kemecsi 2003. Itt is köszönöm Granasztói Péter segítségét az inventárium gyűjtemény anyagainak felkutatásában. Vö. Bencsik 1993.

²⁴ Pl. Flórián 1995, 1997. illetve pl. Tállya (Frisnyák 1994.), Mád (Vinnai 2001.) falumonográfiái.

²⁵ Így pl. Bíró Friderika fényképekkel, rajzokkal és részletes tárgyleírásokkal ellátott tájékoztatókat juttatott el a gyöngyösi sajtóhoz, a helyi televízióban szerepelve is jelezte a tárggyűjtésben szükséges múzeumi igényeket. A települési és megyei önkormányzatokkal az együttműködés messzemenően eredményes volt. Kiemelkedett ezek közül is a Borsod-Abaúj-Zemplén megyei Önkormányzat, Gyöngyös városa, Hejce, Tállya, Erdőbénye és Mád önkormányzatainak együttműködési készsége.

lül kétszeresét gyűjtötték a múzeum munkatársai és az analógiákat is felhasználva készültek a berendezések.²⁶ Az egyes berendezésekben megjelenő tárgyak száma az épületek méretéhez, illetve az életmód színvonalához igazodik. Ez magyarázza a legkisebb épületben élő mádi zsellér 280 darabos tárgyszámát és a gyöngyösi polgárház 1043(!) darabos berendezése közötti különbséget. A tájegység berendezéseihez 2004 előtt gyűjtött felhasznált tárgyak aránya 20% körüli. Ez jelzi a rendkívül gyors és intenzív tárgyvásárlások, gyűjtések súlyát és az ezt végző muzeológusok, nyilvántartási és restaurátor munkatársak feladatainak nehézségét.

*Gyöngyösi iparosház, szobarészlet
(Fotó: Deim Péter)*

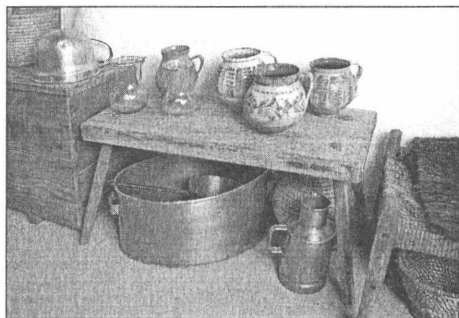
*Mádi kapasház, szobarészlet
(Fotó: Deim Péter)*

A gyűjtések tapasztalataira építve néhány épület esetében módosítani kellett az eredeti telepítési koncepcióban megcélzott korai berendezési időpontokat. Részint a rekonstrukciókhoz kellő bontási dokumentációk esetenként elégtelenek voltak, illetve a felhasználható analógiák hiánya miatt, részint a berendezés megvalósításának nehézségei miatt. Általános tapasztalata a skanzenekben dolgozó munkatársaknak, hogy amennyiben a bontás, kiválasztás idején nem sikerült a lakóktól, ott élőkől pontos adatokat és hiteles tárgyakat gyűjteni, ezt évtizedekkel később szinte már lehetetlen megoldani. A korai korszakok tárgyai közül különösen problematikus a ma már nehezen megszerezhető tárgyak összegyűjtése: így a jellegzetes bútoroké, kerámiáé, textíliáé. Sok esetben már csak közgyűjteményekben, magángyűjteményekben találunk megfelelő tárgyakat. Azonban a mezővárosi polgári tárgyi világ emlékeit gyakran hiába keressük a közgyűjteményekben, mert a gyűjtési koncepciók nem mindig foglalkoztak ezzel a kulturális szegmessel, gyűjtésüket annak idején elmulasztották. Így pl. a gyári karton ágy-

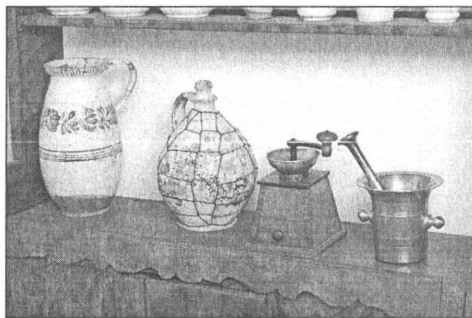
²⁶ Pl. a rossz állapotú, Erdőbényén gyűjtött kamrai szekrény restaurálása rendkívül munkaigényes volta miatt az analógiát ismerve sikerült megtalálni a berendezésbe kerülő darabot. (Vö. Sári 2006: 34–35.) Az egyes épületek berendezéseiben szereplő műtárgyak: Tállya: 563 db, Tokaj: 322 db, Hejce: 511 db, Erdőbénye: 452 db, Mádi kereskedőház: 954 db, Mádi kapasház: 280 db, Gyöngyösi iparosház: 435 db, Gyöngyösi polgárház: 1043 db.

terítők – melyek a korán polgárosult régióban már a 18. század végétől szerepelnek a hagyatéki leltárakban – gyűjtésében igen nagymértékben kényszerültünk műkereskedők segítségét igénybe venni. Amennyiben sikerült a tárgyakat megtalálni, megvásárolni, azok használati módját is fel kellett tárnunk. Az ágyterítők példájánál maradva a településekre a 19. században jellemző ágvetési stílus felkutatásában az inventáriumok adtak számunkra segítséget.

Az összefüggő tárgye gyűttesek megvásárlása a szabadtéri néprajzi muzeológia szempontjából fontosabb, mint más közgyűjtemények esetében. Különösen értékesnek ítéltethetőek a kiválasztott épületekben megőrződött berendezések múzeumunk számára. Igen ritka, hogy szinte teljes berendezéssel együtt sikerül megvenni, majd lebontani egy-egy házat. A mádi kapásház esetében ez sikerült. Így az épület újjáépítési javaslatát és berendezési tervét is elkészítő Sabján Tibor az egykori lakóktól származó tárgyakat pusztán néhány ponton kiegészítve rekonstruálta az egykori életvilágot.²⁷ A múzeumi berendezéseknél az optimális elképzelés szerint az egykor a házban élt család rekonstrukciója a kívánatos, egyes esetekben azonban az így bemutatásra kerülő családmockok az átlagtól nagyon eltérő képet mutatnának. Épp a hitelesség egy másik dimenziója érdekében kell eltekintenünk a konkrét viszonyoktól, és egy átlagosabb család összetételét alapul venni a berendezés tervezésénél. Sajátos volt a hejcei épületből származott tárgyak gyűjtése. A lakórész berendezése gyakorlatilag teljesen átalakult, viszont a munkaeszközök, a borászathoz szükséges tárgyak gyűjtésére lehetőség nyílt. Így a másolatban (eredeti elemekkel kiegészített) megépült ház múzeumi berendezésében több, az eredeti épületből és családtól származó tárgyat sikerül bemutatnunk.

*Gyöngyösi iparosház, kamra
(Fotó: Deim Péter)*

*Gyöngyösi iparosház, konyha
(Fotó: Deim Péter)*

²⁷ Az addig sajnálatos, ám tény, hogy míg a múzeum szempontjából szerencsés egy-egy változatlan berendezés a házakban, ez a legtöbb esetben megrekedt, deviáns életmódot folytató lakóktól kerül a múzeumba.

A rövid határidő miatt volt elsősorban jelentősége a berendezések szimulációjának.²⁸ Elkészítettük a helyiségek kulissza falait, melyek között szigorú ütemterv szerint raktári körülmények között készítették el az egyes épületek felelősei az enteriőröket. A Tudományos Tanács által a helyszínen megvitatott elrendezést a digitális fotózást követően a nyilvántartás munkatársai már a szállításra előkészítve csomagolták el. Részben ennek az előkészítő fázisnak is köszönhető, hogy a tájegység épületeinek berendezése rendkívül gyorsan, 4 hét alatt megvalósult.²⁹

A tájegység épületeinek berendezésében kiemelt súllyal jelennek meg értelemszerűen a borkultúrához, a szőlőműveléshez kapcsolódó tárgyak. A bemutatási időszak óta történt többszörös eszközváltás ellenére a muzeológusoknak sikerült rekonstruálni az egykori borházak, présházak és pincék eszközkészletét. Olyan ritka tárgyak is bekerültek a kiállításokba, mint az aszúválogató asztal vagy az 1840-es évekből származó bálványos prések, illetve a későbbi színvonalas borkezelést igazoló borpumpák, borszűrők. A dongás edények különböző típusainak bemutatásakor az eredeti tárgyak mellett alkalmanként éltünk a műtárgyrekonstrukció lehetőségeivel is.³⁰ Ezáltal a későbbi múzeumpedagógiai programokhoz is sikerült hitelesen alkalmazható tárgyakat beszerezni. A filoxéravész elleni védekezés eszközeiként kerültek be a tállyai és gyöngyösi berendezésekbe a szénkénegezők. Szintén kiemelt szerepük van a házak berendezéseiben a zempléni és bükki üveghuták termékeinek. A kvalitásos üvegtárgyak gyűjtése, megszerzése komoly kihívást jelentett. A különböző jellegzetes pohár és üvegtípusok, borkínáló üvegek sorozatait mutatja be az enteriőrök mellett az erdőbényei kocsmatörténeti kiállítás. A jellegzetes tokaji boros pincetok palacok szállítására szolgáló pincetok ládát is sikerült gyűjtenünk. A ritka és értékes tárgy a hejcei borkereskedő tárgyai közé került.³¹ Hasonlóan ritka tárgyra bukkan egy tárgyvásárláskor Cseri Miklós és Kemecsi Lajos, mikor egy csizmadia céhtáblát vásároltak egy magánygyűjtőtől. A jellegzetes céhemlék azonosításakor sikerült feltárni, hogy a debreceni csizmadiák által 1862-ben készített hat tábla egyike került múzeumunkba, miközben a többi ötöt a Déri Múzeumban őrzik 1917-óta.³² A Felföldi mezőváros tájegységben a Szabadtéri Néprajzi Múzeum

²⁸ Az eljárást Cseri Miklós főigazgató javaslatát követve dolgozta ki a múzeum.

²⁹ Természetesen a megvalósításban meghatározó volt a múzeum nyilvántartási munkatársainak a szerepe. Busai Imréné osztályvezető irányításával mintaszerűen kezelték a gyűjtött több mint 6000 műtárgy múzeumba szállításának, illetve az intézményen belüli mozgatásának, digitalizálásának komplex feladatát. Minden tárgy leltározást követően digitális fotózásra is került.

³⁰ Az erdőbényei kádármeister a muzeológusok által megadott paraméterek alapján készítette el hagyományos technikával a dongás edényeket.

³¹ Vö. Kemecsi 2006: 30–33.

³² A tábla a tállyai csizmadia ház berendezésének részeként látható a kiállításban. Vö. Kemecsi 2005: 48–53.

teszi az első kísérletet vidéki zsidó életmód hiteles bemutatására, állandó kiállításban. A mádi kereskedőház első traktusát bérlő, vegyesboltot működtető zsidó család lakáskultúráját, életvilágát bemutató enteriőrök megvalósítása a témához értő szakemberek bevonásával zajlott.³³ Külön figyelmet követelt a konyhai edénykészlet összeállítás. A berendezési szituáció a szombati ünnepi étkezést mutatja be. Sajnálatos módon Mádon már gyakorlatilag lehetetlen volt a szükséges tárgyak terepmunkán történő összegyűjtése.³⁴

A gyűjtött, vásárolt műtárgyak állagvédelmi feladatai igen komoly kihívást jelentettek a múzeum restaurátorai számára. Gombás Ágnes osztályvezető tervszerűen koordinálta a szakmai tevékenységet. A nagy mennyiségű, speciális tudást és tevékenységet is igénylő restaurálásba bevontunk több külső restaurátort is. Az az igyekezetünk, hogy a területileg illetékes megyei múzeumi szervezetek esetleges restaurátorkapacitását is kihasználhassuk – természetesen megfelelő anyagi feltételek biztosításával – sajnos nem valósult meg. Az általános restaurálási elveken túl a szabadtéri néprajzi kiállításokba kerülő tárgyak felé különleges elvárások is megfogalmazódnak. A hagyományos épületekben kialakított kiállítások, a látogatók, a klíma igénybevétele rendszerint sokszorosa egy általános termes kiállításba kerülő műtárgyéhoz viszonyítva. Ezért volt különös jelentősége múzeumunk restaurátorainak évtizedes tapasztalatainak. Esetenként a bemutatás jellege azt igényelte, hogy ne törekedjen a restaurátor újszerű állapotba hozni a tárgyat, ez szoros együttműködést igényelt a muzeológusok és a restaurátor szakemberek között.

Speciális problémát jelentettek a töredékes, rossz állapotú polcokat díszítő papírcsíkok, melyek használatát a gyűjtések igazolták, ám állapotuk a bemutatást nem tette lehetővé. Sabján Tibor kidolgozta a digitális technikára épülő „restaurálás” technikáját, és ezt alkalmazva először tudtuk ilyen látványos elemekkel gazdagon ellátni az enteriőröket.³⁵

A preventív konzerválás múzeumi programjába illeszkedett a tájegységben felállított Szent Donát szoborral kapcsolatos szakmai tevékenység is. A szobor a szőlőhegyre vezető út mellé került. Az objektum eredetije több átmeneti helyszín után jelenleg a gyöngyösi Szent Bertalan plébánia udvarán áll. Sikerült az illetékes egyházi körök segítségével a szobor hiteles másolatát elkészíteni és az eredeti darabot is restaurálni.³⁶

³³ A tárgyak összegyűjtésében és a berendezési terv véglegesítésében segítségünkre voltak Raj Tamás főrabbi, Szarvas Zsuzsa a MTA Néprajzi Kutatóintézet és Gábor Anna a Zsidó Múzeum munkatársai.

³⁴ Vö. Gyura 2005.

³⁵ Vö. Sabján 2006: 43–45.

³⁶ A színvonalas szobor restauratori munkát Konkoly György végezte, aki a múzeum Kisalföld tájegységében álló Nepomuki Szent János szobor másolatát is elkészítette.

A Felföldi mezőváros megvalósításában a korábbi állandó kiállítási egységekhez viszonyítva lényegesen intenzívebb és sokoldalúbb sajtókapcsolat alakult ki. A Szabadtéri Néprajzi Múzeum szakemberei az országos, regionális, megyei és települési médiával egyaránt felvették a kapcsolatot, és sokoldalú együttműködés jött létre. Különösen eredményes volt a MTV 2 csatornával kialakult szakmai együttműködés. A tájegység megvalósításának utolsó fél évében több típusú műsorral is szerepeltünk a televízióban. A hagyományos, beszámolószerű, kulturális híradókban történő szereplésen túl hetente jelentkező műtárgycentrikus kultúrtörténeti, interaktív műsort készítettek a múzeum munkatársai, ezzel párhuzamosan a berendezés négy hetéről négy részes sorozat számolt be a csatorna kulturális adásában. Végül elkészült egy, a tájegység megvalósításának teljes folyamatát dokumentáló film is.³⁷ Az intenzívebb médiajelenlét a helyi települési, illetve a regionális és országos sajtóban közvetlen segítséget nyújtott több esetben is. Tárgyakat- vagy építési anyagot felajánlók, közreműködő szakemberek egyaránt a sajtónyilvánosságnak köszönhetően kerültek kapcsolatba a múzeummal. A közvetlen segítséget nyújtók között is kitüntetett szerepük volt a múzeumoknak. A Herman Ottó Múzeum munkatársai, különösen Viga Gyula nyújtották a tájegység megvalósítása idején a legfontosabb segítséget, de a Tokaji Múzeum, a Néprajzi Múzeum, a Heves megyei Múzeumi Szervezet és a szerencsi Zempléni Múzeum szakemberei is nélkülözhetetlen támogatást adtak munkánkhoz.

A néprajzi gyűjtéssel, tárgyvásárlással párhuzamosan haladt a tájegység etnobotanikai tervének kidolgozása, megvalósítása. Jakab Lászlóné kertészmérnök, a múzeum gondnokságának vezetőjeként egy személyben végezte a terepen az információgyűjtést, koordinálta a szükséges növények beszerzését, készítette el az egyes telkek etnobotanikai programját.³⁸ Elsősorban az ő munkájának eredményeként sikerült a tájegység részeként kialakítani a szőlőhegyet, ahol a kőteraszos Tokaj-Hegyaljai művelési mód mellett, a mátralaji szőlőművelés területét is bemutatjuk.³⁹ A régióban működő szőlészeti kutatóintézetek, borászatok, gyümölcsnevelő gazdák együttes támogatásával vált lehetségessé a filoxeravész előtti szőlőfajták, a hagyományos gyümölcsösök szentendrei telepítése. A portákon, a téren és a szőlőhegyen összesen 218féle növényt telepítettek a múzeum kertészei. A gyümölcsösök, szőlők, veteményesek és virágos kertek egyaránt a régióra, az egyes településre jellemző növényekből állnak.⁴⁰

³⁷ A film rendezője Gyenes Károly volt. Természetesen készült a korábbi tájegységépítésekhez hasonlóan dokumentatív film is a Felföldi mezőváros tájegységről is. Ezt a filmet Tari János készítette.

³⁸ Vö. Jakab 2006/b: 60–66, 2006/c: 24–29.

³⁹ Jakab 2006/a: 8–14.

⁴⁰ Pl. a tokaji ház kertjében és udvarán 48 különböző növényt telepítettek a „Lószemű” szilvától a borsikafűig. Vö. Jakab 2006.

A korábbi tájegységépítések tapasztalatainak felhasználása mellett több esetben is kísérletet tettünk a Felföldi mezőváros tájegység megvalósításakor korszerű kiállítási elemek alkalmazására. Ennek megfelelően – figyelembe véve, hogy az alaprajzi sajátosságok miatt egyes helyiségek csak így válnak a látogató számára megtekinthetővé – több épületben is építettünk biztonsági üvegből készült terelő falakat. Ezek egyrészt a műtárgyak védelmét is szolgálták, másrészt a pusztán az ajtókból, ablakokból nyíló látványnál sokkal jobban érzékelhetőbbet tettek lehetővé. A tállyai ház szobáin keresztül vezető vagy a hejcei nagyméretű lakoszoba közepéig beengedő üvegfalak, akárcsak a gyöngyösi ünnepi terítékes szobán vagy az erdőbényei második szobán átvezetők, a látogatók által elfogadott és sikeres megoldások, melyeknek nemzetközi tapasztalatok nyújtották az előképeit.

Hasonlóan először a II. tájegységben nyílt lehetőségünk tematikus kiállítások kialakítására. A tállyai ház csizmadia műhelyében a hiteles műhelyrekonstrukció mellett, interaktív kiállítás szól a mesterség munkafolyamatáról. Hasonló állandó kiállítás készült az erdőbényei pincében, ahol kocsmatörténeti bemutatót készítettünk. A mádi dézsmaház emeletén pedig az épületek bontásakor előkerült kerámia és üvegtárgyak feltárását, restaurálását és rekonstrukciós munkálatait bemutató tárlat látható. Mindhárom kiállításban DVD vetítéssel egészítettük ki a hagyományos bemutatási módokat.⁴¹

A tokaji épületben berendezett kádárműhely berendezéséhez a tállyán jelenleg is működő mesterektől kaptunk segítséget. Balassa M. Iván ötletét megvalósítva a múzeum megállapodott egy helyi kádármesterrel, aki a hordódongáit a tokaji ház udvarán felállított több mint 10 méter magas látványos dongatornyokban szárítja. Mivel a dongákat évente több alkalommal átrakják, hoznak és visznek belőle, így állandóan formálódik, alakul a telek képe. Szintén helyi kézműves segítségével alakítottuk ki az erdőbényei kőfaragó műhelyt. A tájegység épületeihez szükséges kőfaragásokat készítő tállyai kőfaragó – aki a hagyományos technikát alkalmazva hiteles munkát végzett – nem csak eszközöket, hanem nyersanyagot és félkész termékeket is adott a kiállításba. A megnyitás után is rendszeresen szállít egyes köelemeket, így formálva a műhelyt és környékét.⁴²

A Felföldi mezőváros tájegység tervezésekor a közönségszolgálati, közművelődési feladatok kiemelt jelentőséggel jelentek meg. Ennek megfelelően épült meg a tér támfalából nyíló mádi pince kváderkövekből, kötőanyag nélkül készült nyeregteretű formázó timpanonos kölezéssel készült bejáratát másoló vinotéka és egy tállyai pince másolataként a tér alatt húzódó oldalágas pince. Ebben a

⁴¹ A csizmadia kiállítást Batári Zsuzsanna, az erdőbényeit Sári Zsolt, a mádit Sabján Tibor készítették.

⁴² Szintén a kőfaragó színvonalas munkáját dicsérik az ablak- és ajtókereteken túl a tájegységbe készített köpadok és a kút, melyből rendezvényeken bor is folyik a víz mellett.

több, mint 40 méteres pincében nyílik lehetőség borkóstolásra, illetve a múzeumi szőlők termésének tárolására is.⁴³ A pince szellőzését biztosító eredeti léleklyukak meghatározó elemei a térnek. A mádi kereskedőház pincéjében borozó-étterem működik, melyet az eredeti épület hitelességét megőrzendő, egy a föld alá rejtett modern kiszolgáló rész lát el. Ezeken túl foglalkoztató és kiállítási teret alakítottunk ki a mádi dézsmaházban, a mádi udvari pincében, a gyöngyösi iparosházban, illetve raktárakat a tállyai és mádi épületekben.

A megvalósított kiállításokkal nem zárult le a muzeológiai tevékenység. Az etnobotanikai program folyamatos formálása segíti a tájegység élővé tételét, az alternatív berendezések pedig az egykor a portákon élők életvilágainak több aspektusát is bemutatgatják. Természetesen ez további néprajzi gyűjtést, tárgyvásárlást, levéltári kutatást tesz szükségessé. Csak így érheti el múzeumunk azt a célt, hogy minél teljesebben bontakozzon ki az egykor a házakat építő, lakó generációk élete, az évezedek, évszázadok során végbement változások folyamata.

IRODALOM

- BARABÁS Jenő – SZOLNOKY Lajos
1967 *A Szabadtéri Néprajzi Múzeum tudományos tervének vázlatja*. Sokszorosított kézirat. Budapest 31 oldal + 1 térkép.
- BÁCSKAI Vera
1988 *Városok és városi társadalom Magyarországon a 19. század elején*. Budapest
- BÁLINT János
2005 *Kovácsmunkák a Szabadtéri Néprajzi Múzeum Felföldi mezőváros tájegységében. Ház és Ember* 18. 207–220.
- BENCSEK János
1988 *Mád társadalma. HOM Néprajzi Kiadványai XXII.* 94–114.
1993 *Tokaj társadalma a tárgyak tükrében (1774–1849)*. Sátoraljaújhely
- CSERI Miklós – KEMECSI Lajos
2004 *A Szabadtéri Néprajzi Múzeum Felföldi mezőváros tájegysége*. In *Herman Ottó Múzeum Évkönyve*. XLIII. 623–644. Miskolc
- CSERI Miklós – FÜZES Endre (szerk.)
2005 *Szabadtéri Néprajzi Múzeum*. Szentendre.
- H. CSUKÁS Györgyi
2001 *A Bakony – Balaton-felvidék tájegység megvalósítása a Szabadtéri Néprajzi Múzeumban*. In Bali János – Jávorka Kata (szerk.): *Merítés Tanulmányok Szilágyi Miklós tiszteletére*. 23–36. Budapest: MTA Néprajzi Kutatóintézete.
- FLÓRIÁN Mária
1995 *Csapók, gubások és szürszabók, süvegesek és kalaposok árszabásai (1597–1821)*. In Flórián Márta (szerk.): *Az Mester Emberek Műveinek árazása*. Budapest: MTA Néprajzi Kutatóintézete.

⁴³ A pincébe szükséges gönci hordókat Hegyaljai pincészetekből és a Tarcali Kutatóintézetből szereztük be.

- 1997 Szücsök és kesztyűsök árszabásai (1597–1821). In Flórián Márta (szerk.): *Az Meszter Emberek Miveinek árazása*. Budapest: MTA Néprajzi Kutatóintézete.
- FRISNYÁK Sándor (szerk.)
- 1994 *Tállya*. Tállya
- FÜGEDI Erik
- 1979 Hozzászólások. In Hofer Tamás – Kisbán Eszter – Kaposvári Gyula (szerk.): *Középkori mezővárosok. Paraszti társadalom és műveltség a 18–20. században IV.* 25–33. Szolnok
- FÜZES Endre
- 1998 A hitelesség kérdése a szabadtéri néprajzi múzeumokban. *Ethnographia*. CIX. 2. sz. 471–475.
- GYURA Sándor
- 2005 A zsidóság emlékezete Mádon. In T. Bereczki Ibolya – Sári Zsolt (szerk.): *A népi építészet, a lakáskultúra és az életmód változásai a 19–20. században. Tanulmányok a Dél-Dunántúlról és Észak-Magyarországról.* 175–204. Szentendre
- HOFER Tamás – KISBÁN Eszter – KAPOSVÁRI Gyula (szerk.):
- 1974 *Mezővárosok*. Szolnok
- HOFFMAN Tamás
- 1970 *A Szabadtéri Néprajzi Múzeum (Szentendre) telepítési terve és épületjegyzéke*. Sokszorosított kézirat. Budapest
- JAKAB Lászlóné
- 2006/a Szőlőtelepítés a Felföldi mezőváros tájegységben. *Téka* 2006/1. 8–14.
- 2006/b A Felföldi mezőváros kertjei I. *Téka*. 2006/2. 60–66.
- 2006/c A Felföldi mezőváros kertjei II. *Téka*. 2006/3. 24–29.
- KATONÁNÉ SZENTENDREY Katalin
- 2004 A Szabadtéri Néprajzi Múzeum alapításának története 1972-ig, a dokumentumok tükrében. *Ház és Ember*. 17.
- KECSKÉS Péter szerk.
- 1980/a A Szabadtéri Néprajzi Múzeum tudományos előkészítése és telepítési terve. *Ház és Ember*. 1. 35–47.
- KECSKÉS Péter
- 1978 *A Szabadtéri Néprajzi Múzeum telepítési terve és építményjegyzéke (III.)* Kézirat. Szentendre
- 1980/b *A szabadtéri néprajzi múzeumok tudományos feladatai az 1980-as években*. Kézirat. Szentendre: Szabadtéri Néprajzi Múzeum
- 1987 *A felföldi mezőváros. Szabadtéri Néprajzi Múzeumok Magyarországon* (szerk.: Kurucz Albert – Balassa M. Iván – Kecskés Péter) 97–105. Budapest
- 1988 Felvidéki mezőváros tájegység. *Téka*. 1988/1. 25–38.
- 1989 A mezővárosi lakóházak alaprajzi típusai Észak-Magyarországon. In Cseri Miklós – Balassa M. Iván – Viga Gyula (szerk.): *Népi építészeti Kárpát-medence északkeleti térségében*. 231–267. Miskolc–Szentendre
- KEMECSI Lajos
- 2003 Életmódtörténet és hagyatéki leltárak. *Ház és Ember*. 16. 167–176. Szentendre
- 2004 Tárgyvásárlás a Felföldi mezőváros tájegységbe. *Téka*. 2004/1. 40–47.
- 2005 Csizmadia céhtábla a Szabadtéri Néprajzi Múzeumban. *Téka*. 2005/2. 48–53.
- 2006 A pincetok. *Téka* 200/3. 30–33.
- OROSZ István
- 1960 A hegyaljai mezővárosok társadalma a XVII. században (különös tekintettel a szőlőbirtok hatásaira). In Szabó István (szerk.): *Agrártörténeti tanulmányok*. 3–70. Budapest

- 1984 Településrend és a kertek típusai Tokaj-Hegyalja mezővárosaiban a XVII–XVIII. században. *Ethnographia*. XCV. 520–540.
- 1985 A mezővárosok észak-magyarországi típusai. In Petercsák Tivadar (szerk.): *Mezővárosi kultúra Heves megyében*. 3–14. Budapest–Eger
- 1995 A mezővárosi fejlődéstörténeti szakaszai Magyarországon. In *Hagyományok és megújulás*. 16–33. Debrecen
- SABJÁN Tibor
2006 A digitális „papírestaurálás.” *Téka*. 2006/2 43–45.
- SÁRI Zsolt
2006 Aszimmetrikus szekrény az erdőbényei lakóházban. *Téka*. 2006/2. 34–35.
- SZAKÁLY Ferenc
1984 Gyöngyös gazdasági és társadalmi változásai a török korban. In Havassy Péter – Kecskés Péter (szerk.): *Tanulmányok Gyöngyösről* 147–178. Gyöngyös
- SZILÁGYI Miklós
1980 A mezővárosok paraszti kultúrájának tagolódásáról. In Paládi-Kovács Attila (szerk.): *Előmunkálatok a Magyarság Néprajzához* 7. 171–175. Budapest
- VINNAI Zsuzsanna
2001 *Tanulmányok, adatok és adalékok Mád történetéhez*. Mád.

Lajos Kemecsi

THE REALIZATION OF THE FELFÖLD MARKET TOWN LANDSCAPE UNIT IN THE OPEN-AIR MUSEUM

The elaboration phase of the domiciliation plan of the Open-Air Museum in *Szentendre* was a long process, full of twists and turns. Exploring the related historical connections of the relevant discipline is not included among the aims of the present study, but it is essential to lay down that the thematic and geographic frames of the previous concepts have been changed significantly several times. The most representative element of this process has been the limitation of the number of landscape units-architectural zones selected with the intention to be displayed.

According to the documentary notes, it was originally *Tamás Hofmann's* idea to develop the *Felföld* market town landscape unit. Several years later, it was *Péter Kecskés* who received the task of designing the landscape's domiciliation plan as a long-term assignment. He was committed to the region quite closely by personal ties as well as by a researcher's interest.

The museological work has not been completed by realizing the exhibitions. The continuous shaping of the ethno-biological program helps the landscape to become more alive, while the alternative installations present several aspects of the life of the people's who used to live in the houses. Naturally, this process will require additional ethnographical field-work, archival research, and the project of purchasing objects. That is the only way for our museum to reach its target; to display the life of different generations who would build these houses and the process of changes through the decades or centuries as completely as possible.

Paksa Katalin

Magyar – (ujgur) – kínai zenei rokonság?

Du Yaxiong kínai etnomuzikológus összehasonlító kutatásait Bartók Béla és Kodály Zoltán munkássága inspirálta. Maga is folytatott népzene gyűjtő tevékenységet különféle Észak-Kínában élő népek között, 1987–88-ban pedig az MTA Zenetudományi Intézetében a magyar népzene tanulmányozta. Eredményeit angol, magyar, kínai nyelvű kiadványokban tette és teszi közzé (pl. *Comparative Research of Chinese Folk Songs and Hungarian Folk Songs. Ősi gyökér*, Buenos Aires, 1985; *The Relationship between Hungarian and Chinese Folk Songs. Eastern Europe*, No 4. pp. 37–42. Beijing, 1995; *Ancient Hungarian Folk Songs and Shamanic Songs of the Minorities of North China*. In Tae-Gon Kim and Mihály Hoppál (eds). *Shamanism in Performing Arts*. pp. 124–134. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1995), nézetei egyre szélesebb körben terjednek. Ezért tartom fontosnak, hogy egy Magyarországon megjelent, viszonylag terjedelmesebb írását – „Rokon vonások a magyar és észak-kínai népzene között” (Debrecen, 1998. Főnix Könyvek 13. 58 p.) – részletekbe menően tárgyaljam. Du Yaxiong tanulmánya címében megfogalmazott témáját, a „rokon vonások” felmutatását a zenei eredet kérdéseire és a történeti kapcsolatokra is kiterjeszti, továbbá zenei „bizonyítékait” nyelvészeti, poétikai példákkal egészíti ki. Ez utóbbiakkal, szakértelem híján, nem foglalkozom. Feladatomnak érzem azonban, hogy bemutassam a szerző módszerét a zenei összehasonlításban, és elemezzem az egyes dallamösszevetések tanulságait.

A tanulmány első fejezete „a régi magyar népdalok jellemző vonásai”-t írja le Kodály Zoltán „A magyar népzene” című tanulmánya alapján. Kodály megállapításához – miszerint népzeneink ősrétegében „az ötfokú hangsor és az alsó kvinten ismétlődő dallamszerkezet” jellemző – Du Yaxiong hozzáteszi, hogy „Kodály itt még nem osztályozta az ötfokú hangsorokat, ezért szavait félreértették.” A félreértés eloszlatására négyféle pentaton hangsort említ (tonális és féltonális pentaton hangsorokat, valamint pentafon hangsorokat és semleges tonális penta hangsorokat), de az elnevezések tartalmát nem magyarázza meg a magyar olvasónak. A továbbiakból azért kiderül, hogy a tonális pentaton hangsor a félhang nélküli pentatóniát jelenti (illetőleg ide számítja a triton és tetraton hangsort is). Megtudjuk, hogy ennek fajtáit – a *do*, *re*, *mi szo* és *la* pentaton hangsort – a kínai zeneelmélet különböző saját nevekkkel illeti, és az ősi kínai világgéppel és filozófiával hozza összhangba. Ízelítőt kapunk a bizonyára fejlett kínai zeneelméletből, és abból is, hogy a pentaton hangsornak milyen változatos, a magyar népzene-

nében ismerteknél jóval gazdagabb formái léteznek. Az európai gondolkodás számára azonban nehezen követhető, hogy a zenei hangsorok anyagokkal, égtájjakkal, bolygókkal, csillagképekkel, színekkel és emberi szervekkel függének össze. Du Yaxiong az égtájak közötti kapcsolatból a *la* pentaton hangsort, vagyis a „Yu hangnem”-et, mint az északi térséghez tartozó hangsort emeli ki, és rámutat, hogy ez a hangsor a Kína északi részén fekvő Belső-Mongóliában igen gyakori. Kínai írásos forrás utal a Yu hangsor északi meglétére már a Háborúzó Államok időszakában (Kr. e. 403–256 között). Du Xiong megállapítását – „Ez a pentaton skála nem is található máshol, mint Amerikában, Észak-Kínában, Közép-Ázsiában a Volga völgyéig és Magyarországon” – azzal a kiegészítéssel fogadhatjuk el, hogy *ereszkedő dallamvonallal* párosulva. Az európai *la* pentatónia ugyanis jellemzően más dallamvonallal jár együtt.

A kvintváltással kapcsolatban a szerző megjegyzi, hogy „a Kínában élő altáji népek körében megtaláljuk a kvintszerkezet csupán kétsoros változatát.” Ezért nagy jelentőséget tulajdonít Bartók fölvetésének, miszerint a magyar népdal legősibb szerkezete is kétsoros lehetett – érvelését azonban félreérti. A Bartók által elgondolt kétsorososság ugyanis nem kvintváltó, nem A^5A formájú, mint a 6. orok (oroqen) népdal példa, hanem AA_v vagy AB szerkezetű, mely később hosszabbodott négysorosá, akár a kvintváltás révén is. Du Yaxiong a magyar–kínai dallam-összehasonlítást a *la* ötfokúságra és az ereszkező kvintszerkezetre alapozza, melynek eredeti alakja szerinte tehát kétsoros volt. Kínain nemcsak a han nemzetet, hanem más, Kínában élő nemzetiségeket is ért.

A második fejezet a magyar és a jugur népzene rokon vonásait tárgyalja. Megtudjuk belőle, hogy a mintegy tízezer lélekszámú jugur nemzetiség a hétmilliós ujugurok egyik törzse, *jugurnak* csak legújabban nevezik magukat. Őseik a VIII. században a mongol fennsíkon létrejött nagy ujugur birodalomban éltek. A jugurok keleti csoportja egy mongol nyelvcsaládhoz tartozó nyelvet beszél, nyugati csoportja pedig egy török nyelvet. A magyar népdalokkal csak a nyugati jugurok dalai mutatnak hasonlóságot, állapítja meg Du Yaxiong, aki saját gyűjtéséből idéz dallampéldákat és dallampárhuzamokat.

A 7–10. kottapélda konkrét párhuzam nélkül a hangsorbeli és szerkezeti hasonlóságot hivatott illusztrálni.

A 7. példa a magyartól nemcsak dallamjárásban, hanem szerkezetben is különböző, kétsoros kvintváltó dallam. A 8. példa *szo* pentaton (bár a szerző szerint a *la* pentaton hangsor a legfontosabb a jugur zenében, és a kínai-magyar összehasonlítás alapja), a dallam kvintváltó szerkezete pedig egyszerűbb, mint a magyar daloké. A 9. példa *la* pentaton dal, mely azonban igen nagy (undecima) hangterjedelmével és három soros A^5AA formájával a magyartól idegen.

Csak a 10. példa *la* pentaton $A^5B^{5-4}A_vB$ formájú dalának zenei tulajdonságai rokoníthatók a magyarral.

A 11–13. példa jugur-magyar dallampárhuzamokat hoz.

A 11. példa négy soros magyar dalához („Csak azt szánom, bánom”) három soros pszalmódizáló jellegű dalt állít. A magyar dal első két sora az alaphangról emelkedik a kvintig, majd onnét ereszkedik vissza, a kínainak mind a két sora a hangkészlet közepéről, tercről indul és kis mértékben emelkedő, illetőleg domború ívet jár be. Egyezés: a *la* tetraton hangsor.

A 12. példa nem kvintváltó, 1–7 terjedelmű dalához („Od’ alá szolgáltam”) A⁵ABA kvintváltó szerkezetű, alacsony dallamjárású, V–5 terjedelmű dalt állít. Csak a *la* pentaton hangsor egyezik.

További magyar példáinak többsége teljes változatállományával együtt megjelent „A Magyar Népzene Tára” (MNT) köteteiben, ezért a megfelelő típusszámot is megadom.

A 13. példa magyar dalának („Éva, szívem, Éva” – MNT VIII. XL. típus) szerkezete A⁵A⁵_vAA_v. A jugur dal kottája csak úgy értelmes, ha egy *bé* előjegyzéssel olvassuk, a hangsor így két rendszerű *la* pentaton. Szerkezete A⁵BA_vB. Az egymagú, völgyes sorokból építkező (tágabb „páva rokonság”-ba tartozó) magyarnak nincs köze a kétmagú, más dallamvezetésű, (4) főkadenciájú jugur dallamhoz. A *la* pentaton dalokban csak az ereszkedő jelleg, valamint a negyedik soruk hasonló.

Du Yaxiong szerint a jugur népdalgyűjtemény 94 dalából 15 hasonlít magyar népdalokhoz. A fentiek fényében állítása megkérdőjelezhető. Ráadásul, mint írja, „A százalékarány azért nem nagyobb, mert sok jugur dal csak két soros, sőt egy sorosak is vannak”, ami azt jelenti, hogy éppen a négysoros kvintváltónál feltehetően régebbi jugur zenei hagyományt nem lehet összekapcsolni a magyarral.

A harmadik fejezetben a szerző további Kínában élő altáji népek zenéjével foglalkozik. Táblázatban sorolja föl a török, illetve a mongol és mandzsu tunguz nyelvű nemzetiségeket lakóterületük és életmódjuk föltüntetésével, megadja a kvintváltó szerkezet és az ötfokúság arányát népzenejükben, és jelzi, hogy hasonlít-e a magyarhoz. Úgy tűnik, ha e két jellemző megtalálható, akkor az szerinte már a magyarral való hasonlóságot tételezi. A török csoportba tartozó hat nép zenéjéből az üzbégek és a kirgiz nem hasonlít a magyarhoz, a mongol és mandzsu nyelvű csoportba tartozó tizenegy népből pedig a keleti jugur, tuzu, mandzsu és a hezhen. Du Yaxiong kiemeli, hogy alig vannak ötfokú dalaik a Közép-Ázsiában lakó népeknek (kirgiz, üzbégek, kazah), ellentétben a Kína északkeleti és középső északi térségében élőkkel. Ebből arra következtet, hogy az ötfokúság bölcsője nem Közép-Ázsia lehetett, hanem a Mongol Fennsík. Megfigyelése szerint a régies vadásztársadalmak és a nomádok körében nagyobb a pentaton kvintváltó dalok aránya, mint a földművelő népeknél.

A továbbiakban a török, a mongol és a mandzsu tunguz népek csoportjából következnek dallampárhuzamok, népcsoportonként három-három.

Török népek dallamai (14–16. példa)

Ha a *la* pentatónia és a kvintváltás a rokonság kritériuma, akkor a 14–15. példa dúr jellegű, valamint mixolíd ujjur dala már hangsoruk alapján is elhatárolódik a régi magyar daloktól. De nem is kvintváltó szerkezetűek, csupán a sorok legvégén van némi kvint megfelelés. A magyar „párhuzamok” pedig a magyarországi cigány nemzetiség zenéjének jellegzetes darabjai, és nem tartoznak a magyar népzene ősrétégébe. Az olyan dúr kvintváltó hat soros, heteropodikus giusto dal esetében, mint a 14A példa, ősi kapcsolat fölvetése teljességgel abszurd.

A 16. példa Kodály magyar („Jaj Istenem, kire várok”) és cseremiszi összevetéséhez illeszt szalár dalt. Az előbbi két dal nemcsak dallamjárásában, hanem kiskvintváltó szerkezetében is megegyezik. Hozzájuk képest a szalár dal első két sorának oktávra futó dallamvonalában esetleg még lehet valami halvány hasonlóságot találni, azonban nincs kvintváltás az 1. és 3. sor között, és a magyar, valamint a cseremiszi dallal ellentétben a 3. sor egészen a decima magasságába emelkedik. Elgondolkodtató továbbá, hogy a szerző a 2. sor után közbeékelte a sort, mely szerinte a virágénekek sajátja, az összehasonlításból egyszerűen kihagyta, mint ami nem tekinthető a szalár népdalok belső jellegzetességének. Valószínűleg a teljes dal sem tipikus, vagy esetleg zavaros adat, hiszen a szöveg „szalár, han (kínai) és tibeti keveréke.”

Mongol népek dallamai (17–19. példa)

A 17. példa Kodály magyar („Haj, Dunáról fúj a szél” – MNT VIII. LIII. típus) és cseremiszi összevetéséhez kapcsol egy bao'an dalt, megjegyezve, hogy a dallam jól ismert a hanok körében is. Érdeemes emlékeztetni rá, hogy a cseremiszi dal voltaképpen Lach feljegyzésének Kodály általi rekonstrukciója, kvintváltóvá való kiegészítése. Nos a bao'an népdal méretben (ütemszámában) a rekonstrukcióval teljesen megegyezik, viszont nem kvintváltó, legfeljebb hosszú sorainak legvégén van némi kvint megfelelés. Mindhárom dalban hasonlít a motívumismétlő kezdet, ami a bao'an dal 3. sorában már nem jelentkezik. A magyar és cseremiszi dal jellemző fordulata (főként a „páva dallamcsalád” fényében) a főkadencia, valamint a zárlat előtti völgyes motívum. A bao'an dalban ez a fordulat, illetőleg maga a zárlatnál mélyebb hang is hiányzik, ugyanakkor ambitusa nagyobb, az oktávot három hanggal is meghaladja.

A 18. példa Kodály magyar („Leszállott a páva” – MNT VI. IX. típus) és cseremiszi összevetéséhez illeszt mongol dalt saját gyűjtéséből. (A magyar dal második sorának negyedik hangja hibás, helyesen egy szekunddal magasabb.) A dallamok egymás párhuzamainak tekinthetők, bár a mongol dalban az egymagúság és a kvintmegfelelés elnagyoltabb, a völgyes vonalú sorok közül pedig csak a második sor érinti a magyarban következetesen, a cseremiszi dalban pedig háromszor szereplő legmélyebb hangot (c^2 -t és f^1 -et).

A 19. példa magyar dallamát („Szőlő hegyin egy körtefa”) Kodály 16. századi cseh énekkel veti egybe, tehát úgy tekinti, hogy az a Kárpát-medencében került a magyarság népzenejébe. Zenei tulajdonságai kétségtelenül erre mutatnak, nemcsak a dúr hármashangzat felbontás, hanem a változatok döntő többségének dúr hangsora is (ellentétben a közölt nem tipikus magyar példával). Ezek erősen megkérdőjelezzik a kapcsolatot az egyébként rokon fordulatokat tartalmazó két soros *szo* pentaton mongol dallammal.

Mandzsú-tunguz népek dallamai (20–22. példa)

A 20–21. példa magyar dalát („Megrakják a tüzet” – MNT VII. XX. típus) Du Yaxiong orok dallal és mongol sámánénekekkel állítja párhuzamba. Mindegyik *la* pentaton és kvintváltó. A magyar és orok nemcsak kadenciáiban, hanem dallamjárásában is azonos, még ha a főkadenciát valamint a zárlatot megelőző alsó szekund csak a magyarban van is meg (hasonlóan a 17. összevetéshez). Evvel függ össze, hogy a magyar dallam kétmagú, az orok egymagú. A mongol ének (21. példa) dallamjárása viszont mindkettőtől eltér kvintről oktávra (melizmában pedig undecimára) törő, emelkedő kezdő sorával, mely a harmadik sorban pontosan megismétlődik. A negyedik sorok egyezése a kapcsolat feltételezéséhez nem elegendő.

A 22. példa magyar dalát („Tőlem a nap” – MNT VI. XII. típus) egy saját gyűjtéséből való evenki dallal veti egybe. (A magyar dal kottájából hiányzik az egy b előjegyzés, egy ütemvonal szintén, egy viszont rossz helyen van, továbbá számos ritmushibát is tartalmaz.) A két dal közös vonása a *la* pentatónia és talán az első sor dallamrajza, ezen túl nincs más megfelelés. Az evenki dal kvintváltó, a magyar nem, az evenki felütés-szerű sorkezdetei teljesen idegenek, a magyar dal utótagjának kezdete az evenki dal második sorának kadenciájával van párhuzamba állítva.

A magyar és a han népdalokban mutatkozó közös vonásokat tíz példa illusztrálja (23–32).

Du Yaxiong szerint főként a Nagy Fal közelében élő kínaiak körében sok magyarhoz hasonló dallam ismeretes. E térség han dalaiban a *la* pentatónia a legfontosabb hangnem, és a kvintváltás formái közül megtalálható a kiskvintváltás és a részleges kvintváltás, bár a teljes kvintváltás nem.

A 23. példa magyar dalának első sora („Szár az dió rotyogató” – MNT VIII. LXV. típus) hangról hangra megegyezik a kínaiával. Elégséges-e ez a dallamrokonság feltételezéséhez? A magyar dal kétmagú, következetesen kvintváltó, formája A⁵B⁵AB. A kínai a magyarral ellentétben az első sort változatlanul megismétli, utótagja pedig teljesen különbözik a magyartól: rendkívül magas fekvésű harmadik sora új, eltérő anyagot hoz (akkor is eltérő, ha oktáv törést feltételezve oktávval mélyebben olvassuk), ereszkedő ívű negyedik sora pedig szeptim ambitust fog át a kupolás ívű, kvart ambitusú magyarral szemben.

A 24. példa magyar dalát („Árva az a madár” – „Anyám, édesanyám” – MNT IX. LXXVIII.) a szerző saját gyűjtésének tünteti föl „Egyházaskazárról (!)... Baranya megye hegyes-völgyes északi részéből.” A dal hangról hangra – díszítményeit is beleértve – megegyezik a „Kicsi madár, jaj be fenn jársz” című népszerű dalgyűjteményben megjelent 24. számú dallal. A gyűjtemény nem baranyai dalokat tartalmaz, hanem Moldvából ide települt magyarokéit. Mindezek a megjegyzések azonban nem érintik a dallamok párhuzamba állítását, mely meggyőző! Egyezik a magyarban és a kínaiában a *la* pentaton hangsoron túl a sorok dallamrajza és a harmadik sor kivételével az ambitusa is, továbbá a kvintváltás nélkül ereszkedő AA_kBC szerkezet (megjegyezve, hogy a 2. és 4. sor között valami halvány kvint-, illetve kvartmegfelelés mutatkozik). Cseremiszi párhuzama: MNT IX. 1114. o.

A 25. példa („Ezernyolcszáznegyvenhatba” – MNT IX. LXXV. típus) az előző összevetés dallamaihoz kapcsolható. A rokonságot csak azért nehezebb észrevenni, mert a 24. összevetés – a többi kottával ellentétben – nincs g¹-re transzponálva. A 25. példa tömören fogalmazó kínai dala akár mindkét magyar dal skémájának tekinthető, hiszen a *la* és *szo* végűséget, mint alternatívát, a pentaton finálisváltás magyarázza. (A kínai dalban a második és negyedik sor közötti kvartváltás a *szo*-végűséggel függ össze.) A 25. példa nyomokban kvintváltó magyar dalát Kodály kvintváltás nélküli csuvas dallammal vetette egybe, amit Du Yaxiong nem említ. További cseremiszi és csuvas párhuzamai: MNT IX. 1105. o. (Mind a 24., mind a 25. példa dalainak erdélyi és regáti román változatai is ismertek.)

A 26. példa magyar és kínai sirató, melyekben a szerző Yu hangnemre (*la* pentaton skálára) és a kvintváltásra alapított rokonításának egyik ismerve sincs meg. Mindazonáltal nyilvánvalóan közös az énekek műfaja, dúr pentachord hangsora, valamint hogy a sorok 2 és 1 kadenciára végződnek. Eltérés, hogy a magyar sirató lényegével szemben – mely a különböző hosszúságú sorokban fogalmazó, kötetlen szerkezetű recitativ dallamosság szabadon váltakozó kadenciákkal – a kínai siratóban alig van hangismétlés, sorai pedig nagyjából azonos méretűek (9 szótagosak), és szabályosan követik egymást a 2, 1 kadenciák. Ráadásul a magyar dallam simán ereszkedő skálameneteivel ellentétben a kínait a nagyobb hanglépések jellemzik.

A 27. példa dalaiban a kadenciákon és a *la* pentaton hangsoron kívül semmi nem egyezik. De a magyar dal (4) főkadenciája nem is tipikus, más változatokban gyakoribb a (8) és (1) sorvég. A kínai első három sora rendkívül magas – az első sorban a duodecimát, a második-harmadik sorban az undecimát érinti –, ami a magyar dallamalkotásban ismeretlen.

A 28. példában azonos kadenciák mellett az előtag dallammozgása is hasonló, az utótag azonban más. A magyar változatokban („Látom a szép eget” – MNT X.

C. típus) gyakoribb az oktávról kvintre lépő kezdet, mely a kínaiban fontos nónát kikerüli. A magyar dallam hangsora világosan diatonikus (dór), míg a kínaié *re* pentaton. A magyar népzene tudomány a dalt nem az ereszkedő pentaton stílushoz, hanem a sirató stílushoz sorolja.

A 29. példában a magyar szögletes, lecsupaszított, a kadenciákat „kikopogó” dallam („Annak a kislánynak” – MNT X. CVI. típus), mely valószínűleg népdalmintákra alkotott műdal folklorizációja. A népi változatok száma mindössze négy, a 19. századi történeti adatoké hat. A kínai hajlékony dallamvezetésével, magas első sorával a magyartól lényegesen eltér.

A 30. példában a magyar dal („Daruszörű paripám” – vö. MNT IX. No. 10.) dallamvonala hasonló a kínaiéhoz. Igaz, a kínai hajlékonyabban fogalmaz, ez azonban nem tekinthető lényegi eltérésnek, viszont a főkadenciák különbsége már igen.

A 31. példa magyar dallama egy nagyobb, cca. 60 változatból álló pentaton típus („Ahol én elmegyek” – MNT X. CXVII.) szélső altípusába tartozik, mely főként egyházi szövegekkel jár együtt („Mária, Mária”). Emiatt, valamint kopotabb formai felépítése és gyakori diatóniája miatt a régi típus újabb alakításának tekinthető. A magyar dallamtípus egészében következetes az oktávról kvintre ereszkedő első sor, mely a kínaiban más: az oktáv körül topog. Vajon elégséges-e a második sorok egyezése a rokonság kimondásához?

A 32. példa magyar dalának közeli változata a 20. példában szerepel, de a szerző ezt – úgy tűnik – nem vette észre. Ebben az utolsó dallam-összevetésben három dal kottáját látjuk egymás alatt. Du Yaxiong szerint „E három dal felépítése olyanira hasonló, hogy nem kerülhetjük el a nyilvánvaló következtetést: a hanok, magyarok és csuvasok népzeneje között belső rokonság áll fenn.” Itt ismét a népzenei összehasonlítás egyik sarkalatos kérdéséhez érkezünk: vajon a hasonló felépítés (és hangsor, valamint kadencia-rend) elégséges-e „belső rokonság” kimondásához. A sorok zenei tartalmát is figyelembe véve a dalok szerkezete a következő: A csuvas $A^5A^5{}_vAA_v$, a magyar $A^5B^5A_vB$, a kínai AB^5CB (a C sor két utolsó hangja az A sorral kvintt megfelelésben van). A csuvas dal undecimáig emelkedő, oktáv terjedelemben mozgó, kanyargós első fele és a magyar kvintt ambitusban tartott völgyes első két sora teljesen különböző. A harmadik sor mindkét dalban oktávot jár be, a csuvas emelkedve, a magyar ereszkedve, vagyis éppen ellentétes irányban. Dallamvonal tekintetében még a magyarhoz közelebb áll a kínai némileg hullámzó, de lényegében völgyeszerű első felével. Sajátságos, hogy a magyar dalnak a főkadenciát, valamint a zárlatot megelőző alsó szekund lépése – a völgyeszerű dallam mélypontja – a kínaiban nincs meg (amint a 17. összevetés *bao'an* és a 20. összevetés orok dalából is hiányzik). Az utótagban a teljes sorok megfeleltetése helyett rész-sorok vannak egymás alá helyezve, a harmadik és a negyedik sor első fele pedig az összehasonlításból egyszerűen ki van hagyva.

Összegzésként elmondhatjuk, hogy Du Yaxiong huszonnégy dallamösszevetéséből mindössze egy mongol, egy orok és két egymással összefüggő kínai párhuzam fogadható el (18., 20. és 24–25. példa). De pusztán azért, hogy kevés a meggyőző párhuzam, minősíthetjük-e egyszerű véletlennek őket, vagy ellenkezőleg, belső rokonság ritka bizonyítékának tarthatjuk, vagy akár egy széles, de mégis körülhatárolt földrajzi területen általánosan használt énekmodell egymással konvergáló, egybevágó megjelenéseinek? Olyan kérdések ezek, amelyeket az összehasonlító kutatások során újra és újra fel kell tenni (mint ahogyan Szabolcsi Bence és Vikár László kínai–magyar viszonylatban föl is tette), és amelyekre minél több hiteles párhuzam felállításával, továbbá a rokontudományok hiteles eredményeinek felhasználásával válaszolhatunk.

Du Yaxiong az általa bizonyítottak tekintett dallamrokonság alapján úgy gondolja, hogy a Yu hangnem és az ereszkedő kvintváltás bölcsője egybeesik a magyarság őshazájával, „mert a magyar népzene legősibb rétege az, melyen az észak-kínai nemzetiségekkel, nem pedig a finnugor hagyománnyal osztozik... Azt kell mondanunk, hogy a magyarok elődei soha nem éltek az Uraltól nyugatra a Volga vidékén, ahogyan ma hiszik a finnugor nyelvészek. Jelen vizsgálataink alapján inkább az látszik valószínűnek, hogy korábban Nyugat-Szibéria déli részén éltek: a Bajkál-tó partján és a Mongol Fennsík északi térségében. Csak később vándoroltak a Volga alsó folyásvidékére, végül pedig a Kárpát-medencébe.” A történeti következtetésekre nem feladatomból válaszolni, azt azonban le kell szögezni, hogy a Kodály munkásságára épülő kutatások a „kodályi ősréteg”-en belül többféle régi stílust körvonalaztak, s e stílusok közül az ereszkedő pentaton (kvintváltó) stílust a magyar népzene ősrétege legfiatalabb sílusának tartják, melynél régebbinek tekintik a pszalmodizáló és a kisambitusú pentaton stílusokat, és még régebbinek a magyar siratók diatonikus recitativ dallamait (Vargyas, Dobszay).

Katalin Paksa

HUNGARIAN – (UYGUR) – CHINESE KINSHIP IN MUSIC?

The comparative studies of Chinese ethnomusicologist Du Yaxiong have been inspired by the work and achievements of *Béla Bartók* and *Zoltán Kodály*. Du Yaxiong himself also conducted collective field work among various peoples living in Northern China and, between 1987 and 1988, he studied Hungarian folk music in *MTA Zenetudományi Intézete* [Music Institute of the Hungarian Academy of Sciences]. He continues to publish his research findings in English, Hungarian, and Chinese, while his views keep getting more and more widespread and popular. This is the reason why I consider it important to discuss in detail one of his relatively extensive scholarly writings published in Hungary, titled “*Rokon vonások a magyar és észak-kínai népzene között* [Kindred Features between Hungarian and Chinese Folk Music]” (Főnix Könyvek 13: Debrecen, 1998. 58 pp.). The topic of the piece, indicated in the title, i.e., the discussion of “kindred features” covers the issues of musical sources as well as the historical connections, while his musical “proofs” or “evidences” are also complemented with examples taken from the fields of linguistics and poetry. For lack of proper background knowledge, I will not examine the latter in detail. However, I regard it an important duty on my part to introduce the method applied by the author in the musical contrast and to analyze what we can learn out of the comparisons of the individual tunes.

Barna Gábor: Egy szent raktár – A Sacred Depot. Tárgyak, szimbólumok, kommunikáció – Objects, Symbols, Communication. Devotio Hungarorum, 10. Szeged, 2003. 94 p. 81 fénykép

Bartha Elek

A vallás gyakorlásához szorosan hozzá kapcsolódik egy jellegzetes tárgykultúra, tárgyi, dologi kellékeknek egy az adott vallásra, felekezetre vagy hitéleti típusra jellemző tára. Ezek a tárgyi elemek a vallás környezeti elemei, amelyek részben maguk is alkotó elemei a vallásgyakorlásnak, részben pedig annak infrastrukturális tényezői közé tartoznak. Sok esetben pedig az áhitat részei. Ez a tárgyi anyag a vallási élet legkülönbözőbb szinterein bukkan fel: templomokban, magánházaknál, szent helyeken, kegyszereket áruló üzletekben, búcsús kirakodások árubódéiban, vagy akár az áhitat megnyilvánulásainak szabad téren kialakított helyein. A kutató számára ezek a tárgyak elsőrendű fontosságúak. Segítségükkel képet alkothatunk a hozzájuk kapcsolódó rítusokról, szokásokról, vallásgyakorlási formákról, komplex vizsgálatuk eredményeként pedig kirajzolódhat előttünk használoik vallásosságának képe, arculata, sajátos, rájuk jellemző vonásai.

A Szegedi Tudományegyetem Néprajzi Tanszéke Devotio Hungarorum kiadványsorozatában megjelent kötet a tápai temetőkápolnában található tárgye gyűjtést ismerteti és elemzi. Barna Gábor, a néprajz szegedi professzora évek óta rendszeresen szervez nemzetközi diákszemináriumokat egy-egy meghatározott témkörben. 1999-ben egy ilyen rendezvény keretében vállalkoztak a tápai kápolna tárgyainak felmérésére. Ennek a munkának az eredményeit összegezte Barna Gábor bilingvis, magyar és angol nyelven megjelentetett kötetében.

A tápai kápolna különböző időszakokból származó, különböző funkciójú és használati értékű tárgyak csoportját őrzi. Érdemes itt a szerző szavait idézni, aki a kápolnát ebben a minőségében raktárként, a címben is jelzett „szent raktárként” tekinti: „A tápai temetői kápolna is értelmezhető úgy, mint vallási tárgyak gyűjteménye, mint egy olyan „szent raktár”, amely meghatározott időszak kegyességtörténetének emlékét őrzi, ahonnan számos ember meríthet s megerősítheti magát vallási, lelki, mentális problémái esetén”. A kápolna természetesen ennél többet jelent a helyiek hitéletében: bár a körülötte lévő temetőt lezárták, bizonyos alkalmakkor miséket, körmeneteket is tartanak ezen a helyen. Mint szakrális jellegű tárgyak lerakata, a kutató számára ebben a minőségében is értelmezhető. A kötetben tömör és szép elemzés olvasható a kápolna vallási és közösségi szerepéről. Szemléletes grafikonok jelenítik meg az egyes tárgytípusokat, a kápolnában található ábrázolások tartalmi csoportjait. A további kutatás számára is fontos tanulságokat fogalmaz meg a szerző a funkcionális elemzések során, például a tárgyadományok és a „tárgymegőrzés” kapcsán, amikor az otthoni áhitat és a

kápolna kapcsolatát elemzi. A kápolna használatáról írottak jól egészítik ki a tárgyi anyag bemutatását. A tanulmányhoz kapcsolódik Vukoszávlyev Zorán fejezete, amely a kápolna építészeti leírását tartalmazza.

A magyar és angol nyelvű elemzést követően a kötet terjedelmének tekintélyes részét alkotja a tárgykatalógus, amely szintén kétnyelvű. Az inventarizálás során a legfőbb alapelv – amint azt a kötet szerzője megfogalmazza – az volt, hogy a kápolnát és tárgyainak gyűjteményét egy sajátos nyelvnek, sajátos kommunikációs rendszernek tekintik. Ennek megfelelően a katalógusban feltüntették az egyes tárgyak háttérét, a hozzájuk fűződő jelentések különböző rétegeit. Mindez a kötetet olvasó, használó szakember számára jelentősen növeli a munka értékét.

A katalógust tárgymutató, a kápolnáról készült néhány rajz és 81 fénykép – köztük több színes fotó – követi.

Bizonyos vagyok abban, hogy Magyarországon, a Kárpát-medencében még nagy számú, a kötetben bemutatotthoz hasonló „szent raktár” található. Szakrális építményeink és szent helyeink a hozzájuk kapcsolódó kultusz révén szinte kimeríthetetlen tárházat jelentik ennek a tárgyi kultúrának, amelynek megismerése nélkül nem alkothatunk hiteles képet hitéleti hagyományainkról, a múlt és a jelen tradicionális vallásosságának törvényszerűségeiről. Barna Gábor kötete a benne foglalt tudományos eredményeken túl jó példát, útmutatást ad a kutatók és a szakrális hagyományok iránt érdeklődők számára ennek a tárgyi anyagnak a feltárására és igényes szakmai elemzéséhez.

Robbie Davis-Floyd: Birth as an American Rite of Passage. (University of California Press, Berkeley, Los Angeles, London 1992, 2004. 424 p.)

Kisdiné Neményi Barbara

Az antropológus Robbie Davis-Floyd könyve, amely „A szülés, mint egy amerikai átmeneti rítus” címmel jelent meg 2004-ben, immáron második kiadását élte meg. Nem véletlenül, hiszen a szülés rehumanizálásának témájában a kulturális antropológia, de talán állíthatjuk, általában a társadalomtudományok szemszögéből ő írt elsőként olyan tanulmányt, amely tudományos szemlélettel, társadalomkutatói érdeklődéssel fordult a szülés és születés modern rítusai felé, megtörve ezzel azt az önmagába visszatérő folyamatot, amelyet az alternatív szülés szószólói többnyire maguk között gerjesztettek. Davis-Floyd munkásságának eredője és egyben eredménye az az egészségügy területén általában végbemenő szemléletváltás, amely a karteziánus testkonceptióból eredő egészség- és betegségfelfogást olyan megközelítéssel váltja fel, amely hangsúlyozza a test és a lélek egységét, illetve amely a beteg embert nem pusztán diszfunkcionális működésében, hanem testi-szellemi-szociális valóságában szemléli, s amelynek velejárója, hogy nem a betegség kezelésére, hanem az egészség megőrzésére fókuszál. Ebben a folyamatban logikus lépés a szülésről alkotott modern képzetek felülvizsgálata, amelyek a szülő nőt a férfi orvos tekintélye alá rendelt, diszfunkcionális szervezetként „kezelik”, aki semmiféle kompetenciával nem rendelkezik önnön testi történései felett, s amelyek magát a szülést csakis az orvos jelenléte által tekintik megvalósíthatónak (nem pedig a szülő nő saját aktivitása által).

A szülés rehumanizációjával, illetve az alternatív szülésmódokkal foglalkozó társadalomtudományi munkák alapforrása Davis-Floyd itt tárgyalt műve, ez a legtöbbet hivatkozott szakirodalom, bár a szerzőnek ez ideig több mint 80 cikke jelent meg a reprodukció antropológiája, a biomedicina és az alternatív egészségvédelem témáiban, illetve 8 könyv társszerkesztője hasonló témakörökben.

Amikor Davis-Floyd műve 1992-ben megjelent, amely a modern – általa technokrátiának nevezett szüléskultúrát – úgy elemezte, mint a hagyományos átmeneti rítusok logikai sémájára épülő szokásrendszert, tulajdonképpen azzal tartott tükröt az orvostársadalom elé, hogy kimutatta a modern szüléskultúra *survival*-jeit – bár a tylori kifejezést ő egyszer sem használja. Értsük ezalatt azt, hogy a technokrata szülésmódok azon aspektusait is elemzi, amelyek egyes eljárások feltárt pozitív fiziológiai és pszichés hatásait ugyan ismerik és elismerik, azokat azonban mégsem eredeti hasznos funkciójuk szerint alkalmazzák. Jó példa erre az az eljárás, amikor az éppen megszületett csecsemőt még a pulzáló köldökzsinórral együtt az édesanya mellkasára teszik, annak tudatában, hogy az azonnali szem- és bőrkontaktus, az anya testének melege és szívverésének ismerős hangja jótékony hatással van az újszülöttre és a korai kötődés optimális alakulására, az azonnali szoptatás pedig a mellbimbó ingerlése révén segíti a méhlepény leválását, mivel oxitocint szabadít fel. Mindezen ismeretek mellett és mindezek ellenére ez a mozzanat általában úgy történik, hogy a teljesen kimerült édesanya hasára egy pár másodpercre odateszik a babát, mintegy rituálisan megjelenítve az eljárás „lényegét”, de úgy, hogy eredeti funkcióját, szándékolt célját már nem tudja betölteni. Hasonlóképpen jellemző eljárás a szeméremszőrzet leborotválása a szülés előtt, mint rutin beavatkozás, megelőző eljárás, amelyet ugyan egészségügyi okokra hivatkozva végeznek el, de ma már ennek sokak szerint nemhogy jótékony hatása nincs, hanem kifejezetten káros, hiszen a borotválás okozta apró felületi sérülések nagyobb esélyt adnak a fertőzésekre, mint az az indok, hogy a szeméremszőrzet nem kellőképpen higiénikus (ez a probléma azonban főként akkor állt fenn, amikor a szegénykórházakban a 20. század elején a szülő nők gyakran a szeméremszőrzetükben is tetvesek voltak, így indokolt volt annak eltávolítása.)

A szülés rehumanizációjának útját férfiak kezdték kikövegni, olyan pszichológusok és szülész orvosok, akik a társadalmi- és fogyasztói elvárásokhoz igazodva, illetve nyilvánvaló empatikus készséggel megáldva saját praxisukban kezdtek kísérletezni a természetes szülés megvalósításával. A folyamat interpretálói azonban már túlnyomórészt nők voltak, kezdetben bábák és más egészségügyi szakemberek, később társadalomkutatók, mint maga Davis-Floyd is, akik saját szülésélményüket, vagyis újra a tapasztalati tudást tudták a technokrata szemléletmód – többségében férfi – képviselői érvei ellenében felhozni. Ezzel megerősítették azt a mozgalmat, amelyet főként bábák és laikusok indítottak el a szülés rehumanizációjáért, elsősorban a Szovjetunióban, az Egyesült Államokban, Nagy-Britanniában és Franciaországban, az 50-es években. Davis-Floyd műve nemcsak a várandósságra, az anyaságra való szocializáció modern rítusait tárja fel, amely a szülésről-születésről való gondolkodásunkban tükröződik, hanem a szüléstartársadalom számára is segített annak megértésében, hogy az orvostudomány szülésről vallott nézeteit hogyan formálják a rituálisan szentesített társadalmi beidegződések, és mi a magyarázata annak, hogy a szülészetben egyre látványosabban megjelenő szemléletváltást a gyakorlati változás igen nehezen, vagy egyáltalán nem követi.

Davis-Floyd munkájának legkézzelfoghatóbb következménye, hogy a szüléskultúrák osztályozásához használt kategorizációját azóta változtatás nélkül átvette a témával kritikusán foglalkozó antropológiai, pszichológiai, szociológiai, egészségügyi, illetve laikus irodalom és közbeszéd, valamint az, hogy az általa felvázolt bináris oppozíciókat alapsémaként használják. Pedig, mint az könyve második kiadásának előszavából kiderül, azóta felülbírálta saját kategóriáit, és bevezetett egy harmadik, középutas kategóriát. Az első kiadásban rajzolta fel ugyanis a technokrata-holisztikus ellentétpárt, mint a lehetséges szüléskultúrák, illetve szemléletmódok két szélsőséges típusát. Ezek a szemléletmódok a kultúrára jellemző emberképről, illetve az ezt beágyazó világtépről is tudósítanak. A szüléssel kapcsolatban ezt az emberképet nem kizárólag az orvoslás vagy a bábaság szemléletmódja tartja fenn, hanem a közgondolkodás is, hiszen a kulturális normáknak megfelelő szemléletmódon szocializálódva a társadalom is ennek megfelelő viselkedésmódot vár el a szülő nőtől, az apától, illetve a szűkebb és tágabb környezettől, továbbá természetesen a társadalom is ezen normák szerint viszonyul a szülés résztvevőjéhez.

Davis-Floyd elemzése szerint a *technokrata szüléskultúra* az, amely minden indusztriális társadalmat jellemez, s amelynek legjellemzőbb vonása szerinte az, hogy a szülés és születés minőségét a műszerekkel diagnosztizálható standardok alapján ítéli meg. Ez a hozzáállás nem ismeri el a szülő nő kompetenciáját saját szülésével kapcsolatban, s a baba – női – tapasztalati tudásával szemben a – többnyire férfi – orvos tanult tudását állítja. Így a nő kiszorul a szülés folyamatából. A szemlélet lényege a „technokrata kényszer”, vagyis az, hogy ha valamiben segítségül hívható a technika, akkor segítségül is *kell* hívni. Ez a kategorizáló, szeparáló szemlélet, amely magát a reprodukív folyamatot is diszfunkcionális jelenségként értelmezi, szinte minden esetben szükségesnek tart valamilyen orvosi beavatkozást, ellentétben azzal az integráló megközelítéssel, amelyet Davis-Floyd *holisztikus szülésmodell*nek nevez. Ez a nőközpontú hozzáállás a kontrollt és a felelősséget az anya kezébe helyezi, nem választja ketté az anya és a magzat, illetve az anya és az újszülött érdekeit, akárcsak a test és a lélek szükségleteit sem, nem tartja az egyes születeket összehasonlíthatónak, s nagy hangsúlyt helyez az individuális elvárásokra. A holisztikus értelmezés javarészt a hagyományos kultúrák jellemzője, ahol a népi eljárások, a megerősítő és mágikus rítusok, a státusváltás kimunkált szertartásai mind szervesen illeszkednek egy spirituális képzetrendszerbe, mint ahogy azt a szüléssel foglalkozó pszichológiai irodalom is alátámasztja. A szülés rehumanizációját hirdető modern mozgalmak éppen a hagyományos szüléskultúrák pszichés megerősítő attitűdjeit, szerepkiosztását, kompetencia-felfogását és emberképét fedezik fel újra, s használják fel elemeit a modern tudomány vívmányaival karöltve.

A *Birth as an American Rite of Passage* második kiadásának előszavában a szerző ismerteti az első kiadás idején általa még meg nem fogalmazott harmadik paradigmát, a *humanista szemléletet*, amely a gyakorlatban is megvalósuló reformer kórházi szülésmodellek jól megragadható ideológiáját jelenti. A humanista szülésmodell „nem eléggé holisztikus, de nem is igazán technokrata”. Már megjelenik a pszichológiai kutatások eredményeinek beépítése a szülésmodellbe, ám a technokrata hierarchia és az intézmény ritualizált tisztelete továbbra is megmarad.

Davis-Floyd – szándéka szerint – azt kívánja könyvével demonstrálni, hogy az orvosi gyakorlat miként ad választ a technokrata társadalom természetes folyamatoktól

való extrém félelmére, amelyektől a tudomány segítségével sem tudjuk függetleníteni létünket. A technokrata szülésmodell rítusai által úgy érezzük, hogy a kiszámíthatatlan és kontrollálhatatlan természetes folyamatokat relatíve kiszámítható és kontrollálható jelenséggé tudjuk alakítani, ami megerősíti a technokrata társadalom hitét a természet feletti technológiai felsőbbrendűségben. A szerző arra keresi a választ, hogy a modern szülésrítusok (kezdve attól, hogy csak az orvosi lelet legitimálja a terhességet a társadalom felé, át a várandósság valamennyi kötelező kontrollvizsgálatán keresztül a szülés orvosi felügyeletének rituális mozzanataiig; a szerző egyébként magát a szülészorongóképzést is átmeneti rítusnak tekinti és elemezi) miként modellezik le a valóságot, és erre az egyén hogyan reagál – lépésről lépésre elemézve azt a folyamatot, ahogyan a rítusok által az egyén – a várandósság- és szülésélmény megéléséből eredő – személyes képzetei a társadalom képzeteihez igazodnak. Ez a képzetrendszer a rituális hatalom szándéka szerint az a közös tudás, amely nem az individuális (női) tapasztalatokból, hanem a férfidominanciára és az abszolút orvosi tekintélyre épülő, a média által közvetített ideálképből táplálkozik. Ez az átmeneti rítusok turneri *communitas* elméletével magyarázva úgy működik, hogy a rituális eljárások a résztvevőket (az orvosokat, szülésznőket, egészségügyi dolgozókat, a gyermeket váró szülőket és azokat, akik bármilyen érzelmi vagy gyakorlati kapcsolatban vannak a szülés ügyével) egy szintre (a turneri *communitas*ba) redukálják, amely egy bizonyos kognitív mátrix szemszögéből engedi láttatni a világot, így megszabja a gondolati mintákat, ami a továbbiakban nem engedi figyelembe venni az alternatív nézőpontokat.

Bár a könyv címe az amerikai kultúrát jelöli meg vizsgálata tárgyául, az általa elemzett technokrata szülésmodell kisebb-nagyobb eltérésekkel valamennyi ipari országot jellemzi, és súlyos problémákat vet fel néhány fejlődő országban. A rendszer ugyanis más és más hatást vált ki a különböző kultúrákban, attól függően, hogy mennyire illeszthető bele a hagyományos szüléskultúrába, hiszen ennek megfelelően viszonyul hozzá a laikus és a szakma egyaránt. A technológia mindenhatóságába vetett hit meg-nem-kérdőjelezése pedig olyan következményekkel jár, amelyek mintegy megerősítik a technokrácia szükségességének a hitét.

Sheila Kitzinger: *The Politics of Birth*. Elsevier 2005. 248 p.

Kisdiné Neményi Barbara

Sheila Kitzinger azon kevés antropológusok közé tartozik, akik a szülés és a születés társadalmi vonatkaival foglalkoznak kortárs modern társadalmak, ő elsősorban saját, brit társadalma vonatkozásában. Kutatási területéből adódóan tevékenysége elsősorban akció- és alkalmazott antropológiaként határozható meg, amely a szülés politikájáról szóló, legutóbbi könyvében érhető tetten leginkább. Mint a brit National Childbirth Trust alapító tagja és egyben szülésfelkészítő-oktató, a várandósság és a gyermekszülés élményének, a női szexualitásnak, a medikális-technokrata és holisztikus szülészetnek, valamint a bábáságnak tanulmányozása révén jelentős szerepet játszik a terhesgondozás és anyasági ellátás individuális és pszichológiai alapokon nyugvó fejlesztésében, a vízben szülés és otthonaszülés társadalmi és szakmai elfogadtatásá-

ban, a szülési depresszió megértésének elmélyítésében, illetve a női rabok szüléskörülményeinek javításában, valamint a bántalmazott és menekült állapotos nők problémájának tudatosításában (ez utóbbi kérdés törvényi szabályozásával, illetve az ebben szerepet játszó társadalmi tényezőkkel az itt ismertetett könyvben külön-külön fejezetben is foglalkozik). Politikai tevékenysége főként mint interpretátor kap hangsúlyt, de kutatásaival és előadásaival is segíti a politikai döntéshozók munkáját.

A 2005-ben megjelent „A szülés politikája” című könyv sokrétűen járja körül a szülés-születés témáját, hogy aztán ebbe a tágabb értelmezésbe helyezze el fő mondanivalóját, a szüléshez kapcsolódó, kulturálisan szabályozott, és a politikai hatalom által az egészségügyi törvényeken keresztül szentesített stratégiák ismertetését és elemzését, különféle alternatívák felvázolásával.

A szülés rítusainak elemzése rávilágít arra, hogy nem csak a hagyományos szülésmodellek alkalmaznak rítusokat a szülés biztonsága, illetve a hatalom és a tekintély biztosítása érdekében, hanem korunk technokrata szüléskultúrája is. Első lépésként csak a hivatalos szakértő (a szülésorvos) kijelentése és dokumentációja, a nő páciensként való osztályozása teszi a terhességet legitimé, noha az anya vélhetően már korábban is tisztában volt állapotával. Ezzel előkészítik a terhesség orvosi irányítását, és a nő elveszíti kompetenciáját és kontrollját saját szülése felett. A terhesség és a szülés szabályozására, illetve szexuális vetületétől való megvonására teljes rituálét használunk, ami a folyamatot orvosi esetté változtatja. A terhesség gondozás kötelező jellegű vizsgálatait a rizikótényezők megállapítását, illetve a nő és a folyamat feletti kontroll megerősítését szolgálják. A vajúdas kezdetén a szeméremszőrzet leborotválása Kitzinger szerint a nő nőiségétől való szimbolikus megfosztását jelenti, amellyel visszatér a pubertáskor előtti állapotba – egyfajta társadalmi kontrollt, amely hasonló funkciót kap, mint a novicius szerzetesek vagy a rabok hajának leborotválása. Kitzinger több kutatásra hivatkozva bizonyítja, hogy az eljárásnak a nyugati államokban ma már nincsen semmilyen egészségügyi indoka, sőt növeli a fertőzésveszély kockázatát, így inkább egyfajta kulturális *survival*ként értelmezhető. A borotválást követő beöntés a szennyeződéstől való rituális megtisztulást szolgálja, amely azt demonstrálja a pacienseknek, hogy még belső szerveinek működése is a kórházi személyzet kontrollja alá tartozik. A rituálé következő állomása a mesterséges burokrepszés, amely szintén a legfőbb tekintély hatalmát és irányítói funkcióját reprezentálja, illetve a vajúdas és a szülés alatti testhelyzet meghatározása. Bár ma már evidens, hogy a vertikális testhelyzet jelentősen csökkenti a fájdalomérzetet, és különféle fiziológiai okok miatt a horizontális szülés nagyon megnehezíti a kitolást, a technokrata modell elvei szerint a szülést egy átlagos operáció szerepkiosztása szerint értelmezik, ahol a beteg mozgásképtelen, és akarata kompetenciahiánya miatt nem releváns. A szülés során a női nemi szerv feltárása a terület rituális izolációját jelenti, amely eszerint személytelen és deszexualizált. Kitzinger másodfokú rituális irányításnak nevezi azokat a verbális utasításokat, amelyek a nő számára lehetetlenné teszik, hogy saját testében és ösztönében bízva maga kontrollálja önön érzékelését. A vaginális szülés végén első szülőknél a genitálián általában rituális bemetszést ejtenek, majd összevarrnak, amit Kitzinger ceremóniális csonkításként ír le, citálva a gátmetszés szükségessége ellen folyó kutatások, illetve az alternatív szülészetben használt gátvédelmi eljárások eredményeit. A szerző elmélkedik a varrás során a „férj öltéseként” elhíresült, főként a 70-es évek

Amerikájában gyakori eljárás társadalmilag meghatározott, a nemek egyenlőtlenségén alapuló háttéréről, amely „visszaadja” a vagina szűzies méreteit.

Kitzinger röviden értékeli a magyarországi szülészet helyzetét és működési elveit is, ám az általános elemzésekben rendre szembeállítja az északi ipari államok és a keleti, illetve ex-kommunista országok modelljeit, utóbbiakat mint a technokrata szülésmodell mára már eltűnően lévő, az emberi és fogyasztói jogokat leginkább semmibe vevő eljárások még élő követőit említve, mint például a beöntés esetében.

A könyv tehát azt vizsgálja, hogyan működik szülészkultúránk egyrészt azok szempontjából, akik alkalmazásában állnak, másrészt a nők szempontjából, akik a beavató rítus alanyai; illetve azt a módot, ahogyan mindez a viselkedést és a gondolkodást befolyásolja. Ugyanakkor beleesik abba a csapdába, amelybe a legtöbb szerző – aki a szülés „alternatív” módozataival foglalkozik, s maga is aktív szószólója és alkalmazója e módszereknek – beleesik, hogy egyfelől a pozitív példára, a hagyományos szülészkultúrákra meglehetősen kritikátlanul, elemzés nélkül és szentimentálisan hivatkozik, s mondandóját sokkal inkább valami ellenében, nem pedig önmagában, kapcsolatrendszerébe ágyazottan elemezve fogalmazza meg. Ennek megfelelően a könyv első felében a technokrata módszernek azon aspektusait taglalja, értékeli és veszi kritika alá, amelyek – bár a kultúra szemszögéből a szülés biztonságát szolgálják – elsősorban mégis a folyamat patológiássá válását készítik elő, s amelyek gyakran kontraproduktivitáshoz vezetnek. Ilyen maga a kórházi környezet, azon belül a szülőágy, a műszerek jelenléte, az aktuális hierarchia, a megfelelési kényszer, az idő jelentősége, az irányítás, a női ösztön helyett a műszeres vizsgálatokba vetett bizalom, stb.

A könyv bő elemzést tartalmaz a szülés és ehhez kapcsolódóan a szoptatás, vagyis az életadás modern képzetéről, ábrázolásáról, vizuális megjelenítéséről, vagyis az erről való gondolkodásunkról, amelynek során történelmi távlatban is elemzi a mai felfogás kiteljesedéséhez vezető utat, illetve a médiumokban, filmekben bemutatott és sugallt, a témával kapcsolatos értékrendünket. Hasonlóképpen tárgyalja a szülés orvosi reprezentációjának változásait, amely a kor tudományos ismereteiről ad tájékoztatást, ami viszont a közgondolkodás formálásában játszik fontos szerepet. Utóbbi téma azért is jelentős, mert képet ad a nő mibenlétének, biológiai és társadalmi szerepének felfogásáról.

Kitzinger hosszan taglalja, hogy egy társadalom egészségügyi helyzete, életminősége miként függ össze több lépcsőn keresztül a szülésről alkotott képzetekkel, ebből következően magával a szüléssel és a születés mikéntjével. Eszerint a technokrata modell, amely valamennyi rítusával a nő kompetencia-élményét, saját tudásába, érzéseibe és női képességeibe vetett hitet csökkenti, s amely azt a képzetet kelti, hogy a nő teste nem úgy működik, mint ahogy kellene, közvetlenül hat a szoptatás sikerére, amely a technikai feltételek mellett azon is múlik, hogy a nő hogyan gondolkodik saját testéről, éppen megszületett gyermekéről, a vele való kapcsolatáról és a szoptatásról. Ezeket a képzeteket befolyásolják a média által közvetített társadalmi normák, amelyek például egy 2000-ben publikált brit kutatás szerint egyértelmű értékrendet képviselnek: egy hónap alatt a szigetország tévécsatornáin egyetlen alkalommal volt látható szoptató anya, míg gyermekét cumisüvegből tápszerrel tápláló nő 170-szer! Ez annak is köszönhető, hogy míg a nyugati világban a női mellet a sajtóban és a televízióban közszemlére teszik, a nyilvánosan szoptató nő mellének látványa már sérti az illemet, amely újfent a

nemi egyenlőtlenségre, a mellre, mint a férfi tulajdonára vezethető vissza. Az újszülött szopási kedvét és képességét befolyásoló, a szülés során alkalmazott beavatkozásokról orvosi kutatások eredményeit összegezve ír. Mindezek együttes hatást gyakorolnak a társadalom legkisebb tagjainak táplálási módjaira, ezáltal a betegségekkel szembeni ellenállóképességükre, a könnyebben kialakuló kötődésre, ami hosszabb távon a társadalom életminőségével áll kapcsolatban. Ezen összefüggések felismerése az egészségügyi prevenció számára is hasznot hajthat, mint ahogy Skóciában például 2004-ben törvény született arról, hogy megbírságható az a kereskedelmi- vagy közintézmény, ahol megakadályoznak egy nőt a nyilvános területen való szoptatásban.

A nyugati államokban a szülés politikájának két alapvetően eltérő, reformer koncepciója megosztja az ebben tevékenykedő szakembereket is: az egyik módszer a szülésfelkészítés során az individuális tanácsadás, a meghallgatás és a képességek fejlesztésének útja, míg a másik radikális változtatásokat követel, s a kimondott kritikát politikai aktivitás kíséri. Kitzinger úgy véli, a szülés politikájának megalkotásakor a „szülésszervezetek” (birth organization) munkájára kellene támaszkodnia a mindenkori hatalomnak, amelynek hazájában már vannak pozitív példái. Magyarországon azonban ezek elismertsége igen kicsi, s tevékenységüket veszélyes devianciaként osztályozza a szakmai elit. Angliában a legrangosabb, az ötvenes években alakult szülésfelkészítő (birth education) szervezet, amelynek Kitzinger is alapító tagja, a National Childbirth Trust (NCT). A szervezet ma szülésfelkészítők, szoptatási tanácsadók és posztnatális támogatók oktatásával foglalkozik, és érdekképviselőt lát el az anyák és a kormány között. Ám a szerző nem értékeli kellően hatásosnak a szervezet munkáját, mert a kórházi szülészkultúrában valódi szemléletváltást nem sikerült elérniük, a lényeges változások inkább az öntudatra ébredt nők aktív szerepvállalásának volt köszönhetőek, amikor például elégedetlenségüket kifejezve már orvost vagy kórházat mertek cserélni, panaszleveleket fogalmaztak, nyilvános demonstrációkat szerveztek, igénybe vették a médiát, vagy éppen az otthoni szülést választották, elutasítva a beavatkozásokat és azt a szerepet, amelyet a kórház elvár tőlük. Ugyanakkor az NCT jelentése, a Changing Childbirth (Változások a gyermekszülésben) 1993-ban a (konzervatív) kormányzati politika részévé vált, amelynek fő mondandója a nőközpontú ellátás támogatása, választási és ellenőrzési lehetőséggel, illetve az ellátás folyamatosságának biztosításával minden nő számára. Hazánkban a szabad orvosválasztás, valamint bizonyos kórházakban a szabad bábaválasztás lehetőségének megcsillanása óta, illetve a védőnői szolgálat létezése miatt az ellátás és a választás kérdése egészen más alapokon nyugszik, ám a paraszolvencia és a kórházak, illetve az egészségügy súlyos anyagi helyzete más jellegű problémákat vet fel.

A szülés politikájában kulcsszerepe van a szülés nyelvezetének, amely ma elsősorban az orvosi nyelvezetből táplálkozik. A szülés nyelve minden kultúrában kulcsot adhat társadalmi jelentéséhez. Az orvosi nyelv nem csak az ellátás mikéntjére van hatással, hanem arra is, hogyan gondolkodunk, és milyen ismereteink vannak saját testünk-ről. A Kitzinger által említett nyugati példák helyett álljon itt egy magyar: az egyik neves budapesti kórház szülészeti osztályára a „reprodukciós részleg” feliratnál kell bekanyarodni, és úgy találhatóak meg a „kórtermek”, ahol új családok születnek.

Kitzinger külön fejezetet szentel az előre tervezett császármetszésnek, amelynek elszaporodása újfent a társadalmi elvárással magyarázható, ami a szexualitással, illetve a

szépség és egészség kapcsolatáról szóló elképzeléssel függ össze. Eszerint a vaginális szülés okozta testi elváltozások, vagy legalábbis ennek kockázata a szexuális vonzerő, így a partner elvesztéséhez vezethet – mint ahogyan azt a brit női szülészek 31%-a is véli. Olyan orvosi vélemények is elhangzanak, miszerint a császármetszés a legbiztonságosabb út a *modern* baba és mama számára.

Nagyon jelentős a szülésznők státuszának, autonómiájának kérdése a brit egészségügy számára, ahol Kitzinger beszámolója szerint 850 szülész orvosra jut 23.000 szülésznő, akik évi 700.000 szülésnél vannak jelen. A valóságban ez azt jelenti, hogy Angliában a szülések „vezetője” 68%-ban a bába. Magyarországon 1291 szülész orvosra jut 2015 bába, illetve a szülésznői státuszok száma csupán 1998.

A szerző egy-egy fejezetet szentel a szülés nálunk még „alternatívának” tekintett, ám nyugaton mint választható, a szülő nő – mint fogyasztó – vágyait kielégítő módszerek elméleti és gyakorlati felfogásának, kezelési módjainak; elemzi a társadalmi igényekről szóló kutatásokat és egészségügyi vitákat, illetve az egészségügy fejlesztésében való szerepüket és az erre való törekvés politikáját, továbbá az ezekkel kapcsolatos autonómia és tekintély kérdését. A bábák autonómiájának erősítésében nagy szerepet vállalnak az otthoni szülési mozgalmak, melyek eredményeit a medikalizált szüléssel képviselői gyakran olyan statisztikákra hivatkozva interpretálják, amelyek adatai különböző országokból származnak vagy amelyeket a szöveggörnyezetből kiragadottan értelmeznek. Kitzinger figyelmeztet, hogy a szülési statisztikákat mindig csak az adott szociokulturális keretben szabad(na) elemezni, illetve az otthoni és a kórházi szülések adatai mindig csak az adott egészségügyi rendszeren belül értékelhetők. Hasonlóképpen értekeznek a vízben szülésről, a szülésterv hasznáról és problematikájáról, az apák és a gyermekek jelenlétéről a szülésnél, illetve a független bábák működéséről.

Ez utóbbival sokat foglalkozik a bábáság egész rendszerének függvényében, s itt külön is kitér Csehországra és Magyarországra, s társadalmi-történeti kontextusba helyezve elemzi a bábáság intézményének egészségügyi szabályozását, és az ezt kialakító politikát. A magyarországi helyzetet különösen lesújtónak értékeli, ahol nem bábák, hanem egészségügyi asszisztensek végzik a terhesgondozást. A kórházakban a bábák kizárólag az orvos felügyelete és felelőssége alatt dolgozhatnak, így ennek megfelelően Kitzinger könyve szerint az otthoni szülést is tiltják. Ebben azonban nincsen igazsága, mert a törvény az otthoni szülést nem tiltja hazánkban, mivel az állapotos nő maga döntheti el, hogy igénybe veszi-e az egészségügyi ellátást, illetve, hogy milyen beavatkozásokba egyezik bele, így 1997 óta alkotmányos jog az otthoni szülés, ellenben nincs örendelkezési joga akkor, ha ezzel másnak az életét veszélyezteti. Márpedig a kórházi ellátás visszautasítását a Magyar Orvosi Kamara Szülészeti és Nőgyógyászati Szakmai Kollégiuma a magzat veszélyeztetésének tekinti. Jogi szempontból azonban megkérdőjelezhető ez az értelmezés. A tervezett otthoni szülés ugyanis nem jelenti az egészségügyi ellátásról történő lemondást, csupán azt, hogy az orvos és a szülésznő segítségét otthonukban kívánják igénybe venni. Az egészséges, szövődménymentes várandósságot követő szülés pedig nem minősül életet és testi épséget veszélyeztető állapotnak.

Mint ahogy arra Kitzinger is kitér, hazánk EU-tagsága az anyasági ellátásban, ezzel párhuzamosan pedig a bábáság rendszerének szabályozásában is változtatásokat sürget, egészen pontosan a bábák autonóm státuszának kidolgozására két évet kaptunk. Vagyis

a tavalyi évben, 2006-ban kellett volna az egészségügyi törvényt módosítani e témával kapcsolatban, amire ez idáig nem látszik semmilyen törekvés.

Konklúzióként – immáron sokadszor – a szerző szüléskultúránk oly irányú váltását tartja időszerűnek, amely a technokrata elveket levetkőzve a szülés és a születés társadalmi vonatkozásait erősíti, visszaadva a folyamat humanitását. Ez feltételezi a bábák nagyobb önállóságának, professzionális oktatásának, illetve a „nő a nők közt” viszonyrendszernek a biztosítását, illetve a szakmai párbeszéd kiszélesedését.

Ethnographia

A Journal of the Hungarian Ethnographical Society

Vol. 119.

2008

No. 1.

Advisory Board:

ILDIKÓ LEHTINEN (Finland), JÓZSEF LISZKA (Slovakia), DZENI MADZHAROV (Bulgaria),
FERENC POZSONY (Romania), ISTVÁN SILLING (Serbia), GABRIELLA SCHUBERT (Germany),
MÁTYÁS SZABÓ (Sweden)

Head of the Editorial Board:

LÁSZLÓ KÓSA

Editorial Board:

MIKLÓS CSERI, RÓBERT KEMÉNYFI, ATTILA PALÁDI-KOVÁCS, IBOLYA T. BERECKZI,
GÁBOR VARGYAS, GYULA VIGA, VILMOS VOIGT

Editor:

ELEK BARTHA

Editorial Office Address: Hungarian Ethnographical Society

[Magyar Néprajzi Társaság], H-1055 Budapest V.

Kossuth Lajos tér 12. Telephone: (1) 473-2400/extension 481

Telephone/telefax: (1) 269-1272, e-mail: mnt@neprajz.hu

Editor's Address: Department of Ethnography, University of Debrecen

[Debreceni Egyetem Néprajzi Tanszék] H-4010 Debrecen, Egyetem tér 1. Pf.: 16.

Telephone /fax: (52) 512-958

E-mail: barthaelek@yahoo.com

TABLE OF CONTENTS

Studies

- László Felföldi:* Structural Approach in the Research of Hungarian Folk Dances 1
Márton Szilágyi: The Combination of Literature and Folklore around
an Anecdote about *Mihály Csokonai* (A Case Study) 23
Ildikó Kriza: The Cult of *Mátyás* [King Matthias] and National Identity 39

Museology

- Lajos Kemecsi:* The Realization of the *Felföld* Market Town Landscape Unit in
the Open-Air Museum 55

Arguments, Opinions

- Katalin Paksa:* Hungarian – (Uyghur) – Chinese Kinship in Music? 79

Book Reviews

- 89

Ethnographia

119. évfolyam

2008

1. szám

Ismertetések

Barna Gábor: Egy szent raktár – A Sacred Depot. (*Bartha Elek*) – Robbie Davis-Floyd: Birth as an American Rite of Passage. (*Kisdiné Neményi Barbara*) – Sheila Kitzinger: The Politics of Birth. (*Kisdiné Neményi Barbara*)

A folyóirat a Magyar Tudományos Akadémia támogatásával jelenik meg

ISSN 0014-1798

Szerkesztő: Bartha Elek [Editor: Elek Bartha]

Felelős kiadó: Paládi-Kovács Attila, a Magyar Néprajzi Társaság elnöke
[Published by: Attila Paládi-Kovács, President of the Hungarian Ethnographical Society]

Fordító: Csontos Pál [Translator: Pál Csontos]

Olvasószerkesztő: Kavcsánszki Máté, Szászfalvi Márta

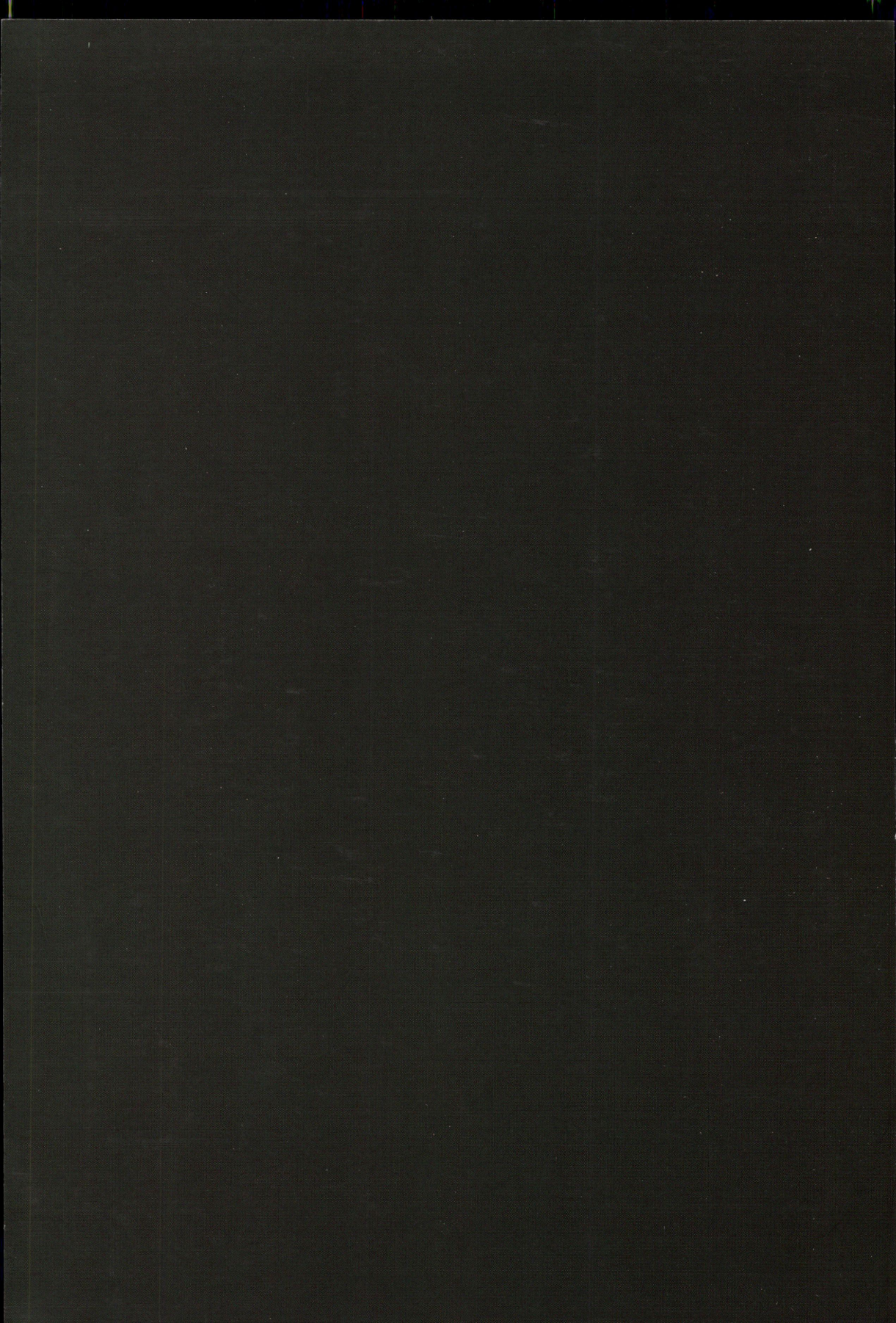
[Copy editor: Máté Kavcsánszki, Márta Szászfalvi]

A borítót tervezte: Dallos Csaba [Cover design: Csaba Dallos]

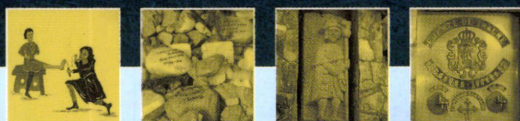
Nyomdai előkészítő: Bihari Nagy Éva [Printing & Publishing: Éva Bihari Nagy]

Nyomta a Kapitális Kft., Debrecen [Printed in Debrecen by Kapitális Ltd.]

Felelős vezető: Kapusi József [Managing Director: József Kapusi]

ETHNOGRAPHIA

Bartha Elek: Jakab apostol magyar vendégei

Barna Gábor: Modern zarándoklatok

Szabó Csaba: Lélektani tényezők a zarándokúton

Povedák István: A szeretet apostola

Viga Gyula: Úton lévő javak és emberek a Kárpát-medencében

Paládi-Kovács Attila: K. Kovács László, az anyagi kultúra kutatója

Búcsú Vargyas Lajostól

2008/2-3

A szerkesztőbizottság elnöke:
KÓSA LÁSZLÓ

A szerkesztőbizottság tagjai:
CSERI MIKLÓS, KEMÉNYFI RÓBERT, PALÁDI-KOVÁCS ATTILA,
T. BEREZCKI IBOLYA, VARGYAS GÁBOR, VIGA GYULA, VOIGT VILMOS

Szerkesztő:
BARTHA ELEK

A szerkesztőség címe: Magyar Néprajzi Társaság, H-1055 Budapest V.
Kossuth Lajos tér 12. Telefon: (1) 473-2400/481-es mellék
Telefon/telefax: (1) 269-1272, e-mail: mnt@neprajz.hu

A szerkesztő címe: Debreceni Egyetem Néprajzi Tanszék
H-4010 Debrecen, Egyetem tér 1. Pf.: 16. Telefon/fax: (52) 512-958
E-mail: barthaelek@yahoo.com

TARTALOM

Tanulmányok

<i>Bartha Elek: Jakob apostol magyar vendégei</i>	101
<i>Barna Gábor: Modern zárandoklatok</i>	115
<i>Szabó Csaba: Lélektani tényezők a zárandokúton</i>	125
<i>Povedák István: A szeretet apostola. Szekuláris zárandoklatok a posztszocialista Magyarországon</i>	133

Közlemények

<i>Jávor Kata: A juttatások és viszonzások rendszerének változása a zsembói családok nemzedékei között</i>	159
--	-----

Közyűlési előadás

<i>Viga Gyula: Úton levő javak és emberek a Kárpát-medencében</i>	179
---	-----

Műhely

<i>Paládi-Kovács Attila: K. Kovács László, az anyagi kultúra kutatója</i>	193
<i>S. Lackovits Emőke: Reformátusok Budapesten</i>	207
<i>Dankó Imre: Nagyszalontai freskó Dánielisz Endre öt könyve alapján</i>	243

In memoriam

<i>Andrásfalvy Bertalan: Búcsú Vargyas Lajostól</i>	259
<i>Paksa Katalin: Tanárom, Vargyas Lajos</i>	261

Ismertetések	263
---------------------------	------------

Ethnographia

A Magyar Néprajzi Társaság folyóirata

119. évfolyam

2008

2–3. szám

Bartha Elek

Jakab apostol magyar vendégei

Az európai népek kulturális kapcsolatrendszerében kitüntetett hely illeti meg a Szent Jakab apostol sírjához irányuló, egy évezredes múltra visszatekintő zarándoklatokat. Az apostol Santiago de Compostela katedrálisában őrzött sírja és a hozzá kapcsolódó migráció számos évtizeden át a néprajz, a művelődéstörténet és a vallástudományok kutatóinak kedvelt témái közé tartozott. Amellett, hogy a kegyhely az európai kontinens egyik legrégebbi és legnépszerűbb zarándokhelye, jelentőségét Európa népei kulturális integrációjának szempontjából is hangsúlyozni szokták. Szent Jakab útja fontos tényezője volt az európai katolicizmus szellemi kohéziójának.¹ A Santiago de Compostela irányába vezető, több száz, több ezer kilométeres útvonalak országok, tájak, népek kapcsolatának szakrális érhálózatát alkották, a kultusz jegyében összekapcsolva a nyugati kereszténység európai makrorégióját az Atlanti-óceántól a bizánci ortodoxia európai törésvonalának vidékéig.

Szent Jakab apostol kultusza és a hozzá kapcsolódó migráció más-más szerepet töltött be Európa egyes térségeinek kultúrájában. Miközben Spanyolországban Szent Jakabot évszázadok óta nemzeti szentként tisztelik, Itália, Franciaország, Németország területéről már a középkorban tömegesen keresték fel a sírt,² addig Közép-Európa térségében a kultusz ebben az időben korántsem volt ennyire élénk, sok helyen pedig csak nyomokban volt jelen.

¹ Bálint 1977: 78.

² Az európai zarándoklat múltjával foglalkozó könyvtámyira tehető, régebbi és újabb szakirodalmából (bővebben idéz ezekből: Bálint 1977: 77–85, Bálint – Barna 1994.) elegendő most az idehaza is jól ismert és gyakran hivatkozott Georg Schreiber kutatásaira és 1937-ben megjelent munkájára hivatkozni: Schreiber 1937.

Magyarországról a XII. századtól nyomon követhetőek a Compostelába irányuló zarándoklatok. Egészen a XVI. századig találkozunk magyar vonatkozású adatokkal, ettől fogva azonban, úgy tűnik, Európának erről a vidékéről, így hazánkban bizonyos időn át nem indultak csoportok erre a hosszú útra.³ A XX. század végétől azonban, immár a hagyományostól sok tekintetben eltérő formában, más indítékokkal, más keretek között, a korábbiak mellett más, újabb célokat keresve ismét feléledt ez a középkori hagyomány. Ennek az új vallásos folklór jelenségnek, modern zarándoklatnak, a XXI. század küszöbén újjáéledt szokásnak a jelenségeit próbálom áttekinteni a továbbiakban, abban a formában, ahogyan azt a mai Magyarországról induló zarándokok körében megfigyeltjük.⁴

Magyarországról és Közép-Európa más országaiból az 1980-as évek végétől, de még inkább a 90-es évektől fogva keltek útra nagyobb számban a gyalogos zarándokok. Ennek háttérében a rendszerváltással a térség lakossága számára újból megnyílt világ és a vallásosság újjáéledése mellett a nemzetközi turizmus ekkoriban tapasztalható fellendülése is szerepet kaphatott. A búcsújárás általános megújulásának időszaka volt ez a másfél évtized. Ekkortól jelentek meg százezres tömegek jelentősebb búcsújáró helyeinken, Csíksomlyón, Mária-pócson és másutt, ebben az időszakban nőtt sokszorosára a búcsús sokadalmak lélekszáma Magyarország, a Kárpát-medence és a hajdani vasfüggönyön inneni országok mindegyikének kegyhelyein.

Ezzel részben párhuzamosan, de részben már a korábbi években is Európa nyugati felében a vallásos célú migráció megélénkülésének lehettünk tanúi. Már a XX. század 70-es, 80-as éveitől a nyugati országokban látványosan megnőtt a Compostelába útnak indulók száma. Jelentős számban jelentek meg a zarándoklaton Európán kívüli országokból, elsősorban Észak-, Közép- és Dél-Amerikából, de egyre gyakrabban bukkannak fel a Távol-Kelet vidékeiről, főként jelentősebb keresztény lakossággal rendelkező területeiről is. Ebbe a reneszánszát élő és immár világméretűvé teljesedő hagyományba csatlakozott be Magyarország, más, szintén a térség országaiból (Lengyelország, Csehország, Szlovákia) induló zarándokokkal együtt.

Magyar zarándokok megjelenéséről Szent Jakab útján több helyen készült, nem mindig teljesen precíz és megbízható, de a tendenciát a tapasztalatokkal megerősítve egyértelműen mutató számszerű adatok is megerősítik. Az évezred végétől időről időre jelentek meg hosszabb-rövidebb beszámolók az útról. Az érdeklődést még jobban felkeltette, ha egy-egy ismert személyiség emlékezett

³ Bálint – Barna 1994: 36–37.

⁴ A modern zarándoklatnak ez a formája jó lehetőséget nyújt a reliktum-jelenségek utóéletének vizsgálatára, és kapcsolódik az MTA DE Néprajzi Kutatócsoportja és az OTKA AT 49349. sz. programjához.

vissza vagy írt könyvet zarándokútjáról. Shirley MacLaine magyarra is lefordított könyvére például sokan felfigyeltek.⁵ Kimutathatóan nagy hatása volt Tolvay Ferenc könyvének,⁶ amelyből film is készült. A könyvet és a filmet népszerűsítő újsághirdetések, az azokat hirdető óriásplakátok országsszerte láthatók voltak, a filmet mozikban és televíziós csatornákon is vetítették. A zarándokúton részt vett magyarok többsége elindulása előtt látta ezt a filmet vagy olvasta a könyvet, esetleg mindkettőben része volt. Mindezzel párhuzamosan pedig folyamatosan bővült a világhálón az El Caminoval kapcsolatos WEB oldalak száma.⁷ Újabb televíziós filmek, filmsorozatok, rádióműsorok is készültek az útról, nem is beszélve az itt-ott megjelent könyvekről, kiadványokról, amelyek többszörös visszhangra találnak a világháló használói között. A sikeres rádióműsor például egyetlen példának tükrében a következő visszhangra talált: *Erneszto vasarnapi radiomusoráról senki nem maradt le... A Google-ba beíratok, hogy radio.hu, majd a Kossuth radióra klikkeltek, itt megkeresitek a szeptember 3. 16.00–17.00 musororat, ahol a hírek utan meghallgathatjatok az egesz musort... En mar ketszer hallgattam vegig es egyre jobban tetszik! Koszonjuk Erneszto. 2006. 09. 05.*

Mindennek köszönhetően a helyszínen több helyen fellelhető adatok alapján bizonyos, hogy ma már Magyarországról ezres nagyságrendben kelnek útra Santiago de Compostela felé, lényegesen nagyobb számban, mint Közép-Európa más országaiból. Már ez a nagyfokú érdeklődés és részvétel is, legalábbis a hagyomány életének ebben a szakaszában, az összehasonlítást, az arányokat és a felekezeti összetételt figyelembe véve akár magyar specifikumnak is tekinthető. A magyarázat ebben a szakaszban még korai, bizonyára túl is mutat a néprajz, az antropológia határain, de a jelenség háttérében mindenképpen szerepet kaphatnak a hazai média mellett a magyar népesség lélektani sajátosságai is.

Egy új, tömegessé váló, gyors ütemben növekedő társadalmi mozgalommal, folklór, néprajzi, antropológiai jelenséggel állunk tehát szemben. Egy olyan jelenséggel, amely évezredes hagyományokra épül, de amelynek itt, ezen a helyen kontinuitása nem mutatható ki, amely most megtapasztalható formájában igazi mai jelenség, és amely elég feltűnő, elég érdekes, és nem utolsósorban elég tradicionálisnak látszó is ahhoz, hogy néprajzi, folklorisztikai, antropológiai szempontból érdemes legyen vele foglalkozni.

⁵ MacLaine 2000.

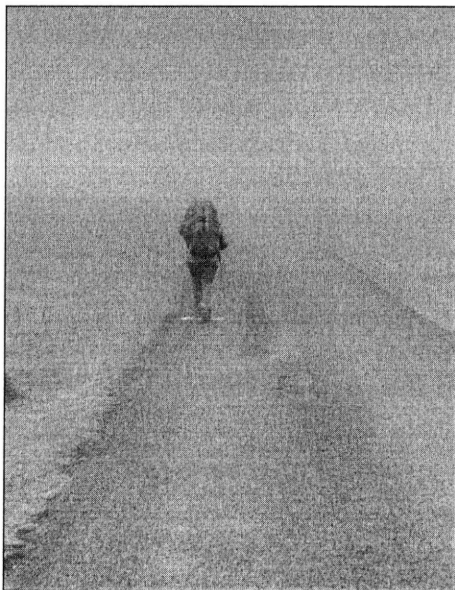
⁶ Tolvay 2006., I. még: Coelho 2000.

⁷ Számos kapcsolódási ponttal rendelkező honlap, amelyet szinte mindenki felkeres a zarándoklat ügyében: <http://camino.lap.hu/> Erről sok irányba navigálhatnak az érdeklődők. Információkat kaphatnak az utazási lehetőségekről, a civil szervezetekről, baráti körökről, úti beszámolókat olvashatnak, térképeket találnak, angol, német, spanyol, francia honlapokat kereshetnek fel.

A továbbiakban a Szent Jakab-utat megjáró magyar zarándokokról kívánok szólni, ennek az évente a világon több millió (2004-ben például mintegy 4 millió) embert megmozgató hagyománynak magyar részeseiről, magyar vonatkozásairól. Egy nemzetközi beágyazottságú, napjainkban kibontakozó magyar vallásos hagyomány újjáalakulásáról, a rendelkezésre álló, az elmélyült kutatáshoz még nem minden téren elegendő, de egyre gyarapodó forrásanyag alapján.

A MAGYAR ZARÁNDOKOK

A nagyobb távolságra induló zarándoklat feltételei a középkorban nem mindenki számára álltak rendelkezésre. Ahhoz, hogy valaki útnak induljon, többnyire szükség volt bizonyos anyagi háttérre. Napjainkban sincs ez másként, pedig az utazási lehetőségek már jóval szélesebb körűek. A Magyarországtól való több ezer kilométernyi távolság és az út egészének hosszú időtartama jelentős anyagi ráfordítást igényel még az olcsó, ún. „fapados” repülőjáratok korszakában is. A gyalogosan megtett úton töltött hetek nem számítanak túlságosan költségesnek. A szerény körülmények és a pénzköltésre való kevesebb lehetőség miatt ennek az időnek a kiadásai időarányosan alatta maradnak egy átlagos külföldi nyaralás költségeinek, összességükben, a repülőúttal együtt azonban jelentős összeget tesznek ki.

1. kép. Magyar zarándok a Pireneusok ködös útján, 2006.

Az elindulás feltételei között nem elhanyagolható az idő-tényező sem. Egy két-háromhetes nyári szabadság általában nem elegendő: a helyszínre történő utazással és a visszaúttal együtt a teljes zarándoklat Magyarországról rendszerint egy hónapot vesz igénybe, de ennél hosszabb utakról is vannak beszámolók.

Az időtartam a naponta megtett távolságtól, a tempótól is függ. A több száz kilométeres gyalogláshoz a megfelelő felszerelés mellett jó fizikai állapot és erőnlét is szükséges. A zarándokok többsége ennek megfelelően aktív középosztálybeli, vagy ilyen háttérrel és kellő erre a célra szánható idővel rendelkező fiatal (egyetemista vagy főiskolás). A másik csoportot a nyugdíjasok alkotják, akik számára az idő tényező kevésbé okoz problémát még lassabb tempó esetében sem. Jól tükrözi ezt a camino.hu egyik internetes bejegyzése, amely egy kérdésre adott választ tartalmaz: *Ildikó Pöntyinek – Már hogyan mehetnél! Amikor én voltam tavaly, rengeteg zarándok volt a te korosztályodból, sőt 70 felett is. Nyugdíjba mentek és nekivágtak! Jól bírták a távokat, sokszor jobban mint én (pedig én 34 vagyok). Időd pedig lesz bőven, ajánlom is, hogy szánj az útra sokat ...510.2006.05.09.*

Közös sajátosság, hogy a magyar és közép-európai zarándokok szinte kivétel nélkül az internet használói közül kerülnek ki. Ez következtetéseket tesz lehetővé iskolázottságukat illetően, megerősítve az imént mondottakat. Vallási, felekezeti megoszlásuk, vallásosságuk igen vegyes képet mutat: az egyházi személyektől, papoktól a hívő katolikusokon és protestánsokon át a nem hívőkig, miközben a természetjáróktól a fizikai kihívásokat és lelki orvosságot, megújulást keresőkig sokféle csoportba tartoznak.

A ZARÁNDOKLAT CÉLJA, INDÍTÉKAI

A búcsús zarándoklat egyik fő kérdése, hogy milyen vallásos tartalmakat hordoz, közvetít az úton lévő számára. Napjainkban a migráció eme formáinak tömeges gyakorlása mögött nincs minden esetben vallásos hit vagy eltökéltség. A Szent Jakab-út zarándokainak egy része nem vallási okból indult útnak. Vanak közöttük szép számmal nem hívők, vallásukat nem gyakorlók, vannak, akik turisztikai céllal vagy sportból indulnak el.

Nem könnyű ebben a kérdésben becsléseket tenni, mivel erre vonatkozóan kevés adat áll rendelkezésre. A magyar zarándokok ebben, úgy tűnik, nem térnek el lényegesen nyugati vagy déli társaiktól. Az interjúk alapján ugyanakkor szinte valamennyi ismert esetből az derül ki, hogy a compostelai zarándoklat túlságosan nagy vállalkozás ahhoz, hogy csak egyetlen cél vezérelje, legyen az vallási vagy más. A hívő zarándokok sem titkolják, hogy a kihívás is vonzotta őket, a távoli táj megismerésének vágya. Nem hívők is útnak indultak fogadalomból,

egyúttal az itthon hallottak, olvasottak által felkeltett kíváncsiságból. Ugyanúgy, ahogyan az itthoni búcsújárás is magában foglalta az utazás megannyi más motívumát, aki erre a hosszú útra vállalkozik, rendszerint egyidejűleg több minden ösztönzi erre. A készülődés hónapokat is igénybe vehet, de gyors elhatározások is születnek. Ez utóbbira utalnak a következő sorok: *Judit – Van valaki/valakik akihez/akikhez csatlakozhatnék és mostanában indul útnak? Lehet, hogy egy kicsit gyors, de tegnap este jött az érzés, hogy muszáj elmennem. 37 éves, általános kondícióban lévő nőszemély vagyok. Előre is köszönöm. Judit 493. 2006.05.03.*

Az úton időnként érezhető, hogy némi ellentét feszül a turisztikai érdeklődés és a Camino szakrális jellege között. A zarándokok egy része a műemléki környezetben, a falvakba, városokba, szálláshelyekre érve turistaként is megnyilvánul, mások ezt idegennek érzik a szent út céljától. Az elsődleges indíttatásuk szerint sportolók, teljesítménytúrázók közül sem mindenki szán időt és energiát a műemlékek megtekintésére. A vallásosság felmérésének tekintetében jó támpontot nyújt a szálláshelyeken összegyűlt zarándokoknak a közös vallásgyakorlási formákban, elsősorban az esti szentmiséken való részvétele, aktivitása.

Az indítékok között igen gyakran jelennek meg saját belső, lelki igények, amelyek összefügghetnek a vallással, de sok esetben nem vallásos jellegűek. A zarándokok által használt magyar és nem magyar nyelvű szakirodalom egy része is ebbe az irányba tereli a gondolatokat, bár általuk közvetített eszméket sokan meg sem kísérlik magukévá tenni. Ez természetesnek is vehető, hiszen a felhasznált irodalom szerzői gárdája esetleges, heterogén, a felhasználói réteg pedig, mint láttuk, az átlagosnál talán jobban képzett. Az út egyébként az eredeti szándéktól függetlenül is sokakat sarkall arra, hogy jobban odafigyeljenek önmagukra.

AZ ÚTVONAL

Szent Jakab útjának Európa-szerte számos útvonalát ismerték az elmúlt évszázadokban, és az apostol sírját ma is több irányból közelítik meg. A magyar zarándokok túlnyomó többsége a középkori hagyományokhoz hasonlóan a mintegy 800 kilométer hosszúságú *francia utat* választja (Saint Jean Pied de Port kezdőponttal). Akadnak, akik az ettől északra húzódó *északi úttal* próbálkoznak. Kivétel számba mennek a *portugál utat* választó honfitársaink. Ez utóbbiak többsége nem első alkalommal indul útnak. Más útvonalakat magyarországi zarándokok csak igen ritkán követnek.

A spanyol, a francia, az olasz, de még a holland és a német zarándokok között is sokan több részletben járják végig a Caminot, ennek megfelelően egy adott szakasz megtételéhez Compostelától különböző távolságokból indulnak

útnak. A Magyarországtól való nagy távolság miatt a magyar zarándokok általában nem részletekben, hanem egyszerre teszik meg az utat. Ennek általában pénzügyi okai vannak. Többnyire a francia oldalról indulnak, majd átvágva a Pireneusokon, Roncesvallesban találkoznak nagyobb számú spanyol, olasz zarándokkal. Saint Jean-ig nem egyszerű az eljutás, sokan Barcelonán keresztül Roncesvallesből taxival jutnak el oda, hogy azután gyalogosan visszafelé is megtegyék az utat. A francia oldalig a másik gyakran választott közlekedési útvonal Párizson keresztül vezet (Bayonne érintésével). Az olcsó repülőjáratok sokszor nehezen követhető csatlakozásai miatt a kiindulópont elérésére számos más útvonal is használatos. Saint Jean mellett a magyar zarándokok másik kedvelt indulási pontja az évenként megrendezett hagyományos bikafuttatásáról ismertté vált Pamplona.

ÖLTÖZÉK

2. kép. Középkori zarándok viselet,
Santiago de Compostela,
El Camino Múzeum

A zarándokok a középkor folyamán jellegzetes viseleti darabokat: kalapot, köpenyt öltöttek magukra, kulacsot, botot vittek magukkal (2. kép). Ilyen hagyományos módon beöltözött személyeket a nagyobb városok idegenforgalmi központjaiban látni, és némi pénzért lefényképezhetők. Napjaink zarándokai viselnek ugyan ruhájukon vagy hátizsájjukon zarándokjelvényeket (kagylót szinte mindenki, a lopótök is gyakori), öltöztékük polgári, meghatározója a célszerűség. (3. kép) Éppen emiatt, bár sokfélék, van közöttük némi hasonlóság, könnyen megkülönböztethetők a helyi lakoságtól és a nagyobb településeken felbukkanó turistáktól. A hátizsákos, bakancsos, sokszor

bottal járó, nemegyszer sántikáló vagy láthatóan sérült lábú zarándok már távolról jól felismerhető. Nemzetiségi különbségeket az öltözték nem jelez, legfeljebb egy nemzeti színű

szalag vagy zászlócska a hátizsákon. Ilyen szimbólumokat magyarok is, mások is viselnek.

Miután az egy hónapra való teljes ruhatárat és kellékeket a hátukon cipelik, a zarándokok mindenből csak a legszükségesebbet és a legkönnyebb súlyúakat viszik magukkal, amelyek egymáshoz sokban hasonlítanak, nemegyszer a márká-

juk is ugyanaz. A közép-európai, a magyar zarándok öltözéke sem tér el nyugati társaitól olyan mértékben, ahogyan az a rendszerváltás előtt még például Bécs utcáin könnyen felismerhető volt. A Caminon eltűnnek a jól látható nemzeti, társadalmi különbségek.

3. kép. Felszerelési tárgyak. Saint Jean Pied de Port, 2006.

A SZENT JAKAB-ÚT ELŐ- ÉS UTÓÉLETE

Az élő folklór jelenségeket általában körülveszi egy átmeneti zóna, amellyel azok belesimulnak környezetükbe. A Santiago de Compostelába irányuló zarándoklat, mint nagy távolságú búcsújárás, mind materiális, mind mentális, spirituális téren olyan nagyságrendű jelenségnek számít, hogy komolyabb felkészülést igényel, és utóhatása sem múlik el nyomtalanul. Ez a két időszak szerves része az El Camino hagyományának, ugyanakkor többnyire már a lakóhelyhez kapcsolódik, jellegetesen hazai körülmények között.

Az útra való felkészülés során, ahogyan azt az ünnepi időszakokat megelőzően általában tapasztaljuk, egy felhalmozási folyamat megy végbe anyagi és szellemi téren egyaránt. A Camino esetében mindkettőre nagy szükség van az út jellegéből és nagyságrendjéből adódóan.

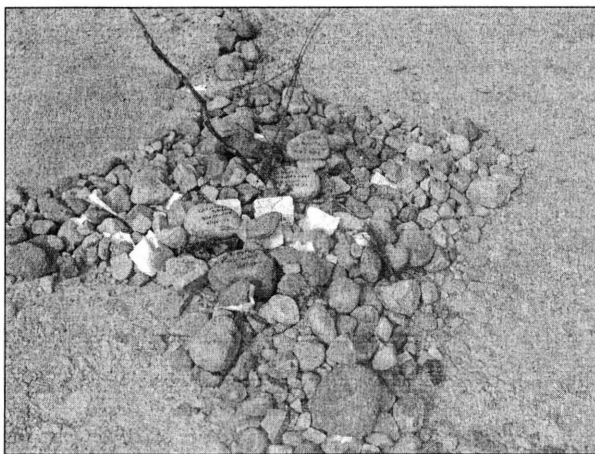
A szellemi felhalmozás terén a legfontosabb az információhoz való hozzájutás. A magyarra lefordított vagy magyar szerzők által írt könyvek, az itthoni és nemzetközi internetes WEB oldalak szolgálnak ehhez elsődleges forrásul.⁸ Ez utóbbiak ráadásul az élő kommunikáció legtöbb előnyével rendelkeznek, inte-

⁸ A camino.hu honlapról számos hazai és külföldi internetes kapcsolat elérhető.

raktívak, a chat fórumokon lehet kérdéseket feltenni, ötletekhez jutni, egyes fontosabb kellékek lelőhelyét megtudni.⁹

Többen útitársra is így tesznek szert. Az élő folklórt követhetjük nyomon a világhálónak ezeken a lapjain. Igaz, a szóbeliségtől valamelyest eltérő csatornán, viszont rögzített szövegek formájában, ami meggyorsítja a feldolgozást.

Az interneten úti beszámolók, egész útleírások is olvashatók. A nyomtatott könyvek mellett az útra készülők innen is kaphatnak információkat. A felkészülésnek ezt a részét segítik a Camino nemzetközi oldalai is, ahol térképek, magassági szinteket jelző térképek és egyéb gyakorlati információk is találhatóak. Nem kevesen vannak, akik ezekről az internetes oldalakról állítják össze és nyomtatják ki saját útikönyvüket, nemegyszer színes, igényes kivitelben.

4. kép. Zarándokok kövekre írt üzenetei, köztük egy magyar szöveggel, San Juan de Ortega, 2006.

Az útra vonatkozó gyakorlati információk megszerzésének másik útja és forrása a személyes kapcsolat. Ezeknek a kapcsolatoknak, találkozásoknak a létrejöttében megint az internetnek van fontos szerepe. Sokszor a világháló révén toborzódik össze egy-egy előadás, úti élménybeszámoló közönsége is. Ez utóbbiakat újságokban is hirdetik, és időnként a kereskedelmi médiában is hírt adnak róluk. Mindezeknek köszönhetően a Camino-hagyomány magyarországi élete már elérte a civil szerveződések szintjét is: országszerte működnek „Camino klubok,” ahol az utat megjárt zarándokok kicserélhetik tapasztalataikat, az útra készülődők pedig információkhoz juthatnak. Az ilyen rendezvények már részben a zarándoklat utóéletéhez tartoznak, amely pedig ezen a ponton részben már el is válik magától a zarándoklattól.

⁹ A bejegyzések jelentős részét a gyakorlati tanácsok alkotják.

A felkészülés spirituális oldalához tartozik a lelki ráhangolódás folyamata. Ebben a folyamatban tematikusan mindenképpen szerepet kapnak az otthoni és a családi, baráti környezetben való beszélgetések. A vallási indítékú zárandoklatokat a búcsújárásnál hagyományosan szokásos mozzanatok előzik meg: szentmisehallgatás, áldáskérés, a szentségekhez való járulás, vallásos olvasmányok, lelki táplálékok. Mind az út előtt, mind annak folyamán, mind pedig az onnan való hazatérést követően előfordult már megtérés, keresztelkedés, áttérés is.

A turisztikai tartalmak nem kifejezetten gyakorlatias oldala szintén a felkészülésnek ehhez a részéhez tartozik. A műemlékek, látnivalók, a kultúrtörténeti tájékozottság az útra készülők jelentős részének igénye, és a vallásos mozzanatokhoz is jól illeszkedik. Ennek forrásai leggyakrabban a megjelent és könyvesboltokban kapható útikönyvek. Az interneten elérhető, fentebb említett leírások inkább gyakorlati információkat tartalmaznak. A magyar zárandokok felkészültsége ezen a téren igen változatos. Sokan indulnak útnak a tájra vonatkozó minimális ismeretanyaggal, de olyanok is akadnak, akik még nyelvi kurzusokon is részt vesznek.

A felkészülés materiális oldalát egyrészt a szükséges felszerelések beszerzése, másrészt a fizikai felkészülés jelenti. Az előbbieik köre, amint azt már említettem, igen korlátozott, ugyanakkor nagy körültekintést igényel, ráadásul költséges is. Az öltözék és a felszerelés nagyfokú egyezést mutat, ami a legszigorúbban vett célszerűségi elvnek köszönhető. Kis túlzással akár az egyenruhához is hasonlíthatnánk a zárandokok ruházatát és felszerelését a szabásban, színekben, márkákban mutatkozó eltérések ellenére. A felszerelés túlnyomó részét néhány nagyobb nemzetközi üzletlánc boltjaiban, áruházaiban szerzik be, amelyek Európa más országaihoz hasonlóan Magyarországon Budapesten és a nagyobb vidéki városokban helyben elérhetők.

A több hétig tartó zárandoklat utóélete egyéni, családi, közösségi szinteken nyomon követhető. A középkorból fennmaradt adatokból jól tükröződik, hogy egy ilyen hosszú, akkoriban akár több éven át is tartó utazás nagy hatással volt a zárandokok további életére. Napjainkban a közelebbi kiindulási hely, a civilizáció áldásai és más tényezők megkönnyítik, egyben le is rövidítik az utat, amely azonban még így sem hasonlítható egy háromhetes hegyvidéki vagy tengerparti nyaraláshoz. A hazaérkezés után elmondott és leírt beszámolók egyaránt meghatározó élményként adnak számot az útról.

A vallási élmény további sorsáról néhány internetes megnyilatkozáson túl jelenleg még nincsenek kellő számban értékelhető adatok. Az úti élmény azonban tartósnak tűnik. Ennek megnyilvánulásai a közösségi körben tartott beszámolók, vetítések. A zárandokok általában úgy érzik, hogy környezetük részéről a szokásosnál nagyobb érdeklődés nyilvánul meg irányukban, egy időre a társaság középpontjába helyezve őket. Erről a tapasztalatról a megkérdezettek többsége be-

számolt. Egy internetes üzenet az élmény ismételt átéléséről: *Kedves Zarándoktársaim, nagyon örülök, hogy elmentem a találkozóra, mert nagy élmény volt! Arra számítottam, hogy kb 20an leszünk. Hát alaposan félregondoltam. Jó volt veletek személyesen is találkozni, és hátborzongató volt újra átélni azokat az emlékezetes élményeket, újra ott(hon) lenni azokon a csodálatos helyeken Papp János művészúr segítségével! Ahogy hallgattam őt és hol mosolyogtam, hol a könnyem csordult ki a nevetéstől, hol pedig... elérzékenyültem... arra a következtetésre jutottam, hogy hiába a különbségek...a különféle élmények és emlékek és felismerések ellenére is... mégiscsak egyek vagyunk. Az út, és mi az emberek. Mindenkinek szép napokat! buen camino, brigo 2007. 02. 05.*

A SZOKÁSKÖRNYEZET

Santiago de Compostela nem az egyetlen iránypontja napjaink búcsús zarándoklatainak, bár kétségkívül a legrégebbiek közül való. A XX. század második felétől létrejött kegyhelyek világszerte tömegeket vonzanak, és a hírközlésnek és a közlekedési lehetőségeknek köszönhetően korábban elképzelhetetlen távolságokra kiterjedő vonzaskörzet formálódott körülöttük. El Camino útja azonban a modern kor igényeihez sajátos módon volt képes alkalmazkodni: úgy szerveződött újjá, hogy képes volt átmenteni a testi megpróbáltatásokkal járó lélekformálás, lelki megtisztulás folyamatát, megőrizni a több száz kilométeres távolság megtételének és az ennek során megtett belső útnak az összhangját. Ebben az értelmezésben kétféle szokáskörnyezetben helyezhető el: egyrészt mint távolsági zarándoklatok és turistautak célpontja, másrészt pedig mint gyalogos zarándokút. Napjaink szakrális folklórjának új elemei a hasonló módon felújított vagy újonnan létrehozott szent utak. Olyan igényt szolgálnak ezek a ma élő nemzedékek számára, amelyek a búcsújárás során számos évszázadon át jelen voltak, és amelyekben a szent út, a kegyhely felkeresése ötvöződik a turisztika, a természetjárás, a hétköznapoktól való elszakadás, a spirituális élmények keresése. Az El Camino ihletésére jött létre a legutóbbi években a *Magyar Camionak* nevezett zarándokút, amely ismert és kevésbé ismert kegyhelyeket köt össze, a Szent Jakab-úthoz hasonlóan vallási és turisztikai élményt egyaránt kínálva a híveknek. Közvetlen szokáskörnyezetet jelent a néhány éve – szintén hasonló szándékkal létrehozott, jelenleg is kiépítés alatt álló *Mária-út*, amely az ausztriai Mariazellből vezet közel ezer kilométeren át Csíksomlyóig, hasonlóan több nagy kegyhelyet érintve (Máriapócs, Mátraverebély-Szentkút stb.). Nem beszélve a gyalogos búcsújárás számos kegyhelyre történő felújításáról. Alig több mint egy évtizede annak például, hogy számos praktikus és lelki ok által vezérelve megindították az Esztergomból Mátraverebély-Szentkútra történő gyalogos zarándoklatot.

dokumentokat.¹⁰ Egyre több helyen szerveznek a nemzetközi vonzaskörzettel rendelkező, máriapócsi búcsúkra az utóbbi évtizedekben általánossá vált autóbuszos utazás mellett gyalogos utakat. Az évről évre több százezres tömegeket vonzó csíksomlyói búcsúkról nem is beszélve. A régi hagyományok felelevenítése ezekben az esetekben kézenfekvő, hiszen azok nem merültek még feledésbe. Az igények pedig, úgy tűnik, nem csupán adottak, de tömegesen jelentkeznek.

5. kép. Magyar képeslap Jakab apostol sírjánál.
Santiago de Compostela, 2006.

Írásomban nem törekedtem arra, hogy a Szent Jakab-út mai magyar folklóráját a maga teljességében bemutassam, feltárjam. Ennek egyik oka, hogy egy gyorsan terjedő, kiteljesedő hagyományról van szó. A tudományos feldolgozás számára a hagyomány jelenlegi állapotában hasznos lenne naprakészen követni ezt a szinte robbanásszerű fejlődést, amelynek során Jakab apostol magyar vendégeinek száma a rendelkezésre álló adatok szerint évről évre megtöbbszöröződik, de legalábbis igen nagy ütemben növekedik. Ezt a gyors ütemet egyértelműen az internet használatának elterjedése és a tömegkommunikációs csatornák teszik lehetővé. A hagyomány kiteljesedésével együtt a feldolgozásra váró forrásanyag is rohamosan gyarapodik. Ebben a jelenlegi állapotában pedig, úgy tűnik, nemcsak mennyiségi, de tematikus bővülés is zajlik. Ez pedig visszafogottságra kell, hogy intse a témával foglalkozó kutatót.

Vannak a hagyománynak olyan sajátosságai, amelyekből arra lehet következtetni, hogy néhány éven belül a magyar zarándokok számának ez a jelenleg tapasztalható gyors növekedése lassulni fog (nyugat-európai tapasztalatok, a társadalmi bázis összetétele, esetleges belpolitikai fejlemények stb.). Várható ugyan-

¹⁰ Baranya 2003. 26–27.

akkor, hogy a Camino más, újonnan kialakuló zarándokutakkal együtt integrálódik a mai magyar vallásos hagyományok és turisztikai programok sorába. Addig is azonban méltán vonja magára a folkloristák, etnográfusok, antropológusok figyelmét.

IRODALOM

BÁLINT Sándor

1975 Compostela és hazánk. In Szennay András (szerk.): *Régi és új a liturgia világából*. Budapest: 1975. 200–212.

1977 *Ünnepi kalendárium, I–II*. Budapest.

BÁLINT Sándor – BARNA Gábor

1994 *Búcsújáró magyarok. A magyarországi búcsújárás története és néprajza*. Budapest.

BARANYA Csaba

2003 „Mily kedvesek a te hajlékaid...” *Az Esztergom – Mátraverebély-szentkúti gyalogos zarándoklat monográfiája*. (Szakdolgozat, DENIA 2431) Debrecen.

BARNA Gábor

1989 Hungarian Pilgrims in Santiago de Compostela. *Acta Ethnographica XXXV*. 3–4. 247–250.

BARTHA Elek

2006 *Vallási terek szellemi öröksége*. Budapest.

COELHO, Paulo

2000 *A zarándoklat*. Budapest.

MACLAINE, Shirley

2004 *Camino. A lélek utazása*. Budapest.

SCHREIBER, Georg

1937 *Die Sakrallandchaft des Abendlandes mit besonderer Berücksichtigung von Pyrenäen, Rhein und Donau*. Düsseldorf.

SMID Bernadett

2006 Magyarok Compostelában. In Ambrus Vilmos – Schwarz Gyöngyi (szerk.): *Változó folklór. Tanulmányok Verebélyi Kincső tiszteletére. Folkloristica 10*. Budapest.

TOLVAY Ferenc

2005 *El Camino – Az út*. Budapest.

Elek Bartha

THE HUNGARIAN VISITORS OF ST JAMES THE APOSTLE

In the system of cultural relationships among European peoples, the millenary pilgrimages to the grave of Saint James the Apostle enjoy a particularly distinguished status. Pilgrimages from Hungary to Santiago de Compostela date back to as early as the 12th century. There is a body of data related to the Hungarian participation available from up until the 16th century; however, from that point in time onwards, groups of pilgrims do not seem to have set off on this long journey from this part of Europe. Nonetheless, as of the end of the 20th century, this medieval tradition got resurrected in a form that in a lot of respects differs from the conventional one; it has new motives that appear in a modern framework and oftentimes display novel and more up-to-date objectives beside the earlier ones. It is the phenomena related to this newfangled happening in folklore, this modern pilgrimage, or this revived custom, if you will, that I will try and give a survey of in my paper, reflecting the form that can be observed among the pilgrims starting out on the route towards their destination from Hungary.

Modern zarándoklatok

ISTENKERESÉS, MAGUNK KERESÉSE, MENEKÜLÉS?

Magyarországon az utóbbi 20-30 évben a vallásgyakorlás formái erősen megváltoztak. E változás elérte a búcsújáró helyeket, a zarándoklatokat is. Egyes búcsújáró helyek (Szeged-Alsóváros, Andocs) látogatottsága még a fő búcsús ünnepükön is drámaian lecsökkent.¹ Másutt nem érezhető ez a csökkenés (Mátraverebély, Máriapócs).² Sőt az 1990-es években kialakult a magyarság nemzeti kegyhelye Erdélyben, Csíksomlyón. Ezt tekinthetjük a trianoni békedikátummal szétszakított magyar nemzet szimbolikus lelki egyesítésének is. Ennek látogatottsága minden elképzelést felülmúl: pünkösdkor több mint 300 ezren vesznek részt a búcsús ünnepen. Nemcsak katolikusok, hanem protestánsok is: az egykori katolikus ünnep nemzeti ünneppé, a hely nemzeti kegyhellyé vált.³

A változás jele az is, hogy az 1990-es évek elejétől, amióta a politikai változás (a szocializmus bukása) ezt lehetővé teszi, Magyarországon utazási irodák nyíltak azzal a céllal, hogy zarándokutakat szervezzenek hazai és külföldi kegyhelyekre.⁴ Az irodákat és az általuk szervezett zarándokutakat most vizsgálja a hazai kutatás. A hagyományos, plébániai, falusi, városi keretben szervezett tömeges, főleg autóbuszos búcsújárások nagymértékben visszaszorultak. Mellettük sajátos formái figyelhetők meg a búcsújárásnak: ezek a gyalogos, kisebb csoportban szervezett, szűkebb társadalmi, kor-, foglalkozási csoportokhoz kötődő zarándoklatok.

Tanulmányomban⁵ ezek közül vizsgáltam két zarándoklatot, két csoportot a vezetőikkel folytatott interjúk és írásos források (nyomtatványok, programok stb.) alapján. Az egyiket a ferences atyák szervezik és vezetik augusztus 15–20. között esztergomi gimnáziumukból és rendházukból egy olyan búcsújáró helyre (Mátraverebély), ahol ferencesek gondozzák a kegyhelyet. Ez tehát a ferences

¹ Barna – Pusztai 1999.

² Barna 1990.

³ Barna 1996.

⁴ Pusztai 2004.

⁵ Eredetileg előadasként hangzott el a SIEF 7. kongresszusán, Marseille-ben, 2004 áprilisában. Angol nyelvű változata *Searching for God, ourselves – or outing to the nature, escaping from somewhere, refuging somewhere?* címmel megjelent: *Acta Ethnographica Hungarica* 50. (2005) 1–3. 127–134.

rendhez erősen kötődő ifjúsági zárandoklat, amelynek résztvevői 15–30 év közöttiek, zömében azonban 20 év körüli, mindkét nemhez tartozó fiatalok. A résztvevő ferences szerzetesek is a fiatal korosztályhoz tartoznak. A továbbiakban ezt ferences ifjúsági zárandoklatnak nevezem.

A másik gyalogos zárandoklatot egy középkorú (50 év körüli), magasan kvalifikált értelmiségiek budapesti csoportja szervezi. Formájában jelentősen eltér az előzőtől, hiszen nem egyfolytában gyalogolva érik el a kitűzött célt, hanem minden hónap második szombatján 18–25 km szakaszokat teljesítve.

A ferencesek a legrövidebb úton közelítik meg a kegyhelyet, bekapcsolva zárandoklásukba az út kínálta természeti, történelmi, irodalmi emlékeket, de az útbeejtett települések népét is. A budapesti értelmiségi csoport útját tudatosan nem a legrövidebb útvonalra tervezi, hanem igyekszik a zárandokút közelében található minden (fontos) egyházi, történelmi, irodalmi, művészeti, ipartörténeti, természeti látnivalót felkeresni, s az út során a tájra és népére vonatkozó összes ismeretet összegyűjteni.

Rövid tanulmányomban elsősorban arra a kérdésre keresem a választ, hogy milyen motivációk és célok állnak a sajátos gyalogos zárandoklatok mögött? Mik vonzzák a csoport tagjait évről évre, vagy hónapról hónapra és mik tartják össze a csoportot? Mit tartanak fontosnak a zárandokút során? Vallásos gyakorlatnak tekinthetők-e még? Milyen sajátosságaik vannak?

A FERENCES IFJÚSÁGI ZARÁNDOKLAT ESZTERGOMBÓL MÁTRAVEREBÉLY-SZENTKÚTRA

1994 óta csinálják. A minta a szocializmus alatt is működő Varsó–Częstochowa közötti ifjúsági gyalogos zárandoklat volt. Ezen fiatal magyar ferencesek is részt vettek. Az 1990-es évek elején azonban megpróbálták egy hasonló hazaival helyettesíteni. A rend visszakapta Mátraverebély-Szentkút ferences rendházát. A ferencesek meg akarták újítani a kiüresedett korábbi formákat, a lelkigyakorlatokat, a búcsújárásokat. A lengyel példa alkalmasnak látszott. Az embereknek van igény arra, hogy 1. lelkigyakorlaton vegyenek részt, 2. pár napra visszahúzódnak, csendben legyenek és imádkozzanak.

Résztvevők az első egy-két évben főleg a szentendrei és az esztergomi ferences gimnázium diákjai és szerzetes tanárai voltak. Tíz-tizenöt ferences, köztük legalább öt pap, más rendhez tartozó szerzetes és apáca vesz részt rendi ruhában. A csapat összlétszáma 200 fő körül van. Csomagjaikat teherautó viszi. De van egy kis busz is, ami bizonyos pontokon megvárja a menetet, a beteget és fáradtakat felveszi.

Zarándokút fő intenciója: imádság papi és szerzetesi hivatásokért, Mária tiszteletére és Szent István emlékére. Időpontja ezért kötött: minden évben augusztus 15-én indul és 20-án ér véget. Plakátokon, Interneten, katolikus újságokon keresztül lehet jelentkezni.

1999-ben könyvet adtak ki, amely 2012-ig tartalmazza az útra javasolt imádságokat, énekeket, zsoltárokat. A közös imádságok, a szerzetesi óráimák teremtettek igényt erre. Sok gyakorlati tanácsot is ad a gyalogláshoz. A közösségi együttlélthez elvárásokat fogalmaz meg.⁶

A napi úti program kötött: mise, útközben imádság, elmélkedés, rózsafüzér, ének, gyónás, beszélgetés, gyalogolás. Az első három estének közös programja van: mise, bemutatkozóest, régiók szerinti kisebb csoportban. Második napon vetélkedő, harmadik nap vidám folklórest a falubeliekkel együtt. A negyedik este a pihenésé, nincs kötött program. A nap reggel misével kezdődik. Napközben jut elég szabad idő az egymással történő beszélgetésekre, magányra is. Az út szent út (via sacra): ima út menti keresztelnél, szobroknál, templomokban és vezeklő út (via purgativa) is: szeszes ital, dohányzás, magnózás tilos. Az út hegyvidéken keresztül vezet, kevés települést érint. Szállás sátrakban, ill. ferences rendházban (Szécsény). Településen átvonulva énekelnek. Körmeneti keresztet visznek, amit útközben a lányok virágkoszorúval díszítenek. Ezt magyar nemzeti színű szalaggal kötik át. Magyar nemzeti színű zászlót visznek. Az egyik faluban harangoznak eléjük. A település szélén népviseletbe öltözött kislányok fogadják a csoportot. A beszélgetés, a másokra figyelés, a közös programokba bekapcsolódás ajánlott. Drégely vár romjánál elmondják Arany János *Szondi két apródja* balladáját.

Az út menti települések népével szoros kapcsolatot alakítanak ki: szállás, ellátás, műsor, beszélgetés, közös liturgia. Az útba ejtett településeknek is nagy esemény, hogy vendégül láthatják a zarándokcsoport. Főtt ételt, útközben üdítő italokat, kávét, süteményt visznek a gyaloglóknak. Előre készülnek rá. A segítőknek ezért a búcsúok ajándékot visznek.

A csoportban az úton levés és egy-egy állomásra érkezés fontos. Szécsényben a ferences rendházban aludni, vagy a célt, Mátraverebély-Szentkutat elérni nagy lelki élmény. A Szent István-napi búcsú Mátraverebélyben kicsi, kb. 5 ezer ember. De várják az ifjúsági zarándoklatot. Sajátos rítusa ennek a keresztvárosi fogadalom megújítása a Szentkútnál. A kegyhelyre érkezés előtt, a Szentkút előtti hegyen egy tisztás – lengyelországi mintára – a kiengesztelődés helye. Mindenki mindenkitől bocsánatot kér az útközbeni sértések miatt. A szerzeteseket – ismét lengyel példa alapján – földobálják. Szentkúton este mise, sátorverés, mosakodás, majd egész éjszakai szentségimádás van reggelig. Ez állandó prog-

⁶ Varga – Dobszay – Kárpáti (szerk.) 1999.

ram. Fényünnepség, vesperás, szentségkitétel, taize-i imaóra. Az érkezési szentmisét rendi újmisések mondják. Ez a csúcspont. A fiatalok visszaújtja Budapestre, lakóhelyükre nem szervezett.

ÉRTELMISÉGIEK ZARÁNDOKLATA MÁRIA TISZTELETÉRE

Középkorú budapesti értelmiségiek egy 20-30 fős csoportja keres fel gyalogos zarándoklattal 1995 őszétől egy-egy máriás búcsújáró helyet. Minden hónapban egy napot gyalognak csak. Egy hónap múlva onnan folytatják, ahol abbahagyták. A kezdeményező és a csoport vezetője máig egy ügyvéd. A zarándoklat neve *sétáltvány*.

Első útjuk 1995. okt. 14-én indult Máriapócsra. A legrövidebb úton (332 km) másfél év alatt értek el a kegyhelyre. A napok intenzív meneteléssel teltek. Két napig időztek a kegyhelyen. A zarándoklat vezetője, egy ügyvéd, az út emlékére egy műsoros hangkazettát készített, amelyen a Pócsi Máriával kapcsolatos versek, tudnivalók és zenei betétek voltak.

Második útjuk 1998 márciusában indult Budapestről a dél-magyarországi Máriagyüdre. Tudatosan figyelembe vették első útjuk tanulságait. Az útvonalra felfűzték a fontos Duna menti látnivalókat, hogy szellemi élményt is adjanak a gyaloglásnak. Negyvennégy részletben 499 km gyaloglás után 2002. december 8-án érkeztek Máriagyüdre. A zarándoklat vezetője a Szűzanya nevében egy beszédet írt, ezt sokszorosította és a résztvevőknek szétosztotta. A beszéd mottója egy Cervantes-idézet volt: *Az út jobb, mint a fogadó. Menni jobb, mint megérkezni. És együtt menni a legfontosabb.* A megérkezés estéjén lelkigyakorlat volt. Az utat a közeli híres bortermelő helyen, Villányban nagy vacsorával zárták.

A harmadik utat 2003 márciusában indították Budapestről Mariazellbe. Eddig 20 részletben 312 km utat tettek meg. Útjuk hosszú, tartalmilag és szimbolikusan jól átgondolt útvonal. Budapestről Esztergomba gyalogoltak először. Esztergom a magyar kereszténység bölcsője. S hogy máriás lélekkel Zellbe eljussanak, azért bekapcsolták Esztergomot. Minden út a magyar alapítású pálos rend budai barlangkápolnából indul. Egy pálos atya peregrinus áldást (zarándokáldás) ad. A jelenlegi csapat 30 fős. Általában 20-25 fős csapat megy. Ennyi embert lehet összefogni. Nincs felvétel. A résztvevők 50 év körüli, magasan kvalifikált értelmiségiek: orvosok, ügyvédek, jogászok, mérnökök. Baráti kör. Férfiak és nők egyaránt. Több házaspár. Világnézetük, vallásuk nem egyforma. A csoport eddig mindenkit integrálni tudott. Jó humorú társaság. Kerek születésnapokat ünnepelnek.

A sétáltvány szerkezete kötött: találkozás minden hónap második szombatján állandó helyen és időpontban Budapesten. Ott autóba ülnek, s az út folytatási pontjáig mennek. Budapest közelében busszal, vonattal is ki tudnak járni. A ko-

csit az indulási helyen hagyják. A záró ponton fogadnak egy autóst, aki a négy sofőrt visszaviszi a kocsikhoz. Visszajönnek és megy haza a csoport.

Minden út előtti héten egy levelet kapnak a csoport tagjai. Ez összefoglalja az előbbi út történéseit, másrészt a következő út tervét. Ezeket a leveleket 2001-ben könyv formájában megjelentették. Egy-egy fejezet tartalma: útiterv, látnivalók, praktikus tanácsok, asszociációk, reflexiók, receptek. Történetfilozófiai és politikai eszme-futtatások, dokumentálás és emlékrögzítés céllal.

A tagok számára a jó hangulatú közös gyaloglás és együttlét a fontos. Egyetlen nap a hónapban, amikor nem rohannak, nincsenek határidők, sürgős feladatok, nem szólnak a telefonok, függetlenek, békében és lelki nyugalomban barátok között vannak. A vallási tartalom áttételes. Mindenki tudja, hogy Mária-kegyhelyre mennek. Ez a célt adó, csoportot összetartó erő. Az útnak csak annyi vallási jellege van, hogy minden útba eső egyházi jellegű intézményt: templomot, szerzetesházat meglátogatnak. S ahol szükségét látják, vagy nemes ügyről hallanak, ott adakoznak. Az alamizsnálkodás is része lett tehát az útnak. Ennek lélektani szerepe nagy, a társadalmi szolidaritást erősíti. A könyvben közös vagy egyéni ájtatosságra, imára nincs utalás. Az interjúban viszont igen. Út menti keresztnél megállnak egy imára. Mindig van kiért és miért imádkozni. Ha nincs, akkor csak egy közös imát mondanak. Ez is a csoportösszetartást erősíti.

Az út, találkozás a történelemmel is: az adott települések magyar történelemben elfoglalt helyét, a helyi történeti eseményeket, emlékeket felidézük. Főleg a helyi jellegű események, személyek megismerése jelent ismeretbeli gazdagodást. Felkért helyi szakemberek mellett maguk is felkészülnek. A templom-, kastély- és műterem-látogatások során a művészettörténettel is találkoznak. Az irodalom is része a felkészülésnek: a csoport tagjai szemelvényeket olvasnak fel a helyhez kötött irodalomból.

Találkozás önmagukkal: képességeivel, teherbírásával, türelmével a fárasztó gyaloglás miatt, toleranciájával a társak elviselése miatt. Tudatosan a természet közelséget keresik. Dűlőutakon, erdőkön, mezőkön, gátakon, vízmosásokon mennek, országúton csak végszükségben. Ez teszi gyaloglásukat széppé, fizikailag nehezebbé. Az út tehát találkozás a természettel is. Időjárástól függetlenül mennek. A szervező minden útról készít 5-15 perces filmet. Az út a test és lélek egységét jelenti, a lelki és szellemi igények mellett fontosak a kulináris örömök. A sétálványt vacsora zárja.

A megérkezés öröme összehasonlíthatatlan. Teljesítették, amire vállalkoztak, elérték a célt, találkoztak a Szűzanyával. Misén vesznek részt.

A havi gyaloglásokon kívül is találkoznak. December végén (az utóbbi két évben) évadzáró találkozót tartottak egy Budapest melletti kegytemplomban, ahol mise és Te Deum van. Azután egy vendéglőben közös vacsora. Szilveszter hajnalban a csoport kimegy egy budai búcsújáró helyre. Misét hallgat ott.

Az ötletadó ügyvéd. Ő tervezi meg az utakat, s a szervezési ügyeket intézi.

A találkozások csoportkohéziót erősítenek. Ugyanezt teszik a levelek s könyv formájú kiadásuk.⁷ Virtuálisan összefogják a csoportot, rögzítik és egységesítik az emlékezetet. Közös szilveszterezés templomlátogatással, nagy ünnepek vallási tartalma amúgy is mindig megjelenik a levelekben. Legfontosabb a közösség (akár a turneri értelemben is). A csoport legnagyobb élménye, legerősebb összekötő ereje a jó közösség, ahová tartozni jó. Ezt az úti cél, a Mária-kegyhely legitimálja. Az ismétlődés ritualizálja a kapcsolattartást, rendszerességet, ismétlődést, biztonságot visz a mindennapi életbe. Az elmagányosodott embert közösségekbe kapcsolja, enyhíti az elidegenedés okozta lelki bajokat.

ÉRTELMEZÉSEK

Ezek a példák nem egyedüliek. A jezsuiták is csináltak egy Pannonia Sacra zarándoklatot 2000-ben, egyházi gimnáziumok öregdiákjai egy közös túrát, a görög katolikusok több helyszínről vezetnek zarándoklatot Máriapócsra. Az erdélyi magyar ferencesek is szerveznek Székelyudvarhelyről Csíksomlyóra Porciunkulára (augusztus 2.) ifjúsági gyalogos zarándoklatot. A ciszterciek Máriaremetére indítanak félnapos gyalogos búcsújárást. A Budapestről Márianosztrára vezető zarándoklat május elsején háromnapos. A városmajori plébániának gyalogos zarándoklata Máriaremetére Mindszenty József 1947-es gyalogos férfizarándoklatának felelevenítése.

Mindkét csoport vezetőjének az a véleménye, hogy szervezésük abból a felismerésből fakadt, hogy az egyház nem tudja megtalálni azokat a formákat, hogyan lehetne a ma emberét megszólítani. Nem tudja „eladni” Jézus Krisztus tanítását. A világ egyre vallástalanabb, istentelenebb, szekularizáltabb lesz. A hagyományos búcsújáró formák zászlókkal, énekekkel, gyónásokkal, nagymisével, utána a lacikonyhával ma már sok embert nem vonzanak. A szent helyeknek ugyanakkor ma is erős vonzereje van. Érezni lehet a hely szakrális jellegét. Az azonos érdeklődésű, korú emberek baráti köre új keretet teremt. A hely és az emberi lélek találkozásából valami új születik.

A budapesti értelmiségi csoport vezetője szerint sétálványuk az emberi élet három fontos területét egyesíti: a teológiát, a filozófiát és a gasztronómiát. Ez az emberi „szentháromság”: lélek, szellem, test egysége. A fehér asztal a legnagyobb közösségképző erő. A ferences ifjúsági zarándoklatban az önmegtartóztatásnak van nagy szerepe.

⁷ Jávör 1998–2001.

A ferencesek abból indulnak ki, hogy az élet zarándoklat, a történelem halad beteljesedése felé. A zarándok egyház, a zarándok ember úton van, várakozik a beteljesedésre, Krisztus eljövetelére. Az évi zarándoklatok ezt metaforikusan megjelenítik.

Az utak évi vagy havi ismétlődése kiszámíthatóságot, rendet visz az életbe. Az öt nap vagy egy nap alatt az ember élete leegyszerűsödik, lelassul, elcsendesedik. A legalapvetőbb funkciók maradnak meg csak napokon keresztül: gyaloglás, étkezés, tisztálkodás, imádkozás. A ferenceseknél a vallási jelleg direkter és erősebb, mint az értelmiségi csoportnál. Egyházas jellegű út a ferences, világias túra a budapesti értelmiségieké. Nagy szerepe van mindkét csoportnál a természetélménynek, s a teremtmény-élménynek is.

Mindkét csoport írásban rögzíti programját és úti emlékeit. A ferencesek könyvéből kibontakozó egyházkép értékőrző, konzervatív.⁸ Énekük a gregoriánra épít, s nem a mai divatos populáris egyházzenei irányzatokra, bár ezek – taizei énekek – sem hiányoznak. A budapesti csoportnál az egyedi emlékek és reflexiók rögzítése magnón és nyomtatásban az összetartozás-tudatot erősíti.

A közösségépítés mindkét csoportnál fontos, ám különböző jellegű. Az elmagányosodott embert közösségbe kapcsolják, enyhítik az elidegenedés okozta lelki bajokat. A ferences közösség nagy és nyitott. A sok résztvevő szerzetes miatt a zarándokút „egy mozgó kolostor”, ahová meghívják az embereket. Abba bárki bekapcsolódhat. Az út menti települések népével is összefonódik a szállás, ellátás, műsor, beszélgetés, közös liturgia kapcsán. A fiatalok között ismeretségek, szerelmek szövődnek. A budapestiek zárt csoportot alkotnak. A meglátogatott vidék társadalmával áttételesebb kapcsolatuk van. Mindkét csoport találkozik a zarándokláson kívül is: az értelmiségiek évzárót, a ferences fiatalok zarándoktalálkozót tartanak a hamvazószerdát követő szombaton az egyik budapesti ferences rendházban. Eltérő közösségértelmezést látunk a két csoportnál. A ferenceseknél a só hasonlatot, a másiknál a kifelé zárt, védekező csoport minősítést használhatjuk. De mindkét csoport felfogható a turneri *communitas* értelemben is. Mindkét forma az elmagányosodott embert *közösségbe* kapcsolja, enyhíti az elidegenedés okozta lelki bajokat. A történelmi, irodalmi gyökerkeresés meg erősítést, példa- és mintakövetést jelent.

Az útrakelők találkozási pontja a mai magyar valósággal eltérő. A budapesti értelmiségiek jobban megismerik a vidéki településeket, a természetet, a természetvédelem állapotát, a környezetszennyezést, az építkezéseket, a tömegközlekedést, a gasztronómiai ipar helyzetét, a politikai közhangulatot. Az állandó útvonalon közlekedő ferences ifjúsági zarándoklatnál ez nem játszik szerepet.

⁸ Varga – Dobszay – Kárpáti (szerk.) 1999.

Bár a résztvevők motivációit nem lehet általánosítani, mindegyikben kritika fogalmazódik meg az adott helyzetével, körülményeivel szemben. A homogénnek tekintett nagy népegyház helyett a jobban átlátható, az ő személyes igényeinek is jobban megfelelő (korreláló) kisebb csoportot keresik, ahol az otthonosság érzete és a biztonság érzete erősödhet. Az átlátható és ezért kezelhető kisebb közösség melegségét igénylik, ahol az egyénre mint e közösség tagjára kellő figyelem esik. Ez erősíti őt meg személyiségében és biztonságában. Nagy szerepe van a szocializmus agymosása után az elveszített/elvett történelem visszaszerzésének. Sokan őseik hitét találják meg elődeik nyomába lépve, amikor a gyalogutat választva énekelve és imádkozva zarándokolnak, amikor az élményekkel, történelmi, vallási, természeti értékekkel és élményekkel legtelítettebb utat választják céljuk eléréséhez. Magában az útban, a felkészülésben van a lényeg, amelynek során az ember, a teremtmény találkozik Teremtőjével a történelemben, a művészetekben, a természetben és a vallásban. Így válhatnak e zarándokutak a mai ember legfontosabb kompenzációs rítusaivá.

IRODALOM

BARNA Gábor

1990 *Bücsújáró és kegyhelyek Magyarországon*. Budapest: Panoráma Kiadó.

1996 *Mariazell und Ungarn. Die Verehrung der Magna Domina Hungarorum*, In Eberhart, Helmut (szerk.) *Mariazell. Schatz und Schicksal. Steierische Landesausstellung*. 281–294. Graz.

BARNA Gábor – PUSZTAI Bertalan

1999 Egy változó ünnep szent és profán között. In Pusztai Bertalan (szerk.) *Szent és profán között. Between the Sacred and the Profan*. Bibliotheca Religionis Popularis Szegediensis 3. 9–16, 91–99. Szeged: Néprajzi Tanszék.

JÁVOR Béla

1998–2001 *Kedves Barátom, Barátném!* Budapest–Máriagyűd 1998–2001. (Kézirat, h. és é. n.)

PUSZTAI Bertalan

2004 *Religious Tourists. Constructing Authentic Experiences in Late Modern Hungarian Catholicism*. Jyväskylä, University of Jyväskylä Press.

Gábor Barna

MODERN PILGRIMAGES

Searching for God, Searching for Ourselves, or Trying to Escape?

The forms of practicing religion in Hungary have undergone significant changes during the past 20 or 30 years. These changes have exerted some effect upon holy places with shrines as well as on the pilgrimages to these sacred locations. The amount of pilgrims to certain individual places (e.g.: *Szeged-Alsóváros* or *Andocs*) has dramatically diminished even on the days of their chief saints. At other locations (such as *Mátraverebély* or *Máriapócs*), such a decrease has not occurred. On the contrary, a national place of worship for Hungarians developed in the 1990s at *Csiksomlyó*, Transylvania. Another indication of the changes is that, as of the beginning of the 1990s, i.e., since political changes (namely, the collapse of socialism) have made it possible, there have been travel agencies established in Hungary with the purpose of organizing trips and pilgrimages to sanctuaries and holy places both in and outside Hungary.

In this paper, I wish to present the results of my investigations concerning two such pilgrimages based on interviews taken with the leaders and upon printed sources (like forms, documents, and itineraries, etc.). One of these is arranged and led by Franciscan fathers between August 15 and 20 from their high school and monastery in *Esztergom* to a location (*Mátraverebély*) where the shrine is also taken care of by Franciscan friars. The other pilgrimage is coordinated by a Budapest group of middle-aged (around 50 years of age), highly qualified, intellectuals. In its form, this latter pilgrimage is significantly distinct from the former, as its participants do not reach their destination at one single go but, instead, they take 18-25 km stretches to walk every second Saturday of each month.

Lélektani tényezők a zarándokúton

A Camino az egyik legismertebb európai zarándokút. A zarándokok különböző irányokból mennek gyalogosan Santiago de Compostelába. A legnépszerűbb a francia út, amely során a dél-franciaországi St Jean Pied de Portból indulva átkelnek a Pireneusokon, majd nyugat felé haladva kb. 30 nap gyaloglás után elérik céljukat.

A 800 kilométer hosszú gyalogúton csak a legszükségesebb holmikat viszik magukkal, szerény zarándokszállásokon alszanak, néha 40-en 50-envagy még többen egy szobában. Gyakran 40 fok melegben vagy a magas hegyekben, ködben, esőben folytatják útjukat.

A rendkívüli megterhelés ellenére a résztvevők szinte egyöntetűen nagyszerű élményként számolnak be az útról, amely után másként tekintenek a világra és önmagukra. Napjainkban már évente több mint 70 000 ember vesz részt a Caminón.

Bár a lélektan egyre inkább fontosnak tartja, hogy a kóros jelenségek, mint a szorongás, neurózis vagy a depresszió mellett olyan pozitív élményekkel is foglalkozzon, mint a boldogság, a bölcsesség, az elégedettség vagy rendkívüli, ún. csúcselmények, a zarándokút élményei eddig jobbra elkerülték a figyelmét.¹ A szakmai adatbázisokban nem találunk ezzel foglalkozó közleményeket, annak ellenére, hogy irodalmi, ismeretterjesztő, ill. zarándok útikönyvekkel, filmekkel és egyéb beszámolókkal egyre gyakrabban találkozhatunk.

A továbbiakban áttekintjük e rendkívüli élmények létrejöttét eredményező legfontosabb tényezőket, és megkíséreljük a zarándokút jellemzőit a pszichoterápiás folyamatok és a módosult tudati állapotok fogalmaival megragadni.

MÁS KÖRNYEZET, EGYEDÜLLÉT

A zarándokok átmenetileg kiszakadnak az otthoni családi, munkahelyi környezetből. A nap nagy részében magányosan mennek. Akik társakkal indulnak útnak, rövid idő után azok is csendesen, gyakran egymástól elszakadva haladnak. Bár az úton sok a látnivaló, ez a helyzet mégis kedvező az önreflexió számára. Az otthoni hétköznapiakban cselekvéseinkről környezetünk visszajelzést

¹ Snyder – Lopez 2005, Carr 2004.

ad, értékeli, amit teszünk vagy mondunk. Ez az értékelés sokszor nem egyezik meg az önmagunkról formált képpel. Az önmagunkról alkotott kép fenntartására törekszünk, még olyan áron is, hogy torzan észleljük a külvilágot és saját érzéseinket. Minél inkább fenyegető vagy értékelő a környezet, annál inkább próbáljuk megvédeni magunkat a selfnek ellentmondó hatásoktól. A zarándokúton, a természetes környezetben, magányosan, nem kell védekeznünk, hiszen nincsenek fenyegetések, az út olyannak fogad el, amilyenek vagyunk.

Ebben a helyzetben az egyén jobban képes arra, hogy észrevegye, felismerje személyiségének azokat az aspektusait, amelyeket egy értékelő, fenyegető környezetben nem vesz észre. Jobban meglátja gyengeségeit, mindaddig el nem fogadott érzéseit, és könnyebben beépíti azokat az önmagáról alkotott képbe. A self teljesebb, pontosabb lesz, nem szükséges a torz képet fenntartani. Energiák szabadulnak fel, amelyek a személyiség fejlődését szolgálhatják.²

AZ ÉN INKOMPETENCIÁJA

Énünk hatékonyan kezeli a környezetből beérkező információt, kiszámítja cselekvéseink következményeit, dönt. Az út során számos olyan hatás éri a zarándokokat, amely azt jelzi, hogy énjük korántsem olyan hatékony és tökéletes. A vándorok sokszor igen erőpróbáló *fizikai megterhelésnek* vannak kitéve. A napi 30 km-es gyaloglás a legjobb fizikai állapotban lévő zarándok számára is megterhelő. Az útra csak a legszükségesebb holmit viszik magukkal, de a hátizsákok így is nehezek. A legjobb cipő is feltöri a lábat, sokan vízhólyagokkal vagy véres sebekkel a lábukon gyalognak, néha éhesen, szomjasan. A fájdalom és a fáradtság mellett az időjárás is próbára teszi a zarándokokat. Napokon át gyalognak a tűző napon, 40 fokos melegben, máskor pedig a szakadó esőben, hidegben, ködben, magas hegyeken át vezet az út.

A fizikai mellett *lelki megpróbáltatások* is vannak. Az úton gyakran találkoznak nehezen kezelhető, mindennapi helyzetekkel, amelyek azt sugallják, hogy nem urai a helyzetnek, ill. hogy az események kimenetele nem a képességeiktől vagy erőfeszítéseiktől függ. Nem tudják biztosan, hogy hol lesz a legközelebbi szállásuk. Van úgy, hogy nincs hely már a zarándokszálláson, vagy csak a konyhában, a padlón kapnak egy takarót, néha tudnak főzni vagy mosni, máskor nem. Azt sem tudhatják biztosan előre, hogy hol lesz a legközelebbi bolt, amelyik nyitva van, ahol vehetnek egy kis ennivalót, vagy kút, ahol ihatnak. Gyakran nem veszik észre a jelzéseket, eltévednek, néha órákat gyalognak rossz irányba. A zarándokok egy része anyanyelvén kívül semmilyen nyelven nem beszél,

² Rogers 1970.

de ha igen, akkor sem mindig könnyű megértetni magukat az egyébként igen segítőkész helybeliekkel.

A kiszámíthatatlan események néha kellemesek, *csodák*, vagy annak tűnnek. A zarándokok gyakran számolnak be ilyen eseményekről. Olyanról például már nagyon szomjas volt, és nem volt vize, és az országúton öreg kerékpáros zarándokok megkérdezték tőle, nem szomjas-e, majd egy flakon jégbe hűtött vízzel kínálták. Zárva volt ugyan a bolt, de az út mellett egy érett gyümölcsökkel teli fát talált, vagy fáradtan, késő este az utolsó szabad ágyat kapta meg stb. A fizikai megterhelések, a kiszámíthatatlan, nehezen kezelhető helyzetek és a csodák vagy az akarunktól függetlenül megjelenő kellemes események megtapasztalása azt jelzi, hogy nem vagyunk annyi mindenre képesek, nem tudunk mindent pontosan kiszámolni és nem döntünk mindig helyesen. Az ego „leértékelése” következtében gyengülnek azok a védekező funkciók, amelyek arra szolgálnak, hogy a személyiség fontos, de a selfel össze nem illő aspektusait a tudatosságból kizárják. A védekezés gyengülése miatt könnyebben észlelik, ill. veszik tudomásul addig nem elfogadott tulajdonságaikat, élményeiket.

A Compostelába vezető utat sárga nyilak és kagylójelzések mutatják. Néha 50 vagy 100 méterenként jelzik egy-egy városban, hogy itt jobbra kell fordulni, aztán meg egyenesen menni. Vannak, akik útikönyv és térkép nélkül vágnak neki az útnak, de akiknek van térképük azok sem azt nézik, hanem a jelzésekre hagyatkoznak. A jelzések végig mutatják az utat, minden elágazásnál, döntési pontnál ott vannak. A zarándokok sokszor azt sem tudják, hogy pontosan hol vannak, de ez nem is lényeges, követik a jelzéseket. A zarándokok régi szokás szerint egy kagylót kötnek a hátizsákjukra, ez jelzi, hogy Compostelába tartanak, emiatt, valamint külső jellegzetességeik (hátizsák, túracipő, kalap, bot) miatt messziről felismerhetők. A helybeliek gyakran utánuk szólnak, ha a rossz utat választják és kérés nélkül is útbaigazítják őket. Az úton tehát nem kell sokat gondolkozniuk, hogy merre is kell menni, a jelzések és a helybeliek gondoskodása szinte kézen fogva vezetik őket, mint egy kisgyermeket. Ez a fajta *regresszió* szintén egy kevésbé védekező, az élményekkel szemben nyitottabb ént eredményez.

TRANSZ – DISSZOCIÁCIÓ

A hosszú gyaloglás során sokszor órákon keresztül szinte azt sem kell nézni, hogy hová lépnek az egyenes, sima úton, csak rakni kell az egyik lábat a másik elé. A monotonía és az ismétlődő mozgások önmagukban is jelentős mértékben hozzájárulhatnak a tudatállapot megváltozásához. A hosszútávfutók is gyakran transzszerű élményekről számolnak be, pl. hogy a táv egy részére nem is emlé-

keznek, vagy hogy nem érezték a fájdalmat. Monoton mozgással kísérletileg is létrehozható ilyen állapot, az úgynevezett aktív éber hipnózis segítségével, ahol a személy egy szobakerékpár pedálját tekeri folyamatosan, és közben egy hipnózisindukció hangzik el. A mozgásnak itt is jelentős szerepe van a transzállapot létrejöttében.³

A hosszú, monoton gyaloglás során sokan úgy érzik, hogy a lábuk magától járt és vitte őket, hogy nehezebb volt megállni és aztán elindulni újra, mint megállás nélkül menni. Sokan úgy érezték, hogy menet közben, nem érzik a fájdalmat, de ha megállnak, rettenetesen fáj a lábuk. Mások úgy érezték, hogy sem a fáradtságot, sem a hőséget nem érezték, amíg mentek, de miután megérkeztek és megpihentek, fáradtnak érezték magukat, és elviselhetetlennek a hőséget. Sokan azt tapasztalták, hogy az útjelzéseket csak az első napokban kellett keresni, később azok szinte „maguktól megjelentek”. Ezek az élmények mind a transzél-mények fontos jellemzőjére, a disszociációra utalnak.⁴

MISZTIKUS ÉLMÉNYEK

Sokan szavakkal le nem írható, csodálatos élményként élik meg a Caminót. Ezek az élmények kimondhatatlanok, és a személy a lét egy mély, lényegi aspektusát éli, érti meg. Úgy élik meg, hogy megértettek valami nagyon fontosat, ami *szavakkal le sem írható*. Ezek az élmények „maguktól jöttek”, a személy azon kívül, hogy járta az utat, semmit nem tett, *passzív befogadója* ennek a nagyhatású élménynek.

Az út alatt *az idő jelentése, múlása is változik*. A zarándokok nagy része nem hord órát magával. Az idő egyrészt lassan múlik, hosszú gyaloglás után a toronyóra pillantva meglepődve látják, hogy még csak milyen rövid idő telt el indulás óta. Az idő ugyanakkor össze is zsugorodik számára. Gyalogol a Római Birodalom útján, olyan köhidakon kel át, amelyeket még 600-800 éve építettek a zarándokok számára, hasonlóan régi templomokban járhat.

A zarándokúton az utat sokszor kisebb-nagyobb kőkupacok jelzik. A zarándokok valamikor így jelezték az utánuk jövők számára az utat. Sokan maguk is hagynak jelzéseket, köveket vagy ágakat helyeznek egymásra, jelezvén a holnap jövőknek.

Compostelához közeledve egyre többen vannak az úton. A zarándokok lát-hatják, hogy előttük és utánuk is sokan mennek, és ők részei ennek folyamannak, téri és idői értelemben egyaránt. Sokan arról számolnak be, hogy egynek érzik magukat ezzel a kigyózó folyamattal, a Caminóval, a mindenséggel. A szemé-

³ Bányai 1980, Farthing 1991.

⁴ Hilgard 1986.

lyeknek nem kell lélektani értelemben védekezni, hiszen fenyegetésektől mentes környezetben, természetben vannak, és az élmények számos transzszzerű vonással rendelkeznek. Mindezek a tényezők szintén segítik az *egység* érzését.

Az úton számos olyan hatás éri a zarándokokat, amely az *egység* érzését hangsúlyozza. Ilyen pl. a felirat: „A zarándokszálláson minden, amit kapsz, ingyenes, és az adományodra azért van szükség, hogy a holnap jövők számára is biztosíthassuk mindezt.” A zarándokmisék végén a zarándokok gyakran úgy imádkoznak, hogy minden szakaszt más olvas fel, a maga nyelvén, majd az utolsó szakaszt közösen. Volt olyan ima, amelyben a zarándokok, közösen azokért imádkoztak, akik előttük jöttek. A plébános azt mondta, hogy holnap majd az itt lévőkért is imádkozni fognak, mások. A közös vacsorák, a zarándokok, külsőségekben is hasonló, egyszerű kinézete szintén a hasonlóság és *egység* érzését sugallja. Mindezek a tényezők a másik emberrel, a természettel, a mindenséggel való kapcsolatot, az *egységet* hangsúlyozzák a múlttal és jövővel. Az emberek *boldogok*, és úgy érzik, hogy ezek az élmények *tartós hatással* lesznek rájuk.

Az élmények tehát intenzívek, szavakkal le nem írhatóak, átmenetiek és maguktól jönnek, nem akarattal hozzuk létre. Jellemzőjük az *egység* érzése, a tér és az idő transzcendenciája, a mély, pozitív színezet és a mindezek következtében létrejövő maradandó attitűdbeli és magatartásbeli változások. James és Pahnke pontosan ezekkel a fogalmakkal írta le a misztikus élmények legfontosabb jellemzőit.⁵ Az, hogy egy adott helyzetben valaki milyen élményeket él át, és azokat hogyan írja le, hogyan értelmezi, a szituatív tényezőkön túl függ az illető ismereteitől, elvárásaitól, világnézetétől. A vallásos emberek némiképp más élményekről számolnak be, mint azok, akiket csupán a kíváncsiság vagy a divat vitt a hosszú zarándokútra, de az élmények sok tekintetben mégis hasonlóak. Az sem teljesen tudatos, hogy miért megy valaki a zarándokútra. Döntéseinket számos nem tudatos tényező befolyásolja, miközben egyszerre több motívum is jelen lehet.

A személyiség lényege, magja

A zarándokok csupán a legszükségesebb tárgyakat viszik magukkal. Az útsorán megtapasztalják, hogy nagyon kevés olyan dolog van, amely ne lenne nélkülözhető.

Az út, a meditációs helyzethez hasonlóan, segít megsejtenni azt, hogy mi a személyiség lényegi része, magja, mi az, ami igazán fontos és mi nem az.

⁵ James 1902, Pahnke 1966.

Strukturálatlan helyzet

Az úton nincsenek szabályok arra nézve, hogy mit, hogyan kell tenni. Egy ilyen határozatlan helyzetben mindenki a rá jellemző módon viselkedik. Lehet pl. hogy fontos számára a biztonság, és ezért mindig hord magával egy kis élelmet, néhány tartalék ruhát, gyógyszereket, és sok napon keresztül szembesül viselkedése, döntései következményeivel. Rogyadozó lábbal viszi a túlzott biztonság árát, vagy esetleg megszabadul a felesleges holmitól.

Várakozások

A compostelai zarándokutat évezredes története során több millió zarándok járta végig. A Jakab apostol sírjának megtalálásához vezető látomásra is egy kultikus hely közelében került sor: ez Finistera, a világ vége, Európa legnyugatibb pontja. Compostela szent hely, évszázados hagyományok és csodák kapcsolódnak hozzá. A zarándokok sok mindent olvasnak, hallanak Composteláról, könyvek, beszámolók, internetes fórumok és a sok-sok más csatornán érkező információ alapján a nem hívő emberek is azzal a határozott képpel indulnak útnak, hogy nagyszerű élményben lesz részük. Ezek az elvárások szintén befolyásolják az élményeket.

Elköteleződés

Az útnak induló emberek jelzik, hogy részt akarnak venni a zarándokúton. Induláskor igazolványt kapnak és egy kagylót, amelyet a hátizsájjukra kötnek. Ez mindenki számára jelzi útjuk célját. A szálláshelyeken és egyéb állomásokon az igazolványba tett pecsétek jelzik és igazolják az úton való előrejutásukat. Compostelába érkezve díszes oklevelet kapnak, amely igazolja, hogy a szabályoknak megfelelően teljesítették a zarándoklatot. Mindezek a tényezők fokozzák az út melletti elkötelezettséget.

Kognitív disszonancia

A zarándokút sok fáradtsággal, idővel és költséggel jár. Az emberek szeretik összhangban látni cselekvéseiket, attitűdjeiket, élményeiket, még azon az áron is, hogy az esetleges kellemetlenségeket utólag másként észlelik, olyannak, ami valóban megérte a sok fáradságot. Az élmények észlelését némiképp ez is befolyásolhatja.

Összességében, a zarándokút nem csupán fárasztó gyaloglás, hanem egy nagyon intenzív és hatékony pszichoterápiás folyamat. Az út során a fenyegetés és értékelés nélküli természetes környezetben, a hosszan tartó fizikai és lelki megterhelések hatására a zarándokok könnyebben meglátják és elfogadják személyiségük korábban el nem fogadott vonatkozásait. A hosszú gyaloglás során transzszzerű állapot jön létre, amely szintén könnyebbé teszi a nem tudatos tartalmak tudatosba való integrálását. Az átélt misztikus élmények közelebb visznek a lét mély, a hétköznapitól eltérő transzcendens vonatkozásainak megtapasztalásához. Mindezek tartós változásokat hozhatnak létre, amelyek a személyiség integráltsága, érettsége, tudatossága, bölcsessége felé vezetnek. Az út céljától és a személy világnézetétől függően az élmények jelentősen különbözhetnek. Ennek ellenére a zarándokok meghatározó részénél az említett hatások hasonló jellegű, pozitív változásokat eredményezhetnek.

A zarándokút nem egyszerűen egy erőpróbáló túra, hanem sokkal inkább a bölcsesség és érettség felé vezető önismereti folyamathoz hasonlít.⁶

IRODALOM

BÁNYAI Éva

1980 A New Way to Induce a Hypnotic-like Altered State of Consciousness: Active-Alert Induction. In *Problems of Regulation of Activity*. Budapest: Akadémiai Kiadó.

CARR, A.

2004 *Positive Psychology. The Science of Happiness and Human Strengths*. New York: Brunner-Routledge.

FARTHING, G. W.

1991 *Psychology of Consciousness*. Prentice Hall PTR.

HILGARD, E. R.

1986 *Divided Consciousness. Multiple Controls in Human Thought and Action*. New York: John Wiley & Sons.

JAMES, W.

1902 *The Varieties of Religious Experience. A Study in Human Nature*. Harvard University.

PAHNKE, W. N.

1966 Drugs and Mysticism. *International Journal of Parapsychology*. Vol. 8. 42. 295–314.

ROGERS, C. R.

1970 *On Becoming a Person: a therapist's View of Psychotherapy*. Boston: Houghton Mifflin.

SNYDER, C. R., – LOPEZ, S. J. (Eds.)

2005 *Handbook of Positive Psychology*. Oxford: University Press.

⁶ A tanulmány a K 75258 sz. OTKA támogatásával készült.

Csaba Szabó

PSYCHOLOGICAL FACTORS DURING THE PILGRIMAGE

El Camino (short for El Camino de Santiago, or the Way of St James) is by far the most widely known pilgrimage in Europe. For the 800-kilometer trek, the participants take only the most essential articles with them, while they spend the nights at rather modest lodgings; sometimes with 40 or more people sharing the same room. They walk the route either in hot temperatures of at least 40 degrees Celsius or high up in the mountains in the rain or fog.

Although, beside the traditionally abnormal phenomena of anxiety, neurosis, and depression, the field of psychology tends to regard it more and more important to examine positive states of mind such as happiness, wisdom, and satisfaction, or even the extraordinary, so-called climactic, experiences, the occurrences at this specific pilgrimage have escaped its scope of attention so far. The aim of the present study is to give an overview of the most important factors resulting in these positive experiences while trying to describe the salient features of the pilgrimage with the help of psycho-therapeutic processes and the notions of altered conditions of consciousness.

This pilgrimage seems to be not just an exhausting walk but also a very intensive and effective psycho-therapeutic process. While covering the route in a natural environment void of threats and assessments and, as a consequence of prolonged physical and mental ordeals, the pilgrims tend to become more willing to recognize and accept formerly rejected attributes of their own personalities. The mystical occurrences they might experience bring them closer to capturing the deeper extraordinary and transcendent features of existence. All these effects may result in substantial changes, which lead towards the accomplishment of integrity, maturity, and sagacity in one's personality.

A szeretet apostola. Szekuláris zarándoklatok a posztszocialista Magyarországon

*„Jézus bement (Isten) templomába és kiűzte azokat,
akik a templomban adtak-vettek,
a pénzváltók asztalait és a
galambárusok padjait pedig fölforgatta.
»Írva van, kiáltotta:
Az én házam az imádság háza,
ti pedig rablóbarlanggá tettétek.«
(Máté 21, 12–14)*

1. BEVEZETŐ

Írásom Zámbó Jimmyről, a magyar közvéleményt élesen megosztó – egyesebből féktelen rajongást, másokból gyökeres elutasítást kiváltó – énekesről és a köré kiépülő „szekuláris” zarándoklatokról szól¹. Célom, hogy Zámbó kultuszán keresztül igazoljam, hogy a sztárkultusz napjainkban a modern népi vallásosság egyik ágaként funkcionál. Eszköz-készletét, megnyilvánulási formáit a kereszténységből eredeztethetjük, melyek a szekularizációs folyamatok hatására terjedtek el a populáris kultúra nem keresztény hordozói körében is. Dolgozatom az elméleti irodalom mellett két „pillére” épül. Egyrészt elengedhetetlen volt az elektronikus és írott (bulvár) médiák forrásanyagának elemzése, másrészt személyes gyűjtéseken, melyeket az énekes csepeli sírjánál készítettem a temetés napján, a halál évfordulóján, valamint halottak napja alkalmából.²

Zámbó Jimmy 2001. január 2-án, hajnalban szerencsétlen körülmények közt lelte halálát. A tragikus esemény után spontán módon rajongók özönlöttek házához, temetése pedig az országos kereskedelmi médianak köszönhetően a 21. század első közösségi (gyász)eseményévé vált Magyarországon. Sírjához napjainkban is folyamatosan zarándokolnak rajongói.

¹ A kutatást az OTKA K68325. számú programja támogatta. A tanulmány rövidebb változata angol nyelven megjelent „The Apostle of Love. The Cultus of Jimmy Zámbó in Post-Socialist Hungary” címmel. Margry (ed.) 2008: 173–200.

² A temetés napján az interjúkészítésben segítségemre volt Belán Anita és Péter Zsuzsanna akkori néprajz szakos hallgatók. Az adatközlők jelentős része nem járult hozzá neve közléséhez, így életkorukat és a gyűjtés időpontját, helyszínét tüntettem fel információként.

Zámbo csepeli házánál a temetés napján

Ahhoz, hogy Zámbo Jimmy emberekre gyakorolt hatását megértsük, mindenféleképpen szükséges néhány szót ejtenünk az 1989-es rendszerváltozást követő magyar tömegkultúra és közhangulat jellemzőiről. Magyarországon a kommunista rezsim megdőlése után a nyugati eredetű fogyasztói civilizáció elterjedése sokszerű változásokat generált. Az addig a nyugati kultúrát erősen szelektáló, cenzúrára épülő kultúrpolitika, mely a művészetek minden ágát, köztük a könyvnyüznetét is irányította, összeomlott.³ Ennek következtében a globalizáció bekebelezte a posztkommunista Magyarországot is. Az itt kialakuló tömegkultúra azonban a nyugatitól eltérő, sajátos formákat öltött. Egyrészt megtalálhatók benne a legmodernebb nyugati áramlatok, míg természetesen jelen vannak a kommunista időszak maradványai is, jelentősen differenciálva a közízlést. Az új ideológiák beáramlása ugyanis nagymértékű ambivalenciát okozott a magyar populáris kultúra hordozói körében. Míg a fiatalabb generációk feloldódtak abban, addig az idősebbek közt sok eleme merev elutasításba ütközött. Ennek oka egyrészt, hogy a kultúra szabadsága mellett a gazdasági élet is a piacgazdaság talajára került s ez napjainkig is tartó, az életszínvonalat jelentősen negatív irányba befolyásoló tendenciákkal párosult. Emiatt a Kádár-rendszer „puha diktatúrájában” már felnőttként élők körében kialakult egy jelentős nosztalgia az előző

³ A kommunista Kádár-rezsim kultúrpolitikusa, Aczél György, a kultúrában bevezette az ún. „3 t elméletet”, melynek értelmében az alkotókat 3 kategóriába sorolták: támogatandó, tűrhető, illetve tiltandó. Az utóbbi képviselőit a rendszer megfigyelte, folyamatosan zaklatta, esetenként bebörtönözte. A szólás és véleménynyilvánítás szabadságának korlátozása azt eredményezte, hogy megjelentek az 1970-es évek végén az „antikulturális celebritik”, akiknek jelentős része a rezsimet zenéjével kritizáló együttesek, énekesek. Bővebben lásd Klaniczay 2004.

rendszer kiszámíthatósága és bizonyos mértékű anyagi létbiztonsága iránt. Ezt a jelenséget erősítették a modern tömegkultúrákra jellemző társadalmi változások: a társadalom atomokra hullása, az „interperszonális magány” kora, a szociális háló átalakulása, valamint a korszakunkra jellemző deszakralizációs, morális válság és változások. Megmaradtak viszont olyan lokális kultúrák, melyek közízlésére a rendszerváltozás előtti állapotok jellemzők. Ez a kultúra termelte ki Zábó Jimmyt, máig legnagyobb, napjainkra már „szakralizált” ikonjává.

A magyar populáris kultúra tehát, a többi posztkommunista országéhoz hasonlóan tipikus „*torlódott populáris kultúra*”, melyben egymás mellett él a helyi gyökerekkel nem, vagy csak alig rendelkező nyugati divat és a kommunista idők „tömegkultúrájának” maradványai.

2. JIMMY TÖRTÉNETE

Zábó Jimmy, született Zábó Imre (1958–2001) a magyar pop történetének egyik legsikeresebb, ám egyben legellentmondásosabb alakja volt. Zenei tehetsége már gyermekkorában feltűnt. A Magyar Rádió gyermekkorában énekelt, majd elvégezte a budapesti zeneművészeti konzervatórium jazz szakát. 1986-ban sok más zenésztársához hasonlóan az Egyesült Államokba ment „vendéglátózni”. Az akkoriban nyugatra emigráló zenészekhez hasonlóan nyilvánvalóan a szabadabb légkör és szakmai lehetőségek, valamint a kedvezőbb megélhetési körülmények motiválták. Bárokban, éttermekben énekelt és zongorázott jazz- és bluesdalokat. Ekkor ragadt rá a „Jimmy” művésznév, mivel nevének ehhez hasonló becézett „Imi” alakját az amerikai közönség nem tudta megfelelően kiejteni. 1988-ban tért haza. Még ebben az évben megnyerte az Interpop zenei fesztivált, majd énekelt a *Filmszlágerek magyarul* című albumon s 1990-től egy csapásra ismertté vált. Ettől kezdve évente adta ki lemezeit (haláláig 13-at), melyek mind többszörös platinalemezökké váltak. Az eladási statisztikák alapján az 1990-es évek legsikeresebb előadója lett. Sikerének oka összetett, abban nagy szerepe volt a fent említett társadalmi változások mellett rendkívüli, 4,5 oktávós hangterjedelmének romantikus, sokak által giccsesnek tartott slágereinek. Sikereit úgy érte el, hogy a kereskedelmi rádióadók és a zenei televíziók gyakorlatilag nem sugározták dalait. 1992-től megjelent neve mellett a *király* jelző használata, egyrészt PR-fogásként, másrészt mintegy hivatkozva a nemzetközi könnyűzene ikonjaira, Elvis Presleyre, „a királyra” vagy Michael Jacksonra „a pop királyára”. Halála váratlanul, sikerei csúcán következett be 2001. január 2-án hajnalban A rendőrség közleménye szerint egy utószilveszteri partin véletlen balesetben hunyt el: fejbe lötte magát, ám rajongói gyilkosságról, rejtélyekről szólnak azóta is. Halála után lemezeit rekord mennyiségben adták el, több könyv je-

lent meg életéről, hotelt, kocsmát, zenei díjat neveztek el róla. A sikerek ellenére ambivalens megítélésű egyéniség. A hatalmas rajongótábor mellett rengetegen utasították el mind személyét, mind azt az irányvonalat, amelyet a zenei életben képviselt.⁴

A temetési menet megindulására várakozó rajongó

A temetésre poszterrel érkező rajongók

Az elhunyt sztár életútját számunkra elsősorban folklorisztikai szempontból érdekes vizsgálat alá venni. Ennek oka, hogy életének legfőbb momentumai bekerültek a magyarországi bulvársajtóba, ahol jelentősen leegyszerűsödtek és a népmesei hősök életútjára jellemző szerkezetet kaptak úgy, hogy egyes részeket kiemeltek, hangsúlyossá tettek, míg más elemeket, melyek az így konzisztenssé tett életút szempontjából nem jelentősek vagy zavarók, kihagytak. Ezek a szüzsék ezután bekerültek a populáris kultúrába, s a rajongók ezeket variálva, immár szóbeli úton terjesztették tovább. Az elemzett sajtótermékekben az életéről közölt főbb motívumok a következők:⁵

⁴ Az énekes életéről szóló részt a www.warnermusic.hu, valamint a <http://zambojimmyfan.gportal.hu> weboldalak alapján állítottam össze.

⁵ A sajtóelemzés során az alábbi magyarországi sajtótermékeket használtam fel: *Blikk*, *Színes Mai Nap*, *Mai Nap*, *Story*, *Kiskegyed*, *Nők Lapja*.

1. *Legkisebb fiú*: sokgyermekes család legkisebb fiaként látja meg a napvilágot.

2. *Rendkívüli tehetség*: énekelni kezd, minden hangszeren játszik legalább alapfokon.

3. *Szegénység*: a gyermekek édesapjukat hamar elveszítik, szegénységben, ám annál nagyobb szeretetben nőnek fel.

4. *Elvándorlás*: énekelni kezd, ám nem talál segítő kezekre, ezért Amerikába megy.

5. *Hazatérés*: évek múlva hazatér, megnyer egy popfesztivált, és egy csapásra ismertté válik hangja miatt.

6. *Siker*: Sorra adja ki lemezeit, melyek mind hatalmas sikereket aratnak. Hatalmas rajongótábor alakul ki körötte, népszerűsége rekordokat dönt – s mindezt úgy éri el, hogy a hivatalos szakma jelentős része elutasítóan, lekezelően viszonyul hozzá, az országos rádiók még dalait sem játsszák. Többgyermekes, példás családapává válik.

7. *Hirtelen, rejtélyes halál*: Népszerűsége csúcán, váratlanul, gyanús körülmények közt távozik el az élők sorából. Sírjához, egykori házához azóta is zárándokolnak tisztelői. Halálával megszűnik az eddigi idill. Családjában belső konfliktusok alakulnak ki.

A rövid életút felvázolása alátámasztja Eric Hobsbawm gondolatmenetét, aki arra hívta fel a figyelmet, hogy milyen hasonló a különböző népek és korok banditahőseinek „mítosza”, művészi ábrázolása. Szerinte a hasonlóságnak két alapvető oka van: a) a történelmi helyzet és az etnikus-regionális viszonyok hasonlósága, b) a „hős” szereppel együtt járó hagyományos közösségi elvárások egyöntetűsége, s ennek következtében a hősök viselkedésének hasonlósága. „Újszerű szituációkra adott válaszlól van szó, mely régi szituációkra adott válaszok formáit öltik.”⁶

Hobsbawm megállapításait, mint láthatjuk, nemcsak a banditahősökre alkalmazhatjuk, hanem minden hőstípusra. Hősök pedig mindig is voltak, vannak és lesznek is. Válhatott és válhat hős pl. uralkodókból, politikai vezető tisztséget betöltő személyekből, betyárokból,⁷ vagy akár előadóművészekből, esetünkben Zámbo Jimmyből.

A jelenség egy lehetséges magyarázatát Feuerbach elmélete adhatja, mely a vallás keletkezéséről szól. Ennek lényege, hogy az ember úgy érzi, képességeit tekintve véges, lehetőségei sorsa megváltoztatására korlátozottak, ám a tökéletlen ember rendelkezik a tökéletes ember képzetével. Amit ugyanis az ember

⁶ Hobsbawm 1985: 2.

⁷ A magyar történelemben ilyen volt pl. Mátyás király, Kossuth Lajos, Petőfi Sándor, Rózsa Sándor vagy Rudolf trónörökös, hogy csak a legjelesebbeket emeljük ki.

nem tud megvalósítani, azt eszmékként tudja megfogalmazni. Ezt az eszményt pedig nyilvánvalóan önmagán kívül kell helyeznie, egy Másvalakibe, akiben eszményi módon megvan mindaz a jó, amire ő vágyik, ami szeretne lenni. Feuerbachnál ez a Másvalaki Isten, esetünkben pedig a sztárok, azaz a profán valóság istenei.⁸ Egy adott kor problémáit viszont csak egy, az adott korból származó, rendkívüli képességekkel rendelkező ember tudja megoldani. Minden kornak megvannak tehát a saját hősei, akiket egy, a korra jellemző probléma vagy hiány keltett életre.⁹

Fontosnak tartom ugyanakkor megjegyezni, és ez Zábó Jimmyre különösen igaz, hogy igazán népszerű hős napjainkban is főleg azokból lesz, akinek valamilyen kapcsolata van a rajongótábor életével, társadalmi helyzetével. Ezek alapján válhatnak ugyanis életpéldákká, mintaképekké, akik a vágyott életutat testesítik meg „híveik” szemében. „Beléjük sűrítenek mindent, ami a mindennapi életben hiányzik az embereknek: gazdagságot, hatalmat, szépséget, tehetséget, gyönyörökkel, izgalommal és égi harmóniával teli, jelentőségteljes életet. Az élet teljességét. Végző fokon még a halál fölött is diadalmaskodó életet.”¹⁰ Ez a vágyott életút sem szakadhat el azonban a gyökerektől, attól a társadalmi közegtől, amelyből származik, meg kell maradni továbbra is a „nép fiának”. Ahogy a sírjához zárandokoló adatközlők mondták:

„Nagyon közvetlen volt ... más nem igazán ment ki az emberek közé koncert után, de Jimmy nem vágott föl mint énekes. Akiknek fölvitte Isten a dolgát, azok csak mondják, de valójában már ők is csak lekezelik az embereket. Jimmy azonban, ő megmaradt olyannak, amilyen volt ... ő megmaradt egyszerűnek, ő nem élt vissza evvel... Amiben tudott, segített. Segítette a szegényeket.”¹¹

„Én soha nem szoktam temetésre járni, de Jimmy az más, merthogy Jimmy az közülünk való volt, és nekünk énekelte a dalait. Éppen ezért nagyon bánom, hogy nem jöttem ki már éjszaka a templomhoz, de hát a korom miatt, tudja...”¹²

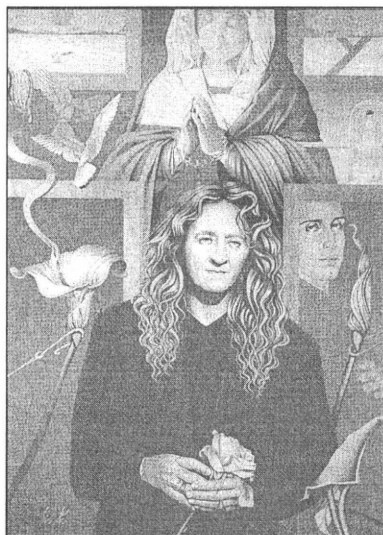
⁸ Feuerbach 1844.

⁹ „Az embereknek szükségük van a stabilitásra, keresik azt, és a kultúra kínálhat nekik ilyet bizonyos tekintetben. Az emberek veszteségeik kompenzálására alakították meg életük és kultúrájuk több intézményét. A kompenzáció nem a reakció a modernizáció folyamatára, hanem lehetővé teszi a modernizációt, azaz a modernizáció destruktív aspektusait elviselhetővé.” Barna 2003: 109.

¹⁰ Hankiss 2002: 105.

¹¹ 43 éves nő, 2001. 01. 20. Csepeli temető.

¹² 70 éves nő, 2001. 01. 20. Csepeli temető.

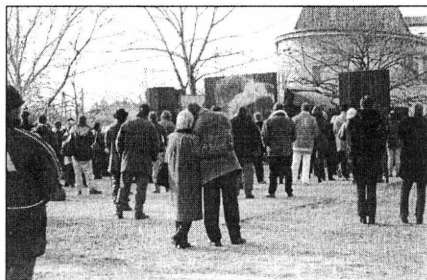
Egy rajongó Zámbó Imréről készült festménye

Jimmy amellet, hogy megmaradt a „nép fiának”, mentális és érzelmi síkon is megmaradt saját társadalmi csoportjánál. Dalai olyan üzenetet hordoznak rajongói számára, melyek azok mindennapi érzelmi életében egy úrt töltenek be, illetve problémáikra vigaszt nyújtanak. Így megtalálhatók köztük a szerelem elmúlásáról, a házastársi hűtlenségről, a kicsapongó, ám tetteit megbánó férfiról szóló szövegek. A dalokat hallgatóik gyakran úgy értelmezik, mintha azok saját életükről, saját párjuk szájából hangoznának el:

„Egy nagy titkot őrzök a szívemben,
Egyedül nem tudok sírni sem.
Hogy valami történt, ezt tudnod kell,
S te vagy ki játszol a szívemmel.
Te voltál minden, ami boldoggá tett engem,
Bocsáss meg mindent és kezdjük újra el.

Bárho! és bármikor,
Mindig hozzám tartozol.
Maradj hát egy életen át,
Ne menj el, hogyha hív a világ.
Bárho! és bármikor,
Te már hozzám tartozol.
Veled szép volt minden éjszakánk,
Hisz én nem szerettem így még senki mást.”

(Zámbó Jimmy: Bárho! és bármikor)

Gyászolók a temetésen

A sírnál a halál ötödik évfordulóján

„Hosszú volt az éjszaka, jó a társaság
Későn mentem csak haza, nem vigyáztam rád
Ó, milyen az ilyen, ó...

Egy jó asszony mindent megbocsát
Mindig megbocsát nekem, most is megbocsát nekem
Egy jó asszony mindent megbocsát
És te jó vagy velem, kedvesem.

Hány éve így van ez, már nem változom
Hosszú minden éjszaka, hiába fogadkozom
Ó, milyen az ilyen, ó...”

(Zámbó Jimmy: Egy jó asszony mindent megbocsát)

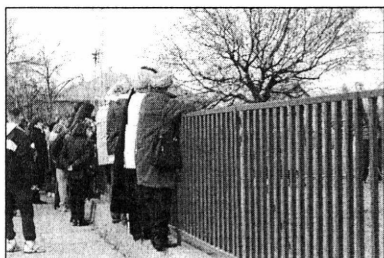
„Elfogyott a szó,
miért hallom újra
Hidd el, egyszer megtaláljuk újra,
az elveszett szót megtaláljuk még.
Élhetnénk szépen,
élhetnénk, érzem,
élhetnénk álmokért.
Élhetnénk szépen,
élhetnénk, érzem,
mert mindig van remény.”

(Zámbó Jimmy: Élhetnénk szépen)

„Most kell, hogy nagyon szeress,
szorítva magadhoz ölelj,
mert most semmi nem biztos,
van jó is olyan rossz.
Most kell, hogy nagyon szeress,

gyöngén, türelmes lehetsz,
csak észre ne vegyék,
hogy nem vagyok kemény.”

(Zámbó Jimmy: *Most kell, hogy nagyon szeress*)

Kíváncsiskodó rajongók a ravatalnál

Zámbó Imre házánál a temetés napján

Zámbó Jimmyt ezek alapján nevezhetjük ma a „szeretet apostolának”, hiszen rajongói szerint napjaink elidegenedett korában zenéjével elsősorban a szeretetet juttatta el az otthonokba.

„Szeretetet lehetett tőle tanulni, a dalaiban mindig a szeretetet fejezte ki”¹³. „A mi érzéseinket énekelte ki, azt amit mi gondolunk, csak ő ezeket sokkal szebben megfogalmazta.”¹⁴ „Az fáj igazán, hogy nem ír több dalt, nem lesz több koncert, nem ír több szöveget, amit igenis ...mi nem tudnánk megfogalmazni.”¹⁵ „Ő nemcsak prédikálta a szeretetet, meg minden, neki szívből jött.”¹⁶ „Amikor volt mondanivalója, a lelkéből, a szívéből jött.”¹⁷ „Az ember úgy érzi, hogy a dalaival mégis valaki mellett áll és segít a gondolataival.”¹⁸

Zámbó Jimmy azok számára vált hőssé, akik nem nevezhetők a magyarországi rendszerváltás haszonélvezőinek. Őt zömmel a dolgozó emberek, a kétkezi munkások, az alacsonyabb iskolai végzettséggel rendelkezők, azaz az egykori munkásosztály tagjai emelték a szakrális szférába – részben már életében. Egy olyan társadalmi csoportról van szó, melynek tagjai a napi 8 óra munkából csak nehezen tudnának megélni, így kénytelenek gyakran mellékállást is vállalni. A munkában eltöltött idő növekedésével párhuzamosan azonban egyenes arányban csökken a családjukra fordított idő mennyisége. Ennek következtében a szabadidős tevékenységet, szórakozást számukra sok esetben egyedül a televízió jelen-

¹³ 43 éves nő, 2001. 01. 20. Csepeli temető.

¹⁴ 48 éves nő, 2002. 01. 02. Csepeli temető.

¹⁵ 27 éves nő, 2001. 01. 20. Csepeli temető.

¹⁶ 70 éves nő, 2001. 01. 20. Csepeli temető.

¹⁷ 40 éves nő, 2001. 01. 20. Csepeli temető.

¹⁸ 52 éves nő, 2001. 01. 20. Csepeli temető.

ti. Jimmy sztárrá válásának egyik alapja az, hogy az énekes és a dalai tulajdonképpen ezen emberek lelki igényeit, érzelmeit testesítik meg, kompenzálva ezzel azok életének hiányosságait. Betölti azt az űrt, amely bennük keletkezik azért, mert nem képesek megvalósítani saját személyiségük, vágyaik egy bizonyos szegmensét. A rajongók tehát egy kompenzációs rítus keretében önmagukat, saját hiányosságaikat próbálják kivetíteni az énekesre.¹⁹

3. ÉLET ÉS HALÁL A BULVÁRSAJTÓBAN

Zámbó Jimmy halála után valóságos médiahisztéria lett úrrá az országon. A bulvársajtó és a kereskedelmi televíziók híradásainak központjában az énekes halála állt, a médiaorgánumok egymással versengve közöltek újabb és újabb információkat és feltételezéseket a tragédia kapcsán. A média két fő funkciót töltött be esetünkben. Egyrészt a legfőbb információforrásként maga is hozzájárul a sztár életéről/haláláról formálódó legendárium kialakulásához,²⁰ másrészt azzal, hogy folyamatosan a gyász hullám tömegességéről ír, hozzájárul a későbbi monumentális megmozdulásokhoz.²¹ Jelen esetben tehát a média tevékeny részt vállalt a kultusz generálásában. Természetesen ezzel nem azt állítom, hogy ne alakult volna ki a sajtó közreműködése nélkül is jelentős tömegeket megmozgató zarándoklat és gyász hullám, de a médiának generáló, erősítő szerepe volt abban, hogy Zámbó Jimmy alakja köré kultusz épült. A médiát jelen esetben tekinthetjük egyfajta szócsőnek, melyen keresztül a rajongókban lejátszódó folyamatok nyilvánosságot kapnak, és ezáltal másokban is felerősítik hasonló érzéseiket. Tulajdonképpen a Zámbó Jimmy halála utáni médiaesemények eklatáns példáját

¹⁹ Zámbó ilyen értelemben eltér a legnépszerűbb, legdifferenciáltabb kultusszal rendelkező olyan nyugati halott sztároktól, mint pl. Elvis Presley, Jim Morrison, akiknek vonzó külseje is jelentős szerepet játszott a köréjük épülő kultusz formálódásában. Zámbó külsejének megítélése mindemellett relatív, egyénenként változhat. A rajongók többségénél az „átlagos”, illetve „jó-képű” jelzőkkel találkozhatunk, miközben a kortárs viccek tömkelege figurázta ki az énekest. A rajongók esetében tehát megfigyelhető az ún. „holdudvar hatás”, azaz amikor valakinek a kedvező tulajdonságait (Jimmy esetében a hang) kivetítik egyéb tulajdonságaira is (külső megjelenés). Lásd Forgas 2000. Mindezek mellett ki kell emelnünk, hogy Zámbó népszerűségének kialakulásában a külső attraktivitás nem játszott szerepet.

²⁰ A média viselkedésére kezdettől fogva jellemző volt, hogy mintegy magáévá téve a rajongók közt kialakuló véleményt, nem fogadja el a halál kapcsán lezáródó rendőrségi vizsgálat eredményét. Az újságok címlapjain megjelennek a rejtélyekről, rendőrségi hiányosságokról szóló információk. „Hitetlenkednek a rajongók. Titkok Jimmy halála körül.” *Blikk*, 2001. 01. 17., „Senki sem vizsgálja az igazi okokat.” *Blikk*, 2001. 01. 15., a „Tud valamit, hívja a Blikket!” felírat hónapokon át olvasható volt a lap fejlécén.

²¹ „A nagyközönség is ellátogathat a szórakozóhelyre, amely könnyen lehet, hogy zarándokhellyé válik.” *Mai Nap*, 2001. 02. 18., „Jimmy temetésére különjáratok indulnak.” *Mai Nap*, 2001. 01. 16., „Helikoptert is bérelt az RTL KLUB.” ²¹ *Blikk*, 2001. 01. 17.

szolgáltatják annak, hogy napjainkban a tömegműzeumok által sugárzott események adott esetben folklorizálódhatnak. Ez azt jelenti, hogy nem csupán a populáris kultúra részeivé válnak, azaz egy rövid időre bekerülnek a közbeszédbe, hanem hosszabb időn keresztül fennmaradnak,²² méghozzá úgy, hogy a folklór szabályai, hagyományai alapján élnek tovább, nem egyetlen változatban, hanem variánsokban, a szóbeli folklór keretei között. Alátámasztva ezzel Dégh Linda gondolatmenetét: „A televízió idejémtúltá, elavulttá teheti a mesét anélkül, hogy minden téren kielégítő pótlékává válna annak, kivéve azt az esetet, ha a televízió kölcsönöz a mesétől, épít arra, épít annak elveire és újításait is a mese ősi szabályai alapján hozza. Ez a fajta közeledés azonban nem azt jelenti, hogy e kettő teljes mértékben kicserélődne és a tv lépne a mese helyére, hanem sokkal inkább egyfajta bővülést eredményez [Dégh ezalatt a folklór bővülését érti – P. I.], mely pusztán egy technikai folyamat, amely nincs hatással a Märchen lényegi elemeire [...] a folklór korai kutatóinak bizonyára furcsának tűnne, de a televízió vált a folklór bizonyos formáinak – köztük a mesének is – legfőbb terjesztőjévé.”²³ „Ennek következtében a tömegkommunikációs eszközök és a folklór közt létező kölcsönhatás nem csupán felgyorsítja a folklór átadásának folyamatát, hanem mennyiségi növekedést is eredményez. Megállapíthatjuk, hogy napjainkban a folklór eddig soha nem tapasztalt növekedésének lehetünk szemtanúi [...] megfigyelhetjük, amint a folklór a »média szárnyain« visszatér, megerősödik úgy, hogy közben a folklór átadásának folyamata sokkal erőteljesebbé, jelentősebbé válik, mint valaha, ezzel mintegy kritikai választ nyújtva modern kori társadalmunk problémáira.”²⁴

A tömegműzeumok vizsgálata kapcsán megfigyelhető még egy érdekes jelenség, mely napjaink anyagelű világára vetít fényt, nevezetesen, hogy hiába lett Zábó Jimmy a tömegkultúra főáramától függetlenül sikeres, halála után ő sem

²² A rövidebb-hosszabb idő meghatározása nem egyszerű feladat. Egyrészt nyilvánvaló, hogy napjainkban a fogyasztói civilizáció miatt is felgyorsult életritmus, a divat, kulturális áramlatok gyors változása miatt a 19. századi hőskultuszokhoz – pl. Kossuth kultusza – képest a kultusz intenzitása lényegesen gyorsabban veszít erejéből, ám az, hogy jelen tanulmány írásának évében, a haláleset után 7 évvel a rajongótábor még mindig ápolja az énekes emlékét, azt mutatja, hogy nem a napjainkra jellemző „egynyári” sztárról van szó.

²³ „To be sure, television might force the tale into obsolescence, without being a satisfactory substitute for it, unless the television borrows from the tale, relies on it, or places its new propositions under the protection of ancient tale conventions. Approximations, however, amount not to substitution but rather to expansion, which is a mere technicality, not affecting the deep substances of Märchen [...] it might sound strange to those early theorists of folklore, but television is the main dispenser of certain forms of folklore, including the tale.” Dégh 1994: 35–36.

²⁴ Dégh 1994: 24.

kerülhette el sorsát. Emlékének legnagyobb haszonélvezője és fenntartója a „mass media”²⁵.

4. „SZEKULÁRIS” ZARÁNDOKLATOK

Zámbó Jimmy halála után Magyarország rendszerváltozás utáni történetében eddig példa nélküli méreteket öltő spontán megmozdulások történtek, melyekre dolgozatomban a „szekuláris” zárandoklat terminust használom, megkülönböztetve ezzel a hagyományos vallások mindegyikében megtalálható zárandoklatoktól. Habár a két jelenség nagyon közel áll egymáshoz, szükségesnek érzem elválasztásukat.

A zárandoklat kifejezést elsősorban *peregrinatio sacra* értelemben használom, azaz mint „szent helyek felkeresése vallási indíttatásból”. A zárandoklat minden esetben együtt jár a résztvevők számára bizonyos mértékű aszkézissel, lemondással és önsanyargatással. Ha a „szekuláris” zárandoklatra szeretnénk definíciót adni, az teljes mértékben megegyezne ezzel, ám a definíció feloldása során felszínre kerülnek az eltérések.

A hely szentségét nem vonhatjuk kétségbe ez esetben sem, hiszen mint az alábbi fejezetből kiderül, az a rajongók számára kiválik a hétköznapi tér- és idő-síkból. A vallási indíttatás is megtalálható, hiszen a halott sztár köré épített kultusz a rajongók számára vallásként funkcionál, ám leglényegesebb eltérése a hagyományos vallásoktól az, hogy tárgya egy olyan személy, aki a profán világ része. Ez többek közt azt is magában foglalja, hogy ez a személy önmagát még életében nem tüntette fel semmiféle vallási szerepben, sőt vallásossága sem volt egyértelmű. Személye szakrális jelleget csupán a rajongói szemében kapott. Zámbó Jimmy szakrális személlyé válása viszont nem lenne elképzelhető a napjainkban zajló szekularizációs folyamat nélkül, ám az, hogy szakrális személlyé válik, egyben azt is jelzi, hogy a szekularizáció együtt jár a deszekularizációval, melynek során a profán világ szereplői nyernek vallásos attribútumot. A „szekuláris” zárandoklat kifejezés használatát tehát azért érzem szükségesnek, mert a zárandoklat esetünkben a szekularizáció következtében alakulhat ki egy olyan személy köré, aki élete során a profán szférába tartozott.

²⁵ A magyar bulvársajtóban sorra jelentek meg a Zámbó Jimmy életét bemutató képes albumok, különszámok, a legnagyobb két kereskedelmi televízió valóságos harcot folytatott azért, hogy melyikük közvetíthesse élőben az énekes temetését. A sajtó szerepét jelzi továbbá az is, hogy a legnagyobb bulvárlapok több mint 30 héten át címlapon közölték a legújabb információkat, fejleményeket az eseménnyel kapcsolatban.

*Zámbó Imre csepeli háza a temetés napján**Gyermekrajz Zámbó sírján*

Zámbó Jimmy halála után közel 3 héten át tartó spontán zárandoklat indult meg, melynek ekkor még egyetlen színhelye volt, az énekes csepeli háza. Jimmy halálának hírére már a tragédia éjjelén százak vittek virágot, mécsest, plüssállatokat. Esetükben a gyász kifejezésének közösségi megnyilvánulásával van dolgunk. A rajongók, tisztelők hitük szerint elmondanak egy imát az énekes lelki üdvéjért vagy némán kegyeletüket, együttérzésüket nyilvánítják. Hasonló tömeges jelenségeknek lehetünk szemtanúi számos sztár halálakor. A zárandoklatok színhelyei ekkor még általában azok a helyek, melyek közvetlenül kapcsolatban álltak a néhai sztárral, illetve magával a tragédiával (pl. a lakás, a tragédia színhelye, a kórház, ahol ápolják). Ezzel párhuzamosan megindulnak az „internetes zárandoklatok” is. Tömegével jelennek meg népszerű internetes portálok fórum rovataiban az énekessel foglalkozó témák. A hozzászólások közt az alábbi tematikájú csoportok különíthetők el: 1. részvétet, sajnálatot kifejező, 2. az énekes teljesítményét, kvalitását elismerő, 3. a rejtélyekről, tisztázatlan eseményekről szóló, 4. a gyász tisztaságára felszólító, 5. a kereskedelmi médiák üzleties szemléletét elutasító hozzászólások.

A zárandoklatok egyértelmű csúcspontja a temetés napja. Egyrészt, mivel ekkor jelenik meg a legnagyobb tömeg,²⁶ akik utolsó útjára kísérik el a sztárt, másrészt mivel új zárandokhely megnyitásának lehetünk szemtanúi. Utóbbi esetben a fogyasztói civilizáció előre megkonstruált zárandokhelyéről van szó, hiszen Csepel legnagyobb kereskedelmi központjában rendeztek be egy Zámbó Jimmy-emlékkiállítást, ahol a rajongók megcsodálhatták a sztár életéhez kötődő „ereklyéket” (mikrofon, fellépőruha, iskolai bizonyítvány stb.). Ezzel párhuzamosan indul be a modern ereklyekultusz a tömegmédiák asszisztálásával. Egy szent utóélete ugyanis leglátványosabban a köréje kiépülő ereklyekultuszban nyilvánul meg. A halott sztárhoz kapcsolódó dolgok egyszerre felértékelődnek, megkezdődik az ereklyék gyűjtése. A legjobban ezt a lemezek és könyvek eladá-

²⁶ Zámbó Jimmyt a zord téli időjárás ellenére több tízezer kísérték el utolsó útjára. A résztvevők számáról csupán becslések jelentek meg. Előzetesen a szervezők több százezer főt vártak, ám a szokatlan hideg miatt nagyjából 40 000-en kísérték utolsó útjára az énekest.

si statisztikai jelzik, melyeken Jimmy Guinness-rekordot döntött azzal, hogy a MAHASZ²⁷-eladási lista első 13 helyét egy időben az ő lemezei foglalták el. Megjelennek a hírek arról, hogy a sztár legelszántabb rajongói mekkora összegeket képesek kifizetni egy-egy tárgyért.

„Akadt olyan, aki kétszobás lakását ajánlotta fel a király aláírásával ellátott könyvéért.”²⁸ „Eladó Jimmy dedikált gitárja.” „Volt már, aki jelentkezett, hogy megvásárolná az énekes nagy értékű Jimmy-1 rendszámú Mercedesét.” „Páncélszekrényben őrzik a király utolsó aláírását... a feleségem azóta nemcsak az aláírást, hanem a tollat is ereklyeként őrzi.”²⁹

A modern ereklyekultuszra utal továbbá, hogy a csepeli temetőből néhány nap múlva ellopták az énekes fejfáját. Az ereklyék szerepe esetünkben nagyon hasonló a hagyományos vallások ereklyéihez. A rajongók ezekkel akarják egyrészt a jelen nem lévő sztárt jelenlévővé, életük közvetlen részévé tenni, egyben csökkenteni azt a távolságot, mely köztük és imádott bálványuk között létezik. A sztár személyével kapcsolatos tárgyak, mint a hagyományos vallások ereklyéi, magukban hordozzák az imádott személy szellemiségének egy részét.

Jelentősek emellett a budapesti Köztársaság téri „Zámbó Jimmy kocsmába” irányuló zarándoklatok³⁰. A rajongók törzshelyének számító bár tulajdonosa Zámbó Jimmy egyik testvére, aki öccse halála után hamarosan hozzáfogott a hely kialakításához. A hely tulajdonképpen a fentebb említett kompenzációs rítus visszacsatolásaként fogható fel. Míg a kompenzációs rítus során a rajongók vágyaikat, hiányosságaikat vetítik ki a sztárra, itt ennek valamelyest a fordítottjával van dolgunk. A hely úgy van berendezve, ahogy Zámbó Jimmy szeretne volna, olyan bútorokkal, amilyeneket ő szeretett, megtalálhatók itt személyes tárgyai, fényképei, a hangszórókból folyamatosan az ő dalai szólnak, az étlapon pedig azokat az ételeket és italokat szolgálják fel, melyek kedvencei voltak. Maga a bár tulajdonképpen egy emlékhely, mely az emlékezés mellett az azonosulás szerepét is betölti. A rajongók olyanná lehetnek egy rövid időre, amilyen az általuk ideálisnak tekintett sztár volt. Ez a jelenség is megerősíti, hogy funkcionális értelemben vallásosságról van szó, hiszen nem mással van itt dolgunk, mint pl. a kereszténységből is ismert krisztusi életút követésének analógiájával. Ahogy a keresztény hívek átéli, átérzi Krisztus szenvedéseit a húsvéti szertartásokon a jeruzsálemi Golgota hegyen, a Fülöp-szigeteki véres keresztre feszítéskén, úgy itt ennek analógiájára az azonosulás profán, „szekularizált” és lény-

²⁷ Magyar Hanglemezkiaadók Szövetsége.

²⁸ www.rtlkubonline.hu utolsó letöltés dátuma: 2001. 01. 15.

²⁹ *Blikk*, 2001. 01. 17.

³⁰ A kocsmá megnyitása előtt már 15 000 jegyet elővételben lefoglaltak.

gesen leegyszerűsödött formáját láthatjuk. A leegyszerűsödés oka többek között, hogy „szekularizálódó” világunk³¹ „barkácsolt vallásosságának”³² ritusai ugyan a hagyományos vallások példatárából is építkeznek, ám saját korunk körülményeinek kell, hogy megfeleljenek.

Másrészt viszont a jelenség gyökere az, amit Eliade a szent idővel, a vallásos ünnepekkel kapcsolatban már kifejtett.³³ Az ilyen ünnepek jelentős része volta-képpen mitikus ősidő, melyet újból jelenvalóvá tesznek. A Jimmyvel való szimbolikus azonosulás által a rajongók kilépnek egy olyan szférába, melyben az elhunyt énekes újból jelenvalónak tekinthető, így bizonyos szempontból maguk is részeseivé válnak az „örökkévalóságnak”.

A zárandoklatok célpontjai közül kiemelkedik a csepeli temető, az énekes végső nyughelye. A temető a Zámbo család csepeli házától 4-5 kilométerre fekszik panelnegyedi környezetben. A sír kialakítása és a temetés szervezése végig a média nyilvánossága előtt zajlott. Zámbo Jimmyt a csepeli görög katolikus plébánián ravatalozták fel. A temetés előtti nap és egész éjjel tömött sorokban váraoztak a rajongók, hogy bebocsátást nyerjenek. A temetési szertartás megkezdése előtt néhány órával már hatalmas tömeg gyűlt össze a kis templomépület körül. A szertartást a rajongók hatalmas kivetítőn követhették nyomon, majd megindult a nagyjából 40 000 fős temetési menet a temetőbe. A menet során folyamatosan Zámbo Jimmy legnépszerűbb számainak énekelték. Az ének itt hasonló szerepet tölt be, mint a „hagyományos” zárandoklatok során.

a) A „szekuláris” zárandoklatok célja

A zárandoklatok sorában különbséget kell tennünk a temetéskor megnyilvánuló több tízezres megmozdulás és az azóta eltelt időszak zárandoklatai között. A különbség nem csupán a résztvevők számában mutatkozik meg, hanem a motivációban, és a sírnál tapasztalható viselkedésben is. Közös azonban mindkettő-

³¹ A szekularizáció kérdésében nem kívánok jelen tanulmányban állást foglalni. Jelen esetben a szekularizáció fogalmát a hagyományos történelmi egyházak (esetünkben a katolicizmus) társadalmi „népszerűségének” csökkenésére használom.

³² „A fejlett ipari társadalmakban egyre általánosabbá vált az »egyházon kívüli«, egyéni, »mágánzó«, »maga módján«, »barkácsolt« vallásosság, amelynek képviselője meríthet ugyan kultúrája – pontosabban minden, az ő számára hozzáférhető kultúra – vallási hagyományából, de vallásossága (hite és erkölce) tartalmát, kifejezési módját és mindennapi következményeit saját elképzelései szerint alakítja. A társadalmi (egyházi) kontroll tehát bizonyíthatóan gyengül. Ez azonban nem feltétlenül jár együtt a vallásosság visszaesésével, mert ez a folyamat a hívő meggyőződés személyesebbé válásának forrása is lehet. Itt tehát nem a vallás vagy a nem válás a kérdés, hanem a vallásosság típusa vagy stílusa, amelyen belül azután a világnézeti tudatosságnak még különböző fokozatai lehetségesek.” Tomka Miklós *A vallásszociológia új útjai*. <http://szochalo.hu/hireink/article/100442/3218/> utolsó letöltés dátuma 2008. július 1.

³³ Eliade 1999: 61–83.

nél, hogy klasszikus átmeneti rítussal van dolgunk, melyeknél jól érzékelhető egyrészt a profán hétköznapokból való kiszakadás, és ezzel együtt egy más lelki és idősíkra helyeződés, amikor az elkeseredett emberek körül egy rövid időre megszűnik a tér, az idő és a fizikai fáradtság. A hagyományos búcsújáráshoz hasonlóan „szent” helyhez közeledve jelen esetben is megszűnik ezen dimenziók kontinuitása, hiszen ez az a hely, amely kozmikus környezetéből egy meghatározott területet kiemel és minőségileg megváltoztat. Az a hely, mely biztosítja a kapcsolatot a szakrális szférával, ezen tör át a szentség, azaz egyfajta hierophánia kapcsolódik hozzá.³⁴

A temetés napján a rajongók elszántságára, fanatizmusára jellemző, hogy nem törődtek a szokatlan hideggel, kellemetlenségekkel. Akadtak olyanok, akik az ország távolabbi részeiből vagy az országhatáron túlról érkeztek s szálláshelyük nem lévén éjszaka egy áruházban melegedtek családostól, míg mások a szabad ég alatt éjszakáztak, vagy, ahogy a sajtóban is megjelent: „*Vasútállomáson éjszakáztak Zámbo Jimmy erdélyi rajongói.*”³⁵ Szerbiából jött 30 éves adatközlőnk a következőképpen fogalmazta meg ezzel kapcsolatos érzelmeit:

*„Ezt a napot mi erre szántuk! Az ő szövegeit, az ő dallamját, az ő négy és fél oktávját tiszteltük, becsültük és azt megcsináltuk, hogy eljöttünk tegnap valamikor, mit tudom én és holnapután, valamikor, nem tudom, mikor térünk haza. Jimmy egy legenda, egy király, király és a király meghalt, nincs itten. Szarok bele! Nem, nincs mit fiúk, lányok, nincs. Eddig 1000 km-t eljöttem, hogy két gyönyörű szép gyertyát, négyet, hatot, nyolcat, nem tudom, hányat, virágot, meg templom... Most kikísérjük. Azt mondták, valami nénike mondta, hogy valami négy és fél, öt kilométert. Hát, ha kell, tizenöt, százötven kilométert kikísérjük a legendát, megyünk most a templomba. Így mondták. Még egyszer eljöttünk máma, még egyszer el fogunk menni a templomhoz és utoljára kikísérjük és azután visszatérünk hazánkba.”*³⁶

Ugyanezt, azaz, hogy mennyire nincs fáradtságérzet, mennyire nem törődnek a rajongók a fizikai fájdalommal bizonyította egy középkorú hölgyrajongó is, aki arról szólt, hogy ő háromszor is megnézte a ravatalon a király koporsóját, pedig egy-egy bebocsátásra órákig is várnia kellett a hidegben. A zarándoklat célpontjához érve a rajongók tehát egy olyan „tisztá régióba” érkeztek, mely felülemelkedik a profán világon, a profán érzelmeken, így a fáradtságon, fájdalomon is.

A temetés napján tapasztalható zarándoklatok, mint korábban már említettük, a gyász, a kegyelet visszatükröződései. Az embereket a szeretett hozzátartozó elvesztése fölött érzett keserűség és részvét hozza ki az eseményre. Ezen a ponton érdemes megjegyeznünk, hogy a halott sztárt, akit ugyan nem ismertek sze-

³⁴ Eliade 1999: 20.

³⁵ *Blikk*, 2001. 01. 21

³⁶ 30 éves férfi, 2001. 01. 20. Csepeli temető.

mélyesen, közvetlen hozzátartozóként kezelték, alátámasztva ezzel a médiák hatását az emberi kapcsolatháló átalakulására, valamint a televízióval folytatott képletes, fantáziabeli kommunikáció nagyon is valóságos hatását. A tömegkommunikációval kapcsolatos kutatásokból jól tudjuk, hogy a televízió (kisebb mértékben a rádió) műsorával az ember képzeletbeli kommunikációba lép. A műsor úgy jelenik meg számára, mintha valódi interaktív szituáció lenne, valódi kommunikáció jönne létre, amihez fantáziája segíti hozzá.

„Beteszem a képét a családi fotóalbumba, vagy egy albumot készítek... sok újságom van, rengeteg van, nagyon régen gyűjtöm és hát például a Lady-³⁷t, azt külön-szedem, meg most a Jimmynek is csinálom egy ilyen kis mappaszerűséget, úgy, hogy csak az ő cikkei, képe, meg ilyesmi lennének benne... gyűjtöttem, mert most őt vettem előre, Jimmyt... nagyon kiemelem őket. A prospektusokat is megőrzöm, olvasgatom, hogy egy nagyszerű emberre és mondandójára emlékezzem.”³⁸

Eltűnik tehát a távolság s a sztár és rajongója közt valóságos érzelmi szál alakul ki – még ha ez csak egyoldalú kapcsolatot feltételez is. Megállapíthatjuk tehát, hogy létezik egyfajta paraszociális kapcsolat a rajongók részéről, melynek lényege, hogy a rajongó és a rajongásának tárgya közt létrejövő mindenféle kötelék a média, s nem pedig a hétköznapi kommunikáció keretei közt keletkezik.³⁹

Olyan adatközlővel is találkoztunk, aki a szobájának egyik sarkát rendez be az elhunyt énekes képeivel, posztereivel. A hagyományos népi építészetre jellemző szent sarokhoz hasonlóan ez a hely is a ház kultikus részévé válik. A szent sarok a ház szentélye, ahol a szentképek, szobrok, a Szentírás található, ahol csak tiszta cselekedeteket lehet végezni. Itt a szentképek szerepét átveszik a poszterek, a Szentírását pedig a kivágott újságcikkek, valamint a cd-lejátszó. Ez a profanizált változat sem csupán az emlékezés funkcióját tölti be, hanem az imádkozás színtere is. Ki kell ugyanis emelnünk, hogy a „szekuláris” zarándoklat résztvevői, maguk a sztár rajongói sok esetben vallásosak. A vallásként működő sztárkultusz tehát nem zárja ki a hagyományos vallásosságot, a kettő a rajongók személyében sok esetben megfér egymás mellett. Az ilyen, magukat vallásosnak tartó rajongók esetében láthatjuk legszembetűnőbben, hogy a sztárkultusz esetében előkerülnek a hagyományos vallások kelléktárába tartozó rítusok.

„Szükszavú vagyok, különben is szerbül már jobban tudnám kifejezni magamat, mert Jugoszláviából jöttünk... Elmondtam egy Miatyánkot és egy Üdvözlégyet, mert Magyarországon is a Miatyánk, meg Jugoszláviába is, meg Romániába is a Mi-

³⁷ Utalás Lady Dianára.

³⁸ 52 éves nő, 2001. 01. 20. Csepeli temető.

³⁹ Lásd Rojek 2001; Barbas 2001.

*atyánk, az Miatyánk, az Üdvözlégy, az Üdvözlégy, Mária. Elmondtam, nem tudom hány imát magamba...*⁴⁰

„Jimmy az idők végezetéig egyedi, különleges és tökéletes marad! Amióta meghallottam a halálhírért, nem térek magamhoz! Nem hiszem el, hogy itt hagyott minket... Állandóan hozzá fohászkodom, imádkozom reggel, délben, este... Otthon leülök a posztere előtt, meggyújtok egy gyertyát és imádkozom. Hozzá, érte... és tudom, hogy hallja, tudom... Mert nem lehet máshogy. Tudom, hogy Ő már fent van a mennyben és vár rám.”⁴¹

A „barkácsolt” vallásosság jelenségét mutatja az a rajongó által festett kép is, mely az énekest egyértelműen a kereszténységből származó vallásos attribútumokkal ruházza fel, illetve a rajongók által írt versek tömkelege, melyek közös vonása, hogy több, a kereszténységből vett elem megjelenik bennük (mennyország, angyalok, szentté vált énekes, angyali kórus, Jézus, Atyaisten, Sátán):

„Születésnapodon a mennybe érkezel
s az angyalok kórusa Neked énekel.
Belépsz a kapun a tündöklő fénybe,
Remélem, boldog leszel odafenn az égbe.
Az Úr vigyáz Rád,
Én őrizlek Téged.
Szívemben, lelkemben,
Amíg csak élek.” (Betty)

„Ma 6 éve végetért egy álom,
A boldogság, a fény eltűnt angyalszárnyon.
A legdrágább kincsért Isten érkezett
S Ő magával vitte a fényt, az életet.
Nem pótolja senki és semmi csodálatos lényét,
Míg az angyalokat dalolni tanítja, emeli a varázslatos mennyország fényét.”
(Zsuzsanna)

A jelenséggel kapcsolatban ki kell emelnünk még egy momentumot, mely a tágabb értelemben vett sztárkultusz sajátosságaival kapcsolatos. Nevezetesen arról van szó, hogy mint az előző adatközlő esetében is láthattuk, Zámbó Jimmy halálát több esetben is párhuzamba állítják a nyugati fogyasztói civilizáció mára már kanonizált sztárjaival. Ennek megnyilvánulása egyrészt, hogy Zámbó Jimmy neve mellett már az életében, 1992-ben megjelent a korona szimbóluma, mely a „pop királya” titulust jelképezi.

⁴⁰ 30 éves férfi, 2001. 01. 20. Csepeli temető.

⁴¹ 52 éves nő, 2001. 10. 31. Csepeli temető.

„Ő a mi királyunk volt, a magyarok királya. Más népeknek is vannak ilyenek, mint Elvis, de ő nekünk volt király, magyaroknak...”⁴²

A jelző használata nyilván marketing szempontú újítás, amivel egyrészt valójában Elvis Presleyre, másrészt Michael Jacksonra, harmadrészt Lady Dianára, a „szívek királynőjére” utalnak. Ennek kapcsán elkezdték alkalmazni Jimmyre a „szívek királya” titulust is.

Ismét visszatérhetnénk itt a média szerepére napjaink populáris kultúrájában, hiszen láthatjuk, hogy a média által sugárzott adások átkerültek a folklórbá, a közgondolkodásba s ott önálló életre keltek, így befolyásolják a közgondolkodást, viselkedést, cselekedeteket. A magyar rajongók az általuk csak a sajtóhírekből ismert nyugati celebritikre úgy tekintenek, mint civilizációs sarkkövekre, akikhez saját kultúrájukat – mely ebben a globalizált kultúrában a centrumhoz képest a befogadó periféria szerepét tölti be – saját sztárjaikat is formálják. Ezek a sztárok ilyen értelemben nem mások, mint napjaink hőstípusainak mintapéldái.

Zámbó Jimmy halála óta folyamatosan járnak sírjához rajongói, a síron mindig találunk friss virágot, rajzot, plüssállatokat. A sírt meglátogatók száma értelemszerűen ünnepek – a sztár névnapja, születésnapja, halálának évfordulója, húsvét, halottak napja, karácsony – alkalmával emelkedik meg. A sír a kollektív és egyéni emlékek találkozási pontjává válik, ahol az egymást nem ismerő rajongók spontán kommunikációba keverednek. A sztár ünnepein a megfogyatkozott közösség, mely szenved az elveszített ember hiányától, e hiányra reagálva összegyűlik. A közös gyász felszítja a kollektív érzéseket, ezek pedig az egyéneket arra ösztönzik, hogy egymás közelségét keressék. Emiatt indul meg köztük a spontán kommunikáció. Mivel a jelenség folyamatos, így a lehetséges kommunikációs tartalmak mindegyikét nem tudtuk felgyűjteni, róluk csak vázlatos sémát tudunk közölni. Ennek alapján a következő tematikus egységeket figyeltük meg:

1. Ráhangolódás a kommunikációra, közös emlékezés:

Rendszerint a fájó hiány felelegetése, az énekes nagyságának méltatása.

„Pótolhatatlan hangot veszítettünk el. A magyar nép nem tudja felfogni, hogy milyen tehetséges volt. Azóta figyelem az énekeseket és megfogalmazódik bennem, hogy »ez hang?« Hát hol van ez a hang hozzá képest? Utána bekapcsolom a magnót és egészen más. Jimynek olyan hangja volt, hogy lehetett volna belőle, ha nem popba, hanem operába kezd, egy... egy Pavarotti.” „Olyan istenadta hangja volt, mint senkinek! Még a Louis Armstrongnak se!”⁴³

⁴² 23 éves nő, 2001. 10. 31. Csepeli temető.

⁴³ 64 éves férfi, 2006. 01. 02. Csepeli temető.

Az egymást nem ismerő rajongók a kommunikációs folyamat kezdetén két dologban biztosak lehetnek: mindketten szeretik Zábó Jimmy zenéjét és mindkettőjüknek hiányzik.

2. A rejtélyek felemlegetése a halál kapcsán:

„Gyilkosság volt ez, nem öngyilkosság! Az alvilág keze van itt a dologban, mert nagy pénzek voltak ám itt benne!”⁴⁴ Vagy: „A nagyobbik fia keze lehet a dologban, az biztos! Az még most is ott ül a börtönben!”⁴⁵

Habár a rendőrségi közlemények kizárják az idegenkezűség lehetőségét is, a rajongótábor mindenáron fenn akarja tartani a rejtélyesség látszatát, hiszen egy hős nem halhat meg csak úgy egyszerűen. A hősök halála mögött mindig valamilyen árulás, cselszövés rejlik. Így volt ez a mondai hőskönnél és így van ez napjaink hőseinél is. Különösen igaz ez Zábó Jimmyre, akinek halála már-már groteszk körülmények között zajlott: „Egy ilyen nagy ember nem halhat meg ilyen buta módon.”

3. A halott sztárral kapcsolatos élmények:

„Koncertje után autogrammot kértem tőle és miután adott, kezét fogtunk. Hát, az olyan volt, mintha Isten fogta volna meg a kezem. Én őt egy istennek tartottam színté.”⁴⁶ „Akkor teszem fel a zenéjét, ha valamilyen problémánk van. Én akkor biztos, hogy beteszem vagy a kocsiba a kazettáját, vagy otthon meghallgatom, és az ember leül, megnyugszik, s utána abszolút megkönnyebbülés, szóval abszolút megnyugtató...”⁴⁷

A személyes találkozás a sztárral egyfajta megkülönböztetett státust eredményez a rajongótáboron belül. Ahogy az ereklyetiszteletnél már láthattuk, minden olyan tárgy és emlék felértékelődik, különleges presztízst nyer, mely közvetlen kapcsolatban volt az elhunyt sztárral. Csak ezek után jönnek a sorban a közvetett kapcsolatot megerősítő lelki kapcsolat pl. a zenehallgatáson keresztül.

4. Transzcendens kapcsolat a sztárral:

„Tudja, hányszor álmotam én már vele? Istenem, hányszor megjelent ő már nekem álmomban... És mindig, mindig olyan békés, nyugodt, szép álmom volt. Olyankor mindig olyan nyugodtan ébredtem.” „Nekem is megjelent már Zábó Jimmy, volt,

⁴⁴ 59 éves nő, 2002. 01. 02. Csepeli temető.

⁴⁵ 50 éves nő, 2002. 01. 02. Csepeli temető.

⁴⁶ 22 éves nő, 2001. 01. 20. Csepeli temető.

⁴⁷ 28 éves nő, 2001. 10. 31. Csepeli temető.

hogy egyszerűen csak megjelent és mintha ő mondta volna, hogy »Ne aggódj« vagy »Most ezt tedd, vagy azt tedd«. Rengetegszer volt már.⁴⁸

Jelen esetben nem másról van már szó, mint a keresztény jelenések modern, „szekularizálódott” változatáról. Az elhunyt sztár halála után megjelenik a kiválasztott rajongónak, üzen neki, kapcsolatban vannak egymással, még a halál után is.⁴⁹

Ide tartoznak azok a személyek is, akik számára e transzcendens kapcsolatot maga a hely jelenti:

„Hiszek a lélek halhatatlanságában és Jimmy halálának első percétől kapcsolatban voltam vele. Jimmy örökre velünk marad, mindig itt van velünk... Amikor csak tehetem, eljövök ide, pedig nem itt lakom a közelben, hanem Budaörsön, de meglátogatom őt, amikor csak tudom. Van, hogy hetente eljövök, mert itt valahogy mindig feltöltődöm és erőt merítek a hétköznapi harcokhoz. Valahogy úgy érzem, itt megkönnyebbülök és érzem a békét és szeretetet, ami itt száll rám. Jimmy itt van velem, érzem.”⁵⁰

„Gyönyörű ez a hely. Gyönyörű a síremlék. Hihetetlen, hogy már öt éve nincs köztünk Jimmy. Számomra ő örökké új és megunhatatlan marad. Mindennap meghallgatom valamelyik lemezét, erőt adnak a számai... Ő volt a mindenem, számomra ő szinte egy isten volt. Nagyon hiányzik, de itt újból velem van. Érzem a szeretetét, ami mindig is sugárzott belőle. Úgy érzem, itt mindig kapok tőle valamit. Egy kis szeretetet, egy kis erőt, bátorítást. Lélekben itt találkozunk és innen mindig feltöltődve indulok el.”⁵¹

Ők azok a rajongók, akik számára a temető a fogalom hagyományos értelmében véve búcsújáráshelyként funkcionál. Az ő zarándoklatuk célja már nem csupán az emlékezés, a kegyelet lerovása, illetve a „hit” nyilvános megvallása, hanem vallási indíttatás: a természetfölötti segítség elnyerése.

5. Öngyilkosság a sírnál:

Zámbó Jimmy halála után hamarosan követte őt néhány rajongója a túlvilágra,⁵² akik közül kiemelkedik az a férfi, aki az énekes sírjához ment el azért, hogy

⁴⁸ 44 éves nő, 2006. 10. 31. Csepeli temető.

⁴⁹ A társadalom transzcendenciára és csodára való igényét természetes módon a tömegmédiумok is igyekeznek kielégíteni. A magazinokban megjelennek a sztár halálával kapcsolatos ezoterikus és spiritisztika jellegű írások. Asztrológus szakértők elemzik horoszkópját, életútját, próbálják megfejteni tulajdonságait, élete fordulópontjait. Más helyütt spiritiszták háromlábú székkel idézik meg a halott énekes szellemét és faggatják a múlttól.

⁵⁰ 39 éves nő, 2007. 02. 01. Csepeli temető.

⁵¹ 41 éves nő, 2007. 01. 02. Csepeli temető.

⁵² *Mai Nap*, 200. 01. 24.

ott öngyilkosságot kövessen el. A rendőrség információja alapján a középkorú férfi a halál beállta előtt elmondta, hogy azért Jimmy síremlékénél akarta kioltani az életét, mert nagy rajongója volt az énekessel.⁵³

b) Zarándokok a szent helyen

Érdeemes a zarándokok belső motivációja mellett megvizsgálunk a gyász eszközkészletét is, azaz hogy mit visznek magukkal a temetésre, illetve később a sírhoz való zarándoklatok során. Megkockáztatom, hogy számunkra nem a szokásos eszköztár – mécsesek, gyertyák, virágok⁵⁴ – a fontosak, hiszen ezek a temetések, illetve temetői látogatások hagyományos kellékei közé tartoznak. Hasonlóan nem először találkozunk plüssállatok tömkelegével sem⁵⁵. Három dolgot érdemes külön megvizsgálunk. Egyrészt több esetben találkoztunk magyar zászlókkal, mely egy popénekes kapcsán nem nevezhető szokványosnak. A miértre a választ a határon túli magyar rajongóktól kaphatjuk meg, akik számára Jimmy nemcsak egy énekes volt, hanem a magyarság énekese és a magyar identitás megőrzésének egyik eszköze:

„Szerbiában, Romániában is vagyunk elnyomottak, vagyis magyarok, akik, akiknek volt egy fiú, aki a magyaroknak énekelt. Jimmy ugyanaz, Jimmy mindenkinek bebiújt a szíve háta mögé valahogy, még attól is valahogy 170 kilométerrel arrébb a háta mögé. Jimmy őszintén, szívből-lélekből énekelt nekünk, mindenkinek, az összes magyarságnak az egész világon, Ausztráliától Kanadáig, Ausztriától Zimbabwéig... Átkozott legyen minden fiú, aki valamit is mond ellene, átkozott legyen, mert ez a mi, hát nem tudom, magyar, magyar királyunk, fiunk, nem tudom, énekesünk.”⁵⁶

„Ő a mi királyunk volt, a magyarok királya. Más népeknek is vannak ilyenek, mint Elvis, de ő nekünk volt király, magyaroknak... A király, az király. Összeköti a népét a zenéjével, a szeretetével, és még mindig időszerű, amit énekelt. Szeressük egymást, mintha csak előre látta volna, mi lesz itt velünk, magyarokkal.”⁵⁷

Különösen fontos ez számunkra, hiszen köztudomású, hogy a trianoni békekötés (1920. 06. 04) óta az országhatárokon túlra került nagyszámú magyarság folyamatosan hátrányos diszkriminációnak volt és van kitéve. A magyar identitás megőrzésében élen járnak az írók, színészek, tudósok, ám napjaink tömegkultú-

⁵³ *Blikk*, 2006. 05. 04.

⁵⁴ A temetésre és a sírhoz leggyakrabban sárga rózsát vittek, mivel „úgy hallották”, hogy az volt a kedvenc virága.

⁵⁵ Lásd Bowman 2001.

⁵⁶ 30 éves férfi, 2001. 01. 20. Csepeli temető.

⁵⁷ 57 éves férfi, 2007. 01. 02. Csepeli temető.

rájában befolyásuk a szélesebb tömegekre már nem vetekedhet egy médiaszemélyiségével. Zámbó Jimmy zenéje révén minden határon túli magyar házba eljuthatott s magyarságánál fogva különös szerepet nyert az emberek szemében. Nem csupán egy sztár volt, hanem ő volt a szerencsétlen sorsú, szegény családból származó, mások által érvényesülni nem engedett magyar sztár, aki így egy személyben életpéldává is vált számukra.

A másik említésre érdemes jelenség, hogy sok rajongóval találkozhattunk a temetésen, akik az énekest ábrázoló posztert, képet vittek magukkal, nem egy esetben a kabátjukra tűzve. A 80-as évek hazai tinédzserdivatjának megfelelő viselkedés egyrészt anakronisztikusnak hat 20 év távlatából, másrészt első látásra a rengeteg poszter jelenléte a temetésen értelmetlennek tűnhet, hiszen nem kérhetnek már rá autogrammot. Az ilyen kulturális szignálok használata az identitás külső reprezentációját, a referenciacsoporthoz való tartozást jelölheti, bár az énekes rajongótáborához való tartozást talán a temetésen való részvétel is éppen eléggé kifejezi. Magyarázatot akkor kaphatunk, ha mindezt a vallásosság irányából közelítjük meg. Ebből a nézőpontból a poszterek hasonló funkciót töltenek be, mint a búcsújárók körmeneti zászlói. Egyrészt megjelenítik közösségük védőszentjét, amivel egyben kifejezik az iránta érzett vallásos tiszteletüket, valamint szimbolizálja a közösséghez való tartozásukat, ezáltal identitásukat is.

Végül ki kell emelnünk azokat a kegyeleti tárgyakat, melyek az énekes „király voltára” utalnak. Így a közeli boltokban, virágárosoknál drága pénzen lehetett kapni aranyozott miniatűr koronákat, valamint a sajtó is beszámolt arról a családról, akik 24 karátos arannyal bevont hatalmas koronát készítettek 16 darab türkizzel és rózsakövel kirakva, melyek Zámbó Jimmy horoszkópjának kövei.

Ez utóbbival érdemes szembeállítanunk egy másik jelenséget is, amit a temetéskor tapasztalhattunk és ami a fogyasztói civilizáció elutasítását, egyben a helyi szakrális mivoltát jelzi a rajongók szemében: a temetési menet útvonala mellett találkozhattunk olyan virágárosokkal, akik hasznot akartak húzni az eseményből, ám a gyászoló tömegeből többen rájuk támadtak és tettelegességgel fajuló összecsapás után elűzték a helyi szellemiségéhez szerintük méltatlan személyeket és cselekedeteket.⁵⁸ Látható, hogy ugyanazzal a jelenséggel van dolgunk, mint amit bármely más hagyományos vallásnál tapasztalhatunk, azaz a szent idő, a szent tér együtt jár meghatározott tilalmakkal, tabukkal. A rajongók tette párhuzamba állítható azzal a szentírási résszel, melyben Jézus megtisztítja a templomot a kereskedőktől.

⁵⁸ Ugyanezt mutatja, hogy egy középkorú rajongó hölgy azon kérdésére, hogy „Tudták, hogy húszmillióba került a temetés?”, a körötte állók hevesen reagáltak: „Nem szégyelli magát? Pénzről beszélni, amikor itten fekszik holtan a király!”

„Jézus bement (Isten) templomába és kiűzte azokat, akik a templomban adtak-vettek, a pénzváltók asztalait és a galambárusok padjait pedig fölforgatta. »Írva van, kiáltotta: Az én házam az imádság háza, ti pedig rablóbarlanggá tettétek.«⁵⁹

5. ÉRTELMEZÉS

Felmerülhet végezetül egy kérdés, mely magának a jelenségnek a mibenlétére vonatkozik. Azt láthattuk és kijelenthetjük, hogy a „szekuláris” zárandoklatok a hagyományos búcsújárás modern kori változatai. Annak mintájára jönnek létre, ám megváltozott körülmények között, megváltozott, de hasonló tartalommal és céllal. Nem világos azonban, hogy a jelenség a szekularizálódás folyamatában jött-e létre és a vallások térvesztésének újabb jeleként fogható fel, vagy pont a deszekularizációt mutatja?

A szekularizációról szóló nézetemet fentebb már kifejtettem, s abból kiderül, hogy a hagyományos vallások háttérbe szorulását, meggyengülését társadalmi szempontból kétségbe vonni nem lehet. Azt azonban, hogy ez a folyamat a vallások teljes elhalásához és egy deszakralizált társadalomhoz vezetne, nem gondolom. Eliade szavaival élve „a profán ember, akár akarja, akár nem, mindig őrizi magában a vallásos ember viselkedésének nyomait, csakhogy ezek a nyomok meg vannak fosztva vallási jelentésüktől. Akármit tesz is, örökös. Nem képes végérvényesen kioltani múltját, mert maga is e múlt terméke.”⁶⁰ Magunkban hordozzuk tehát a transzcendenciára való igényt, hiszen annak megléte az emberi létforma velejárója. Ez a transzcendencia azonban koronként és kultúránként eltérő formákat ölthet. A fogyasztói civilizáció korában a transzcendens szerepet számos személyre, jelenségre, vagy akár tárgyra húzzuk rá részben vagy egészben. Szakrális tulajdonságokkal vétezzük fel ennek megfelelően sztárjainkat (akik természetesen nem csak zenészek lehetnek), kultuszt építünk ki testi-lelki egészségünk köré, fetiszizáljuk autónkat, vagy posztmodern nacionalistaként valóságos vallást építünk ki nemzeti történelmünk köré (*civil religion*). A szekularizáció és a deszekularizáció tehát szorosan összekapcsolódnak. A szekularizálódó társadalomban minden esetben megjelenik a világ újravarázsolása, melynek következtében ismét megjelennek a szakrális értékek, megváltozott tartalommal, de változatlan funkcióval. Hasonlóan az emberi létforma velejárói az alapérzelmek is, melyektől nem tudunk szabadulni. Ha elveszítünk valakit – mint láthattuk, nem kell, hogy személyes ismerősről legyen szó – gyászt érzünk és a fájó hiányt szeretnénk megszüntetni az emlékhelyeihez tett zárandoklatokkal. Ilyen értelemben véve a „szekuláris” zárandoklatok nem nevezhetők sem a szekulari-

⁵⁹ Máté 21, 12–14.

⁶⁰ Eliade 1999: 194–199.

záció, sem a deszekularizáció jeleként. Azt azonban ki kell emelnünk, hogy a „szekuláris” zarándoklat a modern kor tömegkultúrájának és a szekularizációnak köszönheti létét. Korábban is voltak ugyanis olyan személyek, akiket sokan gyászoltak, de egyrészt a korábbi századokban az egyház morális, közgondolkodást formáló szerepe olyannyira erős volt, hogy ezek a folyamatok megmaradtak a hivatalos vallás keretei között, másrészt az ilyen halálesetek híre korántsem jutott el egyszerre olyan embertömegekhez, mint napjainkban a tömegművelésnek köszönhetően. A két tényező tehát együttesen okozza a „szekuláris” zarándoklatokat. Jól tudjuk, hogy a történelmi szemlélet nem ismeri a feltételes mód használatát, ám megkockáztathatjuk, hogy ha nem indult volna be a maga idejében a szekularizációs folyamat, a tömegművelés megjelenése azt mindenféleképpen maga után vonta volna.

IRODALOM

BARBAS, Samantha

2001 *Movie Crazy: Fans, Stars, and the Cult of Celebrity*. New York: Palgrave.

BARNA Gábor

2003 Ritualizálás és kompenzáció. In Zsigmond Győző (szerk.): *Napjaink folklórja. Folclorul azi*. 107–129. Bukarest.

BOWMAN, Marion

2001 The People's Princess: Vernacular Religion and Politics in the Mourning for Diana. In Gábor Barna (ed.): *Politics and Folk Religion*. 35-50. Budapest.

DÉGH Linda

1994 *American Folklore and the Mass Media*. Bloomington.

ECO, Umberto

2002 *Az új középkor*. Budapest.

ELIADE, Mircea

1999 *A szent és a profán. A vallás lényegéről*. Budapest: Európa Könyvkiadó.

FORGAS, Joseph Paul

2000 *A társas érintkezés pszichológiája*. Budapest: Kairosz.

HANKISS Elemér

2002 *Legenda Profana, avagy a világ újraravácsolása*. In Kapitány Ágnes – Kapitány Gábor (szerk.): *„Jelbeszéd az életünk” 2*. 96–123. Budapest.

HOBSBAWM, Eric

1985 Introduction: *Inventing Traditions*. In Hobsbawm, Eric – Ranger, Terence (eds.): *The Invention of Tradition*. 1–14. Cambridge.

KLANICZAY Gábor

2004 *Ellenkultúra a hetvenes-nyolcvanas években*. Budapest: Noran.

ROJEK, Chris

2001 *Celebrity*. London: Reaktion Books.

István Povedák

THE APOSTLE OF LOVE: SECULAR PILGRIMAGES
IN POSTSOCIALIST HUNGARY

My paper is about *Jimmy Zábó*, the singer who sharply divided public opinion in Hungary and elicited unbridled devotion from some, while bringing out flat rejection from others, and about the “secular” pilgrimages that have evolved around his memory. My objective is to prove through the *Zábó* cult that the cult of stars and celebrities functions today as a branch of modern popular religiousness. Its set of implements and forms of manifestation may originate from Christianity, which also spread among the non-Christian followers of popular culture under the influence of secularization processes. Apart from a discussion of the theoretical background, my paper is based upon two pillars. On the one hand, an analysis of the relevant electronic and printed media of yellow journalism as source material seemed essential, while on the other hand, I also carried out a personal collection of material at the grave of the singer on the day of his funeral and on the anniversaries of his death and on All Saints’ Day.

Secularization is known to push traditional religions into the background. This process, however, does not normally lead to a total extinction of religions or to a de-sacralized society. Human beings have an inherent need for transcendence, as its presence goes hand in hand with human existence. Nevertheless, this transcendence may take varying forms in different cultures and in different historical ages. In the age of consumer civilization, we tend to attach this transcendent function, partially or in full, to a number of personalities, phenomena, or even objects. Accordingly, we are prone to add sacral characteristic features to our stars and celebs (who, naturally, may be others than just musicians), we may build a cult around our bodily and mental health, fetishize our automobiles or, as a postmodern nationalist, establish a religion around our national history (civil religion).

Jávor Kata

A juttatások és viszonzások rendszerének változása a zombói családok nemzedékei között

Tanulmányunkban a dél-alföldi Zsombó családjainak „cselekvési repertoárját”¹, konkrétan a juttatások és viszonzások családon belüli rendszerét tekintjük röviden át. E vizsgálat során szeretnénk rámutatni a zombói életforma „nemzedéki tagoltságára”², valamint arra, hogy hogyan alakult az egyes generációk közötti viszony a *tsz-korszakban*, majd az annak felbomlásával járó *rendszerváltáskor*, illetve az *EU-csatlakozást* követő időszakban. Azok a rövidebb időperiódusok, amelyekre tagolva e korszakokon belül a témánkat érintő változásokat vizsgálni fogjuk, korántsem élesek, inkább csak munkahipotézisek.

A zombói generációk együttélése során alkalmazott stratégiákat a családon belüli nemzedéki tehervállalások, illetve a javakból való részesedés szempontjából fogjuk szemügyre venni. Külön hangsúlyt fektetünk arra, hogy milyen figyelmet kap a családban a fiatal nemzedék önállósodása, illetve gyarapodása, s ez mennyire függ össze a családi gazdaságban végzett munkájukkal. A szülői juttatásoknak mintegy „kicsúcsosodása”³ a fiataloknak való *házépítés* és a „*lakodalomtevés*”, ezért állítjuk ezeket vizsgálódásunk középpontjába. E két kiemelkedő juttatást azonban, ha csak vázlatosan is, de a fiatal generáció tágabban vett *életszínvonalának*, s ezzel szoros összefüggésben, *igényszintje alakulásának* egészében vesszük vizsgálóra, nem függetlenül a szülőgeneráció életnívójának alakulásától.

Látni fogjuk, hogy a zombói generációk között a juttatások, illetve vállalások kétoldalú, igen érzékeny, s szüntelenül változó rendszere működik. Ennek bemutatása mellett szeretnénk e rendszeren belül azokra a *súrlódási felületekre* is rámutatni, amelyek a fiatalok növekvő *önállósodási*, majd az ehhez társuló, egyre erőteljesebb „*önkifejezési*” *vágya* következtében a vizsgált időszakokban megfigyelhetők voltak.

E gyümölcs- és zöldségtermelő, egykori szakszövetkezeti faluban⁴ – a korábban „*utóparaszti*”, ma mezőgazdasági vállalkozó családokban –, a család nem-

¹ Gyáni 2007: 3.

² Gyáni 2007: 3.

³ Sárkány 2007: 208.

⁴ Ebben a szövetkezeti formában a családi gazdaságok eredeti földterületük mintegy 80%-át megtartva ún. „tagi gazdaságként”, lényegében tehát családi gazdaságként működtek tovább. Ezen felül jövedelmük 20 százalékának befizetése fejében a szakszövetkezet saját gépparkjával

csak a fiatal generáció felnevelésének és kibocsátásának terepe, de (nem ritkán még ma is), egyben gazdálkodási egység is. Ebben a tsz-típusban a gazdálkodás, a tsz megalakulása után is, lényegében családi gazdaságok keretében történt és történik. Így a közös munka számai ma is átszövik, és sok tekintetben meg is határozzák a zombói családok interperszonális kapcsolatait.

A MAGÁNGAZDÁLKODÓ ZSOMBÓN

A magángazdálkodó Zsombón az egyes nemzedékek nem különültek el egymástól sem életvitelük, sem igény szintjük tekintetében. A hangadó, idősebb generáció szabta meg az élet formáját és rendjét, s a fiatalabb nemzedékek ugyanezt kívánták reprodukálni.⁵ A mindenkori fiatalok érdekei alárendelődtek a családnak, a gazdaság érdekeinek, pontosabban gyakorlatilag egybeestek azzal. Egy apa a fiának még házas korában is „parancsolt”, s annak „kutya kötelessége volt”, hogy apja kérésére „mindent félredobjon”. A gazdák esetében a nagy család elengedhetetlen volt, hiszen gyermekeikkel dolgoztattak, akiknek iskolába menés előtt az állatokat is el kellett látniuk. Éppen ezért a gazdák szóhasználatában a „nagy” család az „erős” családdal volt szinonim kifejezés, míg a szegényebb családoknál ugyanez hátránynak számított.

A TSZ-KORSZAK

1. Az 1960-as évek: a család hatalmi struktúrájának kezdődő alakulása

A termelőszövetkezet megalakulását követő évtizedben kezdtek átrendeződni a nemzedékek közötti informális hatalmi egyensúlyok, főleg a fiatalabbaknak, mind a tsz-ben, mind a falun kívül kínálkozó új munkalehetőségei miatt, amelyek önálló jövedelemhez juttatták őket. Emellett azonban a családi gazdaságban is tovább dolgoztak, s ennek fejében a szülők kiházasították őket, „lakodalmat tettek” nekik. Fontos kihangsúlyoznunk, hogy e szakszövetkezeti faluban a családi gazdaság nem a háttájit jelentette, hanem egy teljesen működő gazdaságot, amely minden generáció számára alkalmas feladatokat kínált, sőt követelt meg. Különösen így volt ez, amikor a szomszédos, már korábban őszibarack termesztésére specializálódott Szatymaz példájára, az a néhány zombói gazda, aki az őszibarack telepítésével itt is megpróbálkozott, váratlan piaci sikereket ért

– a közösben lévő földterület művelése mellett – a tagi gazdaságok nagyobb gépi munkáit is elvégezte.

⁵ Sárkány 2007: 208.

el. Az 1960-as évekre Zsombón is szinte általánossá vált az őszibarackos telepítése. Ennek a kényes gyümölcsnek a termesztése pedig – különösen az érési időszakban –, sok kézimunkát, nagy családi összefogást igényelt. Nem mellékes „hozadékként”, e termény kiugrási lehetőséget kínált a kisebb gazdaságok számára is, ami egy nivellálódási folyamatot, a falun belüli életszintek bizonyos közeledését eredményezte.

2. Az 1970-es évek első fele: a családi gazdálkodás új szervezeti kerete

E fent említett időszakban a zsombói gazdálkodás új ágazattal, a paprika termesztésével bővült, amelynek az ültetés és betakarítás idején, tehát időszakonként megkívánt nagy munkaerőigénye sajátos, új kooperációs formát hívott életre e faluban. A termelés ugyanis túllépett a családi gazdaság keretein, s lényegében két, esetenként három-négy rokon-, illetve szomszéd család szülőgenerációjának összedolgozásával szerveződött meg, akik egymás állandósult munkapartnereivé váltak. Ennek értelmében a termelés nem kizárólag, sőt nem is elsősorban családi keretek között történt. „Mindig elvégeztük a nagyja munkát, amik olyan gyorsan kellettek. Május 16. és 30. között el kellett a paprikát ültetni, mentünk egymáshoz sorban. A tsz is haladt a korról, vett paprikaültető gépet, de mindenkinek egyszerre kellett volna.”

Emellett a rendszer mellett a fiatalok eljárhattak dolgozni, de a gyümölcsérés és más, halasztást nem tűrő munkák időszakában nélkülözhetetlen volt a segítségük. Esténként, szüleikkel együtt szedték, osztályozták és ládázták az őszibarackot a másnap hajnali piacra induláshoz. Szabadságukat is a családi gazdaság csúcsidezőkaira tartalékolták.

A családi gazdaságok szezonális jelleggel még az iskolás unokagenerációt is bevonták a nekik való munkákba, így például a hullott gyümölcs összeszedésébe. Nem volt ritka az olyan család sem, ahol ennél komolyabb munkáknál is felhasználták a nagyobb gyermekek segítségét, így például paprikaszedéskor a 9 éves kislány „egy sort vitt”, míg szülei kettőt.⁶ A gyermek Zsombón tehát nemcsak „presztízstárgy” volt – amire más vidékeken ebben az időszakban oly kiugró példákat láttunk –, hanem 8-9 éves koruk fölött esetenként fontos partnernek számított a családi munkamegosztásban.⁷

A fiatal generáció, munkája fejében, a is bőségesen részesült a családi bevételekből. Ennek az évtizednek a szülőgenerációja azonban már saját életszínvonalának megemelését is fontosnak tartotta. Ez a nagy többségében tanyán élő és dolgozó generáció az 1970–80-as években tömegesen építettett magának sátorterős házat a faluközpontban, ahol ebben az időszakban új utcák épültek ki. Ezek a

⁶ Jávor 1981: 91.

⁷ Jávor 1981: 91.

házak azonos típusú szerint épültek, lényegében egyformák voltak. Két nagy, egymásból nyíló parkettás utcai szobát, egy túlméretezett folyosót, egy ebből nyíló köves, télikertszerű helyiséget, s egy igen kisméretű fürdőszobát foglaltak magukban. Az utóbbi helyiségben lévő WC-t a kommunális hiányok miatt nem lehetett használni, így azt továbbra is az udvari budi váltotta ki. A „télikertből” nyílt még egy udvarra néző, ugyancsak köves, nem egészen tisztázott funkciójú helyiség. Ez később, a gyermekek kirepülésével, gyakran „a” szoba funkcióját vette át az utcai szobák helyett. Jelentőségét az adta, hogy a konyhából nyílt.

A ház legfontosabb helyisége a hátulról, az udvar felől megközelíthető, viszonylag kicsi konyha volt, amelyhez természetesen egy nagy kamra is tartozott. A konyhában zajlott a család élete, az itt lévő díványon pihent ebéd után a család, s itt fogadták az ekkor még sűrűn átjáró szomszédasszonyokat s más vendégeket. Itt volt a helye a rádióknak is, amely ha otthon voltak, szinte állandóan be volt kapcsolva. Valójában azonban ez egy néhány évvel, esetleg egy évtizeddel későbbi, „előrevetített” kép, mivel sok család a falubeli ház felépülte után, gyakran még az 1980-as évek első felében is a tanyán maradt, hisz ott volt a gazdaság, ott voltak az állatok is. Inkább csak a fiatalabb asszonyok, lányok jártak „be” biciklivel a „faluba” a nyári nagy melegek idején, hogy a tanyai lavórban végzett mosdás mellett időnként megfürödjenek a falubeli ház fürdőszobájában. E ház használatbavételének ritmusa és módja családonkénti eltérést mutatott, s nem volt ritka eset, hogy nem az a generáció költözött be ide, amelyik építtette, hanem elsőként megházasodott gyermekük.

A juttatások és viszonzások rendszere ebben a korszakban kiegyensúlyozottnak nevezhető, minden generáció adott és kapott. Még az unokageneráció is mintegy munkája jutalmaként kapta meg a hön áhított magnót vagy biciklit, s nem pusztán azért, mert a faluban a többi gyermeknek is volt.

3. Az 1970-es évek második fele: a fiatal generációk igény szintjének növekedése

Ebben az időszakban tovább szélesedtek a jövedelemszerzés egyéb, „nem mezőgazdasági módjai”, s ez a fiatal generációk számára az önállóvá válás még nagyobb lehetőségét hozta magával. Ezzel is összefüggött, hogy „a gyakorlat és az ideálok szintjén”⁸ egyaránt kezdett átalakulni a generációk viszonya. „Én elmegyek, anyuka, mert maguk mindig az eget nézik” – sűrítette bele megváltozott életszemléletét egyetlen mondatba egy zsombói fiatalasszony az 1970-es évek végén.

A hagyományos tsz-falvakhoz képest a fiatalok függetlenségének még nagyobb mértékét bizonyos mértékig éppen azok az anyagi előnyök fékeztek le,

⁸ Zsigmond 1978. Idézi Sárkány 2007: 208.

amelyek Zsombó szakszövetkezeti státusából fakadtak. Zsombón ugyanis hagyománya és lehetősége is volt a piac által nyújtott új és újabb lehetőségek rugalmas kihasználásának, ami az itteni kistermelők iparkodóbb részét számottevő jövedelemhez juttatta. Ez pedig a fiatalabb generációkra is vonzást gyakorolt. „Kalkulálnak az emberek, kialakul egy megérvés, mit érdemes. Elég hamar megtanulják.” (1975)

Az 1970-es évek második felétől-végétől kezdődően, a fiatalok bevételeinek két forrásból táplálkozó megemelkedése, valamint a közelről látott városias minták hatására *életfelfogásukban és fogyasztásukban egy új minta* kialakulását, *igényszintjük jelentős emelkedését* figyelhettük meg.⁹ Az egykori falusi fogyasztási minták átalakulásának folyamata egy országos tendencia része volt, Zsombón azonban, korai piacorientáltsága, valamint Szeged közelsége¹⁰ miatt ez erőteljesebben érvényesült, mint más, hagyományörzőbb vidékeken. Ebben a faluban már a két háború között felhagytak az önellátás több formájával, mint például a fonással-szövessel, hamarabb érződött a városias életmód- és fogyasztási minták hatása. Ez a hatás még az idősebb generációk „rugalmasabb” részének az életvitelét sem hagyta érintetlenül.

4. Az 1970-es évek vége: a juttatások egyirányúbbá válása

Ebben az időszakban Zsombón még nagyobb méreteket öltött a paprika- s a mellette lassan általánossá váló paradicsom termesztése, amely tovább növelte a családi bevételeket. Ezek az évek a konzervgyárakkal kötött szerződések, a szovjet piac nagy befogadókészsége kihasználásának az évei voltak. A paprika termesztésének fentebb említett termelési struktúrájában a szülőgeneráció kevésbé volt kiszolgáltatva gyermekei segítő hajlandóságának, a fiatal generáció pedig nagy függetlenséget élvezett, miközben a nekik való juttatások nemhogy csökkentek volna, de addig nem tapasztalt méretet öltöttek.

Megbomlott tehát a nemzedékek közötti juttatások korábban kialakult egyensúlya, egyre növekvő mértékben a fiatalabb generációk lettek annak kedvezményezettjei. Vizsgált időszakunkon belül ebben a periódusban volt Zsombón a *leginkább egyirányú a családi juttatások rendszere*¹¹, a javak és szolgáltatások azonos irányba, a szülői generációtól a fiatalok felé áramlottak. Ekkorra már elfogadott, sőt jogos igénynek számított a fiatal nemzedék számára épített nagy ház, akárcsak a nagy lagzi. Láttuk, hogy emellett ez az időszak a szülői nemze-

⁹ Sárkány 2007: 208.

¹⁰ 17 km a Szeged és Zsombó közötti távolság

¹¹ Ezt állapítja meg az észak-magyarországi Varsány vonatkozásában Sárkány is. Sárkány 2007: 210.

déktől való *függetlenedésük* tekintetében is egyfajta „csúcsnak” tekinthető. Mindez a „nemzedéki kontextus”¹² átalakulásával járt, illetve arról tanúskodott.

Fontos azonban megjegyeznünk, hogy a fiatalok anyagilag minél sikeresebb elindítása korántsem csak a fiatal nemzedékeknek való kedvezésről szólt, de legalább annyira a családok között fokozódó presztízsharcról is. Ez a terület vált ugyanis ebben az időszakban Zsombón a szülői generációk közötti versengés tárgyává.

Sajátos egybeesés tehát, hogy a fiatal generáció növekvő önállósodási vágya, és növekvő igényei mintegy szembetalálkoztak a szülőgeneráció új ambíciójával, amelynek megfelelően – a korábbi évtizedekhez képest lényegesen nagyobb jövedelmükből –, az eddigieknél hatékonyabban kívánták gyermekeik jövőjét anyagilag megalapozni. Az 1970-es évek második felétől a zsombói családokban a fiatalok igényei mindinkább előtérbe kerültek. Amelyik szülő megtehetette, az az itteni normának megfelelően fiának már annak iskolás korában megvásárolta majdani házhelyét. A „jó” helyen, a falu központi részében lévő telkek ára nem kis összeget tett ki. A lányos szülők ugyanakkor bútorra, kelengyére, lagzira gyűjtöttek, akár csak ma is. A leánygyermek bútorát, a hagyománynak eleget téve már „az iskola elhagyása”, tehát tizenöt éves kora körül meg is vásárolták. Néhány jobb módú szülő az esküvő közeledtével az építőanyag vásárlását is megkezdte.

A fiatal házások részéről a változás motorjai elsősorban az asszonyok voltak, ők sürgették önállóságukat, külön házba költözésüket. Az eddigi zsombói szokásnak megfelelően ugyanis a fiatal pár az esküvő után általában a fiú szüleinek házába költözött. A vizsgált korszak fiatalasszonyai azonban, anyósuk házához kerülvén, egyre nehezebben viselték az idősebb generáció, főleg anyósuk „igénytelenségét”, éppen saját generációjuk megemelkedett igény szintje miatt.

A *fő konfliktusterületeket* az időről, a pénzről, a higiéniáról és az önkímélésről való eltérő nézetek jelentették. Az 1970-es évek szülői generációjánál a spórolás mindent megelőző fontosságában. Zsombón például az volt a szokás, hogy összegyűjtötték a szennyest, és egy héten csak egyszer, az erre kijelölt szombati napon mostak. „Anyósom kiszabta azt, hogy egy héten egyszer mosunk.” A fiatalasszonyok azonban többször cseréltek fehérneműt, ruhát, mint szüleik generációja, s erre férjüket is rászorították. Emiatt ők hetente kétszer, ha kisgyermekük volt, akkor pedig szinte naponta mostak. Ez az idősebbek szemében a vízzel, a mosószerrel és a ruhával való „pazarlásnak” számított, mivel szerintük a gyakori mosástól „szétmegy” a ruha. De pazarlásnak számított az is, ha a fiatalok begyűjtöttak szobájuk olajkályhájába, mielőtt aludni mentek. A szülőgeneráció nem kis része az 1970-es években még egy helyiségben főzött és aludt, s a fűtést a főzések alkalmával begyűjtött sparhelt melege jelentette.¹³

¹² Gyáni 2007: 3.

¹³ Jávor 2002: 164.

Rossz szemmel nézték a fiatalok „lustálkodását” is, azt, ha azok vasárnap reggel hétig aludtak, „akkor már baj volt”.¹⁴ A pazarlás és „önkímélés” kívül sok súrlódást okozott „az idősebb nemzedéknek az új dolgoktól való idegenkedése is”. Amikor például egy fiatal pár paradicsom termesztésével próbált nagyobb jövedelemre szert tenni, „az após” nem engedte őket új ültetvényükhöz, „mindig talál valami fontosabb munkát. Előbb a kukoricát kell kapálni!” Végül tönkrement a paradicsom.¹⁵

Ebben az időszakban még akadtak olyan szülők is, akik csak pazarlást láttak a fiataloknak való új ház építésében is. „Minek építeni? Régen is, egy szobában két nemzedék is ellakott!” – érveltek. Az 1970-es évek végére azonban gyakorlatilag általánossá vált, hogy a fiatal pár házának építése az esküvő után szinte azonnal elkezdődött a lakodalomban összegyűlt pénzből, emellett a családbeli rokon férfiak igen jelentős fizikai segítségével, és természetesen folyamatos szülői támogatással. A jobb módú családból származó fiatalok háza 2-3 év, a szerényebb kistermelők gyermekeinek a háza pedig 8-10 év alatt épült föl. Általános gyakorlat volt, hogy a fiatalok beköltöztek a még csak félkész állapotban lévő házukba, s a szegényebbeknél a befejezetlenség bizonyos állapota a gyermekek megszületésével nemritkán mintegy rögzült is. Így is önállóan érezhették azonban magukat. El kell mondani azt is, hogy a sok „önerős” munkát felhasználó, hosszabb beköltözési időt igénylő, „többfokozatú” indulástípus volt az általánosabb a zombói fiatal házaspárok körében.¹⁶

Ebben az évtizedben kezdett jelentősen növekedni a másik szülői „juttatás”, a lagzi mérete is, ami a szülők oldaláról több kiadást, a fiatalok számára viszont egyre több ajándékot, vagyis bevételt jelentett.

A hagyományosan spórolós, földre kuporgató paraszti értékrendben a fiatalok háza, lagzija, egész fogyasztása azért is kerülhetett előtérbe az 1970-es években, mivel a szocializmus idejének agrárpolitikai intézkedései kockázatosná, sőt gyakorlatilag lehetetlenné tették a jövedelem gazdaságba való visszaforgatását. 1973-ban például a progresszív adó bevezetése komoly értékrendi válságot okozott Zsombón, a falubeli gazdák úgy élték ezt meg, hogy „az állam” azt büntette meg, aki szorgalmas volt. Ebben az évben sok gazda, nemritkán sírva tizedelte meg gyümölcsöseiket. A termelés szintjének behatárolását célzó intézkedéseknek megfelelően, ebben az időszakban Magyarországon egyáltalán nem lehetett mezőgazdasági kisgépeket vásárolni. Ez volt a saját maguk által eszkábált háztáji motoros jármű, a „csettegő” virágzásának az időszaka. Az így kialakult helyzet pedig a jövedelmek felélésének a tendenciáját erősítette meg, s lényegében a fiatal nemzedék rövidebb távú érdekeinek kedvezett.

¹⁴ Jávor 2002: 165.

¹⁵ Jávor 2002: 165.

¹⁶ Jávor 2002: 167.

5. Az 1980-as évek: növekvő juttatások – növekvő elvárások

Az 1980-as éveknek különösen a második felére már lehetett „maszekoknál” cseh háztáji kistraktort, de nagy méretű használt orosz traktort is vásárolni, amelyek az itteni családi gazdaságokban sok kézimunkát váltottak ki. Géppel végezték ezután például az eddig igen sok kézimunkát igénylő paprikapalánta-ültetést. Ugyanakkor, éppen a mezőgazdasági gépek megjelenésének köszönhetően, a zombói gazdálkodás még intenzívebbé vált. A korábban összedolgozó rokon-, illetve szomszéd családok már nem tudtak egymásnak segíteni, nem voltak már „üres” idők, így fölbomlottak az eddig jól működő, családok közötti gazdasági kapcsolatok. Ezzel a szülői elvárások tekintetében új helyzet állt elő, ismét jobban rászorultak a fiatalok segítségére, s mindent elkövettek, hogy a gazdasághoz kössék őket. Ezt szolgálta az is, hogy igyekeztek igényeiket mind jobban teljesíteni, ami mindenekelőtt a fiataloknak épülő házat és nagy, reprezentatív lagzit jelentett.

Ebben az évtizedben a *fiatal generációk igény szintje további növekedésének* lehettünk tanúi. Ez elsősorban a *méreteket* érintette, a minőség mint igény ekkor még nem igazán jelent meg. Ez az évtized fogyasztási csúcsideszakának is tekinthető, ekkor nőtt meg a lagzik mérete az eddigi 80–100 főről egészen 250–300, sőt ritka esetben 350 vendéget befogadó lagzira. A sátorban, később a kultúrházban rendezett „giga” lagzik menüje nagyjából azonos maradt, inkább csak a bőség, a méretek tekintetében lett látványosabb. Továbbra is a tyúkhúsleves és az udvaron, üstben készített birkapörkölt jelentették a fő fogásokat, utóbbit egy hozzáértő férfi családtag készítette. Ezt a kínálatot dúsította föl a vendégek által hozott házi sütemény, majd torta, valamint a korábban általános „saját bor” mellett, majd helyett, az ebben az időszakban általánossá váló sör, vizsgált korszakunk végére pedig az italok egyre nagyobb választéka.

A nagy lagzik mellett ez az évtized volt a fiataloknak épített emeletes házak elterjedésének az időszaka is, amelyek az eddigi sátoztetős házak divatját váltották fel. Ahogyan a lagzi, úgy az új házak tekintetében sem a minőségi szempontok voltak az elsődlegesek, hanem a *méretek*. Többnyire olcsó, „akciós” anyagokból, rokoni összességével minél gyorsabban felhúzott házakról volt szó. A méret mellett ugyanis a *gyorsaság* volt az itt folyó versengés másik kiemelt követelménye, számon tartották, hogy kinek a háza mennyi idővel az esküvő után épült fel. A takarékoságnak tradicionálisan oly fontos normája által behatárolt paraszti mentalitás gyökeres átalakulását, a *versengő fogyasztás* eluralkodását tapasztalhattuk meg ebben az évtizedben.

Az *önállósodás* mellett ez az évtized a fiatalabb generációk családon belül növekvő *önérvényesítésének* a korszaka is, pontosabban annak inkább a kezdete. Vizsgált időszakunk elején, az 1970-es években, a szülői segítség természetesen hozta magával beleszólásukat a fiatalok életvitelének kialakításába. Az 1980-as

évek elejétől azonban egyre erősödik az a tendencia, amelynek során a fiatalok igény szintje nemcsak emelkedik, de döntően el is fordul a szülői előképtől, és ezt sok tekintetben érvényre is tud jutni.

Az eladó lányok bútorát például, az ő kérésükre, már nem évekkorábban, hanem közvetlenül az esküvő előtt, a menyasszony ízlésének messzemenő figyelembevételével választotta ki anya és lánya. Az évtized végére pedig a szülőgeneráció már teljesen kizárult ebből a döntésből, s nem maradt sok lehetősége arra, hogy a fiatalok életberendezésében saját ízlését is érvényesítse. Édesanyja helyett a menyasszony immár jövőendő férjét vonta bele a vásárlásba, maguk választották ki majdani életterük berendezési tárgyait, ami e faluban merőben új jelenségnek volt tekinthető.

A házépítés körül megfigyelhetőek voltak bizonyos szülői húzódozások, „lavírozási technikák” is, amelyek mögött azonban az állt, hogy magukhoz akarták kötni a fiatalok munkaerejét, de legalább késleltetni elszakadásukat. Akadt például olyan szülő, aki nem adta ki a kezéből a fiatalok új házára gyűlő pénzt, azok pedig nem merték elkérni azt, nehogy ezzel veszélyeztessék a szülők jóindulatát, s ezzel valami módon megrövidüljenek. Így nem tudták elkezdni az építkezést. „Úgy szeretnék volna, hogy ők adják majd oda a pénzt, ha összejön a házra való. Ha ők úgy döntenek, hogy mi önállóvá mehetünk.”¹⁷

Fontos megjegyeznünk azt is, hogy Zsombón a szülői generáció nem saját életszínvonalának „befagyasztása” árán támogatta a fiatalok mielőbbi önállósodását, mint például a már említett palóc faluban, Varsányban. Ebben az évtizedben már nemcsak a fiatalok, de a középgeneráció életszintje is fokozatosan emelkedett vizsgált falunkban, ha nem is ugyanabban a mértékben, mint gyermekeiké. A szülőgeneráció is korszerűsítette saját házat, az addig általános olajkályha helyett például az 1980-as években vezették be a gázfűtést, újították fel a fürdőszobát, emellett IBUSZ-utakon vettek részt, s átjártak a közeli Jugoszláviába „olcsó” arany ékszereket vásárolni. Az egyre inkább terjedő „termékbemutatók”, például a Zepter cég edényeit népszerűsítők, kifejezetten a női középgenerációt célozták meg. Nem volt tehát drámai különbség a két nemzedék életnívója között.

Lényeges életszintkülönbség csak a tanyán élő nagy-, illetve dédszülők generációjához képest volt tapasztalható, akik továbbra is a paraszti „alulfogyasztás”, spórolás normái szerint éltek, és ehhez járult, hogy sok tanyához ekkor még a villany sem volt elvezetve.¹⁸

¹⁷ Jávor 2002: 165.

¹⁸ Ezt azért volt fontos megemlítenünk, mert egy általunk vizsgált hagyományörzőbb faluban a fiatalok életszint-emelkedését a szülők, különösen több gyermek esetén, a saját életnívójuk feladása árán tudták elérni. Ez pedig azzal a következménnyel fenyegetett, hogy a fiatalok hovatovább épp szüleik földes, illetve saját komfortos házuk közötti különbsége miatt idegenedjenek el az őket kibocsátó generációtól. Jávor 1984: 5.

A RENDSZERVÁLTÁS

Az 1990-es évek: növekvő generációs feszültségek

A rendszerváltás, ha nem is snittszerűen, de véget vetett ennek az „aranykornak”. Nagyon sok idősebb és fiatalabb zombói férfi és nő külső munkahelye szűnt meg az ekkor zajló privatizáció következtében. A „nem mezőgazdasági jellegű jövedelemszerzési formák szűkülése” a meglévő lehetőségek jobb kiaknázására ösztönöztek, s a fiatal, „zöld gyepet ápoló” generáció növekvő érdeklődést mutatott a gazdaság hasznosításában rejlő lehetőségek iránt. Ez ismét az egyes generációk fokozódó együttműködéséhez vezetett.¹⁹ Ez a megállapítás, amely egy Nógrád megyei faluról szól, még fokozottabban volt érvényes Zsombóra, ahol a nemzedéki együttműködés, az itteni gazdálkodás intenzív jellege miatt egy kölcsönös, erőteljes és dinamikus egymásrautaltságot jelentett. Akkor is így volt ez, ha az 1990-es években a komolyabb családi vállalkozások már nem boldogultak külső munkaerő, jelen esetben erdélyi napszámosok, „feketemunkások” nélkül. Ők nem tudták azonban kiváltani a család fiatalabb generációinak a birtokában lévő összetettebb, „minőségibb” munkakultúrát. A családi összefogás, konkrétan a fiatalok segítsége ismét felértékelődött, s ezzel a generációk közötti viszony kiegyensúlyozottabbá vált.

A megszűnt városi munkahelyekről a faluba visszatért zombói férfiak tökére erősebb része szülei működő gazdaságába bekapcsolódva, ismét megpróbálkozott a gazdálkodással, igénybe véve a kárpótlási jegyekért kapott földet, valamint a gazdaság gépesítésére nyerhető agrártámogatást. Az egyre kedvezőtlenebb piaci feltételek miatt ugyanakkor igen nagy lett a kihulló, pontosabban, a csak vegetálni tudó kistermelők száma. Az újonnan adódó agrártámogatási lehetőségeket a gazdálkodó családoknak csak mintegy harmada tudta többé-kevésbé előnyösen kihasználni. A korábbi évtizedeknek a tsz-szervezéssel kezdődő fokozatos nivellálódása helyébe újra egy mind jobban erősödő társadalmi polarizáció lépett.

Azok a családi gazdaságok tudtak talpon maradni, amelyeket az új piaci helyzet már eleve jobb helyzetben talált, amelyek, ahogy Zsombón mondják, már korábban is „megelőzhetőbbek” voltak. Ez nem és egyre kevésbé jelentette pusztán a gazdálkodás alá vont föld méretét. A minél nagyobb földterület birtoklása még az 1980-as években is előnyt jelentett, de ebben az évtizedben már legfeljebb a gyümölcsös betelepített föld az, ami előnyhöz juttatta az induló generációt. Van olyan falubeli apa, aki mindhárom gyermekének betelepített gyümölcsösöt adott hozományként, s ezért a faluban sokan irigyelték őket. „Így

¹⁹ Sárkány 2007: 209.

könnyű!” – mondták. A földnek az önértéke egyre csökkent, a 2000-es években pedig a fiatalok már el sem fogadták azt, tele van a falu megmunkálatlan területekkel. A földterület nagysága helyett most a szülői gazdaság egészének az állapota lett az, ami számított, a földek minősége, közelsége, betelepítettségének mértéke, öntözöttségének megoldottsága, és nem utolsósorban gépesítettségének foka. A fennmaradáshoz immár két gazdaság „összetolására” volt szükséges, az egy generációs családi mezőgazdasági vállalkozás már nem volt életképes. A szülők valamelyik házas gyermekükkel összefogva álltak neki a gazdálkodásnak s így a két generáció ismét kölcsönösen, és az előző évtizedekhez képest lényegesen jobban egymásra volt utalva. Az 1990-es évtized fiatal nemzedékének eszköztárából azonban már hiányzott az alkalmazkodásnak, korábban igen fontos, és ezért erősen beléjük „szocializált” magatartási normája. Hozzászoktak ahhoz, hogy az önállóság s az ezt elősegítő javak „járnak” nekik, s cserébe a szülőgeneráció nem sok viszonzást várt el tőlük. A kialakuló új helyzet kényszerűen termelte újra a nemzedéki konfliktusokat. Ritkább esetben két testvéri család fogott össze egymással a fennmaradás kényszerétől hajtva.

Mivel az egygenerációs családi mezőgazdasági vállalkozás már nem volt életképes, a szülők valamelyik házas gyermekükkel összefogva álltak neki a gazdálkodásnak. A két együtt dolgozó nemzedék esetében kapcsolatuk jellege más lett, mint korábban valaha is volt. Az egyes generációknak ugyanis ezúttal nem pusztán munkaerejüket, hanem különböző adottságaikat, ismereteket is egyesíteniük kellett, mivel a gazdálkodás egyre összetettebb képességeket kívánt a családi gazdaságoktól. S a tudástőke már egyre kevésbé volt a szülőgeneráció szinte kizárólagos monopóliuma. A kifejezett mezőgazdasági munka mellett ugyanis egy családi vállalkozónak egyre több információs és kapcsolati tőkére, szakismeretre is szüksége volt. A fiatalokra hárult az egyre több mindent jelentő ügyintézés, ők utaztak be gyakorta ezért s a legkülönbözőbb anyagok beszerzése miatt Szegedre, ők figyelték a pályázati lehetőségeket. Ők ösztönözték az idősebb generációt az új technológiák bevezetésére s az ehhez szükséges gépek beszerzésére. Folyamatos újítás nélkül már nem lehetett talpon maradni, de ennek fontosságát a szülőgeneráció általában nehezen, csak egy idő elteltével látta be. Náluk ennek a szempontnak az érvényesülését a takarékoság reflexe fékezte, s pénz kiadása helyett mindent többletmunkával akartak kiváltani. A fiatalok mintegy magukkal húzták a velük dolgozó szülőgenerációt.

A szülői generáció ugyanakkor jobban bírta és bírja a gazdálkodással járó monotonitást, a folyamatos megterhelést, és nagyobb az alkalmazkodóképessége is. Nem lehet lebecsülni azt a kapcsolati tőkét sem, amit „jó emberek”, de főleg régi piaci kereskedők révén ők hoztak be a családi vállalkozásba. Ma „anélkül nem is érdemes a piacra elindulni” – vallják az idősebbek. A kereskedők ugyanis nem annyira az árut nézik, hanem az eladó személyét. „Aki tudja, milyen *a mi*

barackunk. Maga a *személy a fontos, a garancia.*” Zsombón a fiatalok általában szüleik 60 éves kora körül veszik át a piacozást. A két nemzedék eleinte együtt jár a pesti nagybani piacra, ahol az apa bemutatja felnőtt gyermekeit a „kereskedőinek”, majd egy idő után azok már nélküle mennek. „Miért nem az apátok hozta?”²⁰ – kérdezik még egy ideig a régi kereskedők. Azt mondhatjuk, hogy a szülők részéről a gazdasági tudás átörökítésének helyébe – annak elévülése miatt –, fontosságát tekintve kapcsolataik átadása lépett.

A szülői generáció nőtagjának legfontosabb feladata az egész együtt dolgozó családnak való főzés volt, amit gyakran este vagy hajnalban végzett el, a gazdasági munka mellett. De nem térhetett ki a többi, nem velük dolgozó gyermekétől származó unokákra vigyázás, akárcsak az egyéb, gyermekeinek járó szokásos segítségformák elől sem. Többi gyermeke ugyanis nem rövidülhetett meg e tekintetben a velük együtt dolgozó gyermekük rovására. A két nemzedék képességei, adottságai az esetek többségében jól egészíti ki egymást, általában egyensúly van közöttük az ösztönző, illetve a fékező hatás tekintetében.

Ami az 1990-es évek *életnívóját* illeti, a nehezedő életkörülmények ellenére ebben az évtizedben is erős volt a törekvés a korábban elért szint megtartására. Ez a törekvés a fiatal mellett a középkorosztályra is érvényes maradt. Az igények ebben az évtizedben nem annyira növekedtek, mint inkább *megváltoztak*.

Az 1980-as évek nagy fogyasztási „boom”-jában ugyanis a fiatalok célja lényegében továbbra is szüleik életének rekonstruálása volt, csak egy tágasabb, reprezentatívabb szinten. Az 1990-es években azonban – a tehetősebbeknél már az 1980-as évek második felétől kezdődően – egyre nagyobb hangsúly került a fogyasztás *minőségi* oldalára. Ebben a folyamatban fontos tényező volt a Szeged–Zsombó buszjárat mind sűrűbbé válása is. A korszakunk kezdetét jellemző napi egy-két járat helyett komolyabb változás e téren 1982–83 körül, majd 1993-ban történt, s ez is a városi minták felerősödésének kedvezett. Ezt a tendenciát erősítette a Szeged határában, 1996-ban megnyílt Metro, majd az 1999-ben létesített Cora áruházak újfajta és szinte „házhoz hozott” kínálata is. Immár nemcsak az autótulajdonosok és a fiatalok számára jött közel a város. Ez a tény is hozzájárult az egyes nemzedékek közötti életstílus további közeledéséhez. A lagziba például a középgeneráció nagy része ekkortól már nem otthon nevelt, hanem „metrós” csirkét vitt ajándékba.

A „*minőség forradalmának*” is nevezhetjük ezt az 1980-as évek második felétől megindult, majd tovább erősödő folyamatot. Az újonnan épülő házakkal kapcsolatos gondolkodásban is tükröződtek a megváltozott igények. Visszaszorult a méretek imponálása, s helyette a minőség került előtérbe. „Emeletes ház? Isten mentsen!” – volt az ekkori fiatal generáció véleménye. Kisebb, praktikusabb,

²⁰ Jávor 2007: 44.

ugyanakkor a falak, a nyílászárók szigetelésére, a fűtés gazdaságosságára ügyelő, lehetőleg jó anyagokból készült, földszintes ház építésére törekedtek e korszak életkezdő fiataljai. Az építkezés gyorsasága sem volt már olyan fontos szempont. Szüleik generációjával ellentétben, ők többségükben nem vettek leértékelt, másodosztályú építési anyagot, hanem megvárták, amíg a jó minőségű építőanyag akciós lett. Mindezt a saját kárán tanuló, rosszul szigetelt házakban lakó, nagy fűtési számlákat fizető vagy fagyoskodó szülői generáció is helyeselte, támogatta.

Minőségi megfontolások tükröződtek a lakás használatára vonatkozó, a szülői generációtól eltérő új igények, a megváltozott „Wohnverhalten”, „Wohngewohnheiten”²¹ terén is. Általánossá vált az *étkezőkonyha, s a hozzá kapcsolódó nappali* egyben reprezentációs térnek is számított, itt fogadták a vendéget. Szokatlanul új mentalitás jele volt ez Zsombón, mivel ez lényegében a korábbi konyha, illetve a „tiszta szoba” funkciójának összevonását jelentette.

Nem ritkán, a fiatalabb nemzedéknek éppen szülei ellenében erősödött meg saját házáról való elképzelése, azok példája működött negatív hajtóerőként. „Nekem nagy ebédlőm lesz. Anyámhoz, ha vendég jön, mindjárt, irány a konyha! Az ebédlő meg, ha az ember szépen berendezi, akkor nem mindjárt abba esik bele, aki jön, hogy én ott kotyvasztok, vagy a mosatlan edény halomra van.” A fent idézett, szegényebb családból származó fiatalasszony még az 1990-es években is egy „félutas” állapotot képviselt, amelynek megfelelően konyháját továbbra is fal választotta el a nappaltól – s ezzel egyben az illetéktelen tekintetektől is –, de a falon már „átadó” ablak volt. Az 1990-es években épülő házakban azonban már általános követelmény volt a konyha és nappali egymásba nyitása, illetve étkezőpulttal való szimbolikus elválasztása. Az új házak konyharésze a szagelszívónak, valamint a mosogatógépnek a helye már eleve be volt és van tervezve. Az előbbi elősegíti e tér kétfunkciós használatát, a mosogatógép pedig a mosatlan edény látványának, az idősebb női generációk életét megnehezítő rémét küszöböli ki. „Ez még nagyobb áldás, mint az automata mosógép!” – vélekednek még a középkorú asszonyok is.

A minőség jegyében megnőtt az új házakban a *fürdőszoba* fontossága is, amely tágas és reprezentatív helyiség lett. Hol vagyunk már a szülők sátortetős házának apró, sötét fürdőszobájától, ahol a fogason munkaruhák lógtak, és mindent elöntött az egész héten gyűlő szennyes ruha. Ebben az új, „szinkondicionált”, „minőségi” térben már nemcsak tisztálkodás folyt, mint a szülői generáció gyakorlatában, de a fiatalabb generációk esetében új higiéniai szokásaiknak megfelelően, inkább már a test ápolásáról beszélhetünk. A tehetősebbek a mosógépet s vele a szennyesárolást is kitelepítik innét a kazánházba, hogy ez se zavarja az ettől a helyiségtől elvárt magas esztétikai követelményt.

²¹ Mayer 1995: 10, 12.

A fiatalok és szüleik generációja közötti különbség ebben az évtizedben nem annyira az életnívó, mint inkább az életstílus, az ízlés tekintetében kezdett megnyilvánulni.

A lagzi mérete is egyre csökkent ebben az évtizedben, igaz, csak részben anyagi okok miatt, másrészt a kapcsolatokban, a rokonság értelmezésében beállt változások s a családok egyre kisebb terjedelme miatt. Megnőtt ugyanakkor mind az ételsor, mind az italok választéka. Emellett ide is betört a szórakoztató iparág, s egyre több a zombói lagziban az eddig ismeretlen szórakoztató elem. Egyik legújabb közülük a romantikus „gyertyafénykeringő”, amelynek stílusa merőben idegen az idősebb nemzedékek mulatásról való elképzelésétől. De versengés tárgya lett a terem díszítettsége, igen fontos a szalvéták, virágdíszek, léggömbök színkompozíciója. A szülőgeneráció számára mindez költségnövelő tényező.

Az a terjedő gyakorlat, hogy a lagziba a vendégek ajándék helyett egyre inkább pénzt hoznak, a fiatalok önállósodási vágyának kedvez, de mindez nem váltja ki a szülői segítséget. Utóbbi fejében pedig a zombói szülőgeneráció a felnőtt gyermekeik feletti kontrollt és a viszonzás kényszerének érzését kívánja megteremteni a falu reciprocitásra épülő normájának megfelelően, tegyük hozzá, korántsem minden szülő s korántsem azonos mértékben. Az egyes generációk közötti viszonyban új vonás a fiatalok kifejezett törekvése a szülői juttatások felszólolása tekintetében, de az is, hogy az ennek eddig, mindkét fél számára természetes velejáróját, a szülői beleszólást, egyre kényszerűbben fogadják el. A szülőgenerációt ugyanakkor a munkaerőhiány szorítja, így ez a helyzet az 1990-es évekre az egyes nemzedékek között komoly feszültségek forrásává válik.

Az 1990-es évek fiatal generációja lényegében azt nem akarja elfogadni, hogy a szülőnemzedék a házépítésben való segítségét *hatalmi eszközként* használja velük szemben. Paradox helyzet, hogy a fiatalok önállósága megteremtésének az ára épp a szülőtől való hosszú távú függés vállalása lenne.

Védekezésként egyrészt egyfajta *immunitást* fejlesztettek ki magukban a szülői elvárásokkal szemben, másrészt különböző *elterelő technikák*, sőt a *nyílt lázadás* is megjelent a körükben. Ilyen például a szülői segítség visszautasítása, pontosabban annak látszólagos el nem fogadása. Így például egy igen nagy barackossal rendelkező, jómódú zombói szülőpár először csak az építőanyagot vette meg felnőtt lánya számára, majd még az esküvő előtt, a házat is fel akarták építeni. Lányuk azonban nem fogadta el ezt a szülői áldozatot. „Nem akartam, hogy egész életemben azt kelljen hallgatni, hogy mire mentetek volna, hogyha én annak idején föl nem építem a házatokat!” Amikor aztán a lagzi után már „saját” pénzüik is volt, akkor a fiatalasszony, kissé következtelenül, ámde „elfogadta” szülei segítségének minden felajánlott formáját.

Egy másik esetben a szülők kész tények, pontosabban „kész háznak a fiatalok elé állításával” kívánták magukhoz kötni egyetlen fiukat és ekkor még nem léte-

ző menyüket. Fel is építettek „számukra” egy emeletes házat, a saját házuk közelében és saját ízlésük szerint. A más faluból idekerülő fiatalasszony azonban nem volt hajlandó beköltözni a tálcán felkínált házba, mert az nem felelt meg az ő minőségi elképzeléseinek, de annak kódolt üzenetét sem kívánta elfogadni. Mint ugyancsak egyetlen gyermek, szülei hathatós támogatását használta fel arra, hogy saját, modernebb igényei szerinti földszintes, étkezőkonyhás házat építtessen, és pedig nem férje szülei házához közelében, hanem egy új „osztáson”, ahol korosztályukbéli fiatal házaspárok között laknak. Férje nem minden ellenkezés nélkül követte feleségét ezen az úton. Az eltelt, mintegy tizenöt év óta üresen álló ház intő jelként magasodik a felnőtt generáció számára, azt tanúsítva, hogy nem lehet figyelmen kívül hagyni a fiatal nemzedék elképzeléseit.

A juttatások-viszonzások rendszerének felborulását, s egyben az érvényes, új normák kialakulatlanóságát tanúsítja egy másik, ennél tragikusabb falubeli „házmemento”. Ebben az esetben, a már háromgyermekes fiatal család asszony tagja volt az, aki nagyon szorgalmazta kétszintes modern házuk mielőbbi felépülését. Férje magáévá tette felesége vágyát, s tehetős szülei támogatásával el is készült a „rózsaszín” ház. Addigra azonban a fiatal férj beleroppant abba a kettős szorításba, amelyet egyrészt a szülei részéről való komoly és rendszeres segítség elvárása, másrésztől felesége emiatti állandó elégedetlenkedése jelentett, s öngyilkosságba menekült.

AZ EU-CSATLAKOZÁS UTÁN

Az EU-csatlakozással a zombói gazdaságok nehéz, legtöbbször egyenesen válságos helyzetbe kerültek. A piacot szinte elárasztotta az EU-tagországozból érkező, gyakran mutatósabb és olcsóbb áru. Megszűnt Zsombónak eddigi pozicionális előnye, hogy déli fekvése miatt itt korábbi a gyümölcsök érési ideje. Márpedig a helybeli termelők számára éppen a primőr áru a legkifizetődőbb, s az az egy-két hét eddig komoly előnyt jelentett mind az eper, mind az őszibarack tekintetében. Most, amikor a zombói, egyébként fóliasátras eper a piacra kerül, már a spanyol, görög és más délibb országokból érkezett eper leveri az ő áraikat. Így gyakran csak dömpingáron tudják eladni primőr, vagyis nagy ráfordítással termesztett gyümölcsöket. S ugyanez a helyzet minden más termékükkel is.

Az EU-csatlakozás után elengedhetlenné vált az itteni mezőgazdasági vállalkozások számára a hűtőház építése, ami valamennyit segít a kedvezőtlen piaci hatások kivédésében. A 2000-es évek a hűtőház építésének kényszerét hozták Zsombón. Amelyik gazdaság nem tudja kitermelni az ehhez szükséges pénzt, az termékei számára mások, nagyobb kapacitású hűtőházában kell, hogy helyet béreljen. De ez sem olcsó mulatság, s hosszabb távon nem jelent megoldást.

Nehezíti a helyzetet, hogy erre a korszakra lényegében megszűntek a rendszerváltást követő agrártámogatások. A gazdaságoknak az 1990-es években itt végbement komolyabb gépesítése a fiatalabb generációk kedvét is megnövelte a mezőgazdaságban végzett munkához. Ennél fontosabb volt azonban, hogy az EU-csatlakozás előtti időszakban anyagilag annyira kifizetődő volt egy jól működő családi vállalkozás, hogy ez képes volt háttérbe szorítani a fiatalabb generáció sok más ambícióját. A 2003 utáni években, az agrárrolló fokozatos szétnyílása miatt a korábban gyakran 100 százalékos haszonnal dolgozó gazdaságoknál ez 20-30 százalékra esett vissza, sőt sok gazdaság vált nullszaldóssá.

A nehezedő gazdasági helyzet a generációk együttműködésének egyre inkább kényszerű megerősödéséhez vezetett. Fokozódott, szinte önfeladóvá vált a szülők törekvése, hogy a fiatal nemzedéket a családi gazdaságban megtartsák. Minden szempontból ők lettek azok, akik alkalmazkodtak. Leggyakrabban, a nem ritkán valamilyen szakképzettséggel rendelkező fiatalasszonyok azok, akik „felrobbantják” a családi vállalkozást, mivel egyre kevésbé látják értelmét annak, hogy egész életüket alárendeljék a gazdaságban végzett munkának. Ha elégedetlenségük állandósul, az abból fakadó nyomásnak férjük nem tud tartósan ellenállni, nincs mivel érveljen.

Különösen kritikus időszak a kétnemzedékes családi vállalkozások életében, amikor a szülőgeneráció nőtagja idősödve, kezd komolyabban betegeskedni. A zombói hagyományoknak megfelelően ilyenkor a család fiatalabb nőtagjának kéne átvennie a két család, sőt esetenként a napszámosok számára való főzés igen megterhelő munkáját. Ezen a ponton mondanak gyakran nemet a fiatalabb generáció asszonyai. Ez a döntés azért is számít fordulópontnak, mert a főzés átvállalásával, szimbolikusan és gyakorlatilag is, a fiatalabb generációnak az „inkább kedvezményezettből” az „inkább adó” helyzetbe átlépése történne meg. A szülőgeneráció maga is azon van, hogy korábbi pozícióját az utolsó pillanatig fönntartsa. A főzés vízvázalasztó voltának tudatában a szülőgeneráció asszonytagja sokszor már betegeskedve is tovább főz, azt lehet mondani, hogy szinte haláláig, pontosabban hosszabb kórházba kerüléséig. Az ő kiesése, ha más megoldást nem találnak, nemritkán a családi vállalkozás megszűnéséhez vezet.

A mai zombói családi gazdaságok az idősebb generáció szinte végtelen teherbírására, többletmunkájára és alkalmazkodókészségére vannak alapozva. A fiatal nemzedék asszonyai számára az idősebb generáció életével való összefonódás azonban gyakran csak addig „éri meg”, amíg kisgyermekükkel amúgy is otthon vannak „gyesen”. Megváltoztak tehát mára az erőviszonyok, mivel a szülői generációknak már sem hatalmi, sem az érdekekre apelláló ütőkártya nincs a kezében, s gyakran inkább csak egyfajta tehetetlenség tartja össze a két nemzedéket.

A zombói családoknak, főként a fiataloknak az EU-csatlakozás utáni helyzetét az életnivó, az *igényszint alakulására* lefordítva, elsőként az itt végbemenő

komoly polarizálódást kell leszögeznünk. A korábban, a legelesettebb családok kivételével szinte általánosnak mondható versengés, ha nem is azonos szinten, de azonos irányba mozgósította fogyasztási szokásaikat. A kétezres évek elején a többség kiállt a versenyből, s legjobb esetben a szinten tartására törekszik. A termelés és az élet növekvő költségei egy racionálisabb, sok családnál már kifejezetten spórolós, sőt szegényes életvitelre készítetnek. Ilyen például az, hogy nem, vagy alig fűtik a ház emeleti szintjét. A korábban kizárólagosan használt gázkazán mellé szinte minden háznál beszereltetnek vegyes tüzelésű kazánt is, amelyben a ház körül kikerülő hulladék fát is hasznosítani tudják, a fűtőtesteket pedig helyiségenként lezárhatóra alakíttatják. Sokan felhagynak a drágábbnak tartott fürdéssel, s ehelyett inkább zuhanyoznak. Több zombói asszony lemérte, hogy melyik fürdési forma igényel kevesebb vizet. Az idősebb generáció a „megvonásokkal” még erőteljesebben él, legszembetűnőbben a fűtés tekintetében. Ők például hideg fürdőszobában zuhanyoznak, míg gyermekeik és unokáik generációja fürdés előtt bekapcsolja a fűtést, sőt télen még a folyosót is fűtik. Drasztikusan lecsökkent a faluban a kocsmá forgalma is.

Komoly problémát jelent az is, hogy az egyes családi gazdaságok gépparkja is, s a döntő többség nemhogy új gépet nem tud venni, de az arra már rászoruló, szokás szerint eleve használtan vett gépeket sem tudja lecserélni. Ugyanez vonatkozik a személygépkocsira, amelynek háromévenkénti lecserélése eddig általánosan bevett gyakorlat volt.

A spórolás alól, amennyire lehetséges, kivonják az unoka-nemzedéket, nekik továbbra is „mindent” megadnak. Tartani kívánják az ünnepek, és a fiatalok öltözékének színvonalát is. A márkatudatos fiatalabb férgenerációt azonban érzékenyen érinti az autópark színvonalcsökkenése, hiszen ők a családi autóval járnak udvarolni, szórakozni, s ez mindig egyfajta versengést is magában foglalt.

A visszafogott életvitel alól kivételt jelent a fiatalabb generációk, elsősorban a fiatal női korosztály néhány fogyasztási szokása is. Ilyen a drága testápolási cikkek szinte túlzó használata, vagy a legújabbban terjedő biokultusz termékeinek beszerzése. Ez az eddigiekhez képest bizonyos luxusjellegűt is becsempész életvitelükbe. Növekszik tehát a szétesés az egyes nemzedékek életnívója között.

A fentebb leírt tendenciával párhuzamosan a kistermelőből mezőgazdasági vállalkozóvá szilárdult családok – a gazdaságok mintegy harmada –, ha nem is emeli korábbi életszintjét, de egyre speciálisabb területeken, egyre inkább „városias módon” éli azt. Így vannak a faluban olyan, a fiatalabb generációkhoz tartozó családok – s számuk inkább nő, mint csökken –, amelyek telente egy hetet rendszeresen Ausztriában sielnek, a kevésbé vállalkozó szelleműek pedig más baráti családokkal közösen, két-három napos kirándulást tesznek a falusi turizmus keretében. Vannak férfiak, akik vadásznak, galambásznak. A legfiatalabbak pedig, új udvarlási szokásként, wellnesshotellekben töltenek el egy-egy hétvégét. Ezt a párok sok

esetben karácsonyi, születésnap ajándékként adják, „fizetik be” egymásnak, maguknak. Párhuzamként említjük itt meg, hogy szüleik, illetve nagyszüleik közül sokan, akik a zombói, gépesítés nélküli „tagi gazdaságokban” dolgozták végig az életüket, a pesti ORFI kórház reumaosztályán töltenek rendszeresen egy-két hetet a téli hónapokban. A gyümölcs- és zöldségtermesztéssel járó rengeteg hajladozás és ládácipelés sokuk csontrendszerében okozott komoly elváltozásokat, s nagy fájdalmak között élnek, sőt esetenként mai napig is dolgoznak.

A szabadidő eltöltésén kívül két terület van, ahol a tehetősebb zombói családok fiatal nemzedékeinek fogyasztásában a luxus legtöbb jelét ma fellelhetjük. Az egészség megóvásának legkülönbözőbb divatos módjaira, például a csapra szerelt drága víztisztító készülék mellett, ide számíthatjuk a kertépítéssel kapcsolatos új kiadásokat is, a kertészek által ültetett pampafűn és egyéb különlegességek mellett a mesterséges tóig.

Az általános tendencia mégis az, hogy minden visszafogottabb lett, s gyakorlatilag megszűnőben van a versengő fogyasztás, pontosabban csak nagyon szűk területekre szorul vissza. Ilyen például a vendég italkülönlegességgel kínálása. Még a legjobb módú zombóiak számára is egyre fontosabb szempont lett azonban a racionalitás egész életvezetésüket illetően.

Ami ebben az időszakban a fiatal generáció *lakáshelyzetét* illeti, a legjellemzőbb adat erre, hogy alig épül új ház a faluban. Ez az általános elszegényedés mellett az értékrend átalakulására is utal. Van ugyanis olyan fiatal pár, amelyik az eddig státuszszimbólumnak tartott ház építése helyett fontosabbnak tartja, hogy a gazdaságba vagy más vállalkozásba fektesse a lagzi alkalmával összegyűlt pénzét, s inkább vállalják, igaz, átmenetileg, hogy valamelyik szülővel együtt lakjanak. Az időlegesnek gondolt együttlakás azután gyakran egyre hosszabbra nyúlik. Új divat az is, hogy régi házat vásárolnak, amelyet azután igényeik szerint átalakítanak. A szülőkkel való együttlakás nem jelenti azonban azt, amit korábban, mivel a fiatalok többnyire a szülői nemzedéktől elkülönülten élik az életüket, általában az emeleti részt véve birtokba, s ráadásul ezt, nem ritkán, minden ellenszolgáltatás nélkül tehetik meg. Ebben a helyzetben a két nemzedék asszonya között előfordul bizonyos együttműködés is, például az, hogy a fiatalasszony mos az egész házra, a lagzi-ajándékként kapott automata mosógépén, anyósa pedig, ha főz, őket is megkínálja. Az új életkezdesi megoldások között a fiatalok albérlésben lakása is előfordul.

A néhány újonnan épült ház mérete tovább csökken, ami főleg, a korábban gyakran túlméretezett nappalit érinti. Tovább csökken a lagzik mérete, akárcsak a mennyisége, egyre kevesebb a házasság a faluban.

ÖSSZEGZÉS

Zsombó esetében a szülő-, illetve fiatal generáció életének, kapcsolatának szokatlanul erős, dinamikus összefonódását figyelhettük meg. A juttatások és viszonzások rendszerében időnként mutatkozó bizonyos aránytalanságok ellenére, a nemzedékek itt, nemritkán jól, termékenyen működnek együtt. A generációs kapcsolatok kiegyensúlyozottságának oka ebben a faluban, hogy az egyoldalú függés helyett az egyes nemzedékek kölcsönösen egymásra vannak utalva, s ebben komoly szerepe van a gazdálkodás folytatódó családi jellegének. Itt a család még nem szűnt meg termelői egység lenni. Ma a két nemzedéknél az önérdék, illetve a segítség szinte kibogozhatatlanul össze van fonódva, annak ellenére, hogy megszűnt a „javak egyirányú áramlása”. Rámutattunk azonban az egyes nemzedékek együttműködését megterhelő konfliktusokra is.

Láttuk, hogy a szülői, illetve fiatal generáció életszínvonala között ebben a faluban nincs olyan kirívó ellentét, nagyobb a kontinuitás e téren, mint sok más vidéken.

IRODALOM

- GYÁNI Gábor
2007 Generációk a történelemben. *Körlevél a Hajnal István Kör Társadalomtörténeti Egyesület 2007. július 6–7-én tartott konferenciájára.*
- JÁVOR Kata
1981 A gyermek és fiatal mint a szülői aspirációk tárgya. Két jelenkori példa. *Ethnographia* XCII. 1. 89–94.
1984 A tudatváltozás alakulása két mai magyar faluban. In *Mindennapi kultúra és tudás.* 41–50. Budapest: Művelődésügyi Minisztérium Vezetőképző és Továbbképző Intézete.
2002 A nemzedékek és nemek viszonyának alakulása Zsombón két esettanulmány tükrében. In *Utak és útvesszők a kisüzemi agrárgazdaságban 1990–1999.* Műhelytanulmányok sorozat. Glatz Ferenc szerk.: *Rendszerváltás Magyarországon.* Szilágyi Miklós (szerk.): 161–168. Budapest: MTA Néprajzi Kutatóintézet – MTA Társadalomkutató Központ.
2007 Egy mezőgazdasági vállalkozócsalád sikeres gazdálkodási stratégiája a rendszerváltás utáni Zsombón. *Tabula* 10. 1. 3–58.
- MAYER, Vera
1995 Tradition und Innovation in der Wiener Wohnkultur. In Suzanna Beuskova – Peter Salner (Hg.): *Stabilität und Wandel in der Grossstadt.* 7–18. Bratislava: Ústav Etnologie Slovenskej Akademie Vied.

SÁRKÁNY Mihály

2007 Érdekek, források és státusok: Jövedelmek, munkák és tekintély megoszlása a családban egy észak-magyarországi faluban. In Örsi Julianna (szerk.): *Mikroközösségek*. 207–216. Túrkeve–Szolnok: MTA Jász-Nagykun-Szolnok Megyei Tudományos Egyesület.

Katalin Jávor

THE TRANSFORMATION OF THE SYSTEM OF ALLOCATIONS AND
REMUNERATIONS IN BETWEEN THE GENERATIONS WITHIN THE FAMILIES
OF ZSOMBÓ

This paper is intended to provide a brief survey of the “repertoire of activities,” more specifically, the system of allocations and remunerations, within the families in the settlement of *Zsombó*, located in the region called *Dél-Alföld* [South Plains]. During the course of this investigation, I wish to point out the quality of “generational articulateness” as present in the lifestyle of people living in *Zsombó* and how the relationship between the individual generations was transformed in the periods called *tsz korszak* [the age of agricultural co-operatives], *rendszerváltás* [change of the political regime], and *EU - csatlakozás* [accession to the European Union]. The shorter time periods that we have introduced within these larger units for the purposes of our research are far from being sharply delineated; they rather seem to be the results of work hypotheses.

In *Zsombó*, it was evident that, between the generation of the parents and the younger generation, there can be discerned an unusually strong and dynamic inter-relationship. Despite certain occasional disproportions in the system of allocations and remunerations, the generations here often seem to cooperate pretty well and fairly fruitfully. The reason for the balanced quality of the generational relations in this village appears to be the fact that, instead of a one-sided dependence between them, the individual generations are mutually interdependent and that a rather significant part in this is played by the preservation of the familial quality of farming and husbandry. Here, the family has not stopped being a unit of production. Even today, self-interest and assistance are inextricably intertwined with these two generations despite the fact that the “one-way flow of goods” has ceased to exist. Nevertheless, it is also possible to point out certain conflicts that represent difficulties for the cooperation between the individual generations.

What we have seen is that, in this village, there is not as significant a difference between the standards of living of the parents’ and the younger generations as there might be experienced in a lot of other regions, as well as that there is a greater degree of continuity.

Viga Gyula

Úton levő javak és emberek a Kárpát-medencében

A paraszti kereskedelem néhány történeti-néprajzi problémája

Egészében nehezen áttekinthető ma már történeti és néprajzi kutatásunknak a javak hagyományos cseréjével, annak Kárpát-medencei történetével és formáival, táji és történeti változataival foglalkozó vonulata.¹ Nem azért természetesen, mert kiváló elődeink és kortársaink nem végeztek volna el nagyon sok és fontos munkát, hanem azért, mert időről időre módosult maga a vizsgálat tárgya is. Nem arra gondolok elsősorban, hogy rendkívül összetett maga az egész problematika, s az annak megfelelő komplexitás a kutatás módszertanában is fokozatosan bomlott ki, s hogy maga az *árucseréje*, a *javak cseréje*, a *népi kereskedelem*, a *táji munkamegosztás* és hasonló kulcsfogalmak – jóllehet árnyaltan összetett problematikára utalnak –, némiképp maguk is mind máshova helyezik a hangsúlyt egy organikusnak gondolt rendszer értelmezésében. Főképpen a hosszú történeti folyamatra utalok, aminek szakaszaiban a kutatásnak nem egyszerűen felismerni kell a változó státusú parasztokat, de meg kellene rajzolnia tájilag eltérő létformáikat, s az azzal összefüggő társadalmuk szerkezetét is. Azzal párhuzamosan, hogy a szervezett árucseré-alkalmak felől a kutatók egymást váltó generációinak figyelme egyre inkább a létformák regionális változatai, s a köztük megragadható táji munkamegosztás felé fordult, s a *nagytáj* fogalmához egyre inkább társultak a szakosodott üzemformák, a jobbágy-parasztok és polgárosodó utódaik a tudományos értékítéletben egyre inkább kiszabadultak a paraszti autarkia korábban erős kötelékéből. A hosszú történeti folyamatok cezúráit és azok hatásait persze mindig csak lokális és regionális vizsgálatok konkretizálhatják.

1. Kultúra és a társadalom kutatói egyetértenek abban, hogy a különböző *anyag* javak cseréje az ember történetét végigkísérő gazdasági cselekvés, ami az eltérő ökológiai környezetben élő, de a legalapvetőbb szükségletükben hasonló igényű embercsoportok között jön létre, s a társadalmak fejlődésének különböző szintjén más-más gazdasági-társadalmi környezetben valósul meg. Mint a *javak* kifejezés is jelzi, a csere nem gazdasági probléma csupán, hanem a kereskedelemben résztvevő egyének és az általuk képviselt csoportok közötti szellemi-

¹ Előadásként elhangzott a Magyar Néprajzi Társaság Közgyűlésén, Budapesten 2008. május 28-án.

kulturális tudás átadásának, az eltérő műveltségek érintkezésének lehetősége is.² Az eltérő tulajdonságok és ismeretek, divatos kifejezéssel: a „mátság” felismerésének alapvető lehetősége, s az egyik legalapvetőbb néprajzi-etnológiai problematika. Bár a javak kicserélésének módozataiban a Föld egymástól távoli tájain hasonlóságokat fedezhetünk fel, azok megvalósulása a különböző földrajzi feltételekben megformálódott társadalmak históriájához kötött. Vagyis a Kárpát-medence tájain az európai feudalizmusban, pontosabban annak kelet-közép-európai formájában, ill. a térségnek az industrializáció hatására módosuló feltételrendszerében, a gazdálkodás és a társadalomszerkezet történetileg formálódó regionális változataiban kell megkeresnünk a javak cseréjének kereteit és rendjét, s a hagyományos kereskedelem különböző történeti szakaszait is.³ Nem lehet eleget hangsúlyozni, hogy Európa históriája ebben a vonatkozásban is erősen tagolt. A mediterrán Dél és az óceániai Nyugat a vízi szállítás és kereskedelem következtében össze nem hasonlítható előnyös feltételrendszert élvez Köztes-Európa, hangsúlyosan a Kárpát-medence térségéhez képest, még akkor is, ha a szárazföldi kereskedelem útvonalai – egészen a 19. századig alig változó állapotukban ugyan – ebben a régióban is a javak cseréjének érrendszerét képezték.

A javak cseréje, a kereskedelem régius formái nem csupán a termelési technikák és munkakultúrák táji változatainak, azok kapcsolatrendszerének problémáját vetik fel, hanem a társadalom különböző csoportjait is. A Kárpát-medencei magyarság históriájának első évszázadaiból rendelkezésre álló forrásokból azt sejtethetjük, hogy a társadalom zömét kitevő jobbágy-parasztok valamilyen mértékben bekapcsolódtak a kereskedelembé. Azonban nem kell feltétlenül „árutermelő” parasztot feltételeznünk az időszakos, periodikus csere és kereskedelem megnyilvánulásai mögött, azok a feudális társadalom közönséges velejárói voltak. A kereskedelem gazdasági szerepe a gazdaság és a társadalom fejlődésével és differenciálódásával értelemszerűen növekedett, s az abban való részvétel lehetősége vagy annak hiánya jelentős különbségeket eredményezett az egyes vidékek népének életminőségében, társadalmi státusában.

2. A Kárpát-medencei magyarság és a térségben vele együtt élő népek kereskedelme a feudális korban kristályosodott rendszerré a tevékenységi formák táji változataiban és a településszerkezetben. Az eltérő adottságú tájak kapcsolatrendszere csak lassan módosult, amit – a kereskedelem jelentőségét is tükröző – településhierarchia lassú változása igazol. Egész Európában, más-más módon annak különböző térségeiben a mezőgazdálkodás és a kézművesség jószerével együtt fejlődött ki a megszilárduló feudalizmussal. Ez azt is jelenti, hogy mind a paraszti, mind a kézműves árutermelés és kereskedelem részletekbe menően átitatott volt a feudális tulajdonlás és szolgáltatás, nem utolsósorban a feudális jog-

² Dankó 1979: 251–252.

³ Hoffmann 2001: 26–28., Pounds 2003: 7–10.

rend által. Ezért az öreg kontinensen csak nagy óvatossággal használhatók az etnológia *primitív csere* kapcsán tett megállapításai, a törzsi és más színtereinek kereskedelmének etnológiai párhuzamai. Köztes-Európa, benne a Kárpát-medencei magyarság és a vele együtt élő népek paraszti termelése, kézműves tevékenysége, a különféle javak cseréje a táji feltételrendszer és a feudális kötelékek térhálójában zajlott. A kutatás során egyre több eleméről derül ki annak tudatossága, szervezetsége, amivel párhuzamosan csökkent a spontán gazdasági folyamatok vélt jelentősége. A középkor végére kialakult településhálózat és -hierarchia, vele a táji kapcsolatok szerkezete – a török megszállás történelmi katalizmájának ellenére – tovább élt, s szerkezetének kiterjedt részletei felismerhetők még a tradicionális kereskedelem lezárulta után, a kapitalizmus első időszakában is. A késői polgárosodás, az ellentmondásos és lassú modernizáció tájilag eltérő tempója, a paraszti kultúra 19–20. századi táji változatai számos vonatkozásban éppen e tradíció meghaladásáról vagy a meghaladás nehézségéről, nemritkán lehetetlenségéről tanúskodnak. Az egyes tájak, települések helye és feudális kori helyzete a még 19. századi polgárosodás esélyeit is megszabta, ha úgy tetszik, a modernizáció és urbanizáció feltételei elsődlegesen elsősorban azok számára voltak adottak, akik az értékesítés jobb feltételeivel rendelkeztek.

3. Nem csupán a magyar tudományosság problémája a feudális kor falusi-mezővárosi népességének időszakos vándorlása, az úton levő parasztok megítélése. Sokáig erősen tartotta magát az a vélekedés, hogy a paraszti árutermelés és -csere gyengén fejlett volt, a félig paraszt kézművesek – már csak a rossz közlekedő utak okán is – csak szűkebb körüket szolgálták ki, ezáltal csak kis körzetek, a mikrotájak belső gazdasági kapcsolatrendszere, jószérével autarkijája jellemezte évszázadokon át a falusi társadalmat. Az utóbbi évtizedek kutatása könyvtári anyagot tárt fel a helyváltoztatás, a „horizontális mobilitás” kérdéséről, ami nem csupán a középkori ember világát és életminőségét hozta életszerűbb, emberibb közelségbe, de igen sok vonatkozásban segítette a válaszadást a műveltség számos elemének elterjedésére, regionális kapcsolatára vonatkozóan is.⁴ Nehéz lenne ma még megválaszolni azt a kérdést, hogy – túl az adózás kötelezettségén – mit adott el, mit vásárolt, ill. mire cserélte a jobbágy-paraszt a javait a középkor és a korai újkor időszakában, s az ilyen módokon adott-vett javak mennyire szolgálták az önfenntartást, s mennyire elégítettek ki (kvázi) „luxus” igényeket. Keveset tudunk arról, hogy az utóbbiak megjelenése és kielégítése milyen módon függött össze a társadalmi struktúrával, ill. a vagyoni helyzettel, s körvonalazott-e regionális társadalmi-kulturális változatokat. Annyiban bizonyára, hogy a Kárpát-medence területén nem egyforma igény, ill. kényszer volt a kereskedés, s az egyes tájak népe – mint arra már utaltam – nem egyforma esélyt bírt a kereskedelembe való bekapcsolódásra. Mivel olyan tájak is – időszakosan

⁴ Metschnig – Müller: 1990. Idézi: Kubinyi: 1992.

vagy folyamatosan – lakottak voltak, ahol gyakorlatilag a legszükségesebb élelem sem termelt meg, fel kell tételeznünk a mezőgazdasági termelvények rendszeres forgalmát. Jószerével a peremterületek egész kolonizálása és hasznosítása mögött gondolnunk kell a mélyföldekekkel meglévő folyamatos kapcsolatra.⁵

4. A parasztság történetének kutatása olyan tömegű adatot tárt fel az elmúlt fél évszázad során a nagy számban úton levő jobbágyokról, azok vásári-piaci jelenlétéről, hogy nem vonhatjuk kétségbe: a jobbágy-parasztok egyes csoportjai a 14–15. század kereskedelmének is résztvevői voltak. A földesúrának megfizetendő adóhoz készpénzre is szüksége volt, urának is érdeke, hogy a jobbágy piachoz jusson. A paraszti árutermelésnek feltétele a feudalizmus megszilárdulása, amit a mezőgazdasági technikában a nyomáskényszer, a nagytestű igavonó szarvasmarha meghonosodása és az általa vonatott korszerűbb eke, ill. az általuk megnövekedő termésmennyiség alapozott meg, a társadalomban pedig a paraszti és a kézműves tevékenység minden korábbinál erőteljesebb differenciálódása kísért. (Még akkor is, ha a falusi-mezővárosi árutermelésben a 19. század első feléig szorosan összefonódik a mezőgazdálkodás és az iparúzés.) 15. századi adatokból már az is kielemezhető – itt elsősorban Kubinyi András kutatásaira utalok –, hogy az árutermelő jobbágy-parasztok egymástól légvonalban 10-35 km távolságra eső vásárokat is felkerestek, de vélhetően ennél messzebb is eljártak. A különféle vámok és a földesúri hatalmaskodás sokáig nehezítette ugyan a kereskedést, az érett feudalizmus azonban a mozgás és a kereskedés jogbiztonsága felé hatott. A késő középkorban már sűrű vásár- és piachálózat fedte az ország területét, megnőtt az árutermelés és a kereskedelem jelentősége. A jobbágyok is rendszeresen felkeresték a vásárokat és a piacokat.⁶

A török kiűzése utáni generációk életét az ország gazdasági reorganizációja határozta meg. A nagyszámú betelepülő jelentősen befolyásolhatta mind a termelés, mind az értékesítés térszerkezetét. A jelentős demográfiai növekedés, majd a 18. század elejétől érvényesülő agrárkonjunktúra nem csupán a paraszti polgárosodás gazdasági-társadalmi feltételeit teremtette meg, de – a köznapi és a reprezentációs tárgyi szféra elkülönülésével – a kézművesség és a kereskedelem minden korábbinál erőteljesebb virágzását segítette. A 18. század második fele és a 19. század a vásárok virágkora volt, a paraszti kereskedelem és gazdasági kapcsolatok leggazdagabb korszaka. Más kérdés, hogy a települési struktúra és a kereskedelem térszerkezete – elsősorban a városfejlődés ellentmondásai miatt – meglehetősen fejletlen, s számos vonatkozásban akadályozza a mezőgazdaság fejlődését, tökeerejének növekedését. A nagyszámú mezővárosnak azonban – királyi városok híján – országrésznyi térségeken központi szerep jutott, egyéb

⁵ Összegzően: Viga: 1990.

⁶ Bácskai 1965., Gyimesi 1975., Kubinyi 2002., Mályusz 1953., Székely 1953., Székely 1961.

funkcióik mellett a rendszeres árucseré helyszínei is voltak.⁷ Ebben az időszakban már rendkívül gazdag forrásanyag – a Mária Terézia-féle úrbérrendezést előkészítő paraszti vallomások (1770–1772) tömege – igazolja, hogy a paraszti népesség zöme számára a falujából elérhető vásár(ok) száma és azok távolsága az egyik legfontosabb gazdasági „előny”, ill. „hátrány”. A peremterületek, a domb- és hegyvidék népe számára ez a gazdaság egyik alapja, ráadásul alkalmi munkát is rendszeresen a vásár- és piactereken találhat önmagának. (Megjegyzem, amennyire jól megrajzolt a Felföld mint kulturális régió, annyira nem egyértelműek ma még a gazdaságtörténetében felbukkanó protoindusztrializációs jelenségek, és a centrum és periféria azokkal összefüggő kérdései.⁸)

A kézműipar virágkora a 19. század első harmadától a parasztok tárgyi ellátottságában még tükröződik: a népművészet virágkora ez, amikor megnőnek a tárgyszámok, s kialakul díszes, reprezentációs funkciójú tárgyak elkülönülő világa. A népviselet kivirágzását azonban már a gyáripar, ill. annak termékei biztosítják, s a kereskedelem korábbi formáinak jelentősége ettől kezdve egyre csökken. A céhek felszámolása, ill. az új ipartörvény (1872) már megváltozott szerepet biztosít a kereskedelem korábban meghatározó rétege, az iparosság számára. Az új tárgytypusok, technikai innovációk zömmel már nem a vásárokon jelennek meg, hanem a tökéletes kereskedelem keretei és formái között.

A jobbágyi kötelékből szabaduló parasztok árutermelése és kereskedelme sok vonatkozásban új utakat keresett, s a tradicionális kultúra átalakulása, táji változatainak és reprezentáns néprajzi csoportjainak kialakulása alapvetően összefüggött a paraszti termeléssel és értékesítéssel.⁹ Jelentős változások zajlottak a 19. század utolsó harmadától, pl. a falu-város gazdasági kapcsolatban, de a vásárok és piacok szerepét csak lassan és fokozatosan vették át az üzletek, a szervezett kereskedelem.¹⁰ Voltak vidékek, ahol a parasztok éppen úgy kerestek, mint a késői középkorban, másutt pedig a vasút egy generáció alatt átalakította a termelés és az értékesítés hagyományos kereteit. A városi piacok azonban lényegében a második világháborút követő évekig, a mezőgazdaság kollektivizálásáig megőrizték jelentőségüket.

5. Komoly dilemmát jelent a feudális és újkori paraszti üzemszervezet(ek) kérdése, ami szorosan összefügg az eltérő adottságú tájak közötti gazdasági kapcsolatokkal. A kutatók kiindulása általában a paraszti üzemek autarkijára, vagy legalább az arra való törekvésre. Bizonyos, hogy a Kárpát-medence településterületein ez nem mindenütt volt megvalósítgató a korábbi századokban sem, ráadásul a tájak közötti gazdasági kapcsolatok lehetősége – a feudális kor végétől

⁷ Dankó: 1979.

⁸ Paládi-Kovács 1994., Tagányi 2006.

⁹ Kósa 1990.

¹⁰ Csoma 1998.

hangsúlyosan – fel is menti a különböző csoportokat annak kényszerétől, hogy mindent családi üzemük vagy településük keretei között állítsanak elő.¹¹ A szakirodalom jobbára az eltérő adottságú tájak, munkakultúrák közötti kapcsolatok mibenlétét részletezi, Andrásfalvy Bertalan viszont úgy véli, hogy a *nagytáj*at éppen a szakosodott falvak egymást kiegészítő regionális kerete körvonalazza.¹² A 17–18. századtól már az írásos adatok is az úton levő parasztok tömegéről szólnak, nincs okunk tehát feltételezni a jobbágy-paraszt önellátását és – azzal is összefüggő – helyhez kötöttségét. Megítélésem szerint, a különféle feltételek között, más-más módon megtermelt javak kicserélésének igénye természetes része a tradicionális paraszti kultúrának, az eltérő adottságú régiók, nagy- és kistájak népességének életmódjához elválaszthatatlanul hozzátartozik a tájakon belüli csere és munkamegosztás, ill. a szomszédos, gyakran távoli vidékekkel való kapcsolattartás. A megtermelt – de nem ritkán a természetben megtalálható – javak minősége, a gazdaságban és a műveltség egész működésében elfoglalt helye és szerepe, nem utolsósorban pedig a földrajzi távolságok természetes alapvetően befolyásolták az árucserre lehetőségeit és jellegét. Amíg az egymástól távolabb élők általában csak a legszükségesebbekre korlátozzák a cserét, s annak lebonyolításában csak kevesen vesznek részt, addig a változatos adottságú tájakon belül az árucserre állandóvá, rendszeressé válhat, s az valószínű mozgalmaként jelenhetett meg a népesség egyes csoportjainak életmódjában.¹³

Valószínűnek tűnik, hogy a feudális szolgáltatások rendszere egy-egy táj, térség falvai, csoportjai „szakosodásainak” komplexitása, komplementer jellege felé hatott, a török kiűzését követően, a 18. századtól, majd különösen a 19. század elejétől a szakosodott csoportok javai megbontják a korábbi határokat. Vagyis a földrajzi adottságok, feltételek mellett, egyre inkább érvényesülhettek a gazdaság, a társadalmi munkamegosztás és a pénzgazdálkodás szempontjai is. A folyamat kiteljesedése a 19. század első harmadától kezdődött, s a jobbágyfelszabadítás, ill. a kapitalista piaci viszonyok között teljesedett ki: az egyes települések, falucsoportok igyekeztek karakteres gazdasági tevékenységgel bekapcsolódni a regionális piacba. Ez a folyamat a lassú, ellentmondásos és nagy táji differenciákkal zajló paraszti polgárosodás része.¹⁴ Sokféle tevékenységre szakosodott település és település-csoport jött létre, de érdemes külön is utalni Erdély népeinek szakosodására, amit Kós Károly révén részletezően ismerünk. Az áru-termelésben és árucserében elfoglalt szerepük szerint, az erdélyi falvak között

¹¹ Viga 1990: 249., Szilágyi 2000:842.

¹² Andrásfalvy 1978: 240., Andrásfalvy 1980: 39–58.

¹³ Kós 1972: 9., Viga 1990:9.

¹⁴ Összegzően: Kósa 1990.

mintegy 700 volt népi ipari központ, 82 a gyümölcsével, szőlejével, kertészetével, 26 pedig a tenyésztett állataival kapcsolódott be az árucserébe.¹⁵

6. A Kárpát-medence nagytájai közötti gazdasági kapcsolatok alapvető feltételrendszere természeti-ökológiai eredetű, részben változatlan, részben pedig – az ember tájatalakító tevékenysége révén – változó körülményeken nyugszik.¹⁶ Alapja a térség centrális részét alkotó, sokáig egyoldalú gabonatermeléssel és -főlősleggel, valamint extenzív nagyállattartással rendelkező Magyar Alföld, az azt ki-egyenlített mezőgazdasági tevékenységgel, gyümölcsstermesztéssel és különféle iparral övező dombsági zóna, valamint az egészet jószerével keretbe foglaló erdős hegykeret népességének történetileg változó szimbiózisa. Az utóbbi, erősen eróziós térség elégtelen mezőgazdasági termelése és a gyenge eltartó képességből fakadó relatív túlnépesedése miatt különösen igényli a kapcsolatot a mezőgazdasági népességgel, s tart igényt annak termékfeleslegére. A hegyvidék számottevő munkaerő-feleslege viszont évszázadokon át a síkvidéki földesurak és tehetős parasz-
tok gabonájának betakarításánál és szemnyerésénél, a 19. század hetvenes éveitől pedig a nagybirtokok kapás kultúráinak megművelésénél kap időszakos munkát. A jobbágyfelszabadítást (1848) zsellérként vagy életképtelen töredékparcellán élőként megélt alföldi tömegek és a változó termelési technika azonban kiszorítják a munkából a hegyvidéki népességet, ezért aztán zömmel ők adják az Újvilágban szerencsét próbáló, közel másfél millió kivándorló zömét.

A domborzat tagolódását tükrözi az éghajlat és a növénytakaró, ill. a talajadottságok is, ennek megfelelően differenciáltak az emberi életformák is. Ahogy a kitűnő geográfus, Mendöl Tibor megfogalmazta: „A gazdálkodás és a település lehetőségei és valóságok fejlődése is mások belül, és fokozatosan, szinte gyűrűszerű átmenetekben mások a kifelé egyre magasabb peremeken. Az ilyen különbségek kiegészülésre, a javak cseréjére csábítanak. Ez a csere általában az anyagi és szellemi javakra, sőt magukra az emberekre is kiterjedő fogalom, a tájak gyűrűire merőleges, tehát sugárirányú utakat keres. Ezeket az utakat a természet már maga kijelölte: a hegységkeretből valóban sugarasan futnak le a völgyek a medencerendszer feneké felé.”¹⁷ Ebben a feltételrendszerben természetesen változó volt az egyes vidékek népének szerepe és jelentősége, s változó volt az életminőség és a felemelkedés esélye is. A gazdasági kapcsolatrendszer mellett nem elhanyagolható az időszakos vándorlások és az áttelepülések szerepe: az utóbbi az esetek döntő többségében a peremterület népességének behúzóását jelenti a síkvidék mezőgazdasági zónájába. Ez utóbbi rendre a peremterületek ide-

¹⁵ Kós 1972., lásd még: Szilágyi 2000: 842.

¹⁶ A Kárpát-medence nagytáji gazdasági együttműködéséről, annak változó fogalmi és tartalmi értelmezéséről összegzően: Keményfi 2008: 101–131.

¹⁷ Mendöl 1932: 42–45.

gen ajkú csoportjainak áttelepülését, s fokozatos életmódbeli, majd nyelvi és kulturális asszimilációját vetíti előre.

A síkvidék parasztjainak tevékenysége alapvetően egysíkú volt, üzemszervezetük a mezőgazdaság éves ciklusaira épült. Mivel a földből éltek, helyhez és időhöz kötöttek voltak. A peremterületek népességénél ez rendre többirányú tevékenységgel egészül ki, közönséges például a háziipar, ill. a kézművesség – kiegészítő tevékenységként is. Szakosodott csoportjaik fuvarozták el a kézműipar különféle javait, a fuvaros falvak olykor sajátos szimbiózisban élnek a specializálódott településekkel. Egészeiben azonban – az *alkalmazkodás* és a *szakosodás* formáit a legszélesebben értelmezve is – a népesség többsége számára a 20. század derekáig a mezőgazdasági termelés jelentette a megélhetés alapját. Különösen az út- és a vasúthálózat kiépülése formálta át a 19. század második felében a korábbi település-hierarchiát, majd az első világháborút követő békerendszer, a trianoni országhatárok megvonása szüntette meg a Kárpát-medence nagytájai közötti kapcsolatrendszer és munkamegosztás lehetőségét.¹⁸

7. A népi kereskedelem kialakulásának helyszínei és létrejöttének formái tehát évezreden át együtt változtak a Kárpát-medence gazdaságával és társadalmával. A tradicionális kereskedelem legfontosabb formája és intézménye térségünkben a *vásár* volt, a vásárok tartása a feudális korban szervesen összefüggött a városfejlődéssel, annak jogi és gazdasági formációival. A vásáros települések elnevezése is igazolja azonban, hogy térség geográfiai térszerkezete át- meg át- szötte a gazdasági és jogi meghatározottságot. Bizonyos, hogy a legjelentősebb vásártartó helyek kezdetektől fogva a földrajzi nagytájak találkozásánál, folyami átkelőhelyek réveinél és fontos szárazföldi utak találkozásánál szerveződtek. A vásárok száma folyamatosan szaporodott a népességgel és a gazdaság növekedésével, de a gazdasági térszerkezet földrajzi összefüggései évszázadokon át több vonatkozásban is felismerhetők. Az eltérő adottságú nagytájakat összekapcsoló, a javak cseréje szempontjából legfrekvenciáltabb zónák vásárövekké, vásárvonalakká fejlődtek.¹⁹ Ezek a Kárpátok láncolata és a hozzá kapcsolódó belső hegységek és medencék törésvonalán húzódtak. Megkülönböztethető egy északi vásárvonal (*Nagyszombat, Nyitra, Párkány, Vác, Balassagyarmat, Szécsény, Gyöngyös, Pásztó, Hatvan, Miskolc, Rimaszécs, Rimaszombat, Rizsnyó, Szerencs, Tokaj, Sárospatak, Sátoraljaújhely, Gönc, Kassa, Ungvár*), egy keleti (*Beregszász, Munkács, Máramarossziget, Nagybánya, Szatmárnémeti, Nagykároly, Tasnád, Zilah, Érmihályfalva, Margitta, Nagyvárad, Nagyszalonta, Világos, Arad, Lippa, Gyula és Temesvár*), s egy nyugati, ami az Alpok keleti lábainál és a síkvidék találkozásánál jött létre (*Lendva, Zalaegerszeg, Szombathely, Kőszeg, Felsőőr, Kismarton, Sopron, Csepreg*). Délen a balkáni hegyek északi nyúlványai mentén

¹⁸ Fodor – Teleki – Cholnoky 1928.

¹⁹ Cholnoky é. n.: 164., Frisnyák 1990: 49–53.

nem alakult ki vásáröv: ebben a térségben a Duna és a Száva vízi átkelőhelyei, folyótorkolatai szervezték maguk köré a kereskedelmet (*Futak, Újvidék, Palánka, Eszék, Zimony, Pancsova*).²⁰ Megfigyelhető egy belső vásáröv az Erdélyi-medence peremén is. A földrajzi térszerkezet csomópontjaiban elhelyezkedő, leglátogatottabb vásárhelyek nem csupán a legnagyobb vásárcörzet centrumai lettek, hanem évente a legtöbb sokadalmat is ezekben tartották. Ezek vásárai nem csupán elnevezésükben voltak *országosak*, hanem valóban jelentős csoportokat vonzottak, szemben a marginális területek kis – nem is önálló vonzáskörzetű – sokadalmaival, ahol évente 1-2 vásár zajlott, ezek akár 5-9 alkalommal is a gazdasági és kulturális találkozások központjaivá váltak.²¹

Az árucserre *szervezett* alkalmi, tehát a piacok és vásárok összefonódtak az időszakos vándorlás problematikájával. Mellettük azonban a 20. század elejéig megmaradtak a javak cseréjének – ebben az értelemben – *szervezetlen* formái, s azok a vándorok és közvetítők, akik mindezeket bonyolították. Ha a vásárok a földesúri majorok és a parasztok állatállományának és termelvényeinek, a kézműiparok nyersanyagainak és a kézművesek termelvényeinek kereskedelmén alapultak, akkor a vándorkereskedelem a speciális természeti javakon és a háziipar portékáin. A vándorkereskedők tevékenysége nem választható el sem a peremvidékek háziiparától, sem Köztes-Európa *service nomádjainak* szerepétől.²² Tevékenységük virágkora a 18–19. század volt, ám egyes ágazatai lényegesen nagyobb múltra tekinthetnek vissza.

A vándorok készítményeinek, szolgáltatásainak egy része nem köthető egy-egy tájhoz, főleg, ha azok nyersanyaga nem specifikus. Csak egyetlen példa: a magyar mezőgazdaságban évszázadokig használt munkaeszközök több helyről származtak, elterjedésük, kereskedelmük kiegészítette, de át is fedte egymást. A *tót*, ill. *német* villának nevezett, hasított, ill. toldott ágú eszközök, a szlovák lakta Felföldről, az Északi-középhegység területéről, a dunántúli Bakony hegységből éppen úgy útra keltek, s jutottak több száz kilométerre – akár a Balkánig –, mint a felső-ausztriai fa háziipar központjaiból. Formai jegyek alapján azokat valójában nem lehet megkülönböztetni, s gyakorlatilag nem választható külön elterjedési területük sem.²³

Az eltérő adottságú tájak között olykor több generáción át működő „társulás” figyelhető meg. Mozgalmas volt a Pannon-térség és az Alpok keleti előterének kapcsolatrendszere.²⁴ Például a Balaton-felvidék, a Káli-medence (Veszprém megye) népe a 18–19. században borát cserélte a stájer vidékek fájára, s a falvak

²⁰ Dankó 1991: 656.

²¹ Összegzően: Bácskai – Nagy 1984.

²² Gunda 1989: 9.

²³ Liesenfeld 1987.

²⁴ Lukács szerk. 1988.

közötti kapcsolatokat a 19. század derekától a cseregyerek-küldés intézménye erősítette.²⁵ A gömöri fazekasoknak csakúgy, mint a Bükk-hegység égetett meszet áruló vándorainak, valóságos kereskedő körzetei alakultak ki, amelyeken belül koherens kapcsolatok figyelhetők meg.

A Kárpát-medence nagytájai közötti, vázlatosan bemutatott kapcsolatrendszer, ami – Köztes-Európa más tájaihoz hasonlóan – a 19–20. század fordulójáig a kereskedelem meghatározó térszerkezetét képezte, valójában leképezhető a belső hegységek és az érintkező területek gazdasági-műveltségi modelljeként is. Például az Északi-középhegység tagja, a Bükk hegység és peremterületeinek népessége lényegében hármas tagolódású, övezetes térszíneket foglal el, amelyek között – a hegység belsejének 18. századi betelepítése óta – megfigyelhetők voltak a táji munkamegosztás jellemzői. A síkvidék, a hegység előterét jelentő dombsági zóna, valamint a 600 méter feletti térszíneket elfoglaló, jószerével ipari kolóniákként szerveződő, idegen ajkú népességből verbuválódott telepes falvak koherens gazdasági és kulturális kontaktusa kicsiben példázza a Kárpát-medence nagytáji kapcsolatait.²⁶

A struktúra persze nem volt változatlan. Az átalakulások egy része többé-kevésbé tudatos gazdasági, olykor politikai folyamat, más része a természet – szinte véletlen – játéka. A magyarországi gyümölcskultúra bázisa évezreden át az Alföld peremén húzódott, a hegyvidékek elődombságain, a folyók felső folyásánál. Az Alföld szőlő- és gyümölcskultúrája egészen a 19. század végéig másodlagos jelentőségű volt. A fordulatot részben az 1875-től kezdődő, s a történelmi borvidékeket elpusztító filoxéra-vész hozta, ami után a homoki szőlőkultúra és gyümölcsészet erősödött meg. A másik lökést a trianoni határok jelentették, amelyek levágták az ország testéről a korábbi gyümölcstermő peremvidékeket. Vagyis két-három emberöltő alatt átrendeződött a gazdaság egy részének és a hozzá kapcsolódó kereskedelemnek a struktúrája: jószerével megfordult a kereskedés iránya, a nemes borok – elsősorban Tokaj-Hegyalja Európa-szerte ismert nedűi – érdemben elveszítették korábbi lengyel, orosz és nyugat-európai piacaikat.²⁷

Összegzésként hangsúlyoznom kell, hogy értelmezésemben a különféle adottságú tájak és az azokhoz alkalmazkodó csoportok kapcsolata a Kárpát-medence változó gazdaságának, népei életminőségének tükrö. Úgy vélem, hogy a javak cseréje, a különféle szinten, eltérő módokon szervezett kereskedelem mindenkinek fontos, mindenki előre haladásának, jobb sorsra jutásának záloga volt. A feudális kor végétől már mindenki érdekelt volt, s mindenki részt vett abban: más módon persze a majorsági javait értékesítő, vagy külterjes legelőin felnevelt marháit a nyugat-európai vásárterekre hajtó földesúr, s az akár jelentéktelen, de ön-

²⁵ Csoma 1988: 133–164.

²⁶ A Bükk vidék árucseréjéről: Viga: 1986.

²⁷ Balassa 1991., Divéki 1905.

maga és családja számára mégis jelentős termékfeleslegét, tyúkját, tojásait a közeli piacra cipelő jobbágy-paraszt. A célok azonban – mindenkinek társadalmi státusa szerint – tulajdonképpen azonosak voltak. Éppen azért, mert a földrajzi nehézségek, az utak és a szállítóeszközök tökéletlensége, nem utolsósorban a tulajdonjogi akadályok mindig is gátolták a kereskedelem, az értékesítés kibontakozását, minden társadalmi réteg igyekezett a maga eszközeivel tágítani a mozgásterét. Nem csupán a kapitalizmus korában tehát, ahogy a kereskedelem történetének kutatói vallják, hanem minden korban vonzó, programot adó perspektíva a természettől megszerzett vagy az elvett javak értékesítése, mert anélkül nincs távlata az ember életének, nincs célja az egymásra következő generációknak. Az autarkia csak vegetálásra ad lehetőséget, gazdasági növekedésre nem. Az utódok számára pedig a rendkívüli módon összetett, a gazdaság, társadalom és a műveltség különböző rétegeiben beágyazott történeti folyamat, amit az emberi beavatkozás következtében alakuló tájak közötti változó kapcsolatok, a csere, ill. a tradicionális kereskedelem története jelent, az előző generációk életminőségének valódi megítéléséhez, az örök emberi megértéséhez nélkülözhetetlen lehetőséget biztosít. Távlatot, aminek a segítségével a lokális és a regionális folyamatok összefüggést nyerhetnek a kultúrában élő ember egész történetével.

IRODALOM

ANDRÁSFALVY Bertalan

1978 A táji munkamegosztás néprajzi vizsgálata. *Ethnographia* LXXXIX. 231–243.

1980 Néprajzi csoport, kistáj és régió. Népi kultúra – Népi társadalom XI–XII. 39–58. Budapest: Akadémiai Kiadó

BALASSA IVÁN

1991 Tokaj-Hegyalja szőleje és bora. Tokaj: Tokaj-Hegyaljai Borkombinát

BÁCSKAI Vera

1965 *Magyar mezővárosok a XV. században*. Budapest: Akadémiai Kiadó

BÁCSKAI Vera – NAGY Lajos

1984 *Piackörzetek, piacközpontok és városok Magyarországon 1828-ban*. Budapest: Akadémiai Kiadó

CSOMA Zsigmond

1988 Gazdasági, kulturális és családi kapcsolatrendszer a Káli-medence és Stájerország, valamint a nyugat-magyarországi Felső-Örség (Dél-Burgenland) között. In S. Lackovits Emőke (szerk.): *Kapcsolatok rendszere a Káli-medence falvaiban a 18. századtól a 20. századig*, 133–164. Veszprém: Laczkó Dezső Múzeum

1998 *Falusi környezet – nagyvárosi ellátás*. Budapest: Centrál Európa Közhasznú Alapítvány

- DANKÓ Imre
 1979 Vándorlás és árucseré. (Vázlat és irodalmi tájékozódás a Kárpát-medencei árucseré és migráció kapcsolatának kérdéséhez). *A Debreceni Déri Múzeum Évkönyve*, 251–289. Debrecen: Hajdú-Bihar Megyei Múzeumi Igazgatóság
- 1991 A magyar vásárok néprajza. In Domonkos Ottó (főszerk.): *Magyar néprajz III. Kézművesség*, 637–702. Budapest: Akadémiai Kiadó
- DIVÉKY Adorján
 1905 *Felső-Magyarország kereskedelmi kapcsolatai Lengyelországgal*. Budapest.
- FODOR Ferenc – TELEKI Pál – CHOLNOKY Jenő
 1928 *Magyarország gazdaságföldrajzi térképe*. Budapest.
- FRISNYÁK Sándor
 1990 *Magyarország történeti földrajza*. Budapest: Tankönyvkiadó
- GUNDA Béla
 1989 *A rostaforgató asszony*. Budapest: Múzsák Kiadó
- GYIMESI Sándor
 1975 *A városok a feudalizmusból a kapitalizmusba való átmenet időszakában*. Budapest: Akadémiai Kiadó
- HOFFMANN Tamás
 2001 *Európai parasztok. Az étel és az ital*. Budapest: Osiris Kiadó
- KEMÉNYFI Róbert
 2008 „Kulturális hatóerőnk” mitikus történeti földrajzi háttere. A magyar Mezopotámia képzete. *Korall* 9. április, 101–131.
- KÓS Károly
 1972 Az árucseré néprajza. In *Népelet és néphagyomány*, 9–51. Bukarest: Kriterion
- KÓSA László
 1990 *Paraszti polgárosulás és a népi kultúra táji megoszlása Magyarországon*. Debrecen: Kossuth Lajos Tudományegyetem Néprajzi Tanszéke
- KUBINYI András
 1992 Költözés, helyváltoztatás, utazás a későközépkori Magyarországon. *A Tapolcai Városi Múzeum Közleményei* 2. 229–242. Tapolca.
- 2000 *Városfejlődés és vásárhálózat a középkori Alföldön és az Alföld szélén*. Dél-Alföldi Évszázadok 14. Szeged: Csongrád Megyei Levéltár
- LIESENFELD, Gertraud
 1987 *Viehtauer Ware. Studien zum Strukturawandel einer Hausindustrie in Oberösterreich mit besonderer Berücksichtigung der letzten 100 Jahre*. Wien: Österreichische Akademie der Wissenschaften Philosophisch-Historische Klasse, Sitzungsberichte
- LUKÁCS László (szerk.)
 1988 *Märkte und Warenaustausch im Pannonischen Raum*. Székesfehérvár: István Király Múzeum
- MATSCHINEG, Ingrid – MÜLLER, Albert
 1990 *Migration – Wanderung – Mobilität in Spätmittelalter und in der Frühneuzeit. Eine Auswahlbibliographie*. Medium Aevum Quotidianum 21. Krems.
- MÁLYUSZ Elemér
 1953 A mezővárosi fejlődés. In Székely György (szerk.): *Tanulmányok a parasztság történetéhez Magyarországon a 14. században*, 128–191. Budapest: Akadémiai Kiadó
- MENDÖL Tibor
 1932 *Táj és ember*. Budapest.

- PALÁDI-KOVÁCS Attila
 1994 A Felföld mint kulturális régió. *Ethnographia* CV. 1–35.
- POUNDS, Norman J. G.
 2003 *Európa történeti földrajza*. Budapest: Osiris Kiadó
- SZÉKELY György
 1953 A parasztság szerepe az áruterelésben. In Székely György (szerk.): *Tanulmányok a parasztság történetéhez Magyarországon a 14. században*, 117–127. Budapest: Akadémiai Kiadó
- 1961 Vidéki termelőágak és az árukereskedelem Magyarországon a XV–XVI. században. *Agrártörténeti Szemle* III: 309–343.
- SZILÁGYI Miklós
 2000 Kapcsolatok a külvilággal. In Sárkány Mihály – Szilágyi Miklós (szerk.): *Magyar néprajz VIII. Társadalom*, 830–865. Budapest: Akadémiai Kiadó
- TAGÁNYI ZOLTÁN
 2006 Az ipari kapitalizmus előtti területi munkamegosztás. Lengyel példa (a lengyel majorság és majorsági protoindusztrializáció térszerkezete). *Agrártörténeti Szemle* XLVII. 133–157.
- VIGA Gyula
 1986 *Tevékenységi formák és a javak cseréje a Bükk-vidék népi kultúrájában*. Miskolc: Herman Ottó Múzeum
- 1990 *Árucseré és migráció Észak-Magyarországon*. Debrecen–Miskolc: A debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem Néprajzi Tanszéke és a miskolci Herman Ottó Múzeum

Gyula Viga

GOODS AND PEOPLE ON THE ROAD WITHIN THE CARPATHIAN BASIN A Few Historical-Ethnographical Issues of Trading and Commerce by Peasants

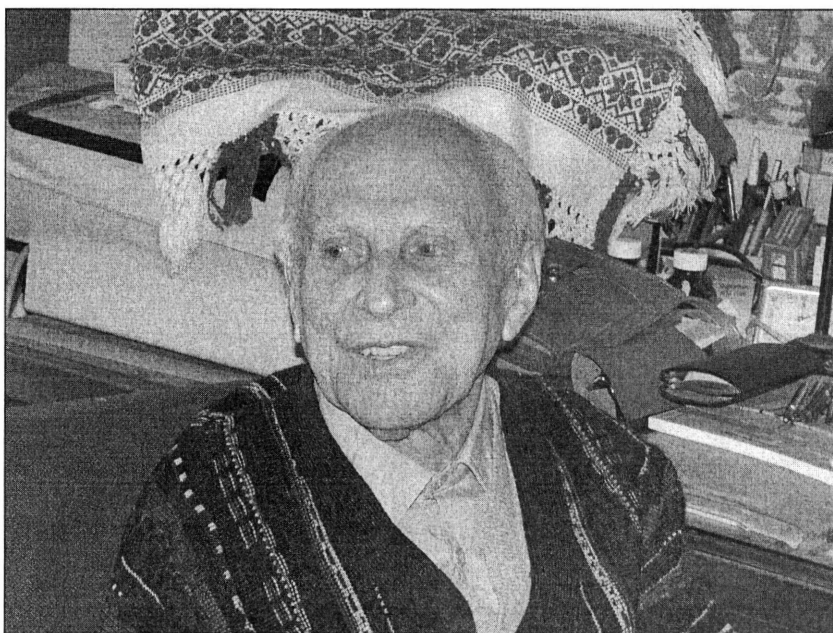
The exchange of various *material goods* is an activity that is parallel with the history of mankind, occurring between groups of people living in various ecological environments but with similar requirements concerning their most basic needs. This exchange is realized in a variety of different economical and social conditions, depending on the specific level of the development of the individual societies. Although it is possible to discern similarities in the means and methods of exchanging goods in certain parts of the world that are geographically far away from one another, the specific implementations of the exchange are always closely related to the history of the individual societies that had been formed under the different geographical conditions. In and around the Carpathian Basin, the framework and order of exchanging goods, together with the historical phases of traditional trading practices, should be pinpointed in European feudalism or, more specifically, in its Central and Eastern European version, i.e., in the system of conditions in this region prompted to change by the phenomenon of industrialization, namely, in the historically developed regional variations of farming and social structure.

The locations of the formation of popular commerce and the forms of its development underwent certain transformations together with the economy and the society of the Carpathian Basin for a millennium. The most important form of traditional trading and commerce in our region was the so-called *vásár* [fair], and the hosting of fairs in the feudal age was organically related to urban development and its legal and economic formations. From the very beginning, the most significant locations for fairs developed at the meeting points of major geographical regions, at the crossing points of rivers and at the junctions of important land routes. The number of fairs increased in direct proportion with the growth of the population and the economy, yet the geographical correlations of the economic spatial structure remained recognizable in several respects for a number of centuries. The zones connecting the major regions of varying geographical features, most frequented from the aspect of the exchange of goods, evolved into market belts or market lines. These used to be situated along the fault line between the chain of the Carpathians and the related inner mountains and valleys. The *organized* occasions of the exchanges of goods got to be intertwined with the seasonal migrations. In addition to these, however, the so-called *unorganized* forms of the exchanges of goods also continued to exist up until the beginning of the 20th century, together with those migrants and mediators who implemented them. The fairs and markets were based on the commerce of the animal stocks and produces of the peasants and the landlords' demesnes and on the raw materials of handicrafts and the products of artisans, whereas itinerant trading focused on special natural products and the articles of domestic industry. The activity of the itinerant traders may not be separated either from the home craft of the rim-lands or from the role of the *service nomads* (as *Béla Gunda* dubbed them) of Central-Eastern Europe. The heyday of their activities was the time period of the 18th and 19th centuries, but certain branches of it look back upon a definitely much longer and prestigious history.

Paládi-Kovács Attila

K. Kovács László, az anyagi kultúra kutatója

K. Kovács László tanári szakdolgozatát 1934-ben „A Hajdúság és a Nyírség településeinek összehasonlítása” címen írta a József Nádor Műszaki Egyetem Gazdaságtudományi Karának Földrajzi Intézetében. Pályakezdőként előbb díjtalan gyakornok a budapesti Pázmány Péter Tudományegyetemen, majd tanársegéd és ösztöndíjas gyakornok ugyanott, Györffy István védőszárnyai alatt. 1937-ben védi meg „A magyar ekék és ekéskultúra” címen benyújtott értekezését és tesz doktori szigorlatot. Teleki Pál és Györffy István tanítványaként válik az anyagi világ, a magyar falu és a tárgyi néprajz sokoldalú kutatójává.

Bereczki Ibolya felvétele 2008. 02. 27.

Kezdő etnográfusként számos kuriózumnak látszó tárgyba ütközik. Első néprajzi adatközlése 1935-ben Tiszacsege még fennálló régi halászházait örökíti meg kiváló rajzokkal és közli az előző század nádfalazatú, nádkéményű, bogárhátú, szelemenés háztípusának emlékezet alapján készült leírását. A régies épí-

tőkultúra mellett hiteles adatokat közöl a sulyom léken át történő kifogásáról, helyi szóval „kalangyázásáról”, a sulyomnak és a gyékény tövének, helyi nevén *csellának* a fogyasztásáról és a „halvermelés” műveleteiről, a hóval hűtött, tárolt hal elkészítésének és fogyasztásának változatos módozatairól.¹

Akkortájt született kisebb adatközlései a „mesterségek születése” előtti világba vezetik az olvasót. Hiszen az 1930-as években sem sokan tudták, milyen anyagból és milyen technikával készítik a hortobágyi pásztorok a *karikásnak* nevezett szerszámukat, mire jó a *hasi* és miért kell *párgolni* (gőzölni) a pásztorbotnak kiszemelt husángot. Még kevesebben sejtették, mi az a *kulimász* és miként lehet egérből *eketalyiga-kenőcsöt* előállítani.² Az általa leírt tárgyak és technikák nagyon speciálisak, nagyon periférikusak, s már-már a technikatörténet Herman Ottó által kedvelt prehisztorikus részleteihez sorolhatók. Másfelől pedig az emberi találékonyság különös példái.

A népi mesterségek, háziiparok területén K. Kovács Lászlónak 1941-ben két nagyobb lélegzetű dolgozata jelent meg. Az egyik a kender megmunkálásának fázisait és szerszámait mutatja be a Taktaközből,³ a másik a kátrányégetést írja le Közép-Finnországból.⁴ A kenderfeldolgozó háziipar jelentőségét Magyarországon Bátky Zsigmond ismerte fel elsőként, majd Kalotaszegről közölt cikke nyomán egyre több lokális adatközlés született a rostmegmunkálás témájáról. K. Kovács László taktaközi terepmunkájában már Bátky és Gönyey rendszerező, értelmező írásaira is építhetett, azonban a dokumentáció pontossága és eredetisége, az illusztrálás színvonala így is kiemeli cikkét a lokális adatközlések sorából. A kátrányégetés mint sajátos finn háziipar jelentőségét a holland és a brit hajóépítő-ipar emelte meg. A brit meg a holland flották hajóinak tömítéséhez főként finn és svéd kátrányt használtak a 17–18. század folyamán. Századokon át volt kelendő ipari termék, kiviteli cikk, hosszabban, mint a magyar erdőkben égetett hamuzsír.

K. Kovács Lászlót előbb már említett, 1937-ben megvédett doktori értekezése avatta a népi földművelés szakértőjévé. Azzal egy időben jelent meg *A Néprajzi Múzeum magyar ekéi* címet viselő dolgozata is. Alcíme szerint „*Tipológiai és szerkezetanulmány*”, amit a szerző azzal indokol, hogy nem kívánja a magyar ekék eredetkérdését megoldani, fejlődésének részletes menetét és történelmi múltját felderíteni.⁵ Itt kell megjegyezni, hogy a magyar ekék típusaival, szerkezetével és alkatrészeivel K. Kovács László előtt – eltekintve Györffy Istvánnak *A magyarság néprajza II.* kötetében megjelent vázlatos összefoglalásától – egy-

¹ K. Kovács 1935a.

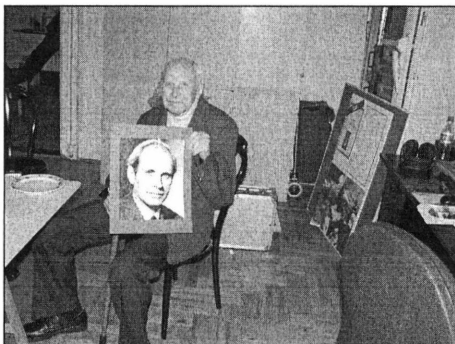
² K. Kovács 1935b, 1935c, 1937b, 1937c.

³ K. Kovács 1941a.

⁴ K. Kovács 1941b.

⁵ K. Kovács 1937a. 1.

általán nem foglalkoztak. A nemzetközi kutatásban a régészet járt elől, az etnográfia némileg megkésve zárkózott fel. Azonban Paul Leser etnográfiai szemléletű eke-monográfiája is csupán 1931-ben látott napvilágot.

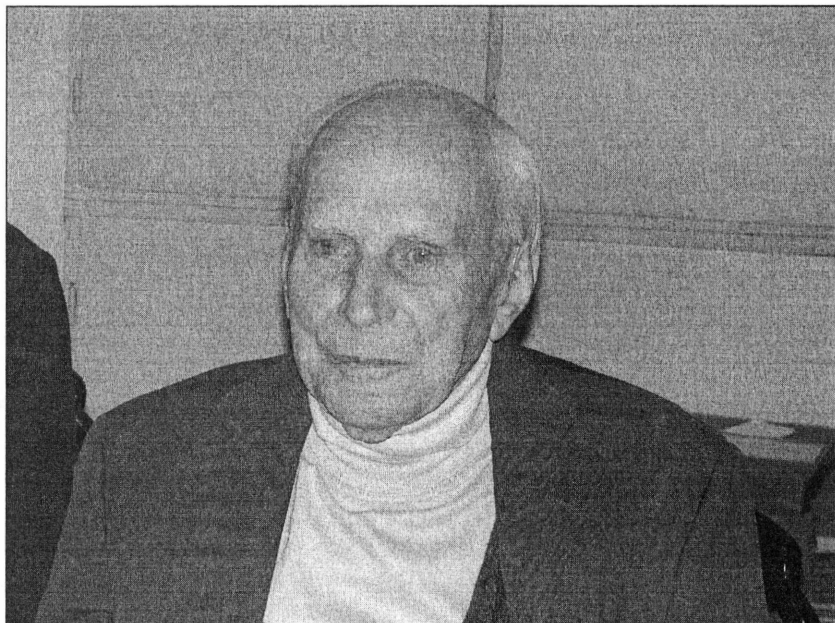
Bereczki Ibolya felvétele 2008. 03. 04.

K. Kovács László tanulmánya a Néprajzi Múzeum kollekcója mellett bemutatja az értelmezéshez szükséges régészeti és összehasonlító néprajzi anyagot is. Az osztályozás alapjául az eketalp formáit választja, s legbehatóbban a négyrészes magyar eke szerkezetét vizsgálja. Ezen a konstrukción mint típuson belül is négy csoportot különít el: 1. „József császár ekéje” (Nyugat-Dunántúl, ÉNy-Felföld), 2. „Rákóczi-eké” (Északkeleti-Felföld), 3. „debreceni eke”, 4. váltó-ekék csoportja. Külön osztályba sorolja a háromrészes ekéket, de azok között nem különít el geográfiai térrel is jellemezhető altípusokat. Az egyes formákat, szerkezeteket típusrajzokon, fotókon és szövegesen is bemutatja. Végül közli a magyar eketípusok elterjedési térképét, s részletezi az eke vontatásának, szállításának módjait, képeken is megmutatja az eketalyigát és a szállítás egyéb eszközeit. Leírja a szántás mélységének szabályozásában betöltött szerepüket, s láttatja az eke munka közbeni tisztításának eszközeit (pl. *öszöke*).⁶

Ez a tanulmány a maga nemében úttörő, a nemzetközi kutatás számára is példaértékű volt. Követőre talált ifj. Kós Károlyban, aki 1947-ben publikálta az Erdélyi Nemzeti Múzeum faekéit bemutató dolgozatát. K. Kovács László megállapításaival nem mindenben értett egyet! Kós kutatásai ugyanis nem igazolták a háromrészes eke dél-erdélyi elterjedtségét. Kós Károly térképvázlatát viszont – melyen a négyszögvázas ekék erdélyi elterjedtségét mutatta be – a recensens Balassa Iván vitatta.⁷ Mindkét tanulmány alapul szolgált Balassa Ivánnak az ekeformákról és a szántás munkálatairól 1973-ban megjelent nagy monográfiájához.

⁶ K. Kovács 1937a: 35–42.

⁷ Kós 1947; Balassa recenziója, *Ethnographia* 1948: 203.

Berczki Ibolya felvétele 2008. 03. 04.

K. Kovács Lászlónak a magyar eketípusokról szóló munkásságát ismerték el Viski Károlyék azzal, hogy 1938-ban megbízták a magyar földművelést német nyelven bemutató tanulmány megírásával. A magyar néprajztudomány bemutatkozására, néphagyományaink ismertetésére a berlini Magyar Intézet évkönyve, az *Ungarischen Jahrbüchern* kínált lehetőséget. A kötet szerkesztésére Viski Károly kapott felkérést, aki a szerzők és a témák kijelölését Bátkyval és Györffyvel egyetértésben döntötte el. K. Kovács László „Ackengeräte in Ungarn” című tanulmánya a talajművelés négy fontos munkaeszközének bemutatására szorítkozik. Az ásó, a kapa, az eke és a borona recens típusai mellett súlyt helyez a történeti előzmények, a középkori formák bemutatására. Esetenként erdélyi múzeumokban őrzött archaikus tárgyakat és a kezdetleges formákat megőrzítő rajzokat vonultat fel. A kötet kortárs recenzense, Vajkai Aurél joggal állapítja meg: „Kovács alapos tanulmánya ízelítőt ad abból a munkából, amit néprajzunk lett volna hivatott elvégezni vagy 40 évvel ezelőtt. A tárgyi néprajznak ilyen alapos, a valóságon nyugvó és minden további kutatáshoz nélkülözhetetlen megírása azonban nem valósult meg és még ma is csak kevés hasonló tárgyi néprajzi leírást tudnánk Kovács tanulmányán kívül találni [...] Sok modern elmélet-építőnk azonban úgy hiszi, hogy e hiányok jelentéktelenek és a szakadé-

kok egyszerűen – átgorthatók.”⁸ Ennél a felfogásnál is szomorúbb tény, hogy a talajművelés népi módjaival, eszközeivel később foglalkozó hazai kutatók sem vettek tudomást erről az úttörő dolgozatról.⁹

A paraszti munka másik eszközcsoportja a csépléshez és nyomtatáshoz, a kenyérgabonák szemnyeréséhez kapcsolódik. K. Kovács következő úttörő eszköztípológiai jellegű dolgozata a kézicsépek hazai formáit és a cséplésmódokat rendszerezte (*Die ungarischen Dreschflegel und Dreschmethoden*). Ezt a tárgycsoportot szintén a múzeumi gyűjtemények alapos ismeretében, saját terepen készült jegyzetei, rajzai, fényképei alapján, s az akkor még szegényes hazai és külföldi szakirodalom felhasználásával közelítette meg. Egy-két rövid adatközléstől eltekintve, főként Györffynek *A magyarság néprajzában* közölt Gazdálkodás c. fejezetére és Trotzig könyvére támaszkodhatott. Minthogy az Észak-Európában, Skandináviában kedvelt cséplőbotoknak a Kárpát-medencében alig van jelentősége, figyelmét a kétrészes csépformák rendszerezésére, a hadarók formájára és az összeerősítés módozataira összpontosította. Az általa kidolgozott és összesítő táblán is bemutatott típusrendet¹⁰ fogadta el később a *Magyar Néprajzi Atlasz* szerkesztőbizottsága is. Azt találjuk az MNA kérdőívében és némi kiegészítéssel a csépformák elterjedtségét ábrázoló térképlapon. K. Kovács László maga is összeállított egy hatalmas adattárat, melyet két térképpel együtt csatolt a dolgozatához. Egyik a vándorcséplők útirányait, a másik a cséptípusok földrajzi elterjedtségét mutatja be a magyar nyelvterületen. Bő terjedelemben foglalkozik a cséplőbandák összetételével, tagjainak összeműködésével, munkamódjával. Eszközhasználatukat, a cséplőmunka egyes mozzanatait rajzokon is érzékelteti. Ismerteti a cséplőasztalok, cséplőpadok használatát, jellegzetes formáit.

A későbbi közlemények, adatközlések és az MNA térképlapjai némileg kiegészítették, árnyalták K. Kovács László eredményeit. Ezeket a pontokat összefoglaltam egy korábbi cikkemben, s kiegészítettem az 1990-ig felgyülemlett külföldi szakirodalom fontosabb tételeivel.¹¹ Megjegyzem, hogy azok mind hivatkoznak K. Kovács László szóban forgó tanulmányára. (A hazai szerzőkről általánosságban ez nem állítható.)

K. Kovács László 1946. febr. 1-jétől a Kelet-európai Tudományos Intézet Néptudományi Intézetében dolgozott egészen 1949 novemberéig, az intézet megszüntetéséig. Azokban a mozgalmas években különösen tevékeny és termékeny volt: 1948-ban a *Magyar Népkutatás Kézikönyvének* három fontos füzetét állította össze. Az állattartás, a közlekedés és a földművelés hazai kutatástörténe-

⁸ K. Kovács 1938; Vajkai 1940: 348.

⁹ Lásd a *Magyar Néprajzi Lexikon* ásó, borona, eke, kapa címszavait. Lásd még Takács L. 1977; Selmeczi Kovács 2001.

¹⁰ K. Kovács 1950: 51.

¹¹ Paládi-Kovács 1991.

tét tekintette át, méltatva és értékelve az eredményeket, felmérve a hiányokat, s azzal irányt mutatva a további kutatásnak. K. Kovács László mindhárom füzetben szélesen keretezte a tematikát, amit jól mutat, hogy pl. a földművelés kutatását vizsgálva még az erdőgazdálkodásra is kitért. Erénye, hogy a néprajz eredményei mellett számba vette a rokntudományok által felhalmozott ismereteket és a 18–19. századi statisztikai, országismereti, mezőgazdasági, állatorvosi stb. irodalom értékeit. Ezek nem csupán a jegyzetekben és az ábécén rendben közölt bibliográfiában kapnak helyet, hanem a tanulmányok szövegében is. Lippay János, Bél Mátyás, Cornides Dániel és mások latin nyelvű művei éppúgy említést, sőt elemzést kapnak bennük, mint Tessedik, Mitterpacher vagy Csaplovics német nyelvű könyvei. A tárgyat szélesen értelmező kutatástörténeti felmérések kitértek a honi néprajzi kutatás horizontját, segítették a további szakirodalmi tájékozódást és sürgették a hiányzó vizsgálatok elvégzését.¹² Földes László 1963-ban *Az állattartás és pásztorélet magyar néprajzi szakirodalma* címen kiadott munkájában elismeri, hogy az 1948-ig terjedő időszakhoz alig tudott kiegészítést tenni. Saját munkájának hasznát inkább a későbbi, 1948–1963 között megjelent irodalom feldolgozásában, az általa készített annotációkban és a kiegészítő információk (pl. idegen nyelvű kivonatok címe, képek, fotók, térképek száma) megadásában látta.¹³

K. Kovács László 1940. októberében „intézeti tanár” kinevezést kapott az Erdélyi Tudományos Intézetbe, s hamar bekapcsolódott az intézet Borsa-völgyi kollektív kutatásába. Igen tudatosan vállalta magára a paraszti állattartás, a juhászat vizsgálatát. Tudta, hogy ezzel az úttörés munkáját kell elvégeznie, s a „terra incognita” felfedezése mellett, sokat tehet e tárgykör hazai kutatását jellemző egyoldalúság felszámolásáért. Hiszen az előző nemzedék figyelme az Alföldre, a nomád remineszcenciákat felidéző elemekre, a keleti párhuzamok felkutatására irányult. A Borsa-völgyében viszont a gazdaságok olyan formáival, a kiscgazdaságok közötti kooperáció olyan változataival találkozott, amelyekről a korábbi magyar szakirodalom nem tudott. A mezőségi juhtartás alapvetően a falvak nyomáskényszerben művelt, szűk határához kapcsolódott. Az ugarlegelőkön folyó juhászat legfőbb haszonvétele a szántóhatár kosarazó trágyázással történő javítása mint a földművelés lehetőségének fenntartása.

A Borsa-völgyi juhászattal párhuzamosan volt egy másik terepmunkája is ebben a témában. 1941 nyarán Venczel József kérésére kapcsolódott be a Szolnok-Doboka megyéhez tartozó Bálványosváralján indult falukutató munkába. Az egyetemista Makkai Endrével és Tárkány Szűcs Ernővel együtt vették vizsgálat alá a község paraszti juhtartását. Egyikük a kooperációt szabályozó jogi

¹² K. Kovács 1948a, 1948b, 1948c. Feltűnő, hogy a szerző saját műveit mellőzi, vagy csupán mellékesen, konkrét tárgy kapcsán említi, akkor is jegyzetben. K. Kovács 1948a. 25. jegyzet.

¹³ Földes 1963: 5.

népszokásokat, másikuk a juhászat tárgyi kellékeit, anyagi folyamatait írta le K. Kovács tanár úr vezetésével. Ez a munka annyira sikeresnek bizonyult, hogy hamarosan két jeles tanulmányt publikáltak belőle.¹⁴ Az „Adatok a bálványosváraljai fejős juhászathoz” című tanulmányában K. Kovács László a juhtej hasznára, a tejgazdaságra tette a hangsúlyt. A közös nyájba adott fejős juhok tavaszi kihajtáskor megejtett próbafejésére, „a tej bemérésére” a juhtartók szegénysége miatt volt szükség az Erdélyi-medence falvaiban. Az erdélyi juhtartó gazdaközösségek a 19. és a 20. század fordulóján végrehajtott tagosítások óta a tökéletességig kimódolt szabályrendszerek érvényesítésével gondoskodtak a tejhaszon felosztásáról és a juhtartás tárgyi feltételeinek megteremtéséről.

K. Kovács Lászlónak a Borsa-völgyi juhászat megírására és publikálására az Erdélyi Tudományos Intézet keretei között már nem jutott ideje. Budapestre visszatérve éveken át kellett halasztania ezt a vállalását más feladatok közbejötté miatt. 1962-ben azonban kandidátusi értekezésésként megírta, de csak most (2008-ban) jutott el oda, hogy nyomdakészen kezébe is vehesse. Amennyire meg tudom ítélni, döntően a Borsa-völgyi és a bálványosváraljai kutatásaira alapozta az 1960–1970-es években az erdélyi juhászatról közreadott tanulmányait is. Elsősorban az 1961-ben a *Viehzucht*-kötetben megjelent, s azóta sokat idézett tanulmányára gondolok („Beiträge zur Frage der Esztena-Genossenschaften [Melkgenossenschaften] in der Siebenbürger Heide”), másodsorban az MTA Néprajzi Kutatócsoport évkönyvében 1968-ban közreadott tanulmányára („A közös fejőjuhnyájak tejhaszonvételi formái 1900 körül”).¹⁵ Ez utóbbi számba veszi és részletesen jellemzi azt a 8 tejhaszonvételi rendszert, amelyet Erdélyben és a szomszédos alföldi tájakon felderített. Elkülöníti a „tejül való” részelést a „tejtermékül való” részelés rendszereitől. Első esetben a soros juhosgazda, a másodikban a juhász dolgozza fel a tejet. Előfordult, hogy egyetlen faluban több szisztémát is követtek párhuzamosan, mert a „társaságok” (gazdatársulások) más-más módon osztozkodtak. A csatolt térképvázlat bemutatja a nyolc szisztéma földrajzi elterjedtségét. Ez a dolgozat azzal az 5 elosztási formával foglalkozik részletesen, amelyet a szerző korábbi mezőségi tanulmányai nem tárgyaltak.¹⁶

A gazdatársulások tárgyköre szorosan kapcsolódik az anyagi termeléshez, mégis inkább a társadalom funkcionális működését világítja meg. Reménykedjünk, hogy egyszer még a szociálintropológia, a gazdaságantropológia is felfedezi a maga számára K. Kovács László előbb említett kutatási eredményeit.

A *Viehwirtschaft und Hirtenkultur* kötet (1969) egyik nagy eredménye volt a tejgazdaság, a tejkultúra áttekintése Kelet- és Közép-Európa tájain, a Balkánon és a belső-ázsiai török népeknél, egészen Afganisztánig. A tejhasznosítás ma-

¹⁴ Tárkány Szücs 1944; K. Kovács 1947a; K. Kovács 1947b.

¹⁵ K. Kovács 1961; K. Kovács 1962; K. Kovács 1968.

¹⁶ K. Kovács 1968: 11–12.

gyar hagyományait Keszi-Kovács László foglalta össze gazdagon illusztrált tanulmányában („Die traditionelle Milchwirtschaft bei den Ungarn”).¹⁷ Mindmáig ez a bő félszáz oldalas dolgozat tekinthető a magyar népi tejkultúra legteljesebb monográfiájának. A tanulmány felöleli az egész magyar nyelvterület és valamennyi fejős állatfaj tejhasznosítását, de a fejős juhászat és Erdély anyaga, az ottani tejtermékek változatossága okán is, nagyobb teret kap benne, mint a többiek. A szerző részletesen leírja a tej feldolgozásának, kezelésének folyamatait a fejestől, a tej szűrésén, beoltásán, altatásán, feldolgozásán át egészen a tejtermékek tartósításáig, tárolásáig. Olyan speciális termékekre is kitér, mint a *sós tej*, a *tarhó*, a *hurut*, az *ostyepka* vagy a *tilimia sajt* és a *kászutúró*. A munkafolyamatok tárgykészletét 8 táblába rendezve rajzok, ábrák seregével és fotókkal dokumentálja. Korábbi munkáiban közreadott rajzait, pl. a sajtpréseket sajnos itt nem közli újra. Külön táblát szentel a tejelegítéshez használt üstök, katlanok, pásztortűzhelyek típusainak.

Ez utóbbiakról és a hozzájuk szorosan kapcsolódó tárgyokról egy önálló, magyar nyelven megjelent tanulmányában is áttekintést nyújt „Pasztortűzhelyek Erdélyben 1900 körül” címen.¹⁸ Abban kifejti, hogy a gerendáról lelógó üsttartó horgok és a földbe rögzített szolgapák (*kollát*, *guzsba*, *üsthorog*), mindig a havasi, illetve az egy helyben álló, nem költöztethető esztenákhoz kapcsolódtak. Az erdélyi üstformákat négy típusba rendezte, sőt a típusokon belül is elkülönített formai változatokat. Innen tudjuk, hogy Dél-Erdélyben a rézüst két brassói típusa terjedt el, a Szászföldön meg az ún. *szebeni üst* volt az esztenák kedvelt edénye. Ezzel szemben Erdély északi részein és a Partiumban a *debreceni* vagy *alföldi üst* változatai, illetve a *szatmári rézüst* volt használatban a 20. század közepén.¹⁹

Rendszerértékű felismerését közli az „oltó nélküli vagy túró-tejkultúra” és az „oltós vagy sajt-tejkultúra” mint két különálló szisztéma jellemzését felvállaló dolgozatában. Ennek címe: „Adatok tejkonzerválásunk egyik régi módjához”.²⁰ Ebben a tanulmányában főként az oltót nem használó szisztémát, az *aludttej*, *szerdék*, *szerdéktúró*, a belőlük készült *túró-sajt*, illetve *pogácsa-túró*, végül pedig a *száritott túró* vagy *morzsolt-túró* néprajzi, nyelvészeti és történeti adalékait tekinti át. A *füstölt túró*, a *pogácsa-túró* keleti párhuzamait vizsgálva számos belső-ázsiai adalékot említ, melyekből joggal következtet az említett termékek és az ún. „túró-tejkultúra” régmúltjára.²¹ Nem említi a cikk Gustav Ränk nevezetes monográfiáját (*Från mjölk till ost*. Lund, 1966), melynek egyik fő érdeme az

¹⁷ K. Kovács 1969a: 640–695.

¹⁸ K. Kovács 1969b: 7–43.

¹⁹ K. Kovács 1969b: 10, 30.

²⁰ K. Kovács 1970: 617–634.

²¹ K. Kovács 1970: 626, 630.

oltó nélküli tejkultúra bemutatása Karélia, Észak-Skandinávia és a Baltikum területén, ahol az oltót használó sajt-kultúra csupán a 20. század elején kezdett meghonosodni. A gyomoroltót használó *caseus kultúra* az antik világ vívmánya, mely Hellas és Itália felől a középkor folyamán fokozatosan terjeszkedett Közép- és Észak-Európa irányába. A középkor végén elérte már Skandinávia déli részeit és Skócia határait.²²

Itt kell megemlíteni, hogy az oltót használó sajt-kultúrát eleink is a honfoglalás után, a Kárpát-medencében ismerhették meg, de a 3. rendszernek tekinthető *joghurt-kultúrát* minden bizonnyal már jóval előbb átvette a vele érintkező török és iráni nyelven beszélő nomád népektől. A magyar *tarhó* és a balkáni joghurt helyét és szerepét a délkelet-európai tejfeldolgozási rendszerekben Kisbán Eszter állapította meg magyar és német nyelven is megjelent, azóta már sokszor hivatkozott dolgozatában.²³

Azóta a tejkultúra etnológiai kutatása Európa és Közép-Ázsia, Elő-Ázsia népeire vonatkozóan is igen eredményesen folyik. Számos jelentős könyvet, cikket, tanulmánykötetet említhetnénk a nemzetközi szakirodalomból. A magyar tejgazdálkodás hagyományos formáiról, termékeiről azonban sajnos máig sem született könyv méretű monográfia, noha Keszi-Kovács László és társai már régen kitaposták a hozzávezető ösvényeket.

1975-ben a budapesti finnugor kongresszus néprajzi szekciójában Keszi-Kovács *Az ugorok lovaskultúrája* címen tartott előadást. Abból indult ki, hogy a hajdani ősnép a finnugor egység korában még nem ismerte a lovat, tekintettel a finnségi népek és az ugor ág egymástól nagyon eltérő lóra vonatkozó szavaira. A továbbiakban az ugor korinak tételezett lovas terminológiáról szólva elfogadja a TESz álláspontját, miszerint a *ló* szó a magyarban és az obi-ugor nyelvekben jövevényszónak minősül, de a számításba vett átadó nyelvek közül a török nyelveket hangtani megokolással azonnal kizárja. Arra hivatkozik, hogy a török nyelvekben *l* hanggal nem kezdődik szó! A *ló* szó óiráni származtatását elfogadhatónak véli, de az ugor kori ló tartás nyelvészeti bizonyítékait nem fogadja el. Érvelését az alábbi mondattal zárja: „*nem bizonyítható az obi-ugorok eredeti, ugor kori lovaskultúrája, hanem nagy valószínűséggel későbbi átvételről van szó.*”²⁴ Álláspontja – lényegét tekintve – megegyezik Bátky Zsigmondéval és Gunda Béláéval, akik más-más érveléssel, de szintén kételkedtek a Munkácsi, Mészöly Gedeon, Zsirai és Hajdú Péter által kifejtett nyelvész hipotézis megalapozottságában.

Bővebb kifejtést igényelne annak a munkásságnak az elemzése és méltatása, amit Keszi-Kovács László a közlekedés-szállítás tárgykörében, különösen pedig

²² Paládi-Kovács 1993: 139–140.

²³ Kisbán 1967: 88; Kisbán 1969.

²⁴ Keszi-Kovács 1981b: 184.

a kerekes járművek és a lófogatolás vizsgálatában kifejtett. Kutatástörténeti összefoglalója, 1948 óta főként könyvészeti ismeretekkel támogatta, szempontokkal serkentette, orientálta a további kutatást. Tudománytörténeti tényként kell megemlíteni, hogy az *Ethnographia* szerkesztőjeként (1957–1971) sok tanulmány és adatközlés szerkesztésével járult hozzá a magyar kocsizás és fogatolás feltáráshoz.²⁵ Ő volt az, aki a népi közlekedés, szállítás tematikájának legnagyobb részét címszavakra bontva kidolgozta a *Magyar Néprajzi Lexikon* számára. A nagy, átfogó szócikkek mellett a magyar kocsik és szekerek számos táji típusának is önálló cikket szentelt. Szócikkeiből összességében egy kisebb kötet is kitelne!

1979-ben a Nemzetközi Kárpát-Balkán Bizottság Sárospatakon megrendezett „transzport konferenciáján” a *lőcsős szekér* földrajzi és történeti elterjedtségéről tartott előadást. Abból készült „Der Leistenwagen im Karpatenbecken” címen megjelent tanulmánya számos ábrával és egy térképvázlattal. Térképe azt mutatja, hogy a négylőcsős szekér a Kárpát-medencében és Szlavóniában honos, a kétlőcsős Erdélyben, a moldvai magyaroknál, a Felföldnek egy átmeneti sávjában, továbbá egy Északnyugat-Dunántúlról a Morva-mezőig felhúzódó zónában. A Kárpátok gyűrűjén kívül és a Szávától délre, miként a közeli osztrák, cseh, lengyel tájakon a lőcs csupán a hosszú szekérodalhoz használatos. A magas hegyek vidékein pedig a Kárpát-medencén belül is a *raconca* honos. Több magyar tájon az elől *raconca*, hátul lőcs kombináció is megszokott konstrukció.²⁶

Utolsó cikkeinek egyike („Die ungarische Pferdegeschirre und ihre Beziehungen”) 1983-ban a magyar lószerszámról és interetnikus kapcsolatairól, történeti háttéréről íródott. A *Finnisch-Ugrische Forschungen*ben megjelent cikk részletesebben kifejti és filológiailag is adatozza azt a nézetét, melyet a Magyar Néprajzi Lexikonban, a *hám*ról írott szócikkében képviselt. Leszögezi, hogy a szügyhám legszebb, legfejlettebb típusait a Kárpát-medencében használják. A környező népek mind kumettel, vállhámmal fogatolják lovaikat, noha a szügyhám Nyugat-Európa egyes részein a 9. század óta kimutatható. Rámutat, hogy a szügyhám első ábrázolása Kínából való, s az *istrángot* ott már az i. e. 3. században megörökítették képeken. Szól azokról a feltevésekről, amelyek a szügyhámot a mongolok találmányának vélik. Felteszi, hogy a szügyhám és vele a *hám* szó Nyugat-Európában a 15–16. században a magyar kocsival együtt jelent meg, vált szélesebb körben ismertté.²⁷

²⁵ Ezek közül kiemelkedik Balogh István három részben közölt nagy tanulmánya a debreceni lófogatokról. Balogh 1965, 1966.

²⁶ Keszi-Kovács 1981a: 116. Az előadás német változatát a kötet szerkesztője Inotai Andrással állította elő.

²⁷ *Magyar Néprajzi Lexikon II.* 1979: 452. *hám* szócikk; Keszi-Kovács 1983.

Ez a hipotézis szöges ellentétben áll a TESz *hám* szócikkével. Abban ugyanis a magyar szót német jövevénynek tételezik.

Sok ponton kapcsolódnak az anyagi kultúra kutatásához K. Kovács Lászlónak azok az alapvetései is, melyeket a néprajzi muzeológia korszerűsítése és az Etnológiai Adattár felállítása érdekében dolgozott ki. A néprajzi terepmunka megújítását, az adatfelvétel kérdőívekkel történő előkészítését, a dokumentálás helyszíni kiteljesítését, a népi gazdálkodás tárgyainak gyűjtését tudományos alapokra helyező írásainak elemzésére és értékelésére itt nem vállalkozhatunk.²⁸

A kutatói életműről elmondottak önmagukban is azt bizonyítják, hogy a fiatal K. Kovács és az idősödő Keszi-Kovács László egyaránt jelentős, nagy horderejű tudományos kérdésekkel foglalkozott és az anyagi kultúra történetének lényeges kérdéseiről fejtett ki karakteres, határozott és egyben megalapozott véleményt. Tárgytipológiai, eszköztörténeti tanulmányai megmutatják, mire jó a tárgyi néprajz, s mi az értelme a múzeumok gyűjteményeinek. Bízunk benne, hogy irányzatának a jövőben is lesznek jól képzett, felkészült követői.

IRODALOM

BALASSA Iván

1973 *Az eke és a szántás története Magyarországon.* Budapest.

BALOGH István

1965, 1966 A lófogatok Debrecenben a XVIII–XIX. században. 1–3. rész. *Ethnographia.* LXXVI. 161–189, LXXVII. 74–92, 229–253.

FÖLDES László

1963 Az állattartás és pásztorelet magyar néprajzi szakirodalma. *Index Ethnographicus.* VIII. 1–2. szám. Budapest.

KISBÁN Eszter

1967 A joghurt helye és szerepe a délkelet-európai tejfeldolgozási rendszerekben. *Ethnographia.* LXXVIII. 81–94.

1969 Die historische Bedeutung des Jughurts in den Milchverarbeitungssystemen Südosteuropas. In: Földes, László (red.): *Viehwirtschaft und Hirtenkultur.* 640–695. Budapest.

KÓS Károly

1947 Az Erdélyi Nemzeti Múzeum Néprajzi Tárának faekéi. *Erdélyi Tudományos Füzetek 2007.* Kolozsvár.

K. KOVÁCS László

1935a Adatok Tiszacsege néprajzához. *Néprajzi Értesítő* XXVII. 99–103.—

1935b A hasi kikészítése. *Néprajzi Értesítő.* XXVII. 103–105.

²⁸ K. Kovács 1939a, 1939b, 1953. A Keszi-Kovács Lászlót 100. születésnapján köszöntő ünnepi ülésen Szemkeő Endre: *Keszi-Kovács László, az Etnológiai Adattár szülőatyja* címen tartott előadása foglalkozott ezzel a tárgykörrel.

- 1935c Botpárgolás. *Néprajzi Értesítő*. XXVII. 105–106.
- 1937a A Néprajzi Múzeum magyar ekéi. *Néprajzi Értesítő*. XXIX. 1–44.
- 1937b Kulimász égetés. *Néprajzi Értesítő*. XXIX. 202.
- 1937c Egér mint eketalyiga-kenőcs. *Néprajzi Értesítő*. XXIX. 208.
- 1938 Ackergeräte in Ungarn. *Ungarische Jahrbüchern*. XVIII. Heft 2. 263–301.
- 1939a Néprajzi muzeológia. *Néprajzi Értesítő*. XXXI. 261–293.
- 1939b *A néprajzi gyűjtés módszere*. Budapest.
- 1941a Kendermunka és szerszámai a Taktaközben. *Néprajzi Értesítő*. XXXIII. 119–133.
- 1941b Kátrányégetés Közép-Finnországban. *Néprajzi Értesítő*. XXXIII. 185–208.
- 1947a Adatok a bálványosváraljai fejős juhászathoz. *Ethnographia*. LVIII. 47–55, 191–210.
- 1947b A bálványosváraljai fejős juhászat. *Néprajzi tanulmányok* 2. Budapest.
- 1948a A magyar földművelő gazdálkodás kutatása. *A Magyar Népkutatás Kézikönyve füzetek*. Budapest.
- 1948b A magyar népi közlekedés kutatása. *A Magyar Népkutatás Kézikönyve füzetek*. Budapest.
- 1948c A magyar állattartás kutatása. *A Magyar Népkutatás Kézikönyve füzetek*. Budapest.
- 1950 Die ungarische Dreschflegel und Dreschmethoden. *Acta Ethnographica*. I. 41–95.
- 1953 *Hogyan gyűjtsük a népi gazdálkodás tárgyait?* Budapest.
- 1961 Beiträge zur Frage der Eszténa-Genossenschaft (Melkgenossenschaften) in der Sibenbürger Heide. In: Belényesy, Márta – Földes, László – Gunda, Béla (red.): *Vieh- und Hirtenleben in Ostmitteleuropa*. 329–361. Budapest.
- 1962 A Borsa-völgyi juhászat, I–II. Kandidátusi értekezés kézirat. *MTA Könyvtár Kéziratára*. Budapest.
- 1968 A közös fejős-juhnyájak tejjaszonvételi formái 1900 körül. *Népi kultúra – népi társadalom*. I. 9–50.
- 1969a Die traditionelle Milchwirtschaft bei den Ungarn. In Földes, László (red.): *Viehwirtschaft und Hirtenkultur*. 640–695. Budapest.
- 1969b Pászortűzhelyek Erdélyben 1900 körül. *Népi kultúra – népi társadalom*. II–III. 7–43.
- 1970 Adatok tejkonzerválásunk egyik régi módjához. *Ethnographia*. LXXXI. 617–634.
- KESZI-KOVÁCS László**
- 1981a Der Leistenwagen im Karpatenbecken. In Paládi-Kovács, Attila (hg.): *Traditionelle Transportmethoden in Ostmitteleuropa*. 107–116. Budapest.
- 1981b Az ugorok lovaskultúrája. In: Ortutay, Gyula – Gulya, János – Paládi-Kovács, Attila (red.): *Congressus Quartus Internationalis Fenno-Ugristarum, 1975*. Pars IV. 177–184. Budapest.
- 1983 Die ungarische Pferdegeschirre und ihre Beziehungen. *Finnisch-Ugrischen Forschungen*. XLV. 168–185.
- PALÁDI-KOVÁCS Attila**
- 1991 Die Dreschflegel bei den Ungarn. *Néprajzi Értesítő*. LXXI–LXXIII. 37–47.
- 1993 *A magyar állattartó kultúra korszakai. Kapcsolatok, változások és történeti rétegek a 19. század elejéig*. Budapest.
- SELMECZI KOVÁCS Attila**
- 2001 Szántóföldi kapáskultúrák. In: Paládi-Kovács Attila (főszerk.): *Magyar Néprajz II. Gazdálkodás*. 434–462. Budapest.

TAKÁCS Lajos

1977 „Kapával ásni...” A földművelés korai időszaka kutatásának néhány kérdése. *Népi kultúra – népi társadalom*. X. 35–44.

TÁRKÁNY SZÜCS Ernő

1941 A juhtartás népi jogszabályai Bálványosváralján. *Erdélyi Tudományos Füzetek*. 189. szám. Kolozsvár.

VAJKAI Aurél

1940 A mai magyar néprajzi kutatás keresztmetszete. *Ethnographia*. LI. 337–352.

Attila Paládi-Kovács

LÁSZLÓ K. KOVÁCS: A RESEARCHER OF MATERIAL CULTURE

László K. Kovács submitted his thesis to the Institute of Geography at the Faculty of Economics of *József Nádor Műszaki Egyetem* [Technical University named after Royal Palatine Joseph] in 1934 under the title “*A Hajdúság és a Nyírség településeinek összehasonlítása*” [A Comparison of Settlements in the Regions Called *Hajdúság* and *Nyírség*]. He started his career first as an unpaid intern at the Budapest University called *Pázmány Péter Tudományegyetem*, where he later became a teacher’s assistant and then an intern on a scholarship, under the tutelage of *István Györffy*. In 1937, he defends his dissertation titled “*A magyar ekék és ekéskultúra*” [Hungarian Plows and Plowing Culture] and passes the doctoral comprehensive exam. It is as the disciple of *Pál Teleki* and *István Györffy* that he becomes a versatile researcher of the material world, namely, of the Hungarian villages and material ethnography.

What can be stated about the researcher’s oeuvre alone proves that both the young *László K. Kovács* and the elderly *László Keszi-Kovács* focused on significant and noteworthy scholarly issues and expressed his opinion on the questions of the history of material culture that was full of character, determined and thoroughly grounded. His studies on object typology and on the history of instruments truly demonstrate what material ethnography is good for and what the reason for museum collections is. Let us hope that there will be skilled and well-prepared followers of the path set out by him in the future, too.

Reformátusok Budapesten

Művelődéstörténeti, társadalomtörténeti, egyháztörténeti szempontból egyaránt megkerülhetetlen a kutatás számára az a kétkötetes munka, amely tíz, általában több tanulmányt tartalmazó fejezetből áll és *Reformátusok Budapesten* címmel jelent meg, mintegy 1571 oldalon mutatja be, elemzi és értékeli a székesfőváros művelődéstörténetében meghatározó szerepet betöltött református közösség történetét, életét, az oktatásban, a kulturális életben, a tudományban és a társadalmi szerepvállalásban elfoglalt helyét, küldetését, külön kiemelve a nagy lelkészegyeniségeket, továbbá mindazokat a családokat, személyeket, akik tevékenységükkel meghatározták ennek a közösségnek az életét, de kiemelkedő jelentőséggel írták be magukat a főváros történetébe is. Örvendetes lenne, ha példájuk máig hatna és kedvező irányba befolyásolná Budapest mai életét.

A rendkívül alapos, szinte mindenre kiterjedő tanulmánygyűjteményt Kósa László akadémikus, egyetemi tanár szerkesztette, ami garanciát jelent a munka színvonalára. A szerkesztésben munkatársa Kiss Réka volt, aki nélkülözhetetlen segítséget nyújtott e nagy mű létrehozásában. A szerzők – többségük Kósa professzor tanítványa – megérdemlik, hogy nevüket felsoroljuk, jelezve a kötetbe írt tanulmányaik számát is.

Ablonczy Balázs (1), Berecz Ágnes (2), Bertényi Iván ifj. (1), Bolyki János (4), Brandt, Juliane (1), Csanády Andrásné Bodoki Ágnes (1), Cseh Gizella (1), Géra Eleonóra Erzsébet (4), Györffy Eszter (1), Hatos Pál (1), Horváth Erzsébet (1), Kertész Botond (1), Kiss Réka (7), Kósa László (5), Kovács Ábrahám (3), Kozma István (2), László Ferenc (2), Mészáros Borbála (1), Millisits Máté (1), Nagy Áron (1), Nagy Zsombor (3), Osztovitsné Bereczky Noémi (1), Orosz Anna (1), Rébay Magdolna (3), Szantner Viktor (2), Szatmári Judit (3), Tóth Krisztina (1), Vásárhelyi Tóth Károly (1), Waktor Andrea (1), Welker Árpád (1), Wertán Katalin (1). Az időrendi áttekintést a kezdetektől 1989-ig Kósa László, 1989–2004 között Vásárhelyi Tóth Károly készítette. A fogalmak és kifejezések magyarázatát Kósa László állította össze. Utóbbi a X. fejezetet képező mutatókban kapott helyet. Itt található a névmutató, a fényképek és dokumentumok lelőhelyeinek mutatói, valamint a fényképek készítőinek névsora. Utóbbiak között a szerkesztő-szerzőt, Kósa Lászlót, továbbá egy másik szerzőt, Millisits Mátét is megtaláljuk. A fényképek további szerzői Bölcsföldi András, Brockhauser Tamás, Kovács László, Makrai-Kis Zoltán, Viczián Miklós. Ennek a precizitást tükröző, rendkívül körültekintő feldolgozásnak teljességéből a közel 500 fény-

kép mutatója és számozása azonban hiányzik, talán ez az egyetlen figyelemre méltó hiányossága ennek a nagy vállalkozásnak. Az angol nyelvű rövid kivonatot és a tartalomjegyzéket Kállay Géza készítette. Már itt szükségesnek tartom megjegyezni, hogy ez a rendkívül alapos, egyedülálló munka megérdemelt volna egy alaposabb idegen nyelvű összefoglalót! Viszont örömmel állapítjuk meg azt, hogy a hagyományosnak tartott katolikus-protestáns fogalomhasználatától eltérően a munkában a keresztény-keresztény szópár használatában a szerzők teljes szabadságot élvezhettek, így mindkét változat előfordul, semmiféle zavart nem okozva. Feltétlenül szólni kell még a bevezető gondolatok között arról a nagyvonalú anyagi támogatásról, amelyet a kötetek megjelenéséhez a Dunamelléki Református Egyházkerület nyújtott.

Kósa László bevezető gondolatai keretbe foglalják a monografikus igényű tanulmányegyüttest, jelezve, hogy nem elsősorban teológiai megalapozottságú, hanem társadalom- és művelődéstörténeti megközelítésű munkáról van szó, nem nélkülözve ugyan az egyháztörténetet, de az azonos vallásúaknak a vallást szervező egyházhoz tartozásán túl társadalmi helyét, vagyoni állapotát, iskolázottságát, hagyományait, a mindennapi életben játszott szerepét egyaránt bemutatják, elemzik, értékelik.

1796-tól 1932-ig kellett várni, amíg az önálló Budapesti Református Egyházmege megszületett, de ennek történetéről eddig vajmi kevés kutatásfeldolgozás látott napvilágot. Elsősorban jubileumokhoz kötődően jelentek meg rövidebb lélegzetű munkák, továbbá diplomákkal foglalkozók. A Kálvin téri templom felszentelésének 150. évfordulóján tartott konferencia előadásait tanulmánykötetben megjelentető kiadvány előszava egyszerre reménységet és kívánságot fogalmazott meg, egy átfogó, részletes gyülekezettörténeti munka elkészítésének igényét, amely most ebben a két kötetben öltött testet. Előzménye az a konferencia volt, amelyet a kötet szerkesztője szervezett az ELTE BTK Művelődéstörténeti Tanszékén 2001-ben. Ekkor vállalták mind a kutatást, mind a feldolgozást, amelynek pénzügyi fedezetét pályázaton nyerték el a Széchenyi Terv Nemzeti Kutatási és Fejlesztési Programok keretében.

Budapest reformátusságának története az Európában rendkívül összetett magyarországi felekezeti viszonyok ismeretében érthető csak meg. Meghatározó jelentőségű az a tény, amit a szerkesztő-szerző hangsúlyoz, hogy a város reformátusságának egyházközséggé alakulásakor hiányzott a saját tradíciója, aminek oka a török megszálláson túl a protestánsok letelepedésének 1686-tól a türelmi rendeletig történő megakadályozása, majd pedig az a sajátosság, hogy a gyülekezet megszületésében meghatározó szerepet játszó reformátusság a magyar nyelvterület különböző vidékeiről érkezett bevándorlók tömege volt. Fontos megjegyezni, hogy ezek a betelepedők magyar anyanyelvűek lévén, jelentős mértékben hozzájárultak a főváros magyarosodásához. 2004 végéig 59 különböző jog-

körű református egyházközséget és 61 templomot vagy azzal azonos működésű állandó istentiszteleti helyet vettek számba, azonban ezek a létesítmények az el-
telt 218 esztendő alatt egyenetlen eloszlásban jöttek létre. 1873-ig csupán két
templom épült, a Kálvin téri és az óbudai. 1914-ig a reformátusok létszámának
emelkedésével az első templomépítő korszakról lehet beszélni, hisz hét új temp-
lomot emeltek. A következő korszak 1920–1947-ig tartott, az agglomerációval
együtt 37 templom épült fel ekkor (főváros 13, agglomeráció 24). 1950–1989
között ugyan hat felszentelés történt, de csak egyetlen új templom készült el,
míg 1990-től öt templomot emeltek. Mindezek mellett a szerző felhívja a fi-
gyelmet a reformátusok egyéb (parókiális épület-, iskola-, szobor-, tér-, utcaelne-
vezés) szimbolikus téralakítására is. Megállapítja, hogy a budapesti reformátu-
soknak templomokkal jelzett szimbolikus téralakítása mérsékeltnak mondható,
de megfelel a modern nagyvárosi jelenlétnek és térhasználatnak. A továbbiakban
Budapestnek egyik magyar református központtá (Debrecen és Kolozsvár mel-
lett) válásával foglalkozik, majd áttekinti a földrajzi térben szétszóródva élő re-
formátusság szervezeti összefogásának folyamatát, a Budapesti Református
Egyházmegye megalakulását 1932-ben, amely kétségtelenül új fejezetet nyitott
az öngazgatás történetében. A pártállami időszakban, 1955-ben pedig a ma is lé-
tező Budapest-Északi és Budapest-Déli Egyházmegyéék jöttek létre.

A budapesti reformátusság a két világháború közötti időszakban élte virágko-
rát, amelyet pezsgő vallási, hitbuzgalmi, egyháztársadalmi élet jellemezett, virágzó
egyesületi élettel, nagy lendületű megújhódással, vallási ébredési mozgalommal.
Jelentős, sőt kiemelkedő szerepet játszottak ebben a folyamatban egyes, a reformá-
tus egyháznak több nemzedéken keresztül felbecsülhetetlen szolgálatot tevő csalá-
dok. Fontossá vált a sajtó szerepe is (200-nál több időszakai sajtótermék jelent
meg!). Az önazonosság erősítéséhez nagyban hozzájárult az 1934. évi országos re-
formátus kiállítás, ahol – és itt egy elfogultságtól sem mentes gondolat megfogal-
mazása engedtessek meg a recenzornak – a dunántúliak számára különösen fontos
mozzanatként nagy figyelmet szenteltek az egyházkerület textilis emlékeinek.

A bevezető tanulmányt követően átfogó történelmi tablót tár az olvasó elé
Tóth Krisztina, aki a türelmi rendelet előtt a főváros mai területén létező refor-
mátus gyülekezetek történetével ismertet meg. A szerző egyháztörténeti munkái
között szükségesnek tartom megemlíteni a gyermelyi református egyház történe-
tét feldolgozó kötetét (*A gyermelyi református egyház története*. Bp. 1999.
Societas et Ecclesia 4., sorozatszerkesztő Kovács I. Gábor), mivel az itt megmu-
tatkozó alaposág figyelhető meg az előzményeket tárgyaló történeti bevezetőjé-
ben is. Ezt annál inkább fontos megjegyezni, hisz a címben megjelölt témában
nem készült még átfogó elemző munka, de sajnálatos, hogy gazdag forrásanyag
sem áll rendelkezésre, így ez a tanulmány igazi úttörő vállalkozás. Az a korai
időszak ismerhető meg általa, amikor a protestantizmus megvetette a lábát Bu-

dán, amikor az első reformátorok megjelentek (Grynaeus Simon, Vinschemius Vidal), majd menekülni kényszerültek, de feltáruul az új vallási eszmékkel rokonszenvezők üldöztetésének kezdete is. Bizonyossá vált, hogy 1541-ben már létezett gyülekezet, akik a törökök elől Bakonyi Albert vezetésével menekültek Óbudára. 1542-ben pedig mind a budai, mind a pesti gyülekezetben maga Melancthon hirdette az Igét. Ismeretessé válik a templomhasználat, -foglalás, azonban a prédikátorokról rendkívül kevés az adat, ugyanígy a gyülekezet nagyságáról is. 1596-ban templomukat a törökök foglalták el és a folyamatos megpróbáltatásokat követően 1683-ra csupán egyetlen magyar református maradt Budán, az idegen eredetű gyülekezetben. A török kiűzése a reformátusoknak nem hozott szabadságot, hisz ezt követően kezdődött meg üldöztetésük, amely a türelmi rendeletig nem is ért véget. A szerző a budai reformátusság mellett párhuzamosan foglalkozik Pest református népességével is (lélekszámuk kisebb volt a budainál!), akiknek prédikátorairól több adat állt rendelkezésre. Buda visszafoglalását követően az ő helyzetük sem különbözött a budaiakétól a türelmi rendeletig. Óbudán a 17. század elején 53 református család élt, akiknek kedvezőbb helyzetét meghatározta a település artikuláris hely mivolta, mígnem 1778-ban Mária Terézia megszüntette szabad vallásgyakorlatukat. Mindezekon túl a tanulmányból megismerhető a főváros melletti, egykor önálló községek, Rákospalota és Rákoscaba reformátusainak története is a 16. század közepére tehető megalakulásuktól népes közösséggé válásukig, prédikátoraikkal, iskolatanítóikkal együtt – köszönhetően az Ujfalussy családnak –, helyzetükben a türelmi rendelet sem hozott számottevő változást. Velük ellentétben sok háborgatást kellett elszenvedniük a rákoscabai reformátusoknak, akiknek sorait anabaptista hábanok is gyarapították. A türelmi rendelet kihirdetésekor lélekszámuk jelentősnek mondható, templommal, lelkésszel rendelkeztek. Utóbbiak név szerint is ismertek a 18. század elejétől.

A főváros reformátusságának előtörténete ezzel valójában lezárult. Ezt követően a már jelzett tíz fejezetben a szerzők azzal a református közösséggel foglalkoznak, amely ténylegesen Budapest reformátusságának nevezhető. Az első fejezetben (*A reformátusok Budapest társadalmában*) hat tanulmány tárgyalja a reformátusoknak Budapest társadalmában elfoglalt helyét, betöltött szerepét, küldetését. Elsőként Nagy Áron Budapest vallásföldrajzát elemzi a 19. század elejétől a 20. század közepéig, kiegészítve a 2001. évi népszámlálás adataival. Elemzése statisztikai adatokra épül, így a határvonalat 1949-nél húzza meg, hisz ez az esztendő még a vallásfelekezetekre vonatkozóan megbízható adatokkal rendelkezik. Gondot jelentett viszont az 1880 előtti felekezeti statisztika, hisz a három város 1873-ban egyesült, így a korábbi évtizedekre vonatkozóan döntően becslésekre és kritikai elemzésekre kellett a szerzőnek hagyatkoznia. Mindezekon túl az igazgatási beosztások ugyancsak megnehezítették az elemző helyzetét, aki

végül is eredményesen megoldotta a feladatot, tanulmányát szemléletes grafikonokkal, statisztikai táblázatokkal és remek vallásföldrajzi térképekkel egészítve ki. Külön alfejezetekben foglalkozott a római katolikus, az izraelita, a református és az evangélikus népesség százalékos arányával, továbbá területi megoszlásával. Kezdetként 1813-at, míg befejező adatsorral 1949-et adva meg, de külön elemezte a 2001-es népszámlálásnak a felekezethez tartozásra vonatkozó adatait, megállapítva, hogy valamely egyházhoz tartozók aránya Budapesten az országos és a megyei adatoknak jóval alatta marad és szembetűnően alacsony a felekezeten kívüliek arányaihoz viszonyítva is. A vallásos népesség lélekszáma csupán a budai kerületekben (I., II., XII.) és a belváros V. kerületében mondható számottevőnek. Az egyházhoz, valláshoz tartozás legalacsonyabb értékeket Csepelen, Angyalföldön, Újpesten és Kőbányán mutat. Külön foglalkozik a szerző az egyes felekezetekhez tartozó népességgel, térképre vetítve százalékos arányban adataikat, megállapítva, hogy a reformátusság a főváros lakosságának valamivel több mint 1/10-ét alkotja a 21. század elején.

Kozma István tanulmányában a budapesti statisztikákban (*Budapest Székesfőváros Statisztikai Évkönyve* és a *Fővárosi Statisztikai Közlemények* 33 kötete) a reformátusok megjelenését és arányát elemzi, demográfiai, társadalomszerkezeti, művelődési, morálstatisztikai mutatókkal. Schneller Károly vallásstatisztikus nyomán rámutat arra, hogy egy adott felekezethez tartozás az illető közösségnek nem csupán vallási tanait, hanem társadalmi, vagyoni rétegzettségét, műveltségi állapotát, népmozgalmát, sőt etnikai összetételét egyaránt meghatározza. A szerző azt vizsgálva közelítette meg a kérdést, hogy a földrajzi, társadalmi, szociális, műveltségi különbségeknek mennyiben lehet oka a felekezeti hovatarozás, mennyiben befolyásolják mindezek a demográfiai adatok alakulását, történeti nézőpontból szemlélve, elemezve a jelenségeket. Ennek érdekében sorra vette Budapest református népességének jellemző vonásait, visszatekintve a gyülekezetek megszületésére, a katolikus restauráció és a türelmi rendeletet követő időszakra. A 19. századot áttekintve külön választotta az 1873 előtti és utáni időszakot, megállapítva, hogy 1880-tól az 1940-es évek közepéig a reformátusság a második legnépesebb közösséggé nőtte ki magát. Különösen érdekes az a nagyarányú népességnövekedés, amely 1881–1930 között 85%-ot jelentett, amely növekedés nem mondható el még egyházkerületi vonatkozásban sem. Itt sajátos helyzetről van szó, jelesen arról, hogy a fővárosba történő református bevándorlás nagymértékben hozzájárult a lélekszám növeléséhez, hisz ugyanekkor a statisztikai adatok magas csecsemő- és gyermekhalandóságról árulkodnak. A bevándorlók korösszetétele a természetes szaporulatot is nagyban emelte. Figyelemreméltónak tartja a szerző azt is, hogy többen tértek át reformátusnak (0,3–0,4%), mint ahányan elhagyták (0,2%) a közösséget. 1938-tól, érthető okokból, jelentősnek mondható az izraeliták betérése. A szerző a továbbiakban kitér a ve-

gyes házasságok, az innen származó gyermekek vallási hovatartozásának kérdésére, ami nyilvánvaló és megkerülhetetlen. A statisztikai adatok változatos kép megalkotását tették lehetővé számára. Izgalmas gondolatsor a reformátusoknak az 1920-as évekig tartó kulturális előnye, továbbá az alfabetizáció alakulása 1880-tól, ami legjobbnak mondható, viszont a házasságon kívül született gyermekek arányát tekintve a legrosszabb helyet foglalták el. Mindezeknek történelmi-társadalmi gyökerei vannak. A 19/20. század fordulójától azonban a reformátusok művelődési, foglalkozási, demográfiai, morális mutatói romlottak, amelynek okai a kutató megállapítása szerint a kényszermigrációban, a paraszti élet csődjében keresendők. A reformátusok foglalkozásszerkezete és a társadalom meghatározott szintjén elfoglalt helye a római katolikusokéval mutat legközelebbi rokonságot a vizsgált korszakban. Riasztó viszont már ekkor az öngyilkosságok és a házasságon kívüli szülések kiugróan magas száma. Világosan látható, hogy míg egyfelől az igazságszolgáltatásban, a közigazgatásban és a katonatisztek között magas arányban képviseltette magát a reformátusság, addig másfelől nagyarányú proletarizáció is megindult soraikban, aminek eredményeként jelentősen megnőtt lélekszámuk a külvárosi övezetekben. Anyanyelvi hovatartozásukat tekintve viszont 92-93% magyar volt. Ezt követően a szerző 26 oldalas adattárat tesz közzé, amelyben a vallásfelekezetek szám szerinti megoszlását, népességen belüli arányait, népmozgalmát, a betéréseket és kitéréseket, a vegyes házasságokból született gyermekek felekezeti megoszlását, a helyben születettek és bevándoroltak létszámát, a nem helyben születettek felekezeti és születési hely szerinti megoszlását, továbbá az anyanyelvi összetételt és nyelvismeretet felekezetenként abszolút számokban és százalékos kimutatásban közli, ezt követően a foglalkozási összetételt, társadalmi rétegződést, a lakásviszonyokat, a műveltségi állapotokat, írni-olvasni tudást, a vegyes házasságokat, a házasságon belüli és azon kívül született gyermekek felekezetenkénti arányát, majd az öngyilkosságot, válást, prostitúciót, bűncselekményfajtákat felekezetenként táblázatba foglalva. Összesen 29 táblázatot közöl, amelyek változó időszakokat ölelnek fel. Nagy általánosságban 1873–1949 között oszlanak meg, de az időhatárok témák szerint is változóak.

Welker Árpád a Kálvin téri gyülekezetben a 19. században történt vegyes házasságokkal és vallásváltoztatásokkal foglalkozik, ami különösen érzékeny kérdés volt a 19. században, de az a mai napig. Két forráseggyüttest használt, a statisztikát (amely nem kevés problémát jelentett!) és az anyakönyveket. Utóbbiak (házassági, keresztelési, betéresi anyakönyvek) jelentették a megbízható forrásokat. Elsőként a zsidó áttérésekkel „kikeresztelésekkel” foglalkozik, három táblázatot közölve: az elsőben 1841–1850 között az összes keresztelés és a kikeresztelkedés arányait közli, a másodikban ugyanez az aránypár látható, de 1880–1888 között (mindkettő éves bontásban). Mindkét esetben megfigyelhető egy-

egy kiugróan magas szám. A harmadik táblázat 1873–1895 között az összes áttérő, a házasodó és nem házasodó aránypárt közli. E táblázatnál nem hagyható figyelmen kívül a polgári házasság törvénybe iktatásának szerepe 1895-ben. A szerző az áttérők személyét, családi hátterét és az áttérés körülményeit egyaránt vizsgálta. Nem elhanyagolható a kikeresztelkedők fővárosi lakóhelye sem, amely nagyarányú szóródást mutat. Ezt követően a szerző a keresztelesek időpontját elemzi, amely a születéstől számítva meglehetősen kitolódott, ami nem meglepő városi viszonylatban, hisz ezzel ugyanezen időben már falusi közösségekben is találkozni lehet. Külön foglalkozik az „elkeresztelésekkel”, amelyek a vallási feszültségeknek egyik jelentős eredőjét adták. A felekezeti vegyes házasságokat három csoportba sorolja, elemezve a jelenséget, megvizsgálva arányát az országos statisztikákhoz viszonyítva 1852–1876 között éves bontásban, százalékos arányban, majd 1876–1897 között Budapest, Kassa, Debrecen vegyes házasságra vonatkozó százalékos adatait veti össze, megállapítva, hogy Budapest nem szerepel kirívó adatokkal. A vegyes házasságokban minden bizonnyal a lokális felekezeti arányok elsődleges szempontot jelentettek. Végezetül a Kálvin téri gyülekezethez kötődő 19. századi vegyes házasságokkal, valamint a ki- és betérésekkel foglalkozik, rámutatva a magas heterogámiára, ami 54,2%-ot jelentett! Figyelemreméltó az is, hogy a vegyes házasságok döntő többsége reformátusok-római katolikusok között kötött! A vallásváltoztatást, betérést és kitérést 1884–1900 között vizsgálta, igyekezvén rámutatni az okokra is, amelyek azonban meglehetősen egyediek, általánosítani e téren szinte lehetetlen. Mindenesetre figyelemreméltó, hogy 1896-ig a betérések, azaz a reformátusokhoz való áttérések, míg ettől kezdve a kitérések, azaz a reformátusveszteség jelentette a többséget. Külön érdekességet jelentenek az anyakönyvi bejegyzések a keresztelesekre, keresztszülők személyére vonatkozóan. Az utolsó táblázat 1845–1895 között éves bontásban beszédes adatsort jelent az összes házasságkötés feltüntetése mellett a homogám és a vegyes házasságokkal, százalékban is megadva a vegyes párok arányát. Példaértékű tanulmány, egy-egy falu történetét feldolgozó monográfia esetében is tanulságos lenne hasonlóan aprólékos elemzés elvégzése.

Juliane Brandt a főváros dualizmus kori adólistáit, vagyis az egyházi adó fizetéséről készített listákat elemzi, felvetve a nagyvárosi egyházi integráció kérdését és ezzel összefüggésben a Kálvin téri gyülekezet társadalmi megosztottságát is felvázolja. Forrásként a teljes jogú, adót fizető gyülekezeti tagok listái szolgáltak. Kiderül, hogy az egyház fenntartásához való hozzájárulás már az 1840-es években is sarkalatos kérdésnek számított. A mai helyzettel sok azonosságot mutat a 19. század második felének állapota, amikor ugyancsak több volt az egyháztag annál, mint akik a közterhekhez anyagiakkal hozzájárultak. Török Pál lelkipásztor a legközelebbi népszámlálás adatainak felhasználásával készítette el az egyháztagok listáját, amelynek alapján az egyházi adó fizetésére képes

személyek megállapíthatók voltak. Az adó mértéke a helyi szokásjognak megfelelően alakult, a zsinati határozatok a kereteket állapították csak meg. A listákból megismerhetők az egyház fenntartásában kiemelkedő szerepet játszott személyek, maga az egyháztagság, de ezek a listák (1844, 1865, 1870, 1880, 1900.) a reformátusság társadalmi összetételébe is betekintést nyújtanak egy-egy adott korszakban, sőt a gyülekezetet gyarapító személyekre, családokra is rávilágítanak, ugyanakkor az integráció problematikáját ugyancsak felvetik, a fluktuáció kérdéskörével együtt. A szerző a leszűrhető tanulságok között a gyülekezetépítés nehézségeit, az egyházi munka akadályait tárja fel, de rámutat a fizetési morál romlására, a közömbösség elharapózására. A vallási közönyösség növekedése a 19. század közepére tehető, ahogy azt Kósa László már 1983-ban elemezte és ezt az azóta feltárt adatok sokasága rendre igazolja. A tanulmány három táblázattal zárul: az első 1870-ből a kereső református férfiakat foglalkozási csoportok szerint mutatja meg egymás mellé állítva az egyházi nyilvántartást és a hivatalos statisztikai adatokat, százalékos arányban megadva az adófizetőket és a nem fizetőket. A második 1865-ben és 1870-ben a gyülekezethez tartozó református írókat sorolja fel, szám szerint jelezve az adózókat és a nem adózókat. A harmadik pedig ugyanezen két esztendőből a legmagasabb adót fizetőket foglalja össze foglalkozás és az adó nagysága szerint, külön véve a nőket és a férfiakat.

A fejezet következő tanulmányát *ifj. Bertényi Iván* készítette el, amely a Kálvin téri gyülekezet 19. századi presbitereivel foglalkozik. Vizsgálata elit-szemponotú, amelynek indokaként a Kálvin téri gyülekezetnek szánt és betöltött központi szerepét hozza fel, megindokolva az elitkutatásnak az utóbbi időben szentelt figyelmet, továbbá azt, hogy az egyházi elitben a politikai, gazdasági, kulturális, valamint a tudás elit tagjaival lehet találkozni, jelentős világi súllyal, hisz az egyházak is a kor társadalmában éltek és a presbitérium tagjai döntéseikkel érdemben befolyásolhatták az élet különböző területeinek alakulását. A szerző alapforrása az 1796–1931 közötti időszak presbiteri gyűlésein részt vett presbiterek névsora. Meg kell jegyeznünk, hogy ezt a forrást célszerű megfelelő kritikával és elővigyázatossággal kezelni! Az első rész-áttekintés a gyülekezet első évtizedeivel foglalkozik, Báthory Gábor lelkestségének idejével, sorra véve az egyház ügyeinek intézőit, vagyis az alapítókat és az első egyháztanács tagjait, kitérve a kezdeti nehézségekre, szabályozatlanságból eredő gondokra. Ezt követően 1829–1848 között tekinti át a presbitérium első évtizedeit, képet nyújtva a megalakulás nehézségeiről, jó adatokat adva a presbiterek személyéről (neves arisztokraták, birtokos nemesek, tudósok, politikusok) és teendőiről, tevékenységéről, de áttekinti a presbitérium működését, összetettebb feladatait is. Ebben a tanulmányban ismét kapunk egy áttekintést a reformátusság lélekszámának alakulásáról és társadalmi összetételéről, immár a presbitérium oldaláról megközelítve a kérdést, felvázolva azt a folyamatot is, amely a presbitérium társadalmi

helyzetének változására világít rá a reformkort követően. A szabadságharc levereése után öt esztendeig az egyházközségi élet is az elnyomatástól szenvedett, amit azután újabb fellendülés követett. Különösen figyelemreméltó időszak Török Pál lelkészségének ideje. A harmadik korszak (1883–1906) a nagyvárosi gyülekezet presbitériumával, az új típusú egyházkormányzat létrejöttével, a tudáselit térnyerésével, megnövekedett feladataival foglalkozik. Ez volt az az időszak, amikor új gyülekezetek szerveződtek a fővárosban (Pesti Német Leányegyház, Buda, Kőbánya, Zugló). 1907-ben hat parókiális kör létezett (Kálvin tér, Józsefváros, Erzsébet-Terézváros, Buda, Kőbánya, Zugló) a Kálvin téri központi, 100 fős presbitériummal, mígnem az 1930. évi zsinat létrehozta belőlük az önálló egyházmegyét. Ezt követően a szerző a presbiterek személyén keresztül összefoglalást ad társadalmi helyükről, származásukról, majd ugyanezt az áttekintést elvégzi a presbitériumba be nem került személyek (Jókai Mór, Lónyay Menyhért, Tisza Kálmán, Tisza István, Arany János) esetében is, megkísérelve rávilágítani az okokra. Végezetül felveti a kérdést: ki felelt meg eszmény szerint a presbiteri tisztségnek? A válasz nem egyszerű és nem is sikerült igazán árnyalt képpel megválaszolni a szerzőnek sem.

A fejezet utolsó tanulmányát *Kozma István* írta és a budapesti reformátusok presbitériumainak társadalmi összetételét elemzi 1932–1949 között. Az 1934. január 1-jén életbe lépett új törvénykönyvből indult ki, amelynek értelmében háromévente tisztújítást kellett az egyházközségekben tartani. A megadott időszakban hat tisztújítás volt, amelyből négynek az eredményét, a megválasztott világi tisztségviselők társadalmi összetételét vizsgálta, forrásként használva fel az 1932-ben, 1938-ban, 1944-ben, 1947-ben a Budapesti Református Egyházmegye címtárait. (A Német Leányegyházzal nem foglalkozik!) Az itt feltüntetett adatokat elegendőnek találta a foglalkozási viszonyok megállapításához, figyelembe véve a multipozicionalitást. Rétegszerkezeti vizsgálatot végzett és az egyes személyeknek megállapította társadalmi hovatartozását, nyugdíjasok esetében pedig az aktív életszakaszuk jellemzőit vette figyelembe. Elsőként a Budapesti Református Egyházmegye presbitériumának személyi állományát vette nagyító alá 1932–1947 között. Három táblázatot állított fel: az elsőben az egyházközségek különböző funkciójú tagjai kaptak helyet, a másodikba az azonos időben két egyházközségben szolgálatot vállalók kerültek be tisztségük szerint, míg a harmadik adataiból az egyházmegye presbitereinek ciklusonkénti fluktuációja kísérhető figyelemmel. A táblázatokhoz szöveges elemzés csatlakozik. Különösen ez utóbbi szolgál elgondolkasztató tanulságokkal. A következő egység a hívek és a presbiterek arányát elemzi (1/5-öd), rávilágítva a presbiterség morális és mentális feltételeire, de arra azonban nem tud választ adni, hogy ezeknek valóban megfeleltek-e a kor presbiterei, ahogy ennek megválaszolása másutt sem lehetséges. A következőkben a hívek és a presbiterek foglalkozási csoportjait ve-

ti össze, két szemléletes táblázat segítségével járulva hozzá a számokban, százalékos arányok megállapításában az eligazodáshoz. Szembetűnő az a számsor, amely igazolja, hogy bár az iparban dolgozók adták a legmagasabb lélekszámát a főváros reformátusságának, azonban a presbiteri tisztségek betöltésében ez egyáltalán nem mutatkozott meg. Utóbbi esetben a közszolgálatban dolgozók és a szabadfoglalkozásúak képviseltették magukat számbeli arányukat jóval meghaladva. Természetesen ezeken belül az alcsoportok (polgári közszolgálat, közigazgatás, közoktatás stb.) helyfoglalását részletesen elemzi a szerző. Ezt azután táblázatba szerkesztve teszi szemléletessé. Az ezt követő egység a foglalkozási viszonyokat vizsgálja felekezeti összehasonlításban, majd külön a hívek és a presbiterek foglalkozási viszonyait, három táblázatba foglalva a leírtakat. Külön elemzést szentel az egyes egyházközségek presbitériumának összehasonlítására foglalkozási főcsoportok, foglalkozási viszonyok, az állami és civil közszolgálatban, valamint a magángazdaságban elfoglalt helyük szerint három összefoglaló táblázattal, majd a rangokat, címeket, a szociális rétegződést veszi sorra, két táblázattal ellátva elemzését. Tanulmányát az egyházközségek életébe bepillantást engedő fényképekkel illusztrálta. Megállapította, hogy a presbitériumok szociális összetételét elit struktúra, túlképviselt középosztály, agilis, a presbitériumokban nagy arányban helyet kapó altiszti réteg jellemezte, de kevésbé képviseltette magát a munkásság. Általában elmondható, hogy mindenhol a legtekintélyesebb összetételű világi előjárói testület létrehozására törekedtek, a legaktívabb, legalkalmasabb hívekből kiválasztva a tisztségviselőket, mind műveltségüket, társadalmi kapcsolataikat, mind pedig anyagi teherbíró képességeiket tekintve, hozzávetőlegesen tükrözve a gyülekezetek szociális összetételét is. Ez egyébként nem újdonság, minden református közösségben erre törekedtek és több-kevesebb sikerrel ezt valósították meg. A szerző rendkívül bravúrosan kezeli a statisztikai adatokat, de célszerű lett volna valamivel közérthetőbben fogalmaznia, hogy a pusztán érdeklődő olvasónak se menjen el a kedve a kötetek további tanulmányozásától.

A második nagy fejezet egyetlen tanulmányt tartalmaz (*Az egyházszervezet*), amelyben *Szantner Viktor* a pest-budai és budapesti konventek, továbbá a zsinatok történetét tekinti át, tárja fel azt a folyamatot, amelynek során Budapest a magyar reformátusok országos intézményeinek székhelyévé, református központtá lett. Szól a zsinat jelentésének koronkénti változásáról (lelkési gyűlés, parciális=egy egyházmegyére vonatkozó, generális= több egyházmegyét érintő), az itt megvitatott különféle ügyekről és a 16–17. század legjelentősebb egyházi gyűléseiről. Elmondja, mit jelent a konvent (javaslatokat tevő, de nem törvényhozó tanácskozás), majd ezt követően az első, a 18. században tartott bodrogeresztúri, bugyi, pozsonyi, pesti konventeket és ezek tematikáját elemzi, ezután az 1791. évi budai zsinattal foglalkozik, amely az egyházalkotmány létrehozása

szempontjából volt figyelemre méltó, ám a törvények megerősítése elmaradt, így a világi túlsúly sem érvényesülhetett. Megállapítása szerint azonban ez a zsinat és a konventek bár az egységes egyház iránti igényt jelezték, azonban ez csak a debreceni alkotmányozó zsinattal következett be. Ezt előzte meg a Debrecenben és a Budapesten tartott konvent, amelyek az országos zsinatot hivatottak előkészíteni. Az 1881-ben megtartott debreceni alkotmányozó zsinat az egyházalkotmányt és a szervezeti formákat nem változtatta meg, viszont a jogszokásokat egységesítette. Tulajdonképpen itt született meg a polgári egyházalkotmány, amelyet az országos zsinatok továbbfejlesztettek. Azért jelentős ennek a folyamatnak végigkövetése, mert rámutat arra a nagyjelentőségű eredményre, hogy a magyarországi reformáció történetében először jött létre szervezetenként egységes magyar református egyház, amely a trianoni békediktátummal megszűnt, de amelynek ismételt megvalósulása reménység és a magyar református egyház közös akarata szerint ebben az esztendőben, 2009-ben újra lehetővé válik! A szerző által vizsgált zsinaton megerősítették a zsinati-presbiteri rendszert, meghatározva a felügyeletet gyakorló testületeket, az egyházkormányzás igazgatási egységeit. A református egyház állandó kormányzótestülete az egyetemes konvent lett, az egyház parlamentje pedig a 112 tagból álló zsinat. Utóbbi rendelkezik az egyházi törvényhozás körébe tartozó kérdésekről. A következőkben az 1891–1950 közötti zsinatokkal foglalkozik a szerző (tízévente kellett zsinatot tartani!), az első, a második, a harmadik, a negyedik, az ötödik budapesti zsinatokkal, ezek ülészsakaival (egy-egy zsinat több, 5-10 ülészsakából állt, különböző időpontokat jelentve) és az itt hozott határozatokkal, amelyek az egyház teljes életére, a liturgiára, egyházkormányzásra, fegyelmezésre, intézményekre, missziós tevékenységre egyaránt kiterő határozatok, intézkedések voltak. A következő korszak az egyház számára nehéz időt jelentett, a diktatúra évtizedeit 1951–1989-ig, amikor a hatodik, a hetedik és a nyolcadik budapesti zsinatokra került sor az Állami Egyházügyi Hivatal ellenőrzésével és a zsinatok határozatainak általuk történt jóváhagyásával. Ekkor egyesítették a zsinat és az egyetemes konvent hatáskörét, különösen hangsúlyozva a „szolgálat teológiáját”. A református egyház csupán látszat függetlenséggel rendelkezett, a valót elveszítette, jobban mondva a diktatúra megfosztotta tőle. A nyolcadik zsinat utolsó időszakára 1987-ben került sor, amely azért fontos dátum, mert ekkor fogadták el a nők teljes jogú egyházi szolgálatáról szóló törvényt. A kilencedik budapesti zsinat 1989-ben volt, amelynek záróülése 1991-re húzódott át, amit azután a tizedik, a tizenegyedik és a tizenkettedik zsinatok követtek 2003-al bezárólag. Az ismét függetlenné vált református egyháznak a zsinatokon újra meg kellett tárgyalnia a szervezeti rendet és egyházkormányzatot, létre kellett hoznia az új egyházalkotmányt, módosítania a működési rendet mint legfontosabbakat, de foglalkoztak még oktatásüggyel, egyházfinanszírozással és létrehozták a Károli Gáspár Re-

formátus Egyetemet. Rendkívül fontosak a tanulmány adatai! A következő részfejezet az egyetemes konventtel (1883) foglalkozik, majd a továbbiakban egyetemes és országos konferenciákkal, konventekkel, tanácskozásokkal. Közöttük kiemelten két, korszakváltó politikai esemény hatására tartott konvent jellegű rendkívüli egyházi gyűléssel 1848-ban és 1918-ban. Az egyetemes konvent 1960-ban megszűnt, de 2004-ben létrejött a kárpát-medencei magyar református generális konvent 64 egyházmegye, 9 egyházkerület képviselőinek jelenlétében, amely történelmi jelentőségű találkozó volt, történelmi jelentőségű zárónyilatkozat elfogadásával. A tanulmány egyike a kötet legkvalitásosabb írásainak. Nagyszerű, a lényegét kihangsúlyozó áttekintés, élvezetes stílusban megfogalmazva, az egyháztörténeti kritériumoknak megfelelően. Alapmunka az egyháztörténettel foglalkozók számára, legyen az akár csak egyetlen egyházközségre kiterjedő vizsgálat!

A harmadik nagy fejezet két tanulmányból áll (*Egyházközségek*). Az első szerzője *Millisits Máté*, aki a budapesti református egyházközségeket veszi sorra, vagyis mindazokat az egyházközségeket, amelyek a főváros mai területén léteznek. Az anyaggyűjtés nagy munkáját segítette az egyházközségeknek előzetesen eljuttatott kérdőív. A szerző egységes szempontok alapján mutatja be az 59 egyházközséget: röviden összefoglalja történetüket, különös hangsúlyt fektetve a gyülekezetek megszervezésére, majd a templomokat, illetve az istentiszteletre szolgáló helyeket ismerteti építéstörténetükkel, kitérve szakrális és művészeti értékeikre, így a templombelsőkre, a berendezésre, a harangokra. Minden esetben megadja az egyházközség címét, elérhetőségét, amennyiben létezik, internetes honlapját. Közli lelkipásztorainak nevét, helyben való szolgálati idejük kezdetét, működő alapítványaikat és kiadványaik címét, megjelenési idejét. Ahol létezik a templommal vagy az egyházközséggel foglalkozó irodalom, azt is megadja. Remek illusztrációkkal látta el tanulmányát a szerző, amely elsősorban a templomokat mutatja be kívülről, belülről, de az egyházközség pecsétjét is közli, helyenként pedig olyan felvételeket, amelyek az egyházközségek életébe engednek bepillantást. Természetesen a nagyobb múlttal rendelkező egyházközségek története bővebben kapott helyet, mint pl. a Kálvin téri gyülekezet, azonban ez természetes. El kell mondani, hogy nagyon gondosan elkészített tanulmányról van szó, precíz adatkezeléssel, igényes fogalmazással, megjelenéssel. Úttörő munkának is elfogadható ez az összeállítás, hisz az első, amely Budapest összes református egyházközségére és templomára kiterjedő, minden fontos adatot tartalmazó munka! Fontosságában Kovács J. Istvánnak 1942-ben megjelent kötetéhez mérhető (Kovács J. István: *Magyar református templomok I–II*. Bp. 1942).

Külön tanulmány foglalkozik az egyetemi és főiskolai gyülekezet történetével *Győrffy Eszter* tollából, tekintettel arra, hogy ez a közösség nem tartozott és nem tartozik az egyházközségek sorába, speciális misszióknak tekinthető. A ta-

nulmány visszatekint az egyetemi misszió kialakulására, amely a belmisszió egyik területének tekinthető. Gyökerei az 1840-es évekre nyúlnak vissza Londonba, míg Magyarországon 1904-ben szerveződött csak meg Magyar Evangéliumi Keresztyén Diákszövetség néven (ebből lett 1925-től a Magyar Diákok Pro Christo Szövetsége) és nemzetközi anyagi támogatásnak köszönhetően 1920-ban már önálló épülettel rendelkezett Budapesten (Diákok Háza). 1921-ben alakították meg a Magyar Református Diákok Soli Deo Gloria Szövetségét és nem sokkal később szolgálatba lépett az első egyetemi lelkész is. Ezt követően a tanulmány az egyetemi istentiszteleti alkalmakkal és istentiszteletekkel foglalkozik, a különböző fakultások hallgatóinak bibliakörös tevékenységével, kitérve a háború utáni nehéz helyzetben végzett missziói munkára és a diktatúra nyomásának hatására ennek felszámolására. A tanulmány második fele az 1988-ban történő újrakezdést tárgyalja, az újjászervezés fáradhatatlan munkáját, ennek a sajátos belmisszióknak a közösségi élet megszervezéséhez való hozzájárulását, amelyben igényt tartottak a „nagy öregek” tapasztalataira is. Újdonság az ökumenikus alkalmak szervezése. Fontos az egyetemi lelkész munkájának ismertetése, de különösen az ifjúságnak az önszerveződési igénye és ezirányú törekvése. Az istentiszteleteken túl nagy jelentőségűek a bibliakörök, valamint a klubestek, amelyek teológiai, művelődéstörténeti előadásoknak, beszélgetéseknek adnak helyet, lehetőséget. Mindezekkel külön-külön, éves bontásban foglalkozik a szerző az 1990-es évektől kezdve, a visszakapott vagy megnyílt lehetőségek idejétől. Végezetül az egyetemi lelkészek névsorát közli, amely szolgálatot 2004-től fogva ő maga látja el, így azt mondhatjuk, hogy legjobb ismerője ennek a területnek, amelyet írása híven tükröz.

A negyedik terjedelmes, 15 tanulmányból álló fejezet (*Kiemelkedő lelkész-egyénségeket*) a kiemelkedő lelkészegyénségeket veszi sorra, bemutatva azt a történelmi korszakot, amelyhez munkásságuk kötődött, megismertette az őket elindító családokkal, a családi háttér jelentőségével, részletezve lelkipásztori szolgálatukat, a gyülekezetépítés, szervezés terén elévülhetetlen érdemeiket, igehirdetői, lelkigondozói tevékenységüket, nem hallgatva el azokat a nehézségeket sem, amelyekkel szembe kellett nézniük, meg kellett küzdeniük. A terjedelem meghatározta lehetőségeken belül a prédikációkkal is foglalkozni, hisz a gyülekezetépítés szempontjából ez nem elhanyagolható szempont a mai napig. Adatok ismerhetők meg a lelkészek közéleti tevékenységével kapcsolatban, amely tevékenység az esetek döntő többségében szinte kirekeszthetetlen volt számukra. Ezeknek a lelkészi életrajzoknak áttanulmányozása nemcsak ismereteket gyarapító tevékenység, hanem hivatástudat-erősítő is. Nagyszerű személyiségek válnak megismerhetővé, áldozatos életutak, hivatástudat, elkötelezettség, helytállás, erkölcsi értékek, szilárd normarendszer, rendíthetetlen hit tárul fel életük, lelkészi pályájuk ismertetése során, amely a mai példaképeket veszített

korban vagy hamis példaképek idején rendkívül felemelő, erőt adó olvasmány. Talán az egész fejezet mottójául szolgálhatnának az Apostolok Cselekedetei 20,28, a gyülekezetet alapító Báthory Gábor templomépítő első lelkipásztor beköszönő szavai: „Viseljetek gondot azért magatokra és az egész nyájra, melyben a Szentlélek titeket vigyázókká tett, az Isten anyaszentegyházának legeltetésére, melyet tulajdon vérével szerzett.” Arra nincs lehetőség, hogy külön-külön foglalkozunk a lelkészeket bemutató tanulmányokkal, azonban a szerzők neve és az általuk bemutatott lelkészek legalább egy felsorolást megérdemelnek. *Szatmári Judit* három értékes, igényes és fegyelmezett pontosságról árulkodó tanulmányában *Báthory Gábor*, *Török Pál* és *Szász Károly* lelkészek (utóbbi a „költő-püspök”) életútját, lelkipásztori tevékenységét mutatja be, elemzi, értékeli. *Kósa László* tanulmányából *Szabó Aladár* életútja, lelkészi munkássága tárul fel. Külön foglalkozik a szerző a lelkész legfontosabb művével, amely az *Új óramutató* címet viseli. Egy gazdag életút, egy rendkívüli szellemiségű alkotó pályája ismerhető meg, elkötelezett, harcos zászlóvivőjeként a belmissziónak. Külön tárgyalt, 24 önálló egységből álló munkája (*Új óramutató*) a belmisszió első összegző kiadványa volt, életvezetési tanácsokkal is ellátva. Valójában a belmisszió programját adta meg vele. A legfontosabb ébredési mozgalom, a Bethánia életre hívása az ő nevéhez köthető (Bethánia Egylet 1903, a Bethánia Világszövetség tagja), sőt utóbbi életművét megkoronázta. *Nagy Zsombor* ugyancsak három kitűnő, remek stílusú tanulmányt jegyez. Ezekben a budai gyülekezet első lelkészének, a liberális gondolkodású, szabadkőműves, de nem radikális *Haypál Benőnek*, továbbá a Budapesti Református Egyházmegye megszervezőjének, az egyház gyarapodásán, a lelki élet megújulásán sokat munkálkodó, nagy munkabírási, a nagyvárosi missziót megszervező, az Egyházmegyei Presbiteri Szövetség megalakulását elindító, a református sajtó megújulásán és az egyház szociális tevékenységének előmozdításán elkötelezetten tevékenykedő, a II. világháború károsultjainak, üldözötteinek mentését félelmet nem ismerően szervező, a háború után az egyház talpra állításán rendíthetetlenül buzgólkodó, a kommunista diktatúra embertelenségére rámutató és azt elszenvedő, fáradhatatlan *Szabó Imrének*, valamint a kelenföldi egyházközség első lelkészének, a rendkívüli akaraterővel rendelkező, a gyülekezetszervezésben akadályt nem ismerő, kiterjedt szociális munkát végző, templomépítő *Sebestyén Andornak* állít emléket. Életútjukat, életművüket, lelkipásztori hivatásuk példaértékű jellemzőit veszi sorra, elemzi. *Bolyki János* három lelkészéletrajzot dolgozott fel. *Benkő Istvánét*, aki a Pestkörnyéki Református Egyházmegye megszervezője és első esperese volt, igazi munkástelepülés papja. Élete egybekapcsolódott a belmisszióval. A modern lelkipásztori módszerekkel skóciai ösztöndíjasként ismerkedett meg, amit azután itthoni munkájában fel is használt. Mint egy vándor apostol, igyekezett mindenkit, hívőt, nem hívőt, más vallásút egyaránt megszólí-

tani. 38 esztendeig Rákospalota lelkipásztora volt, ahol példásan kivette részét a közéletből, a szociális gondok enyhítéséből, az üldözöttek mentéséből. Kiváló, bátor igehirdető volt, aki a kommunista diktatúrával soha nem tudott kiegyezni. A következő lelkészegyéység *Joó Sándor*, akinek igehirdetői és lelkigondozói munkássága olyan kiemelkedő volt, hogy alakja legendássá nőtt a magyar református egyháztörténetben. A 20. század egyik legnagyobb hatású igehirdetője, a főváros egyik legjelentősebb egyházközségének, a Pasaréti Református Misziói Egyházközségnek megszervezője volt, aki szellemi függetlenségét egész életében megőrizte, mindenféle rendszerben szolidaritást vállalva és mentve az üldözötteket. Vezető személyisége volt a református ébredési mozgalomnak. Különösen nagy hatással volt rá a holland hitvallásos egyház gyülekezeti élete, diakóniai tevékenysége, amelyek megerősítették elhivatottságát. 1956-ot követően, majd az 1960-as években azután ő is üldöztetéseket szenvedett el, amelyek közrejátszottak váratlan halálában. Harmadikként a szerző a felekezeti korlátokon átsugárzó hatású lelkipásztornak, a pasztorálpszichológia megalapozójának, kiterjesztőjének, *Gyökössy Endrének* életútjával foglalkozik. Az ő kisugárzó személyisége, elhivatottsága, ökumenikus gondolkodásmódja, lelkigondozói tevékenysége vonzotta mind gyülekezetébe, mind hozzá az embereket, felekezetétől függetlenül. A belőle áradó empátiának, bölcsességnek, hitnek, alázatnak köszönhetően a diktatúra idején is eleven egyházi életet teremtett. Kiváló kapcsolatot ápolt a pannonhalmi bencésekkel, nem véletlen, hogy a Szent Gellért Kiadó sorozatban jelenteti meg munkáit. 1957-ben őt is letartóztatták és csak a nemzetközi tiltakozást követően bocsátották szabadon. Bolyki János tanulmánya életszerűen állítja az olvasó elé az igehirdető, a népszerű előadó, a lelkigondozó, a pasztorálpszichológiai szemináriumot vezető, a neveléstani, irodalmi, bibliamagyarázó teológus-író személyét, érzékeltetve azt a belső sugárzást, az előítélettel mentes, mély megértéssel párosuló emberszeretetet, amely sajátja volt és amelyet megérezett, megtapasztalt mindenki, aki vele akár könyvein keresztül, akár személyesen kapcsolatba került.

Kiss Réka négy tanulmány szerzőjeként van jelen a fejezetben. Embert próbáló feladat megoldására vállalkozott *Ravasz László* püspök működésének, meghatározó személyiségének, a nagyhatású igehirdetőnek, jeles egyházkormányzónak, a rendíthetetlen jellemű embernek, a tudós teológusnak, az írónak, szerkesztőnek, kora legnagyobb református szellemi tekintélye életének, életművének, az egyházat megújító tevékenységének, társadalmi-közéleti szerepvállalásának bemutatására, elemzésére, értékelésére. Kitűnő a tanulmány, gondos, körültekintő az elemzés, amely Ravasz püspök munkásságából azokat a meghatározó elemeket vette nagytitkos alá, amelyek egyházvezetési és egyházpolitikai, továbbá lelkipásztori tevékenységének súlypontját jelentették. Így az állam és az egyház viszonya alakulásának modelljét kereső egyházkormányzót, a különös éleslátással

megáldott, prófétikus gondolkodót, a felekezetek közötti kapcsolatokban megmutatózó kompromisszumkeresőt, aki világosan látta a totális eszmerendszerek fenyegető térhódítását, az elvilágiasodás veszélyét és az egyházi iskolák csendes államosítását, amely már 1945 előtt is észrevehető volt. Foglalkozik Ravasz László egyházreform-koncepciójával, amelynek középpontjába a missziót helyezte és amelyet bölcsesség, türelem jellemezett, de az egyház-egyesületek kettősségének megszüntetését kulcsfontosságúnak tartotta. Különös gondot fordított a szórványkérdésre, a vallásoktatásra és a református egyház társadalmi jelenlétének megerősítésére, a református sajtóra. Külön egységként tárgyalja és értékeli a szerző Ravasz püspöknek a szociális kérdések iránti érzékenységét, bemutatva azt a folyamatot, amelynek során eljutott a mélyre ható reformelképzelések vállalásáig, amelybe belefért a kapitalizmus és a marxista ideológiák bírálata is. A tanulmány árnyaltan közelíti meg azt a nagyon összetett kérdést, amit a püspök számára a zsidókérdés jelentett és rávilágít arra az eredménytelen erőfeszítésre, amellyel Ravasz László a nyugati ökumenikus mozgalmak vezetőinek figyelmét igyekezett felhívni a kommunista térhódítás veszélyeire. A tanulmány befejező egysége az utolsó püspöki évekkal foglalkozik, az egyház hatalmas tehertételével, a püspököt érő igaztalan támadásokkal, Ravasz László egyházpolitikai elképzeléseivel, az egyházi autonómia megmentésén való fáradozásával, az erkölcsi és humánus értékek melletti rendíthetetlen kiállásával, nem hallgatva el az egyházon belüli küzdelmeit sem. Széles kitekintésű történelmi tablóba ágyazott az életút bemutatása, értékelése, összetett láttelepet adva a korról.

A másik sokoldalú, kiemelkedő tehetségű lelkész, akivel Kiss Réka foglalkozik, *Muraközy Gyula*, a jeles igehirdető, sajtómunkás, a Kálvin téri gyülekezet lelképásztora, Ravasz püspök bizalmasa. Fiatalon kapcsolódott be a felekezetközi belmisszióba, amelynek hatása későbbi lelkészi, egyházszerzői munkáján is megmutatkozott. A szerző az életút meghatározó állomásait kiváló érzéssel, remekül jellemezve ragadja meg, rámutatva Muraközy Gyula sokrétű, eleven gyülekezetépítő, vezető tevékenységére, szórványgondozói munkájára, szociális kérdésekben megmutatózó érzékenységére és a tulajdonnal kapcsolatos sajátos álláspontját meghatározó gondolkodására, cselekvésére, továbbá a református egyházi sajtó megteremtésében, valamint a munkásság kulturális és világnézeti nevelésének megszervezésében vállalt szerepére. Ugyanakkor nem hallgatja el az 1950-es évektől a kommunista titkosszolgálatokkal való együttműködését sem.

A harmadik személy, akivel Kiss Réka foglalkozik, a magyar református egyháztörténetnek rendkívüli, talán egyik legellentmondásosabb alakja, az ugyancsak a belmisszióból indult *Bereczky Albert* püspök. A tanulmány bemutatja a gyülekezetépítő lelképásztort, a karizmatikus igehirdetőt, a szociális gondolat és a háború alatti ellenállási mozgalom egyházi szárnyának képviselőjét, az 1945-től aktív politikust, a kétarcú, Ravasz püspökkel szembeforduló embert,

aki behódolt a kommunista hatalomnak, teljesítve annak követeléseit, elfogadtatva azokat a zsinattal. Feltárul a magyar református egyház történetének egyik legsötétebb időszaka, amely Bereczky püspökségének néma cinkosságával, diktatúrát kiszolgáló magatartásával „az egyházat az egyház által gyengítette meg”. Kiss Réka rámutat arra a magabiztosságra és hamis küldetéstudatra, amely Bereczkyt jellemezte és amelyet ő prófétai szerepvállalásként értékelt.

Negyedik tanulmányában a szerző az ifjúsági, a gyülekezeti és a társadalmi missziók területén tevékenykedő, 101 esztendő megért *Dobos Károly* lelkipásztor küldetéses életét mutatja be, értékelve evangelizátori ténykedését, minden, jobb- és baloldali diktatúrában az üldözötteket mentő bátorságát és a száműzetésben való helytállását, majd a lepramisszióban vállalt feladatait.

Kiss Réka négy tanulmánya négy lelkészegyéység életútján, valamint munkásságán keresztül két nehéz korszak történelmi tablóját is nagyszerűen megrajzolja, rámutatva arra, hogy mit jelent és miképpen vállalható egy ellentmondásos helyzetben és a diktatúrában a szolidaritás, a lojalitás, a kompromisszum, az empátia, a küldetés betöltése.

Végezetül *Csanády Andrásné Bodoky Ágnes* tanulmánya *Bodoky Richárd* életét, munkásságát tárja fel, amelyet bensőséges hitélet és a nagyvilágra nyitott szemlélet jellemezett. Életét meghatározta a Filadelfia Diakonissza Szövetségnek és intézményeinek (Bethesda Kórház, árvaházak) élére kerülése igazgató lelkészként. A nyilas uralom idején az üldözötteket mentette, majd a kommunista hatalomátvétel után ő vált üldözötté. Megismertet a szerző azzal a tékozlással, amellyel a kor egyházi vezetői a szeretetszolgálat apostolát, a széleskörűen tájékozott és művelt Bodoky Richárdot félreállították, de aki hitét, a diakónia ügye iránti elkötelezettségét soha nem veszítette el. Szomorú epilógus, hogy 1989 után az általa újjáélesztett Filadelfia Diakonissza Egyesület, majd a Filadelfia Diakóniai Alapítvány működését a magyar református egyházi vezetés ígéréteinek be nem tartása miatt fel kellett számolni.

Az ötödik fejezet az egyház életében figyelemre méltó, sőt kimagasló szerepet vállaló családok, valamint világiak tevékenységét kíséri nyomon, elemzi (*Az egyház életében jeles szerepet vállaló családok és világiak*). Az ismertetés nem vállalhatja fel a részletes elemzését ezeknek a tanulmányoknak, hisz mindenik egy-egy család több tagjának életpályáját, az egyházi életben betöltött szerepét, beteljesített küldetését világítja meg, értékeli. Csupán a figyelmet hívhatjuk fel annak fontosságára, hogy mit jelent az egyház, egy-egy egyházköztség életében az elhivatott családok, személyek támogatása és áldozatos szerepvállalása, de megmutatkozik az is, hogy mit adott számukra az egyház befogadó közössége, egyáltalán mit jelentett ez életük alakulásában.

Wertán Katalin a 15. századtól nyomon követhető *Szilassy családdal* foglalkozik, akiknek tagjai közül politikusok, egyházi világi vezetők, gazdasági szak-

emberek kerültek ki és futottak be fényes pályát. A két Szilassy József, id. és ifj. Szilassy Aladár, Szilassy Béla és Gyula, továbbá a család nőtagjainak életén, tevékenységén keresztül a szerző bemutatja azt a tevékenységet, amelynek során az egyház képes volt hathatósan támogatni egy tehetséges fiataalt, majd az ő nagy múltra visszatekintő családja pedig áldozatkészségével, gyakorlati szervezőmunkájával, újjító törekvéseivel bebizonyította egyházához való hűségét, a karitatív munkában való helytállását. Megmutatja azt a folyamatot, amelynek során a család a hagyományos patrónusságból polgári egyháztársadalmi szerepvállalásra tért át.

Kovács Ábrahám a Pozsony megyei német polgári eredetű *Biberauer-Bodoky család* történetének a református egyházhoz való kapcsolatát, egyházi és társadalmi szerepét és az egyház érdekében kifejtett tevékenységét követi végig. Megismertet azzal a folyamattal is, amelynek során ez a német eredetű, svájci és skót rokonsággal rendelkező család kulturálisan és nyelviileg magyarrá vált úgy, hogy német gyökereit is megőrizte. Történetük ékesen bizonyítja, hogy a feltörekvés akarata tanulással, komoly képzéssel, iskoláztatással párosulva új értelmiségi és gazdasági elitet képes létrehozni. Megismerhető a tanulmányból a templomépítő (Michael Biberauer), a belmisszió útját egyengető, a Németajkú Leányegyházat és a Bethesda Kórházat megszervező (Theodor Biberauer), továbbá az első magyarországi diakonissza (Hermine Biberauer) és a Filadelfia Diakonissza Egylet, majd Szövetség alapítója (id. Biberauer Richárd), valamint a budapesti és az országos református életben meghatározó szerepet játszó ifj. Biberauer-Bodoky Richárd, a gyógyítást szolgáló Biberauer-Bodoky György elkötelezettsége, a család tagjainak hitvalló élete, a szociális misszióban betöltött szerepe, a külső próbatételekben és belső válságokban való helytállásuk, hivatástudatuk, szolgálatuk.

Waktor Andrea a zsidó eredetű, Zemplén megyéből származó *Ballagi (Bloch) család* három nemzedékének állít emléket tanulmányában, akik magasan képzett értelmiségiekként, parlamenti képviselőkként a magyar református egyház megbecsült tisztségviselői voltak. Feltárja Ballagi Mór akadémiai tag, országgyűlési képviselő, liberális teológus és fiai, Ballagi Géza jogakadémiai tanár, akadémikus, valamint Ballagi Aladár történész-művelődéstörténész harcokban megedződött, nyughatatlan, színes életét, rávilágítva ambiciózus tehetségükre, amely a következő nemzedékeknél is folytatódott, megőrizve a református egyház iránti hűségüket.

A Danzigból érkező *Victor családnak* a magyar református egyház életében betöltött hivatásával *Osztoivitsné Bereczky Noémi* foglalkozik. A család első, Magyarországon letelepedett tagja Németországból elindulva Belgrád után érkezett Budapestre. A szerző végigvezet azon a másfél évszázadon, amelynek során feltárul a Victor családnak (I. II. III. János, I. II. Ágoston ágak és leszármazotta-

ik, valamint a család nőtagjai) a református egyház szolgálatában való elkötelezettsége, az egyházzal való szoros kapcsolata nemzedékről nemzedékre. Ugyanakkor megmutatja a másik hivatásukat is, mégpedig a pedagógia iránti vonzalmukat és a felnövekvő nemzedékek lelki, szellemi, testi nevelésében való buzgólkodásukat. Különösen figyelemreméltó a Vasárnapi Iskolai Szövetség keretében, valamint egyházzenei téren és a gyülekezetépítésben végzett tevékenységük. Igazi polgári-értelmiségi pályát futottak be a család tagjai, akik közül többen is kiemelkedő teljesítményű, alkotásokban jelentős életművet (teológiai, zeneművészeti, pedagógiai) hagytak maguk után örökségül.

A családokat, életútjukat, tevékenységüket bemutató-értékelő tanulmányok mindenike az adott család leszármazási tábláit is tartalmazza, jó áttekintést nyújtva az egész nemzetségről.

Kósa László nagyszerű történelmi-társadalmi tablót felvázoló tanulmányában egyetlen személynek, a rendkívül nagy hatású, fáradhatatlan, kiemelkedő szervező tehetséggel, tiszteletre méltó alkotóerővel megáldott *Zsindelyné Tüdős Klárának* életével, szerteágazó, felbecsülhetetlen értékű, az egyházat önzetlenül szolgáló tevékenységével foglalkozik. Rámutat arra a határozott értékrendre, valamint a magyar társadalom és kultúra polgári megújulásában való töretlen hitre, amely az egész családot, de Tüdős Klára későbbi férjét, Zsindely Ferencet is jellemezte. Áttekinti Tüdős Klára irodalmi és művészeti tevékenységét, részletesebben szólva a népi kultúra iránti vonzalmáról és ennek művelődéstörténeti vetületéről. A tanulmány döntő többsége azonban Zsindelynének az egyházi missziói munkában vállalt szolgálatával foglalkozik, azzal az odaadással, amellyel a Református Nőszövetség megszervezésében vett részt. Utóbbi pedig nem volt egyszerű feladat, hisz a gyülekezetekben végzendő hitbuzgalmi munkát és a szeretetszolgálatot egyszerre jelentette. Kósa László rávilágít arra a döntő életfordulatra, amellyel Tüdős Klára a felszínes, formális vallásosságot a bensőséges, mély, őszinte vallásossággal váltotta fel, így fogadva el a halálíg tartó egyházi szolgálatot. Megismerhető a lelkigondozó, a belmisszióban munkálkodó, továbbá az embermentő Tüdős Klára, aki az üldözöttekre vadászó nyilasokkal és a garázdálkodó oroszokkal szemben védelmezte a náluk menedéket találó közel száz személyt, keresztényi szeretetből és kötelességtudatból. 1949-től az elnyomó egyházpolitika következményeként az ő további tevékenységét is ellehetlenítette az egyház megalkuvó, a diktatúrával kiegyező vezetése, amely folyamatot világosan és egyértelműen ismerteti meg a szerző. Egyben összegzi és értékeli Tüdős Klára tevékenységét, a belmissziót és az abban betöltött szerepét, nem hallgatva el személyének ellentmondásait sem. Kitér a kommunizmusban elszegvedett, de nagy lelki erővel, hittel, derűvel megélt méltánytalanságokra és a csaknem élete végéig végzett lelkigondozói hivatására.

Az első kötet utolsó tanulmánya *Kiss Rékától* való, aki a kiemelkedő ifjúsági vezető és politikus *Soos Géza* sokoldalú, megnyerő személyiségével, a két világháború közötti időszak református értelmiségének meghatározó szereplőjével foglalkozik. Rámutat szerteágazó közéleti, politikai tevékenységére, a hitből fakadó kötelesség- és hivatástudatára, továbbá a háború alatt az ellenállásban (Magyar Közösség) betöltött vezető szerepére, valamint bátor, a kockázatokat nem mérlegelő zsidómentő tevékenységére. Életének meghatározó eseménye volt a Soli Deo Gloria Szövetség munkájába való bekapcsolódása, amelynek hatását a szerző *Soos Géza* egész pályáját végigkövetve kimutatja. A hitéleti munka önzetlen vállalása és a szociális problémák megoldása iránti elkötelezettség életének meghatározó jellemzői maradtak. *Kiss Réka* nemcsak elemzi, hanem értékeli *Soos Géza* egyházi-diplomáciai vállalkozásait. Foglalkozik az 1945 utáni üldöztetésével, amely őt az ország elhagyására kényszerítette.

*

A második kötet ugyancsak öt nagy fejezetből áll, tárgyalva a kulturális, tudományos, társadalmi szerepet, foglalkozva az ökumenikus kapcsolatokkal és a közelmúlt ma még nehezen értékelhető, elemezhető esztendeivel.

A legtekintélyesebb fejezet a hatodik (*Kulturális és társadalmi szerepvállalás*). Ennek első alfejezete az oktatási tevékenységet elemzi (Oktatás), külön foglalkozva a két gimnáziummal, a teológiai képzéssel, az elemi oktatással, valamint a skót misszióval. A második alfejezet az egyesületekkel, alapítványokkal, szeretetintézményekkel (Egyesületek, alapítványok, szeretetintézmények), a harmadik a tudományos gyűjteményekkel (Tudományos gyűjtemények), a negyedik az azonosságtudattal (Az azonosságtudat ápolása), az ötödik pedig a sajtóüggyel (Sajtó).

Bolyki János a Budapesti Teológiai Akadémia történetét 1955–1995 között tekinti át, mivel a létrehozásától, 1855-től a centenáriumiáig, 1955-ig egy külön monográfia tárgyalja ezt az évszázadot. Tanulmányában a szerző ehhez a monográfiához kapcsolódva úgy tájékoztat a megjelölt negyven esztendőről, hogy támpontot jelentsen a későbbiekben a részletes történeti feldolgozás számára. A vizsgált időszakaszt négy korszakra bontja, amelyeket ekkor a mindenkori igazgatótanács elnökének, jelesen a Dunamelléki Egyházkerület püspökének személye határozott meg, de nem hagyható figyelmen kívül a dékánok szerepe sem. Az első korszakot *Bereczky Albert* személye és az a történelmi helyzet határozta meg, amely 1955–58-at jellemezte, a forradalom előtti, a forradalom alatti és utáni esztendőket, amelyekre hatással volt ugyan a centenáriumi, de a feltornyosuló gondokat, az elnyomás súlyát nem tudta elfedni. Nem véletlenül született meg a legbátrabbaktól a Hitvalló Nyilatkozat. Az 1957-ben kezdődő megtorlás

az Akadémiát sem kímélte meg. 1959–1977 között Szamosközi István látta el a püspöki teendőket. Erre az időszakra esik a Társadalomtudományi Tanszék (tananyag: politikai gazdaságtan, államelmélet, alkotmánytan, tudományos szocializmus, munkásmozgalom története, nemzetközi politika!) létrehozása, amely arra szolgált, ahogy erre a szerző rámutat, hogy az állami politikai befolyást biztosítsa. A dékáni tisztt pedig adminisztratív megbízatássá vált. Mindezek rányomták bélyegüket az intézményre és az itt folyó képzésre egyaránt. Szembetűnő színvonalas mutatható ki, amelyek anyagi gondokkal is társultak, továbbá csökkenő hallgatói létszámmal, az adott helyzet ellen lázadó diákok politikai üldöztetésével, ami több tanár életét felőrölte. Derűsebb korszak következett Tóth Károly püspöksége alatt 1977–1990 között. A szerző itt a tanárok személyére és az általuk oktatott tárgyakra helyezi a hangsúlyt, nyomon követve a tanszékek élén történt változásokat. Kitér az 1989/90-ben a politikai változásokhoz való igazodásra, amely a Teológiai Akadémia életében, működésében egyaránt megmutatkozott a tanári kar spontán nyilatkozataiban, tanulmányi ügyekben egyaránt. Megjegyzendő, hogy utóbbi területen az 1980-as években megfigyelhetők voltak a reformok, ahogy ezt a szerző hangsúlyozza is. A teológia mártír (1956) hallgatóinak és az üldözött tanároknak emlékét azonban csak 1990-ben tudták megörökíteni.

A negyedik korszakot Hegedűs Lóránt püspöksége és a Károli Gáspár Egyetem alapítása határozta meg. A továbbiakban a tantestületben történt személyi változásokkal, valamint a meghatározó jellegű tanulmányi ügyekkel foglalkozik a tanulmány. A szerző az elemzéssel szűkmarkúan bánt, döntően a tények felsorolását tartotta elsődleges feladatának, amelyek esetenként rendkívül megdöbbenőek, önmagukért beszélnek. Egy-egy visszafogott megjegyzéssel – erkölcsi, szakmai szempontból vitatott pálya, hazug politikai, teológiai megnyilatkozások – ráirányítja a figyelmet azokra a súlyos ellentmondásokra, amelyek mind a magyar társadalmat, mind pedig ezt tükrözve a Teológiai Akadémiát is jellemezték. Az igazi, a szerző által megnevezett iskolateremtő tanároknak köszönhető, hogy a budapesti reformátusság és az akadémia kölcsönhatása megmaradhatott és a gyülekezetek építésében ugyancsak szerepet játszhatott.

Rébay Magdolna a középiskolai és az elemi oktatással foglalkozik három tanulmányában. A Lónyay Gimnázium, az egyetlen református fiú- középiskola történetét, életét, jelentőségét tekinti át elsőként a megalakulástól (1859), a megszűntetésig (1952), majd pedig az újraindulástól (1993) folyamatosan. Megismertet az alapítással és az alapító Gönczy Pálnak az iskola létrehozásában végzett elvülhetetlen érdemeivel. Foglalkozik az iskola megerősödésének időszakával (1860–1870, főgimnáziummá válás és az érettségi vizsga jogának megszerzése). Külön korszakként tárgyalja az 1880–1914-ig terjedő időt (a szellemi, fizikai építkezések ideje), valamint a két világháború közötti esztendőket (a nagy népszerűség és az új építkezések, bővítések kora), ezt követően pedig 1945-től

az államosításig húzza meg a korszakhatárt (anyagi és politikai gondok, átszervezés, szembenézés az új oktatáspolitikával, ellehetetlenítés). Az 1993-ban történő újraindításra nagyon röviden tér csak ki. A szerző kitűnő képet ad az iskolában folyó életről, az önképzőkörökről és az ott folyó tevékenységről, a művészeti nevelésről, a sportéletről, az ifjúsági egyesületekről, külön fejezetet szentelve a nevelésnek, a felekezeti és hitbuzgalmi jellegnek mint keretnek, amelyen belül az iskola feladatát elláthatta, küldetését betölthette. Ennek eredményességét az a névsor jelzi, akik ebben az iskolában végezve írták be magukat a magyar egyház- és művelődéstörténetbe. Tudományos eredményeik az iskola színvonaláról tanúskodnak. A tanulmányt statisztikai táblázatok egészítik ki, éves bontásban közölve a tanulók felekezeti megoszlását, létszámát, a tanárok és az érettségizettek számát.

A szerző következő tanulmánya a Baár-Madas Református Leánynevelő Intézetrel foglalkozik a megalakulás évétől (1907) az államosításig (1952), majd az újraindulással (1990). Budapest egyetlen református középfokú leányiskolája volt ez, amelynek létrehozását a nevében megjelenő két alapítványtevő indította el. Az iskola történetéből kitűnik, hogy igyekezett mindig a társadalmi igényeknek megfelelni. A szerző tanulmányát hat részre osztotta. Az elsőben a 20. századi leánynevelés történetét tekintette át összefoglaló jelleggel. A másodikban tért rá a gimnázium történetére, amelynek korszakait egy-egy igazgató személyéhez kapcsolta. Az előzmények áttekintése, az alapítók (közülük Baár János római katolikus volt!) és a fenntartók bemutatását követően külön foglalkozik Szilassy Aladár szerepével, aki a szervezés embert próbáló munkáját a legnagyobb odaadással végezte el. Ezt követően veszi sorra az igazgatók személye által meghatározott iskola történetének korszakait (Fráter Eszter, Majorné Kenessey Anna, Patayné Darvas Anna, Áprily Lajos, Ványi Ferenc), az oktatás, a nevelés jellemzőit, az egyesületi életet, az önképzőköri tevékenységet, a sportéletet. Kiemeli a korszakok közül az iskola fénykorának számító, Áprily Lajos igazgatóságát, amikor a legpezsgőbb volt az önképzőköri élet. Külön foglalkozik a vallásos nevelés jellemzőivel és az iskola felekezeti jellegének megmutatkozásával. Hangsúlyozni érdemes az iskola befogadó jellegét. Megismerteti a két világháború közötti építkezéseket, majd a háborús pusztítást, végül pedig az újraindulás gondjait és lendületét. A tanulmányt ebben az esetben is statisztikai táblázatok egészítik ki, hasonló adatokat tartalmazva az előzőekhez.

A harmadik tanulmány a Julianna Református Elemi Iskola történetét tekinti át az alapítástól (1926) az államosításig (1948), majd az újraindulást (1992). A másik két tanulmánnyal megegyezően egy összefogott, lényegre törő, a meghatározó eseményeket, jellemzőket feltáró tanulmány ez is, hasonló felépítéssel a két előzőhöz. Megismerteti a mai Budapest területén létrehozott református elemi iskolákat (óbudai, pesti, Skót Misszió iskolája, Protestáns Országos Árvaház iskolája, a református középiskolákhoz kapcsolódó 3 elemi iskola – rákoscsabai,

rákospalotai, budaörs-kamaraerdei) és ezt követően tér rá a holland segítséggel és a holland tapasztalatokat felhasználva létrehívott Julianna Református Iskola alapítására, különös gondot fordítva a holland kapcsolatokra. Az iskola nevelési módszere és a református hagyományokra való építkezés azonban bizonyos mértékig különbözött a többi református elemi iskoláétól, hisz ez az intézmény bibliás iskola volt, a Bibliának a nevelésben és a vallásoktatásban meghatározó szerepe különösen erős hangsúlyt kapott. A valláserkölcsi nevelés képezte az alapokat, amelyre minden időben építkeztek, alárendelve ennek az oktatást is. A szerző jól körvonalazott képet nyújt az iskola és a család kapcsolatáról, a szociális nevelésről, ezeknél viszont nagyobb figyelmet szentelt a háború alatti és a háború utáni történéseknek, hangsúlyozva azt a felfokozott érdeklődést, amellyel a szülők a felekezeti, közöttük a református iskolákat keresték. Végezetül az államosítás megpróbáltatásait, majd az újrakezds erőfeszítéseit tárgyalja, hangsúlyozva a Julianna Iskola törekvését, amely elsősorban abban jelentkezik, hogy a két budapesti református gimnáziumnak alapot jelentsen.

Kovács Ábrahám tanulmánya a Skót Misszió történetét tárja fel, hangsúlyozva azt a rendkívüli jelentőségét, amely a magyarországi református egyházhoz és a magyar, jelesen a budapesti zsidóságához kapcsolta. Ennek bemutatása és értékelése adja a tanulmány gerincét. A skót puritanizmus híveinek missziói küldetéstudata, evangélium-központúsága, a kiválasztottságukban való bizonyosságuk és szociális érzékenységük nagy hatással volt a magyar, ezen belül a budapesti református egyházra, valamint a reformátusságra egyaránt. A kapcsolatokkal, amelyek a 19. század közepére nyúlnak vissza, továbbá annak hangsúlyozásával foglalkozik a szerző, hogy mindezek mit jelentettek és hogyan jelentkeztek a Budapestre irányuló zsidó misszióban. A budapesti reformátusság történetének ez a döntően német orientációjú szála rendkívül gazdag, összetett, szerteágazó, nagyszámú szép eredménnyel, komoly érdemeket szerezve az erkölcsi élet, a hitélet, a társadalmi összefogás, áldozatkészség, karitatív tevékenység terén (iparoslegények szervezése, árvaegyesület és árvaház, iskolaügy, bibliatársulat, kórházmisszió), sajnálatos azonban, hogy nem volt mentes a belső ellentétektől. A szerző rávilágít arra az ellentmondásos helyzetre, amely a nyelvkérdés területén alakult ki, rámutatva az 1880-as évektől bekövetkező változásra, a misszió és a budapesti református elit kapcsolatára. Foglalkozik azokkal a lelkészekkel, akiket bibliás kereszténység jellemzett (egy részükkel már az I. kötetben külön tanulmányok foglalkoztak), így megtalálták a kapcsolatot a misszióval. A Skót Misszió tevékenységében különös hangsúlyt kapott az iskolakérdés, a jó képzés fontossága, továbbá a keresztény felelősség tettekben való megnyilvánulása. Utóbbi az üldözött zsidók mentésében bátor helyállást, hathatós segítséget jelentett (Jó Pásztor Bizottság). Ezeket a legfontosabb jellemzőket érzékletesen emeli ki a tanulmány. Szükséges még megjegyeznünk, hogy 1947-ben a misszió skót képviselőjét jutalmul kitiltották az or-

szágból, majd 1948-ban iskolájukat is megszüntette a hatalom, a zsidó misszió pedig keresztyén-zsidó párbeszéddé formálódott. A skót misszionáriusok 1990-ben kezdték meg ismételt működésüket.

A következő alfejezetben *Géra Eleonóra Erzsébet* az Országos Protestáns Árvaegylet és Árvaház alapítását, történetét, működését mutatja be nagyívű tanulmányában, kiemelve az Árvaegylet 1874–1914 közötti fénykorát, az árvanevelés rendkívül nehéz, nagy szeretetet és empátiát igénylő pedagógiáját, az árvaház működésének kiépülését, tevékenységének kiteljesedését, az Árvaegylet támogatóit, orvosait. Nem hallgat azokról a válságokról, megroppanásokról, amelyek ezt az intézményt sem kerülték el 1914–1925, majd 1936–1940 között. Foglalkozik a talpra állás, a jó hírnév visszaszerzésének erőfeszítéseivel. Emléket állít az árvaház legendás igazgatóinak, a valódi „árvaatyáknak”, így az első igazgatónak, Brocskó Lajosnak, Nikelszky Zoltánnak, Vargha Sándornak, akik nevelési elveikkel, példamutató életükkel, az árvaügy önzetlen képviselésével döntően hozzájárultak a rájuk bízottak szellemi-lelki gyarapodásához és az életben való helytállásához. A háborúban elszenvedett viszontagságok után 1948-ban az árvaház sorsa megpecsételődött. A nevelés ellehetetlenült, az Árvaházi Alapítványt megszüntették, épületüket 1952-ben államosították, amely esemény végpontot tett történetére.

Géra Eleonóra Erzsébet következő tanulmánya a nagyhírű Bethesda Kórház és a Filadelfia-diakonisszák történetével, működésével, tevékenységével foglalkozik az előzőhöz hasonló alapossággal, kezdve az 1859-ben felvetett, felekezeti kórház megalapításának gondolatától az 1992-ben történt visszatérés realitásáig. 1866-ban nyitotta meg kapuját a harmadik magyarországi és az első fővárosi homeopátiás kórház. A szerző rámutat arra, hogy a nehézségek szorításában és a lehetőségek szabadságában hogy maradt fenn és működött az intézmény, szólva a gyógyításról-gyógyulásról, az ápolás áldozatos munkájáról, elemezve a válságos időket és okait. A kórház történetének második korszakát meghatározta a Filadelfia Diakonisszaszövetség megalakulása, amely magyar diakonisszaegylet volt és ez döntő jelentőségűnek bizonyult. A névválasztás a Jelenések Könyvének filadelfiai gyülekezetéhez köthető. Számtalan nehézséget leküzdve szervezhetették meg a szakszerű betegápolást. 1909-ben a kórházat a Filadelfia megvásárolta a tulajdonos Német Leányegyháztól, korszerűsítést végrehajtva, magas színvonalon működő, széles körű ellátást biztosító egészségügyi intézménnyé alakítva azt. A szerző végigvezet a hadikórházi feladatok ellátására kényszerült kórház történetén, az 1919-es terror hónapjait túlélő intézmény újraindulásán, megismertette az orvosok és diakonisszák emberfeletti munkáját, szólva a gazdasági világválság okozta nehézségekről, majd a Filadelfia Diakonisszaintézeti Alapítvány létrejöttéről, amely szorosabb kapcsolatot jelentett a Dunamelléki Egyházkerülettel. Drámai, megrázó képet ad a II. világháborús esztendőkről, el-

sősorban a legnagyobb megpróbáltatásokat jelentő fővárosi ostromról, majd a háború utáni politikai zaklatásokról. A szerző nagy gondot fordított a támogatók, segítők, a gondokban osztozók, azok megoldásán fáradozók tevékenységére, így id. és ifj. Biberauer Richárdéra, Zombory Ágnesére, Csűrös Istvánéra, Vargha Gyulánéera, Ravasz Lászlónéera. A tanulmány második része a Filadelfia-diakonisszák Bethesda Kórházon kívüli tevékenységével foglalkozik. Ez a munka rendkívül sokrétű, áldozatokat igénylő és nagy odaadással végzett volt. Csupán csak címszavakban sorolhatjuk fel kulturális munkájukat, a vasárnapi iskolákban, a kollégiumokban, a gyülekezetekben és az üldözöttek mentésében végzett tevékenységüket. Hozzájuk kapcsolódik a Pestújhelyi Iskola és Gyermekotthon, a Bethesdai Csecsemő- és Gyermekotthon, továbbá nagyszámú vidéki árvaház működtetése. A szeretet missziói parancsát töltötték be mindenütt, ahova állítottak. Az államosítás nem kerülte el a Bethesdát sem, hiába tettek meg mindent megmentéséért. A feloszlástól pedig az életüket mások szolgálatába állító diakonisszák sem menekülhettek meg. A szétveretés folyamata végigkövethető. A kórház 1992-ben került ismét egyházi tulajdonba, ismét lehetőséget kapva a test és a lélek egyszerre történő gyógyításának gyakorlására.

Géra Eleonóra Erzsébet harmadik tanulmánya a Lórántffy Zsuzsanna Egyetnek és intézményeinek történetét, működését tárja fel, amelynek alapítása a Skót Misszióhoz kötődik. Az alapszabállyal és tiszttikkal rendelkező egyesület megalakulásának esztendeje 1894. A nőegylet létrehozásáért legtöbbet Szilassy Aladárné tette. Tevékenységük szerteágazóvá és sokrétűvé vált 1948-ig, nem mentesülve az elvi vitáktól, sőt a szakadástól sem. Az egylet szervezte meg a saját diakonissza intézetét, amelynek tagjai ápolással (szegénygondozás, betegápolás, csecsemő- és anyavédelem), tanítással (óvoda, elemi és polgári iskola, felső leányiskola) és gyülekezeti munkával (vasárnapi iskola, bibliaóra, énekóra, kézimunka-tanítás) foglalkoztak. A szerző rámutat arra az egyedülálló tevékenységükre, amelyet a börtönmisszióban, továbbá az erkölcsileg lecsúszó nők megmentéséért tettek, de nem kevésbé volt fontos számukra a Nőtisztviselők Otthonának megteremtése sem. Megismerteti az egyesület kórházalapítását, korszerűsítését, anyagi háttérének forrásait (vagyonos magánszemélyek!), a szegénygondozás célszerű átalakítását (álszegények kiszűrése!), a cselédgondozást (cselédelhelyező iroda), gyermekmentést, de tevékenységük értékelése mellett felhívja a figyelmet a megosztottságukból eredő válságukra, majd ellehetetlenülésükre, amit azután 1948-ban már nem követhetett megújulás.

Géra Eleonóra Erzsébet negyedik tanulmányát a kevésbé ismert Nagypénteki Református Társaság és annak gyermekmentő munkája megismertetésére szentelte. Az 1893-ban létrejött egyesület nevét az alakulás napjáról (nagypéntek) kapta, célja a legszegényebb gyermekek gyámolítása volt, odafigyelve egész életükre. Kiváló áttekintést ad a tanulmány az egyesület alakulásáról, a támogató-

sokról és a támogatókról (estély-társaság, női és férfiválasztmány, arisztokraták, politikusok, egyházi vezetők), a budaörsi Erzsébet Árvaház alapításáról, továbbá az ott felekezettől, származástól független, rászorultsági alapon nevelt gyermekekről és a nevelési elvekről, módszerekről, amelyeknek két sarokpontja a hitben munkára nevelés volt. Óriási erőfeszítéssel, nagy áldozatokkal tudták az intézményt fenntartani 1948-ig. Az államosítás azután véget vetett működésükkel együtt a gondoknak is.

Kovács Ábrahám a vasárnapi iskolai mozgalom létrejöttét, szervezeti megerősödését, működését és kiteljesedését követi nyomon, kiemelten foglalkozva a Keresztyén Ifjúsági Egyesülettel való kapcsolatával, a gyermek-evangelizációval. Ez az ifjúságot megszólító ébredési mozgalom szoros kapcsolatban állt a Skót Misszióval, tulajdonképpen ebből ágazott ki, így a Skót Misszióval foglalkozó tanulmány már több lényeges adatra felhívta a figyelmet, amelyekkel itt is találkozunk. Ezeket túl figyelemreméltóbb a szerzőnek az ébredési mozgalmakat összehasonlító megállapítása (a belső megosztottság válságtüneteinek elkerülése!), valamint a mozgalom keretein belül folyó, kiegyensúlyozott felekezeti munka jellemzése.

Az egyesületeket tárgyaló rész befejező tanulmányában *Kósa László* elemzi a tőle megszokott alaposággal az egyesületek szerepét a budapesti reformátusok életében, megjegyezve, hogy a rájuk vonatkozó szakirodalom meglehetősen csekély, ami nem kis nehézséget jelentett a feldolgozásban. Ugyanez elmondható a fogalom megnyugtató meghatározására tett erőfeszítésről is. Elsősorban azokkal az egyesületekkel foglalkozik a szerző, amelyek református érdekeltségűek, de ez nem jelenti a felekezeti egyesületek figyelmen kívül hagyását sem. Az első gondolati egység az 1859–1944 közötti időszak egyesületalapításait tekinti át, megkülönböztetve az egyházszerkezeten kívül született és működő, valamint egyházközségi keretben működő egyesületeket, mintegy huszonötnek a történetét, működését, jellegét, tevékenységét sorra véve, bár röviden, de enciklopédikus igényvel, megalakulásuk sorrendjében. Közülük négynek a történetével részletesen foglalkoztak a megelőző tanulmányok, másoknak a tevékenységét pedig egyéb fejezetekben érintették, igazolva a részterületek szétválaszthatatlanságát. Második gondolati egységként *Kósa László* az egyesületek keletkezésének és működésének jellemzőit emeli ki, keletkezésüket a civil társadalom felől és az egyház oldaláról egyaránt megközelítve, rámutatva arra a hiányra, amelyet betölteni hivatottak, felvillantva azt a történelmi háttérrel, amely megalakulásukra ösztönzőleg hatott, rámutatva a személyi feltétel meghatározó voltára. Elgondolkozató a református indíttatású és a római katolikus, valamint zsidó szerveződésű egyesületek összehasonlításának eredménye, amely egyesületszervezés terén a reformátusok részéről alacsony hajlandóságról árulkodik. Részletesen foglalkozik az egyesületek és a hivatalos egyház viszonyával, amelyet a kezdeti türel-

mes, megértő, elfogadó magatartás után a szembenállás jellemzett, amit azután a belmisszió hivatalos egyházi értékelésének változása eredményeként kisebb-nagyobb megtorpanásokkal közeledés, majd együttműködés váltott fel. Kósa Lászlónak különösen hangsúlyos megállapítása az, hogy az egyesületi munka az egyházas vallásosság addig nem ismert, új formáinak megszületéséhez hosszú távon, jelentősen hozzájárult, előmozdítva a református egyháztagoknak helyük megtalálását a polgári társadalomban, erősítve vele az egyházat is. A harmadik gondolati egység az egyesületek felszámolását tekinti át, kiemelve állomásait, rámutatva a diktatúra „kifinomult” módszerére és a kollaboráns egyházi vezetők magatartására. Ezzel megszűnt az egyház és a társadalom közötti kapocs, de a gyülekezetépítés maradéka a szocializmusban döntően ezen egyesületek hatásának köszönhető. Végezetül pedig rövid összefoglalását adja az egyesületek 1990-től meginduló újrászerveződésének, felhívva a figyelmet a kényszerszünet okozta nehézségekre.

Kósa László nagyívű, az országos állapotokat is tükröző, átfogó tanulmánya e fejezetrész elejére kíváncsokra. Az egyesületeket feldolgozó tanulmánycsokor alapja ez az írás és ehhez kellett volna kapcsolódnia az egyes egyesületekkel részleteiben foglalkozó munkáknak.

A kötet következő fejezetrésze a hatodik fejezeten belül a tudományos gyűjteményeket veszi sorra. Elsőként *Berecz Ágnes* összeállítása olvasható a négy részintézményt: Ráday Könyvtár, Ráday Levéltár, Ráday Múzeum, Kecskemét, Biblia Múzeum, Budapest, magában foglaló Ráday Gyűjtemény alapítását, történetét, gyűjtőkörét, állományát, alaptevékenységét, szolgáltatásait, valamint a rá vonatkozó szakirodalmi bibliográfiát áttekintve.

A következő tanulmányban *Berecz Ágnes* és *Orosz Anna* a Ráday Gyűjteménynek 1955–1980 közötti működéséről adnak képet, legfontosabb forrásként a munkajelentésekre támaszkodva. A megjelölt korszak magyarázatra szorul: a kezdő dátum egy korszak lezárását és egy új kezdetét jelenti, bár ez a kezdet igazán 1957 lenne. A záró esztendő ismét korszakhatár, hisz utána Benda Kálmán igazgatósága valódi változást jelentett, megelőzve a rendszerváltozást. Az ő személye, hatalmas tudása, szakmai felkészültsége nemcsak 1980-tól, de korábban is meghatározó volt az intézmény magas színvonalú, nagy értékű munkájában, hozzájárulva egy valódi tudományos műhely létrejöttéhez. Bár a szerzők hangsúlyozzák, hogy ez az időszak nem jelentette a Ráday Gyűjtemény virágkorát, azonban a szerkezeti és személyi változások, a helyszűke, az anyagi gondok, vagyis a korlátozott lehetőségek és a kényszerű megkötöttségek ellenére óriási erőfeszítéssel megtartották az intézményt, előkészítették múzeumának megszületését és igyekeztek színvonalas szakmai munkát végezni, amelyről a munkatársak kutatásai, publikációi tanúskodnak. Gyűjteményekről lévén szó, feltétlenül megemlítenő a korszerű nyilvántartás elkészítése, amely a használhatóság felté-

tele, de nem hagyhatók figyelmen kívül a mostoha körülmények között megszületett feldolgozások és a megrendezett kiállítások sem.

Horváth Erzsébet az országos szintű események, ügyek iratanyagának megőrzésére szolgáló Magyarországi Református Egyház Zsinati Levéltárának létrehozásáról, gondozásáról és állományáról ad áttekintést.

A hatodik fejezeten belüli újabb részfejezet két tanulmány erejéig az azonosságtudat ápolásának megmutatkozását és jellemzőit tekinti át. Ennek egyik megnyilatkozásaként *Hatos Pál* az 1909. évi Kálvin-jubileumot elemezte. Rendkívül érdekes tanulmányát három gondolatsor köré építette fel. Az elsőben a magyar kálvinizmus meghatározás-történetének 19. századi gyökereire mutat rá, áttekintve a magyar kálvinizmus programját, amely az 1860-as évek pátensharcában nemzeti-politikai tartalommal töltődött fel. A protestáns önazonosság nem hitelvetek, hanem történelmi-kulturális hagyományokkal való azonosulást jelentett, egyenlőségjelet téve a magyarság és kálvinizmus közé. A második gondolat a magyar reformátusoknak Kálvin születésének 400. évfordulója (1909) nemzetközi megünnepléséhez való viszonyulását tárja fel, hangsúlyozva, hogy a magyar református egyház és tagjai a genfiek által egy reformáció-emlékmű felállítása érdekében kezdeményezett nemzetközi gyűjtéshez 40 ezer koronával járultak hozzá, Svájc után a legtöbbször. Felvázolja Genf társadalmi-kulturális önazonosságának megőrzését szolgáló, a reformáció nemzetközi emlékműve felállításának történetét. Bemutatja a jubileumon résztvevő, rendkívül népes magyar református küldöttséget és nemzetközi fogadtatásukat. Úgy tűnt, Magyarország a nemzetközi protestáns szolidaritásnak újra kedvezményezettje lett. A harmadik gondolat a hazai Kálvin-kultusz fellendülésével, ennek a könyvkiadásban és a sajtóban való jelenlétével foglalkozik, rámutatva arra a széles körben elterjedt és gyökeret vert gondolatra, amely a nemzeti szabadságot jelentő magyar kálvinizmus kultúraépítő hivatását szembeállította az idegen katolicizmus romboló hatásával. Elgondolkoztató elemzés, a közgondolkodásban időnként ma is tetten érhető a fenti megállapítás, amely a maga idejében a magyar református egyház nemzeti történelemmel való elszakíthatatlanságát fejezte ki, fontos láncszemként az azonosságtudat ápolásának.

Az azonosságtudat erősítéséhez hivatott hozzájárulni az 1934. évi budapesti országos református kiállítás is, amelynek létrejöttét és magát az eseménysorozatot *Szantner Viktor* tekintette át tanulmányában. A kiállítás előzményéhez tartozott, hogy az egyházi műemlékvédelem megszervezését és egy református múzeum létrehozását évtizedek óta szorgalmazták egyházi vezetők. Ennek eredményeként született meg az 1934. évi egyetemes konventnek az a döntése, amelynek értelmében a gyülekezeteknek egy szétküldött kérdőív kitöltésével kellett számot adniuk a tulajdonukban lévő épületekről, műtárgyakról, történelmi emlékekről. Ezek alapján állították össze a református ünnepi hétre megnyíló

Országos Református Kiállítás anyagát. Fontosnak tartjuk ezt hangsúlyozni, hisz ekkor vált ismertté igazán a református egyházközségek tulajdonában lévő, nagyértékű liturgikus tárgyak sokasága, amely azután ezeknek tudományos feldolgozását is elindította. A szerző végigköveti az előkészítő és a szervező munkát, amely nem volt mentes a nehézségektől sem, a kiállítási anyag összegyűjtését, hangsúlyozva, hogy az egyházakon kívül az állami múzeumokban, levéltárakban, könyvtárakban őrzött református vonatkozású műtárgyak, emlékek is szerepeltek a tárlaton. 1934. szeptember 30-án a kormányzó nyitotta meg a tárlatot. Az Iparművészeti Múzeumba a nagymúltú református iskolák mutatkoztak be, ide került a hitélet emlékeinek egy része (köztük a liturgikus tárgyak), míg a másik a Nemzeti Múzeumba, a Teológiai Akadémián pedig a Ráday Könyvtár kincsei voltak láthatók. A tárlatot a sokféleség jellemezte, teljességre törekedett, rámutatva a reformátusságnak a nemzet életében, művelődésében betöltött történelmi szerepére. A kritikák viszont a tárlat hiányosságaival is foglalkoztak, amelyekre a szerző is kitér, ugyanakkor hangsúlyozza a kiállítás nagy sikerét, jelentőségét, eredményét.

A hatodik fejezet utolsó részfejezete három tanulmányban a református sajtóról értekezik, amely természetesen nemcsak budapesti (bár többségük itt jelent meg), hanem országos terjesztésű és hatású volt. *László Ferenc* az egyik legjelentősebb sajtóterméknek, a *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap* 1842–1848 és 1858–1919 közötti történetével, szerkesztőivel, szellemiségével, a benne megjelent írások tartalmi összetételével foglalkozik, kitérve a jelesebb szerzőkre is.

Ablonczy Balázs a *Református Élet* közkedvelt, „egyházársadalmi építő, egyházpolitikai” hetilap és a budapesti reformátusság kapcsolatát elemzi 1934–1944 között, hangsúlyozva az egyháztörténet és a sajtó, valamint a vele kapcsolatos intézményteremtő törekvések feltárásának fontosságát. Szól a lap kiadójáról, szerkesztőiről, szerzőiről, külső megjelenéséről, a lap tematikájáról és szellemiségéről, hangsúlyozva, hogy missziói üzenetet fogalmazott meg sok itt megjelent írás (az egyke problémája Kiss Gézától, szociális gondok, demokrácia kérdése, felekezeti viták). A szerző végigköveti azt a folyamatot, amelynek során a lap a budapesti református önépítés sajtóorgánuma lett (ezért indítottak útjára a vidék számára *Református Jövő* címmel hetilapot), kiemelve, hogy a lap története kiváló példa arra, hogyan tudott a magyar reformátusság ma is érezhető hatással, belső forrásból szellemi és intézményi gyarapodást elindítani, helyet foglalva a főváros életében.

Cseh Gizella és *Mészáros Borbála* a Budapest mai területén megjelenő református és közös protestáns időszaki sajtótermékek jegyzékét állította össze 1818–2004-ig, azonos szempontok szerint. 201 sajtótermékről van szó, de a lista nem tartalmazza a naptárakat, kalendáriumokat, évkönyveket, címtárakat, bibliaolvasó

kalauzokat, továbbá a rendszertelenül megjelenő egyházközségi hírleveleket. Így is rendkívül nagy, tiszteletre méltó munkát végeztek a szerzők!

A hetedik fejezet a felekezetközi kapcsolatokkal (Felekezetközi kapcsolatok) foglalkozik. *Kertész Botond* a református-evangélikus együttműködés történetét elemzi 1791–1950 között, hangsúlyozva, hogy a főváros központjává lett a két protestáns közösség együttműködésének, ami megerősítésként hatott mindkét közösségre, hisz kisebbségi helyzetükből adódóan különösen egymásra utaltak voltak, ami az együttműködés számára állandó ösztönzést jelentett. Az együttműködés formáit három időperiódusban tárgyalja. Az első 1791–1848-ig tartó, vagyis az első, engedélyezett zsinatoktól amit egyházuniós törekvések jellemeztek, bár ez az elképzelés és a gondolat megvalósításának mikéntje éles vitákat váltott ki mindkét egyházban, igazolva, hogy az unió létrehozása nem örvendett egyértelmű és általános rokonszenvnek. A lényegre mutat rá a szerző az egyházszerkezeti átalakítás tervezetével, továbbá a Mária Dorottya hercegnő szorgalmazta teológiai alapú közeledéssel foglalkozva. Ugyanakkor felhívja a figyelmet arra a felbecsülhetetlen értékű támogatásra, amelyet a hercegnő az evangélikus egyháznak biztosított az oktatás és a könyvkiadás terén. Mindezekon túl a Skót Misszió letelepítése és a vasárnapi iskolák megszületésének gondolata is az ő tevékenységének köszönhető. Az uniókísérletek előtt a poroszországi példa lebegett. 1842-re mind a nyolc protestáns egyházkerület elfogadta az unió gondolatát, sőt megalakult az uniós választmány is, azonban az egyházkerületek passzív ellenállása mégsem tette lehetővé a megvalósulást. A nemes törekvések legfontosabb eredménye a *Protestáns Egyházi és Iskolai lap* megindítása lett. A második időszakot az egyházi autonómiájuktól megfosztott protestánsoknak az önkényuralmi rendszer egyházpolitikája elleni közös küzdelme (Protestáns Pátens elvetése) és a Protestáns Teológia 1855–1864-ig tartó közös működtetése jellemezte. A harmadik korszakban a kiegyezés utáni együttműködés jellegzetességei tárulnak fel, így az 1791:XXVI. törvény centenáriumát ünneplő zsinatok és megemlékezések, ismételt uniós kísérletek, nagygeresdi egyezés megújítása, vegyes bizottságok, nemzetközi ökumenikus mozgalmakba való bekapcsolódás (1938-tól Egyházak Világtanácsa), fellépés a zsidók deportálása ellen, de 1914-től mégsem volt hivatalos jogi kapcsolat a két egyház között. A szerző külön tárgyalja az együttműködés egyéb formáit, mégpedig 1859–1950 között, a felekezetközi „egyesületi keresztyénség” tevékenységére irányítva a figyelmet. Ezeknek az egyesületeknek döntő többségével már külön fejezetekben foglalkoztak, így az itt leírtak inkább a téma összefoglalásának tekinthetők, esetenként új evangélikus adatokkal kiegészítve, pl. Raffay Sándor, Sztehlo Gábor tevékenysége, Fébé Evangélikus Diakonissza Egyesület. Tanulságos viszont végigkövetni azt a folyamatot, amely egyértelművé teszi a szlovák és a német evangélikusok erőteljes ellenállását a protestáns unió megvalósulásának meghiúsításában.

László Ferenc részletesen foglalkozik a Protestáns Irodalmi Társasággal, valamint folyóiratának, a magas színvonalat képviselő *Protestáns Szemlének* történetével. Két fő részre bontotta áttekintő tanulmányát. Az elsőben az egyesület és a folyóirat első harminc esztendejét tekinti át, rámutatva az irodalom, a kutatás és az ismeretterjesztés támogatásának általános célkitűzésére. Természetesen fővárosi központtal, de országos kitekintéssel létrejött szerveződésről van szó, amelynek vezetőségét a liberális eszmeiség, az alapítókat és pártfogókat pedig a belmisszió iránti elkötelezettség jellemezte. A társaság az ú.n. kultúrprotestantizmust képviselte. A szerző rávilágít arra, hogy a szerkesztők személye és beállítottsága meghatározta a lap szellemiségét. A 19. század végén a protestáns egyháztörténet és hitéleti kérdések jelentették a fő tematikát. Elindítottak egy egyháztörténeti monográfia-sorozatot (1890), valamint a népszerű stílusban írt, évente 10 füzettel megjelenő, vallásos szellemű és egyháztörténeti jellegű írásokat tartalmazó *Koszorút* (1894), továbbá az *Egyháztörténeti Adattár* c. sorozatot (1902). A vallási közönyösség és a gazdasági nehézségek mind a társaság működésének, mind pedig a kiadványok megjelentetésének nagy gondot jelentettek, de 1914-től, Ravasz László szerkesztésével igazi megújulás következett be, míg nem 1919-ben a történelmi tragédia megszüntette az egyesületet kiadványaival együtt. A második korszak tárgyalását a szerző az újjászületéstől (1923) indítja. Foglalkozik a Ravasz László irányította periodika megújult tartalmával (irodalom, színház, képzőművészet, zene, míg az egyháztudomány számára megnyílt a *Theologiai Szemle*), az újraindított *Egyháztörténeti Adattárral* (1927), a lap szerzőivel, a nagyszerű felolvasó estekkel és a társaság által szervezett, magas színvonalú konferenciákkal, jelezve, hogy mind a Társaság, mind a lap megtalálta helyét a protestáns szellemi és közéletben. A virágzásnak az ország német megszállása, majd a hadszíntérré válása vetett véget 1944-ben, 56 esztendei működés után. Utóda 1989-től a Magyar Protestáns Közművelődési Egyesület és 1992-től az újraindult *Protestáns Szemle*.

Sajnálatosnak tartom, hogy felekezeti közti kapcsolatokról lévén szó, legalább egy rövid utalás erejéig nem tértek ki a szerzők a római katolikusokkal, a baptistákkal és a neoprotestáns kiségyházakkal való kapcsolatra, nem világították meg ennek hiányát és okait. Ez a kitekintés nagyon hiányzik a fejezetből.

A nyolcadik fejezet (A közelmúlt) két tanulmányt tartalmaz, mindkettő szerzője Kiss Réka és mindkettő egy-egy nehéz, válságos, ellentmondásos időszakot elemez. Az első a református ébredést, azaz az evangéliumi követelményeknek megfelelő életvitel és a gyakorlati kegyesség hangsúlyozásával, sőt igényével felépítő mozgalmat vizsgálja Budapesten. Tisztázza magát az ébredés fogalmát, tárgyalja az előzményeket, összefüggésben és összehasonlításban a nyugat-európai vallási megújulási folyamatokkal. Lényeges az ébredés és a belmisszió közötti különbség, valamint összefüggés meghatározása, továbbá annak a szellemi áram-

latnak és történelmi-társadalmi átalakulásnak felvázolása, amely megváltoztatta az egyház szellemi arculatát, átalakítva a vallásosság addigi formáját, elindítva az ébredési mozgalmat. A tanulmány a következőkben a fővárosi belmissziót tekinti át, majd külön foglalkozik a Bethania Egylettel és az 1940-es évek tömeges ébredési hullámával. A belmisszióról megállapítja, hogy az a nemzetközi hitépítő mozgalmakból táplálkozott és ennek nagyvárosi változatát testesítette meg. Bár sokszínű volt, azonban a 20. századtól két ágra bomlott: egyik volt a felekezeti, általános keresztény szervezetekkel, a másik pedig az egyház megújulását felekezeti, hitvallásos alapon tűzte zászlajára, a „történelmi kálvinizmus” talaján állva. Ezt követően az ébredés zászlóvivőiről szól, akikkel korábbi tanulmányok is foglalkoztak. Ez a munka, ahogy a szerző utal rá és megnevezi, rendkívül szerteágazó volt. A két irányzatnak azonban voltak közös vonásai is, így a tevékeny vallásos élet létrehívása, az egyéni és közösségi hitélet új módszerei, szigorú, keresztény életvitelre törekvés. A szerző hangsúlyozza, hogy a két irányzat között nem volt ismeretlen a vetélkedés, sőt a pietista mozgalmakkal szembeni ellenérzés sem, amelyben spirituális gőgöt, szeretetlen ítélkezést is észrevettek. Mindezek ellenére azonban a belmissziós mozgalmak mégis jelentős sikereket értek el, hatásuk a vidéki teológiákra is kisugárzott. A szerző hangsúlyozza, hogy a leghatásosabbnak a Bethania Egylet hitbuzgalmi területekre irányuló tevékenysége bizonyult, amely az első tömeges spirituális mozgalom volt, kiterjedt vallási iratterjesztéssel. Egyrészt tömegesség, másrészt látványosság jellemezte, evangelizációs sorozatai az egész fővárosra kiterjedtek, vidéken pedig missziós telepeket hoztak létre. A szerző rámutat az egyháznak azon félelmére, amely veszélyt látott a hagyományos vallásos életet élő, népegyházi gyülekezetektől elkülönülő ébredési közösségekben, amelynek megakadályozására ezeket a mozgalmakat integrálni igyekezett, viszont sem ezt, sem az ellentétek feloldását nem sikerült megvalósítani. A II. világháború, majd az azt követő esztendőek megerősítették a Bethaniát és új vallásos igényt ébresztettek. Ennek legszebb példája Zsindelyné Tüdös Klára pályája. A tanulmány leginkább elgondolkoztató része az ébredés egyházpolitikai kisajátításának folyamatát mutatja be, amely az egyházvezetésnek a két világháború közötti időszakban létrehívott reformtörekvésein nyugodott. Különösen megdöbbentő annak az ellentétnek a bemutatása, amely az ébredési mozgalmak és az egyházvezetés között feszült, amelynek eredményeként az ébredés radikális képviselői, az „egyház balszárnya” a kommunista párt felé tájékozódva politikailag elköteleződött. Két képviselőjének érdemes a nevét is megemlíteni: Bereczky Albert és Békefi Benő, akik tudatos egyházpolitikai és politikai programmal léptek fel. Gombos Gyula nyomán a szerző a mozgalom három irányzatát és képviselőit is megnevezi, majd a politikai ambíciójú, baloldali kötődésű egyházi ellenzék programjával foglalkozik és az általuk meghirdetett „keskeny út” teológiájával. Végigköveti azt az utat, amelynek során a diktatúra lépéseit és a

napi politikai változásokat ez az irányzat teológiailag igazolta, rámutat az új egyházi nyelv jellemzőire, megragadva benne a politikai fogalomkészletet, megmutatva az egyház perifériára szorulását és a baloldaliak egyházi hatalomátvételét, majd az ébredési mozgalmak felszámolását (Testvéri Izenet 1950.). A missziós munka ellehetetlenülése és tagjainak üldözése, az egyház kebelén belül működő ügynökök tevékenysége egyaránt hozzájárult a felsoroltakon túl az egyház évtizedekre meghatározott és helyrehozhatatlannak bizonyuló nyomorúságához, amelynek megváltoztathatatlanságát csupán az egyháztól független vallásos kis-közösségek szerveződése kérdőjelezte meg. Kiváló, más magyar református gyülekezetek utóbbi öt évtizedének életét, történetét számba vevő gondolatokra készítő tanulmány.

Kiss Réka következő és ezzel a fejezetet lezáró írása a budapesti református-ság háború utáni történetének főbb fejezeteit elemzi az 1970-es évekig. Rendkívül figyelemreméltó munkára vállalkozott a szerző és remekül oldotta meg a feladatot. Kiváló áttekintést ad a korszakhatárok különböző szempontú megállapításához, amelyek beszédes korszakok, beszédes határokkal; akár a szekularizáció, akár a politikai hatalomhoz való viszony, akár az egyházvezetői szempontok vagy a hivatalos egyházi önjellemzés alapján megállapítottakat vesszük sorra, valamennyi tömör jellemzése a kornak. A szerző négy szakaszra bontja ezeket az évtizedeket. Az elsőben, 1945–1948-ig a diktatúra első támadásait ismerteti, amelyek az egyházak tömegbefolyásának megtörésére irányultak, de burkolt módon egyelőre a felső egyházvezetésben történt személycserékkel beérték, amelyek nem nélkülözték a koncepciók eljárási módokat. Elegendő utalni az ifjúsági egyesületek és vezető tisztségviselőik elleni támadásra, amely magában hordozta az egyházi vezetés elleni uszítást, majd a nyílt támadást, amelyet nagyban elősegített az egyházon belüli, kommunista kapcsolatokkal rendelkező, hatalomra törő lelkészek tevékenysége. A következő időszak 1948–1956-ig tartó, amelyet a durva szekularizáció, az egyházi élet teljes beszűkítése, a lelkipásztori személycserék, a hitéleti tevékenység gúzsba kötése jellemezett. A református egyház és az állam között 1948-ban megkötött egyezmény valójában az állam és az egyház kommunista modell szerinti kapcsolatát hivatott szentesíteni. Látványos terror, az egyházi autonómia megtörése, nyílt és burkolt üldözés következett, amit betetőzött 1951-ben a református „Pógyor-per”. Felvetődik a kérdés, hogy az egyház korábbi vezetése elleni koncepciók per kidolgozott forgatókönyvét miért nem érvényesítették? Hisz a modell már létezett, amit a későbbiekben fel is használtak. A legmegrendítőbb az, hogy a maradék egyházi ellenállás letörését és az egyházi élet teljes megcsönkítését az együttműködésre kész és e készségéről folyamatosan tanúskodó egyházvezetés végezte el, teológiailag is igazolva a totális állammal való együttműködését. Az 1951-ben létrehozott Állami Egyházügyi Hivattal a teljes körű állami ellenőrzés, felügyelet valósulhatott meg. Külön kitér a

szerző e sötét diktatúra idejének gyülekezeti életére, rámutatva arra, hogy az egyházi ellenzék jelentő, a lelkipásztori hivatást komolyan vevő lelkészeken túl megtizedelték az egyház társadalmi bázisát is a presbiterek elmozdításával, a kitelepítésekkel, azonban ekkor még nem sikerült megbénítani az egyházi életet, hisz a korábbi ébredési mozgalom valódi hitéleti aktivitást eredményezett. Ennek köszönhető, hogy nem szűntek meg a gyülekezetek, azonban a terror hatására látványos gyorsasággal romlott a helyzet. Ehhez jelentős mértékben járult hozzá az egyház anyagi kiszolgáltatottsága és következményei: az egyházfenntartók elszegényedése, elöregedése, a hívek számának fogyása, továbbá az egyházkormányzat felelőtlen gazdálkodása. Az államsegély nélkül az egyház működésképtelenné vált volna, ezzel viszont az állam közvetlen befolyást szerzett felette. Külön kitér Kiss Réka a hitoktatás helyzetére, jellemezve ezt az állam számára kulcskérdésként kezelt területet, a tiltáson túl a drasztikus üldözést és a szülők megfélemlítését, amelynek eredményét látványosan csökkenő számadatokkal igazolja, megállapítva, hogy a hitoktatás az 1960-as évekre megszűnt, ami sajátos budapesti jelenségnek mondható. Mindez való igaz, bár vidéken, nemcsak városokban, hanem falvakban is drámai megfogyatkozás tapasztalható, különösen a forradalom leverését, majd a tsz-szervezést követően. Rendkívül megdöbbentő a népmozgalom bemutatása még így is, hogy erre vonatkozóan, hasonlóan a többihez, ugyancsak hiányosak a források. A templomba járók arányának 7%-ra csökkenése, a keresztelesek, esküvők számának alacsony volta mellett legszomorúbb a konfirmandusok lélekszámának nagyarányú fogyása az 1960-as és 1970-es években, amely a korábbi vetés eredményességét igazolja. A következő szakasz az 1956. évi forradalom rövid heteivel foglalkozik, az újjászületés ígéretével, a Hitvalló Nyilatkozatnak az egyházvezetés teológiai állásfoglalásával és antidemokratikus hatalomgyakorlásával szembeni megnyilvánulásával, Ravasz László memorandumával, továbbá a református egyház felelősség- és szerepvállalásával a forradalomban (segélyezés, mentés, önbíraskodás megfékezése), valamint a református megújulási mozgalommal. Kiválóan mutat rá a szerző a megtorlásról szólva a kádári egyházpolitika lényegére, ravasz módon kitervelt jellemzőire, a hatalommal feltétel nélkül együttműködő egyházvezetők kinevezésére és tevékenységükre, az ügynöki hálózat kiépítésére, a református perekre és perek előkészítésére, az egyháznak burkolt, de erőteljes kényszerítő eszközökkel történő alávetésére és a legszigorúbb állami ellenőrzésére, amelynek fejében a diktatúra viszonylagos nyugalmat és korlátozott mozgásteret engedélyezett, kivéve az ifjúsági munkát és a nemzeti ügyekkel való foglalkozást. A korszak utolsó és egyben újat is indító periódusa a teljes alávetettség kilátástalannak tűnő szakasza a „Hitvallók” fedőnevű üggyel és az utolsó, 1967-es református egyházi perrel, a velük kapcsolatos letartóztatásokkal, eltávolításokkal, amelyben meghatározó szerepet osztott ki a hatalom a számára elfogadott, vele együttműködő egyházi vezetőkre.

1968-tól egyházpolitikai stílusváltás következett be, totális ellenőrzéssel, de kifinomultabb elnyomási módszerekkel. Ez a helyzet határozta meg a gyülekezetek életét, amit végezetül, mintegy összefoglalásként tekint át a szerző. Rámutat a református egyház, ezen belül a fővárosi református egyház nyomorúságos helyzetére, a társadalom életéből való kiszorulására, a korszerűtlen egyházi struktúra konzerválódására, a társadalom új gondjaira, súlyos, megoldatlan kérdéseire (tsz-szervezés, hagyományos közösségek felbomlása, városba áramlás, lakótelepi közösségek megjelenése), a válaszadás képtelenségére, az ellehetetlenülésre, tehetetlenségre, a csökkenő lélekszámra, az anyagi bevételek elsoványodására és mindezekkel szemben az egyházi vezetésnek hamis értelmezésére, a hitvalló egyház megszületésének téves következtetésére, amely a hitélet kereteit tágítani igyekvő törekvéseket megfojtotta. Az egyház a templomok falai közé szorult ugyan, azonban egyre jobban kibontakozott és megerősödött az egykori belmisszió talaján egy-egy karizmatikus lekipásztor köré szerveződve a vallási kisközösségek tevékenysége, amelyeknek ellenőrzését már nehezebb volt megoldani. Ugyanakkor a szerző jogosan és summásan állapítja meg, hogy 1956-ot leszámítva széles körű, összehangolt belső egyházi ellenzéki mozgalom nem jött létre és ez nem csupán a főváros reformátusságáról mondható el. Hiszen megválaszolatlan a kérdés, hogy az egyházi vezetés az egyház érdekeinek képviseletében elment-e a lehetőségek határáig? Milyen károkat okozott ez a kompromittálódott vezetés az egyházi ellenzéknek és a gyülekezeteknek? Mennyire volt kényszerű és mennyire önként vállalt az egyházi vezetőknek a diktatúrával való együttműködése? Hol álltak, mit képviseltek ideológiai téren az egyház megalkuvó vezetői? Mit ártottak, hogyan és kiknek az ügynöki hálózat tagjai? Reméljük, a kérdések megválaszolása új tanulmánykötet kiindulópontjává lesz a kötet kilencedik fejezete időrendi áttekintés. A kezdetektől 1989-ig Kósa László sorolja fel közel öt évszázad történéseit a főváros reformátusságának életéből úgy, hogy nem állt rendelkezésre részletes kronológia, valójában úttörő munkát kellett elvégeznie ezen a területen is, kiegészítő és összegző jelleggel. A kronológia második részét *Vásárhelyi Tóth Károly* készítette el a *Reformátusok Lapja* által közölt eseményeket időrendben sorra véve 1989–2004 májusa között, egyház-igazgatási, gyülekezeti, hitéleti szempontokat érvényesítve. A tizedik fejezetet (Mutatók) Kósa László állította össze, a kötetekben előforduló fogalmakat és kifejezéseket magyarázatát tartalmazza.

Nagy Gáspár gondolata kívánczodik a kötetek páratlan volta miatt a szokásosnál terjedelmesebb áttekintés végére: „A költőnek emlékeznie és látnia esküdt kötelessége.” Azt hiszem és remélem, hogy ez a történész kutatókra ugyanígy vonatkozik. A szerzők emlékeztek, láttak és láttattak, példát adva az ezt követő egyháztörténeti munkák megírásához. Budapest reformátussága két kötetű olyan alapmunka, amelynek ismerete nélkül nem születhet ezután magyar református

egyház történeti elemzés, feldolgozás. Tükröt tart a magyar református egyház és a társadalom elé. Benne nem csupán Budapest reformátusságának, hanem a magyar reformátusságnak története, gyülekezeti és hitélete minden megpróbáltatásával, helyállásával és a megmaradás csodájával benne foglaltatik. A magyar református egyház történetének összefoglaló jellemzését, e történet fő vonásainak meghatározását együttesen tartalmazza ez a két kötet. Bízást állíthatjuk, hogy a hagyományos monográfia kevesebbet adott volna, mint ez a monografikus igény nyel megírt tanulmánykötet. Kósa László bevezetőjében említést tesz a hiányosságokról, így az egyházi gazdálkodás elemzésének elmaradásáról vagy az egyházhoz kötődő, ezért tevékenykedő világiak bemutatásának a teljességet nélkülöző megvalósításáról. Nem vállalkoztak az 1980-as, 90-es évek történéseinek elemzésére, hisz kérdéses, hogy megfelelő távlatból szemlélhetők-e már ezek. Egyetértünk a szerkesztővel abban, hogy bizonyos átfedéseket a szorosan egymáshoz kapcsolódó tematika miatt nem sikerült kiküszöbölni, de ez egyáltalán nem zavaró. Az embert, kutatót próbáló feladatot példásan oldották meg! Köszönet e nagy munkáért, eddig mind tematikailag, mind terjedelmét tekintve egyedülálló vállalkozásért a szerkesztő Kósa Lászlónak, továbbá munkatársainak, különösképpen Kiss Rékának!

(Reformátusok Budapesten 1–2. Tanulmányok a magyar főváros reformátusságáról. Szerkesztette: Kósa László. Az ELTE BTK Művelődéstörténeti Tanszék kiadványai 4. ARGUMENTUM/ELTE BTK Művelődéstörténeti Tanszék Budapest, 2006. 1571. p.)

Emőke S. Lackovits

REFORMED PROTESTANTS IN BUDAPEST

This two-volume piece, published under the title “Reformed Protestants in Budapest,” containing ten chapters the majority of which is made up of several individual studies, appears to be indispensable for research purposes from the aspects of the history of education, social history, and church history alike. On 1571 pages, it presents, analyzes, and evaluates the history, life, role and mission of the Reformed Protestant community, so significant in the history of education in the capital city of Hungary. Special emphasis is laid upon the most important ministers and the families or individuals who determined the life of these congregations through their activities while also going down in the history of the capital as outstanding entities. An extraordinarily thorough and almost exhaustive collection of studies, this compilation by academician and full professor László Kósa is guaranteed to be of exquisitely high quality due to the expertise of its editors.

Nagyszalontai freskó Dánielisz Endre öt könyve alapján

Horváth Jenő „egyetemi rendkívüli tanár” *Várad freskó* címen írta meg 1940-ben Nagyvárad történetét és adatta ki az akkori „alternatív” könyvek kiadójával: Cserépfalvi Imrével. A csinos kötet fülirata szerint Horváth Jenő azért választotta témájául Nagyvárad történetét, mert annak „megírására hosszú idők óta nem gondoltak”. Ezért aztán „komoly, de romantikus részletekben gazdag tanulmánya nemcsak pótol, hanem annyira gazdag ismeretlen és fordulatos részletekben, hogy szinte kimeríthetetlen anyagot nyújt az íróknak és a szakembereknek.” Vagyis, ahogy munkája vége felé, a *Források és Irodalom* című hatalmas fejezet bevezetésénél mondta: „Nagyvárad történetének áttekintésével nem rendelkezőnk”, nyugodtan írhatta volna, hogy „bár országos, sőt kiváló általános szakmai színvonalú, igen fontos részkutatásokban és részfeldolgozásokban rendkívül gazdagok vagyunk, a gazdag és változatos történelmű városnak nincs egy, a részeredményeket összefoglaló, egy bizonyos koncepció, elvi és szakmai eljárást követő, azonos stílust megvalósító várostörténete.” Itt, ennek a kellemetlen helyzetnek az illusztrálására felelevenítette *Bulyovszky József* polgármester „esetét”, aki 1904. január 10-én, az új Városháza felavatásánál „a legjobb igyekezettel sem tudott egyebet mondani a város történetére, mint hogy annak eredete homályos, tartalma bizonytalan”.

Horváth Jenő könyve megírásával, megjelentetésével minden bizonnyal nem csak azon akart segíteni, hogy az elkövetkező várad polgármesterek tudjanak valamit, sőt minden értékes motívumot, megbecsülendő részletet tudjanak, ismerjenek városuk életéből, hanem arra is gondolt, hogy könyve segítségével mind a helyi, mind az országos történész tekintélyek egyedül vagy összefogással igazán hozzáfoghatnának Nagyvárad története monográfiájának megírásához. Volt azonban egy kézenfekvőbb, gyakorlatibb és akkor aktuális célkitűzése is. Észak-Erdély és a Partium egy részének visszatértekor különösen nagy hiányát érezték Nagyvárad története korszerű, magyar szempontú összefoglalásának.

A XX. századra Nagyszalonta Bihar vármegye Nagyvárad után második legnagyobb és legjelentősebb városa, a váradnál szerényebb, de érdekes és értékes, fordulatokban gazdag története, népelete, amely részben a hajdúkorban, részben pedig a szabadalmas mezővárosi lét változásaiban megtépázódott, de el nem pusztult. Története, történetének-néprajzának (folklorjának) feldolgozása, megismerése szerencsésebb helyzetben volt, van. Bár nem jutott el egy korszerű,

minden tekintetben teljes monográfiában való feldolgozásig. Nagyszalonta a lehetőségekhez képest erősen megállt a maga lábán és története értékeire figyelve, sajátos öntudattal szerénységében is szép gazdasági, társadalmi és kulturális fejlődést mondhatott magáénak. Ennek az olykor-olykor nehéz vagy nehézkes városfejlődésnek – éppen ellenkezően Nagyváraddal – mindjárt az összefoglaló áttekintését, monográfiáját írta meg a tiszteletre méltó Rozvány György 1870-ben.¹ De ilyen, végeredményében monografikus vállalkozás a *Móczár József* szerkesztette, és java részét – főleg a történeti részeket – maga írta *Nagyszalonta 1606–1906* című jubileumi kiadványában.

Célszerűnek látszik, hogy a hagyományos XIX. század közepi Szalontáról képet alkossunk, mégpedig annak a bizonyos szalontai freskó alapjainak meghatározása érdekében. Legjobb erre a célra *Fényes Elek* híres geográfiai szótárát idéznünk, 1851-ből. „*Szalonta, (Nagy-Szalonta), magyar mezőváros, Bihar vmegyében, a mezőségen, a Váradról Gyulára vivő országútban, Váradhoz 4 mfdnyire, 10,300 lakossal, kik kevés kath., óhitű és zsidót kivéve mindnyájan reformátusok, s köztük több 200 nemes családnál találtatott, Posta helyben, s egy ref. anyaegyház, s a nagy tűz után igen számos vörös cserép fedelű házak láthatók. Határa elég nagy ugyan, de még is a szomszéd uraságoktól bérlenek pusztákat és földeket, mert saját határuk a népességhez kicsiny. Ezt a Kölesér futván keresztül, a sertéseknek alkalmas turkáló helyet készít, s valóban szemügyre a lakosoknak a sertéstenyésztésre van fordítva, s minthogy a szalontai nyúlánk, konyafülű vörös sertések ismeretesek mellett sok szarvasmarhát tartanak, s ezzel, sertéssel, juhval, mézzel kereskednek; fuvaroznak szőlős kertjeikben csekély bor, ellenben mezőségeiken híres görög dinnye természetik. Nagy országos vásárt tart. Birtokosa: h. Eszterházy, de a város régente hajdúi szabadsággal élván, földjeit mindig szabad adás vevés mellett örökös szerződésnél fogva birta és bírja. Hajdú korának emlékét most is egy fenálló csonka torony falai tartják fel.*”² Vagyis, Szalonta esetében egy nagy, jelentős mezőgazdasági, ugyancsak nagy és fontos állattenyésztéssel, pásztorkultúrával bíró, mezőgazdasági (gabona, kukorica, liszt, kenyér, tej, túró, gomolya, sajt, méz, bab, tök, káposzta) és állattenyésztési termékekkel (zsír, szalonna, bőr, gyapjú) kereskedő településsel találkozunk. Ipara jellegzetes kisipar, céhes iparai csak a bőrfeldolgozással kapcsolatosak: tímár, csizmadia. Néprajzi tekintetben egy időben sokat foglalkoztak a *szalontai disznóval (Gunda Béla)*, Fényes is megemlíti vásárait, ami Fényesnél azt jelenti, hogy nagy, legalább egy országrész életében fontos vásárról van szó. A nagy lótartás, a jelentős fuvarozás és a földművelés is nagyban hozzájárult a kovács, a patkoló kovács ipar naggyá fejlődéséhez. Kereskedelmi kapcsolatai nem annyira Váradra irányultak, mint inkább Sarkadon keresztül Gyulára, Bé-

¹ Rozvány 1870.

² Fényes 1851. III: 62.

késcsabára és Aradra, Temesvárra tekintettek. Érdekes, hogy kulturális kapcsolatai szinte kizárólagosan Debrecenhez kötődtek és ennek következtében idővel némi kereskedelmi kapcsolatai is kialakultak Debrecennel, főleg az őszi debreceni nagyvásár, az őszi nagyszabadság idején.

Nagyszalontán a XIX–XX. század fordulójához közeli években, részben az erőteljesen kibontakozott Arany János-kultusz, részben pedig a gimnázium vonzása következtében tudós kutatók egész hada tartózkodott hosszabb-rövidebb ideig Nagyszalontán és szinte mindegyikük maradandó emléket hagyott maga után Nagyszalonta társadalmi, szellemi és kulturális „felmérése” területén. Mind a régebbi, mind az újabb szalontai kulturális erőket igen szép eredménnyel összefogta az 1882-ben alapított Nagyszalontai Arany-Emlékegyesület. Az emlékegyesület történetében két olyan időszak is volt, amikor tevékenysége különösképpen fellendült, erős és igen eredményes volt. Az egyik az úgynevezett millenniumi korszak volt, körülbelül 1890–1910 között (megalakulás, szervezeti felépítettség, az Arany-kultusz fejlesztésére és vele a magyar kultúra, a nyelv, az iskola rendszer védelme volt a cél). Az emlékegyesület tevékeny alakja a Nagyszalontára 1912-ben került református lelkész, író, szerkesztő, *Debreczeni István*. Ide vonatkozóan feltétlenül meg kell említenünk az 1913-ban Nagyszalontán kiadott, a Nagyszalontai Arany-Emlékegyesület történetéről írt munkáját, amely az emlékegyesület szigorúan vett történetén messze túl foglalkozott az Emlékegyesület széles körű tevékenységével, a belőle kiinduló kulturális hatásokkal, Nagyszalonta táji szerepével, a táj és a társadalom, valamint a kultúra kapcsolatával. Munkájukkal jelentős mértékben hozzájárultak ennek a virtuális szalontai freskónak az alapozásához, alapjainak kiszélesítéséhez.³ Elsőnek minden bizonnyal *Viski Károlyt*, a későbbi akadémikust, egyetemi tanárt kell megemlítenünk. Viski mondhatni, hogy folyamatosan felgyűjtötte, megfigyelte a szalontai népeletet, életmódot elsősorban tárgyi néprajzát s annak egyes részeit az Arany család, illetve Arany János vonatkozásában fel is dolgozta. Viski Károly például nagyon szép gyűjtést végzett a szalontai *népi építkezést* illetően. Kutatásainak, gyűjtőmunkájának kettős eredménye volt. 1911-ben Nagyszalontán az *Arany-Emlék Egyesület Könyvei* sorozat I. számaként kiadatta *Régimódi házak Szalontán* című könyvét. Ennek a nagyszerű kis összefoglalásnak lett a folytatása az *Aranyék háza* című könyv, 1917-ben. Ezeknek a munkáknak az anyaggyűjtése során általános *tárgyi néprajzi* gyűjtőmunkát is végzett, illetve a gyűjtés természetéből, gyakorlatából következően akaratlanul is kellett végeznie. A gyűjtést olyan jelentősnek és komplett egésznek látta, hogy 1919-ben az *Arany-Emlék Egyesület Könyvei* sorozat II. számaként kiadta a nagyon szépen és jól rendszerezett és megszerkesztett anyagot *Aranyék népe* címen. Beszédesebb az

³ Debreczeni 1913.

alcíme: *Arany tárgyi néprajzának vázlata*. Viski Előszavában kifejtette, hogy „*Arany tárgyi néprajza, Szalonta néprajza*”. Való igaz ez és azt is magyarázza, hogy Viskinek ez a könyve is nagyszerű forrás ahhoz a bizonyos szalontai freskóhoz, amiről jelen tanulmányunkban többször esett már eddig is szó. Jellemző, hogy ennek a Viski-könyvnek támadt egy kései utóda is, *Debreczeni István Arany János hétköznapi* című könyvének anyagát szinte egész életén keresztül gyűjtötte, mígnem a könyv anyagát *Megyer Szabolcs* sajtó alá rendezésében 1968-ban, Budapesten ki nem adták. Van ennek a könyvnek egy másik érdekessége is, ami viszont már *Dánielisz Endre* munkálkodásával kapcsolatos. Gyulai múzeumigazgató koromban első feladataim egyikének tartva azonnal felvettem a kapcsolatot Dánielisz Endrével, aki akkor már a Csonkatoronyban (nagyreszt általa) berendezett *Arany János Emlékmúzeum* igazgatója volt. Dánielisz 1959. 09. hó 14-ére dátumozott autográf ajánlással és a kevéssel azelőtt újjáalakult *Arany János Emlékmúzeum* kétnyelvű pecsétjével ellátott könyv egy példányával ajándékozott meg. Viski Károly még egy munkájáról kell megemlékeznünk. Ennek a terjedelmes tanulmányának az anyagát ugyancsak gyűjtései során szedte össze, minthogy nyelvész is volt, lehetetlenség lett volna, ha nem dolgozza fel néprajzi és egyéb gyűjtései során összeszedett népnyelvi anyagát is. Viski még 1913-ban Budapesten adatta ki *A szalontai nép nyelvéből* című munkáját. Ennek a tanulmányának is nagy visszhangja támadt. Egyrészt nyelvészeti-nyelvi jellegű munkáiban inspirálta a másik nagyszalontai tudós kutatót, *Szendrey Zsigmondot*, másrészt segítette Szendrey Zsigmondot a diákjaival végzett szalontai folklórgyűjtésében. Ennek a Szendrey Zsigmond által szervezett és irányított szalontai gyűjtésnek külön érdeme, hogy a felgyűjtött népdalok dallamainak a felülvizsgálatára Szendrey megnyerte *Kodály Zoltánt*, aki a megfelelő tájékozódás megszerzése végett Nagyszalontára utazott és ott népdalgyűjtést is végzett. Különben a Szendrey Zsigmond-féle szalontai folklórgyűjtés betetőzése volt, hogy hosszas várakozás után a gyűjtés majd teljes anyaga megjelent a *Magyar Népköltési Gyűjtemény XIV.* köteteként, *Nagyszalontai gyűjtés* címen.⁴

A *Nagyszalontai Gyűjtés* két szempontból is úttörő jelentőségű munka volt. Mintául szolgált az iskolai, a diákokkal végzett gyűjtőmunka szervezését, irányítását, a gyűjtött anyag eljuttatásában mind a nemzetközi (Folklore Fellows), mind a hazai legjobb szakemberekhez (Kodály Zoltán), ez utóbbiaktól kérve segítségük mellett közreműködésüket is. Másodsor pedig abban mutatott példát, hogy egy bizonyos adott helység, jelen esetben Nagyszalonta teljes folklóranyagának felgyűjtésére vállalkozott. Azt mindenesetre megállapíthatjuk, hogy jóllehet a *Nagyszalontai Gyűjtés* már csak Trianon után jelenhetve meg, mégis min-

⁴ *Nagyszalontai Gyűjtés*. Gyűjtötte a Folklore Fellows Magyar Osztályának Nagyszalontai Gyűjtő Szövetsége. Kodály Zoltán közreműködésével szerkesztette Szendrey Zsigmond. Kiadja a Kisfaludy Társaság. Budapest, 1924.

den további nagyszalontai néprajzi, folklór-, történeti, helytörténeti, népnyelvi, „hajdú-történeti” kutatás, gyűjtés és feldolgozás egyfajta alapját, meg nem kerülhető, kiindulási pontját képezte és képezi ma is. A *Nagyszalontai Gyűjtés*, illetve a munkálataiban való részvétel élménye ihlette Kodály Zoltánt többek között arra, hogy Arany János kéziratban maradt és a Magyar Tudományos Akadémia Kéziratgyűjteményében őrzött Arany János népdalgyűjteményének kiadását szorgalmazza, majd pedig, amikor a kiadás előkészületeiről volt szó, szívesen, Arany János iránt érzett nagy tiszteletétől, de az egykori szalontai gyűjtőmunkájára való jó emlékezettől is vezettetve készségesen vállalta a gyűjtemény egészének, de különösen a gyűjtemény dallamkincsének kiadásra való előkészítését és értékelését.⁵ Ennek a bevezető résznek a végén meg kell állapítanunk, hogy a Nagyszalontáról szóló, a nagyszalontai gazdasági, társadalmi, de különösen kulturális kérdésekkel foglalkozó, esetenként nagyon értékes irodalom erősen darabos és eltekintve bizonyos hiányosságaitól egy esetleges monográfia készítéséhez nagyon is megfelelő forrásokul, anyagokként nemcsak felhasználhatóak, hanem egyenesen nélkülözhetetlenek. Nemcsak monográfiában kell gondolkodnunk. Annak a bizonyos szalontai freskónak is messzemenően figyelembe kell venni ezeket az említett „előtanulmányokat”, de az esetlegesen megvalósuló freskóhoz pótolnia kell néhány lényeges hiányt is.

Ezeknek a hiányosságoknak a kiküszöbölésére tudatos törekvés nélkül Dánielisz Endre vállalkozott értékes, végeredményében komplex helytörténeti tevékenységével.

Dánielisz Endre napjainkra eljutott odáig, hogy változatos, de ennek ellenére eléggé szűk körre szorítóköző irodalmár-helytörténész-etnográfus munkássága kiteljesedett odáig, hogy fő tárgyköreiből korábban írt sok-sok kisebb-nagyobb közleményét átnézve, egy-egy tárgykör köré csoportosítva a lényegeseknek láttott részeket nem össze- és átszerkesztve, hanem szinte újraírva, önálló kötetekbe rendezve megjelentesse. *Dánielisz Endre* pályáját, munkásságát régtől fogva figyelemmel kísérve, a következő nagy tárgyköreit állapíthattam meg gazdag munkásságában úgy, hogy minden munkája, bármiről szóljon is, szorosán kapcsolódik több más munkájához. Minden munkáját rokonítja egymással az, hogy végeredményben mindegyikük Nagyszalontáról szól, sőt az is, hogy mindegyik a Dánielisz családról, illetve az apjáról és foglalkozásáról, de hangsúlyosan saját magáról beszél. Ezt a *Szepességtől Szalontáig* című könyve bevezetése címeként így fogalmazta meg: *Önmagam keresése*. Egy másik nagyszerű összetartó kapocs az erős irodalmi, illetve etnográfusi szemlélet. Dánielisz Endre nagy tárgy-

⁵ *Arany János Népdalgyűjteménye*. Közzéteszi Kodály Zoltán és Gyulai Ágost. Kiadja a Magyar Tudományos Akadémia. Budapest, 1958. – A kiadványból felhívjuk a figyelmet sajátos célkitűzéseink szempontjából is fontos két Kodály-tanulmányra: „A gyűjtemény jelentősége” (9–14.) és „Arany népdalgyűjteményének dallamai” (39–92.)

körei a következők: 1. Arany János és Nagyszalonta; 2. Nagyszalonta és neves intézményei története, 3. családtörténet, 4. kismesterségek, a falusi, mezővárosi ipar, kiemelkedően a Dánieliszek évszázadokon át apáról fiúra hagyományozott fésűsmestersége és mindezek migrációs körülményei.

Bár *Dánielisz Endre* és munkássága eléggé ismert hazánkban, de az is igaz, hogy főleg Békés megyében, Gyula, Békéscsaba, Békés és Szarvas városokban és ezek környékén, illetve ezen helyek kulturális intézményeiben (például a Békés Megyei Múzeumok Igazgatóságán, első renden a békéscsabai Munkácsy Mihály Múzeumon keresztül), illetőleg Arany János helyi beágyazottságának megfelelően az irodalomtörténészek, az Arany-filológusok körében, illetőleg az éppen helytörténeti kutatásai, helytörténeti kiadványai révén ismert békési, bihari településeken.

Jelen ismertetésünkben *Dánielisz Endre* ezen újabb keletű könyvei közül 5, többé-kevésbé összetartozó, összefoglaló jellegű könyvét kívánjuk ismertetni. Mégpedig valahogy úgy, hogy az öt könyv anyagának különben is rokon részei összeolvasva már most is, így is, mielőtt felhívnánk erre az olvasók figyelmét, szépen körvonalaz egy bizonyos képet, ha úgy tetszik, freskót Arany János városáról.

Még mielőtt az egyes könyvek bemutatására térnénk, az ismertetendő öt könyvvel kapcsolatban meg kell jegyeznünk, hogy a feldolgozások alapvetően történeti (város-, agrár-, ipar-kisipar-, irodalom-, iskola-, népiség-, hajdú-, néprajz-, árucseré-, vásártörténeti stb.) jellegűek olyanok, amelyeket végső soron valami egyetemes etnográfusi teljességre való törekvés fog össze és tesz szerves részévé egy nagyívű szalontai freskónak.

Az első ismertetendő könyv *A Szepességől Szalontáig* (Literátor Könyvkiadó, Nagyvárad, 1994) címmel alapvetően a XIX. századi társadalmi változásokkal (bennük a migrációs jelenségekkel) foglalkozik, mégis családtörténeti és ipartörténeti munka. Úgy, ahogy arra a könyv alcíme – *Egy kisiparos család három nemzedéke* – is rámutat. A Dánielisz családról van szó, amely már csak feltűnően idegen neve miatt is erőteljesen utal a karakteresen dél-bihari magyar mezővárosba való betelepülésre. A mesterség, amelyet a végső soron a Szepességből a Dél-Alföldre, Békés megyébe telepedett cipszercsalád több nemzedéken át folytatott fésűs, szarufésűket készítő kisiparos volt. A könyv arra vonatkozóan is nyilatkozik, hogy bár Dánielisz Endre legfőbb és egyben legkorábbi tárgyköre az Arany János-filológia helyi, nagyszalontai forrásainak feltárása, magyarázása és kiadása volt, vitatható, hogy nem ez a családtörténettel át- meg átszőtt kisipari, fésűs mesterségi leírásokkal tarkított vegyes tárgykör-e az elsődleges, a legfőbb? A kötet végén A szerző korábbi munkái cím alatt Hat Arany János-közleményt találunk. Egy Tompa Mihály-antológiát (*Válogatott versek és levelek. Kolozsvár, 1977*), a Kalevipoeg német nyelvű ismertetését (*Kalevipoeg*

– *bearbeitet estnisches volkepos von Endre Dánielisz. Bukarest, 1969*) és két nagyszalontai helytörténeti munkát (*Szalontai séták. Barangolás múltban és jelenben. Nagyvárad, 1993* és *Nagyszalonta jeles szülöttei. Gyula, 1993*) találunk.

Nemcsak a kronológiai rend miatt érdemes Dánielisz ezen könyvével elsőnek foglalkozni, hanem azért is, mert ebben a kötetben, huszonhét önálló cikkben, illetve összegező rövid kistanulmányban összefoglalja a kérdéses tárgykörben addig írt tanulmányainak a tartalmát, mondanivalóit. Ezek a cikkek azonban nemcsak a szerző múltbéli munkásságáról tájékoztatnak, hanem a jövőről is beszélnek, előre jelzik azokat a tárgyköröket, amelyeket a későbbiekben nagy gonddal, adatgazdagabban, nagyobb terjedelemben, jobban illusztrálva, esetleg önálló könyvben dolgoz-dolgozott fel (Az ősökrol – röviden; Nőnek a gyerekek; Családi nevelés; Elvek és gyakorlat; Műhelyben az új család – Piacon, vásárban; Jövedelem és életmód; Kihal egy mesterség stb.). A 27 cikkhez nagyszerű *Jegyzetek* járulnak (195–202.). Igen értékes adatok, adatsorok találhatóak a *Függelék* rovatban is. Ezek az adatsorok forrásokként is használhatóak (*Az ipartanoda növendékei az 1888/89-es tanévben; Az Iparos Tanonciskola növendékei 1882–1912 között; Az Ipartestület tagsága 1930-ban; Önálló kisiparosok 1993 végén; Jelenünk önálló kisiparosai* stb.). A kötetet csak a legszükségesebbekre szorító *Irodalom* (-jegyzék) zárja. A cikkekhez szép számú illusztráció, fekete-fehér fotófelvétel járul. A közölt összegeзések történeti jellegűek, nagy értékűek, hogy példáikat Nagyszalontáról veszik, érvényesítve Dánielisz nagyszerű helyismeretét és igen jó tájékozottságát a nagyszalontai iparos élet mindennapjai mellett az ünnepnapjai felől is. Az előadásmódja, stílusa olykor-olykor még líraivá is magasztosul és nagy szerepet kap bennük a néprajzi (vagy ritkábban az irodalmi) megközelítésmód. Ő maga így foglalta össze könyve tartalmát-mondanivalóját: „Az utóbbi évtizedek során szép számban megjelenő írói, művészi pályaképek mellett gyakorta olvashattunk munkás- és paraszti emlékezőseket. Sajnálatos, hogy a kisiparosok, kiskereskedők életének mind ez idáig nem akadt krónikása. Ekkor kísértett meg a gondolat: magamnak kellene elbeszélnem, miként tengődünk mi s a hozzánk hasonló kismesterek félszázaddal ennek előtte, sőt korábban eleink, nagyapáink is. Talán a magam nagycsaládi emlékei érdemesek a megőrzésre, azaz, hogy másokkal is megosszam, ... végső soron egy kisebbségi helyzetbe zuhant népréteg múltjának az összetevőit, hiányt pótló darabjait.”

A kötet különben 27 fejezetből áll, a jegyzetekkel együtt (a jegyzeteket nyugodtan vehetjük önálló fejezetnek, mert a szerző oly részletes és adatgazdag, valószínűs kis tanulmányzámba menő „jegyzeteket” ad közre, hogy ezt a besorolást megérdemlik). A nagyon részletes, és így terjedelmes jegyzetek készítését könnyen indokolja az a helyzet, hogy a jegyzetek javarésze nagyon is szorosan kötődik a helyi történehez, a helyi gazdasági, társadalmi, kulturális viszonyok-

hoz, a helyi nyelvi jelenségekhez, hogy mások számára egyszerűen értelmetlenekké válnának a bőséges, minél több helyi szempontra és adatra nem kiterő, különösebb hangsúlyt nem kapó közlemények esetében. Mind a 27 fejezet szoros összefüggésben áll a paraszti mesterségekkel, a parasztiparosokkal, a kisiparosokkal, a céhrendszerben tanult, majd dolgozott és mesterekké vált emberek életével a gyerekkortól a mesterség, a szakma hanyatlásának, a céhek felbomlásának az idejéig, ilyen címeken: Paraszti mesterek, kisiparosok Szalontán; Nagyszalonta a századfordulón. Érdekes, hogy az eddig tartó, általánosnak vehető szalontai iparostörténetet a saját családja Szalontára történő áttelepülésével, illetve áttelepülésétől, a család történetének keretében, mintegy példasorozatban tárgyalja: Áttelepülés, beilleszkedés; Házasság, család; Szabadidő, szórakozás; Nőnek a gyerekek, Kitört a háború; Súlyosbodó gondok között; Változások esztendei; Önállósulás – családi kötöttséggel; Művelődés, műkedvelés; Férfjhez mennek a lányok; Házasodik a fiú; Műhelyben az új család; Piacon, vásárban; Jövedelem és életmód; Családi nevelés: elvek és gyakorlat; Időleges mesterségváltás; Szalontai kisiparosok a változó időben; Új körülmények között a sógorok; Menedék a fésűsség; Az unoka más utat választ; Kihal egy mesterség; A harmadik nemzedék (és ami utána következik); Jegyzetek.

Külön értéke a kötetnek a Függelék, amely a szalontai ipartanoda, majd tanonciskola, az Ipartestület, az iparosok foglalkozások szerinti tagolódása, az Ipartestület vezetősége, az iparosok, segédek, tanoncok számáról (1942-ben), az önálló kisiparosokról (1993 végén), a szalontai kisipari termelőszövetkezetkezdeteiről, a szalontai cipészek és csizmadiák szövetkezéséről, a vasmunkások egyesüléséről, az asztalosok-famunkásokról, a szabómesterekről és egyéb kisiparosokról, valamint a jelen önálló kisiparosairól ad közre igen hasznos adatok mellett névsoros címlistákat. A Függelékhez is gondos jegyzetek járulnak.

Dánielisz Endre szellemi fejlődését nyomon követve arról kell beszámolnunk, hogy a helyi gimnázium első osztályába az 1937/1938. tanévben lépett be, még a román világban, ahogy mondogatták akkoriban. Már ez az első év se folyt le nyugodt körülmények között. Mindenki feszültséggel volt tele, a közelgő háború izgalmi között élt. Az iskolában is fellazultak a korábbi erős fegyelmi kötelékek, a tanulók erőteljesen kezdtek érdeklődni a világ folyása iránt. A különféle erdélyi magyar ifjúsági szervezeteknek Szalontáig is eljutott megújítást kívánó egyre erősödő törekvése a magyar kultúra jobb megismerésére, a magyar nyelv védelmére. Dánielisz Endre szorgalmasan tanult, általában jó rendű volt. De a nagy bizonytalanság, ami az iskolában is napról napra fokozódott, hátráltatta a gyors, közeli kibontakozást. Gyökeres fordulat csak a bécsi döntés után következett be. Az iskola feloszlott, magyar gimnázium lett, magyar tanárokkal, akik túlnyomó többségükben az ország messzi területeiről kerültek ide. Teljesen gyökértelenek voltak s bizony nem voltak alkalmasak az iskola, a tanítás gyöke-

res megreformálására. Be kell látnunk azt is, hogy nagy volt a zavar a voltaképpen éppen akkor újrászerveződő iskolában. Jól mutatja a helyzetet Dánielisz Endre negyedik, ötödik és hatodikos volta, amikor is minden évben más és más volt például az osztályfőnöke: negyedikben Bihary Károly mennyiségtantermészettan szakos (csak fél éve szalontai) tanár volt. Ötödikben (1941/1942. tanév) Meixl Péter két éve itt tanító földrajz-természettan szakos helyettes tanár az osztályfőnöke. Hatodikban sem jobb a helyzete, mert Kovács Gyula, egy másfél éve Szalontán tanító történelem-földrajz szakos fiatal tanár az osztályfőnöke (1942/1943. tanév). Egyébként leventeparancsnok volt. Különben a hatodik osztályban Dánielisz tanulmányi eredménye nagyot hanyatlott. A szinte állandósult jórendűség oda lett, elégséges rendűvé romlott, méghozzá úgy, hogy magyarból is elégséges jegyet kapott. Mi a romlás okának azt gondoljuk, hogy Dánielisz Endrének nem adatott meg egy „igazi, lelkesítő, a tanításnak és a tanulásnak értelmet adó” tanár. Olyan egyéniség, mint amilyen Viski Károly, Szendrey Zsigmond és mások is. Illetve volt valaki neki is, de nem közvetlenül, hanem csak közvetetten. Dánielisz Endre így vallott *Heltai Miklós* magyar–latin szakos tanár úrról: „*Felső diákságom éveiben az említettek kiegészültek Veres Péter, a szalontai Sinka István, Erdélyi József és más népi írók műveivel. Elsősorban Heltai Miklós tanáromnak vagyok hálás azért, hogy népdalaink gyönyörűségére felfigyeltetett, és – Karácsony Sándor tanítványaként – az ő irányzatát, hitvallását megismertette velem, velünk.*”⁶ Heltai Miklós nevelő egyéniségéről a szűkszavú 1941/1942. évi gimnáziumi évkönyv is mondott néhány szót. Mindjárt az évkönyv elején Heltai Miklós megható módon, de igazi nekrológgal búcsúztatta el Sinka Imre (1928–1942) másod osztályú tanítványát, aki az 1942. évi honvédnapon „tilos területre ment” ahol is a gyakorló katonák lelőtték. Kezdetektől az Ifjúsági Segítő Egyesület vezetője, rendszeresen segíyezi a szegény tanulókat és a Segítő Egyesületen keresztül tanítványai között az Exodus Könyvkiadó 18 kötetnyi kiadványát osztotta szét. Az 1942. június 9-én rendezett madarak és fák napi ünnepséggel kapcsolatosan írják: „Az ünnepség szépségét nagyban emelték a II. osztály énekszámai. Heltai Miklós vezetésével régi magyar dalokat adtak elő.”

Heltai Miklósnak azonban az igazi, a „teljes jogú” tanítványai azoknak a szalontai diákoknak a soraiból kerültek ki, akik 1940/1941. tanévben első osztályosok voltak. Másodikban is Heltai Miklós volt az osztályfőnökük, nagyhatású magyar tanáruk: *Bene Sándor, Bíró József, Fábián Gyula, Gurka László, Gyulai Árpád...* hogy csak a legnevesebbeket említsem. Mindegyikőjükből Szalontához mindig hű maradt kulturális vezető egyéniség lett.

⁶ Dánielisz 1994: 143.

A második könyv magját Dánielisz Endre kétszeresen is ott hordozta és hordozza magában. Először is úgy, hogy iskolázása végére középiskolai magyartanár lett és szükségszerűen kötődött az iskolához mint intézményhez, és mint nagyszalontai gimnáziumi tanár sajátosan a nagyszalontai iskolákhoz, a nagyszalontai iskolák történetéhez. Kiemelve a gazdag sorból az egykori nagy nevet szerzett tanulókat, tanítókat és tanárokat, írókat, költőket. *Földi János* (1755–1801), *Lovassy László* (1815–1892), *Arany János* (1817–1882), *Szilágyi István* (1819–1897), *Arany László* (1844–1898), *Szendrey Zsigmond* (1879–1943), *Viski Károly* (1883–1945), *Debreczeni István* (1887–1973), *Zilahy Lajos* (1891–1974), *Erdélyi József* (1896–1976), *Sinka István* (1897–1969), *Heltai Miklós* (1909–1989) és most ő, saját maga, *Dánielisz Endre* (1927–). Mielőtt a könyv aprólékos ismertetésére térnénk, szükségesnek tartjuk, hogy a két nagyevű lektor véleményét idézzük. *Dr. Benkő Samu* összegező véleményét a könyv hátsó borítójának külső oldalán olvashatjuk: „E könyv mind művelődéstörténeti, mind irodalomtörténeti szempontból kiemelkedő jelentőségű, hiszen köztudott, hogy a magyar költészetnek olyan klasszikusa, mint Arany János ennek a mezővárosnak az iskolájában nevelkedett, és ennek a scholának volt maga is tanítója. A vidék általános művelődési életében is meghatározó szerepe volt a nagyszalontai partikulának. Számos diákja került felsőbb iskolákba, és jutott el Európa neves egyetemére.” A másik neves lektor országos iskola- és művelődéstörténeti szaktekintély, *dr. Mészáros István* véleménye szorosan kapcsolódik a fentebb idézett *Benkő Samu* által mondottakhoz. *Dr. Mészáros István* ugyancsak összefoglaló módon ezt írta a könyvről: „Dánielisz Endre művének középpontjában a szalontai reformátusok nagyhirű középiskolája áll, amely különféle elnevezéssel századokon keresztül szolgálta a város és a régió magyar és nem magyar népességének művelődését. A szerző gondos munkával feltárta keletkezésének körülményeit, szerkezeti-szervezeti alakulását, profilváltozásait, az oktatott tananyag változásait, épületeit, a fenntartók egymásutánját és tevékenységét az iskola körül. Bemutatja az iskola belső világát, a különböző politikai-társadalmi-vallási küzdelmek közepette úgy, mint a békésebb időszakokban”. Itt mindjárt hozzátehetjük, hogy a szerző a nagyszalontai iskola története esetében felette kedvező helyzetben volt, hiszen a nagyszalontai gimnázium történetének (voltaképpen előzményeinek) sok feldolgozása mellett rendelkezésére állt az úgynevezett milenniumi iskolatörténet, amit az annak idején gróf Csáky Albin akkori vallás- és közoktatásügyi miniszter rendeletére készült iskolatörténetek egyik legjobb darabja, *Gere Ferenc és Katona Mihály* kiváló munkája *A nagyszalontai gimnázium története* (Nagyszalonta, 1896) és *dr. Móczár József* szerkesztette *Nagyszalonta 1606–1906* (Nagyszalonta, 1906) már említett munka is. De használta a szalontai partikuláris iskolát is bemutató modern kiadványokat is a *Barcsa János-féle partikulatörténettől* (*Barcsa János: A debreceni Kollégium és partiku-*

lái. Debrecen, 1905) a vidéki partikulákról is beszámoló *Barcsa-féle egyházkerület történetétől* is (*Barcsa János: A Tiszántúli Ev. Ref. Egyházkerület történelme* I–III. Debrecen, 1906–1908). Az újabb keletű kollégiumtörténeteken át eljutott *Karácsony Sándor* híres könyvéhez, az 1939-ben kiadott *magyar észjáráshoz* is, amely teljes címe szerint is a magyar népiskolák reformjáról szolt (*Karácsony Sándor: A magyar észjárás és közoktatásügyünk reformja*. Budapest, 1939) példának hozva föl a partikuláris iskolákat, illetve a partikuláris iskolarendszert. A partikuláris iskolarendszernek 1851-ben lett vége, a központosító Entwurf kényszerű bevezetése révén (A hármastagozatú iskolarendszer: elemi, közép- és főiskolai [egyetemi] bevezetése, a növendéktanítóóság felszámolása, a tanítóképzés és az érettségi vizsga bevezetése stb.). Szalontán ugyanúgy, ahogy az ország több más városában is, ez a rendelkezés számos helyen a „középiskolától” fosztotta meg a kérdéses helységeket. Egyébként is, a tanügyi reform végrehajtása nehezen és hosszú idő múltán valósult meg.

Dánielisz Nagyszalonta iskolatörténetét különben igen széles alapokról indulva, kronologikus sorrendben ismerteti. Elsőnek Kölesér és Szalonta középkori történetét vázolja föl (Kölesér és Szalonta a középkorban. 5–12.). Minden fejezethez a fejezetek végén jegyzetek járulnak, így itt, ebben az esetben is. A fejezet a kiváló iskolatörténész professzor, itt lektorként is szereplő *Mészáros István* egyetemi tanár által is helyeselt megállapítás szerint a szalontai középkori iskoláztatás kereteit messze túlhaladó véleménye, hogy tudniillik, ahol és amikor a kérdéses helységben, ahol működő egyház volt, az egyháznak, a közösségnek papja volt, iskolának is kellett működnie. Eszerint „Szalontán a XV. században iskola működött” (10.). A következő fejezet – A reformáció az Erdőhátságon – a szalontai iskolakultúra virágkorának nevezhető. Szalontán is mihelyt megszerveződött az egyház iskolája lett. Ez a XVI. század második felétől, a rendkívül mozgalmas és veszélyes időszakban is – teljes mértékben azonosulva a lakossággal, illetve életkörülményeivel – a „hajdúkorszakban” is működött (Bocskai hajdúinak letelepedése. Református iskola Szalontán; 22–29.). Mindjobban erősödve „a török uralom” alatt is szépen tevékenykedett (A török uralom évtizedei; 30–33.).

A *harmadik* Dánielisz-könyv, amivel foglalkoznunk kell, szorosan összefügg az előzővel, a szalontai iskoláztatás, iskolák kérdéseivel. Dánielisz szinte ösztönösen látja, hogy melyek azok az intézmények, amelyek a falut megkülönböztetik a várostól, amelyek a mezővárosok, így Szalontának is jellegzetes intézményei. Dánielisz Endre már csak úgy is, mint afféle literátus ember, korán felismerte a nyomdák társadalomszervező szerepét. Legtöbb vidéki nyomdánk vezetője újságtulajdonos is volt; a városi nyomdák a lehető legszorosabb kapcsolatban álltak a helyi újságírással; ezen túl a város legkülönbözőbb intézményeivel. Az intézmények közé kell ezúttal sorolnunk a különféle köröket, egyleteket, társasá-

gokat, az egyházakat, és a városi, járási közigazgatási hivatalokat, intézményeket is. Ma már világosan látjuk, hogy ezek a helyi lapok a legjobb források a kérdéses város XIX. századi történelmére, illetve a XX. század első felének különböző történéseire, népeletbeli változásaira vonatkozóan. Örömmel állapíthatjuk meg, hogy a XIX–XX. század fordulójára Nagyszalontán több helyi nyomda működött és hozzájuk simulva számos újság, legtöbbjük heti lap, jelent meg, És még egy egyáltalán nem lekicsinyelhető dolog: ezek a vidéki, általában hetilapok voltak az ifjú tehetségek első bemutatkozási helyei, ezért aztán nem csoda, ha a vidéki lap egy-egy város legjobb helytörténeti, történeti néprajzi, esetleg folklór viszonyai megismerésének legjobb forrásai (Dánielisz Endre: *Nyomdák Szalontán és a szalontai hírlapok*. Nagyszalonta, 2002).

A könyv felhasználhatóságát az elmondottakon túl az is nagyban növelte és növeli mindmáig, hogy egy város, Nagyszalonta „keretei között” tárgyalja a tárgyalandókat, sőt az elmondandók hitelét alátámasztandó elárulhatjuk, ha a tisztelt olvasó eddig még nem vette volna észre, hogy könyvünk voltaképpen egy önéletrajzi meghatározottság következtében jelentős és hiteles igazán. Ebből az önéletrajzi szemléletből is következik, hogy Dánielisz Endre ebben a könyvében összefoglaló módon tárgyalt emlékezés típusú kistanulmányai egyikének-másikának az anyagát a későbbiek során önálló könyvben megjelenő monográfiaként újra feldolgozta. Így többek között a következőkben, a negyedik ismertető könyvként szereplő *Nagyszalontán vásár tarttatik* címűben is a *Piaconvásárban* című megfigyelésekből, saját élményekből felépített remek kis dolgozat él tovább. Összefoglalólag elmondhatjuk, hogy ebben a könyvben, egy eddig nem nagyon látott egységben, igen alaposan kidolgozott, a továbbkutatásra alkalmas bemutatását láthatjuk a városi-mezővárosi lét alapvető fontosságú intézményének, a vásárnak. Teszi ezt annak tudatában, hogy mind a hetivásár, mind az országos vásár létfontosságú intézménye a falusi (vásározó) és mezővárosi, városi kisiparosságnak és kereskedésnek.

A negyedik ismertető Dánielisz-könyv is egyfajta összegezése szerzőnk korábbi, a szalontai árucseré-alkalmakkal, a piacokkal és vásárokkal foglalkozó apró közleményeinek. Dánielisz könyvének egy kissé romantikus címet adott – *Nagyszalontán vásár tarttatik* – s bár a bevezetőjében is hangsúlyozta, hogy csekélységemnek nagy szerepe volt ennek a könyvnek a létrejöttében, nem tartván talán elégségesnek ezt, az autográf dedikációjában ezt írta még: „*Dr. Dankó Imrének, e könyv szellemi atyjának, köszönettel küldi Dánielisz Endre: Nsz. 2006. IX. 20.*”

A békéscsabai és a nagyszalontai, illetve a szomszédos jelesebb vásárokon rendszeresen árusító fésűsmester ősei, sőt olykor-olykor saját maga is odaállva a vásárolóládából alakított pult mögé, a lehető legközvetlenebb módon tájékozódhatott a vásárok, a hetivásárok élete, jelentősége, hagyományai felől. Dánielisz

Endre könyve (*Nagyszalontán vásár tarttatik*. Prológ Kiadó, Nagyszalonta, 2006) történeti áttekintéssel indul, meghatározza az árucsere fogalmát, felsorolja az árucsere formáit, röviden bemutatja a vásárokat (és azok fajtáit). A vásárok történetét nagy vonalakkal felvázolja, szól a vásárhelyekről, a földrajzi adottságok, a vásárok szerepéről a feudális társadalom idején, a vásárok engedélyezéséről, a vonzaskörzetekről és néhány esetben utal egy-egy vásár egyéni sajátosságaira is.

A könyv két nagy részre oszlik. Az első rész, amelyről eddig volt szó, inkább elvi, általános, gazdaság- és társadalomtörténeti bevezetések (Az árutermelés kialakulása; Árucsere a régi magyaroknál; Kölesér menti települések; Kölesér mezőváros és Szalonta, a nemesi birtok; Szalonta hajdúvárosként támadt fel a romokból; A török uralom évtizedei; A 18. század társadalmi feszültségei; Helyzetkép a 19. század első felében; A felvirágzás másfél évtizede. Ez a fejezet voltaképpen már nem tartozik a történeti jellegű írások közé. Ez a bevezető rész, a dolgozat második, a szalontai vásárokkal és egyéb nagyszalontai árucsere-alkalmaknak a „belső történetét”, strukturálódását, a következő, jobbára funkcionális tényezők megismerésével foglalkozik: A piactér rendezése; Heti piac; Hétközi kispiac; Nagyvásár a központban; Az egykori szemtanúk emlékezései; Áll a vásár a gyepszéken. Ezek után a leíró szalontai fejezetek után ismét átveszi a szót a „legújabbkoros” helytörténész, Dánielisz Endre, írva az I. világháború éveiben tapasztalt társadalmi és gazdasági gondoknak a szalontai árucsere, jelesül a szalontai vásárookra gyakorolt rossz, bénító hatásáról. A két világháború közötti árucsere megtorpanásáról külön, önálló fejezetben számol be, pedig ezek az évek Nagyszalontán is, mint annyi más városunknak-vásárunknak is igen gazdag történésszerű, rendkívül mozgalmas, de az idegen uralom alá került ősrégi vásárhelyek számára a leszorítás, a korlátozás, az ellehetetlenülés-ellehetlenítés nehéz évei is voltak. A magyarok termelők-eladók, a felhasználók-vásárlók mellett kiszorítani igyekeztek az árucsere minden folyamatából a zsidókat is. Mindez a diszkrimináció és a jó korán bevezetett hadigazdálkodás a nagyszalontai vásárokat is és természetesen minden más árucsereformát a gazdasági csőd szélére sodort. 1945 után nemcsak a béke köszöntött a Partiumra, hanem egy soha nem látott politikai fordulat is következett. Ennek a politikai fordulatnak köszönhetően átmenetileg felélénkült a nagyszalontai árucsere, hogy aztán rövid ideig tartó fellendülés után, a Romániában is diadalra jutó szocializmus a maga sajátos tiltó, kizáró, korlátozó rendelkezéseivel ezt az árucsere-fejlődést megakadályozza és az egész árucsereét, annak minden fajtájával, formájával „szocializálta”, egy szigorú, osztálypolitikán nyugvó, a közgazdaság törvényeit, törvényszerűségeit semmibe sem vevő, a magántulajdon minden mozzanatát kiiktatni akaró gazdaságpolitikába kezdett.

Az ötödik könyv sorozatindító kötet, a Békés Megyei Múzeumok Igazgatósága, Dánielisz Endre: *A szarutól a fésűig. Egy kisipar virágzása és elhalása* című munkájával 2006-ban indította a *Chronica Bekesiensis* kiállításában is igényes, extra megoldásokat, újításokat is alkalmazó tipográfiával készült kiadványsorozatát, a *Chronica Bekesiensist* (Dánielisz Endre: *A szarutól a fésűig. Egy kisipar virágzása és elhalása. Chronica Bekesiensis 1.* Békéscsaba, 2006) Ha valamelyik Dánielisz-könyvre ráfogható, hogy korábbi írásaiból, fő tárgykörrei valamelyikének jellemző részleteit formálja egységes, összegező jellegű tanulmányokká, akkor erre a könyvére ez igazán érvényes. A címlap behajtott fülnél rövid összegezésben, Szatmári Imre régész, megyei múzeumigazgató, a sorozatalapító, bevezeti a *Cronica Bekesiensis* sorozatot, a könyv első közleményét, Sorozatindító gondolatok címmel N. Varga Éva szerkesztő írta. Utána következik Dánielisz Endre Bevezetés helyett elődeimről című rövid családtörténeti összefoglalása. Ezután mindjárt a fésűsmesterség történetéről, anyagáról, a hajviselet formáiról, a fésűsmesterség nagyszalontánai megjelenéséről, majd nagy részletességgel (például a műszavak gondos felsorolása magyarázatokkal) a fésűsmesterség működéséről számol be.

Fésűkészítés kézierővel összefoglaló címen leírja a nyersanyagbeszerzést, a csontolást, szortírozást, szárítást; a darabolást; a préselést; a szortírozást, a megfaragást, a karcolást; az ausztrukkolást, a beveccsolást; a körülrajzolást; a kiszabást, a faragást, a sikálást; a custráfolást, fálozást; a fogvágást; a fálozást, a kellérést, a spriccelést, a grundolást; a lerakodást, a fényesítést. A következő fejezetcím igen beszédes: A női konty díszje. Azután A gépi erő felhasználása következik, majd a Fésűfajták és elnevezésük fejezet leírja a fésűről, a fésűkészítésről tudhatókat. A következő fejezetcím is igen kifejező: Egyéb szarumunkák (más foglalkozásokhoz készített kiegészítő munkaeszköz, használati tárgyak, Díszek, „ékszer”, A fésűség kihalása, A termékek értékesítése. Az Irodalom(jegyzéket) a következő apró fejezetek egészítik ki: A mesterség német eredetű szakszavai; Rövidítések; Képek, képek jegyzéke; Családtörténet és okiratok; A fésűsmester szerszámjai s munkahelye; Kontyfésűk és egyéb hajdíszek mintái; Szarufésűk, Övcsatok és díszek; A szalontai piactér; Vásárlás. A kötetet, amelyet nyugodtan minősíthetünk néprajzi leírásnak, német nyelvű összefoglalás zárja.

Összefoglalva elmondhatjuk, hogy az öt könyvben valóban benne van Nagyszalonta sajátos, a város nem minden életjelenségére kiterő, de mégis teljes képet adó freskója. Legmegfelelőbb úgy értékelni ezeket a könyveket, mint nagyszerű forrásokat Nagyszalonta előbb-utóbb megírandó monográfiájához. Ebben rejlik Dánielisz Endre nagysága is: egy letűnőben lévő foglalkozás ürügyén nagy gondossággal összegyűjtötte, s feldolgozta Nagyszalonta XIX–XX. századfordulói életének sok-sok vetületét. Természetesen ezeket a könyveket, talán az utolsó

kivételével, már ismertettek különböző folyóirataink. Ezek az ismertetések a munkák honismereti-helytörténeti jelentőségét emelték ki és Dánielisz Endre születésének 80. évfordulója közelében, a szerző, az örökmozgó, szervező és szerkesztő köszöntésével és jókívánságokkal való elhalmozásával kívántak neki további jó egészséget, eredményes munkát a magyar kultúra ápolása, értékeinek felmutatása terén Szalonta, ama híres Nagyszalonta városa még szebb, még jobb, még igazabb életében.

*

Mindenképpen idekívánczik Dánielisz Endre egyik legújabb, beszédes című cikkének a megemlítése. Dánielisz Endre úgy is felhívta a figyelmet Nagyszalonta 400 éves évfordulójára, hogy *Könyvek Nagyszalonta 400. évfordulójára* című több mint recenzióját a *Honismeret*-ben közzétette.⁷

IRODALOM

- DÁNIELISZ Endre
1994 *A Szepességtől Szalontáig*. Nagyvárad.
- DÁNIELISZ Endre
2008 *Könyvek Nagyszalonta 400. évfordulójára*. *Honismeret*. XXXVI. 2. 92–93.
- DEBRECZENI István
1913 *A nagyszalontai Arany-Emlékegyesület története 1882–1910*. Nagyszalonta.
- FÉNYES Elek
1851 *Magyarország geographiai szótára* III. kötet, Pest.
- ROZVÁNY György
1870 *Nagy-Szalonta mezőváros történelme (Monographiája) tekintettel a Derecskei Uradalomhoz tartozó egykori hajdúközségek viszonyaira*. N.-Szalontán: (Készítette) Gyulán, Dobay János Könyvnyomdája.

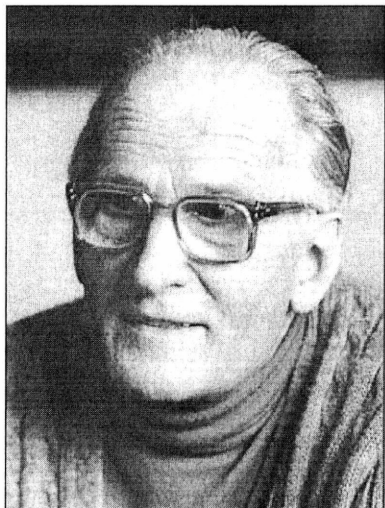
⁷ Dánielisz 2008: 92–93.

Imre Dankó

A FRESCO OF *NAGYSZALONTA* ON THE BASIS OF FIVE
VOLUMES BY *ENDRE DÁNIELISZ*

Jenő Horváth, “egyetemi rendkívüli tanár” [verbatim: full professor extraordinaire], wrote his history of *Nagyvárad* [the present-day Oradea in Romania] in 1940 under the title *Várad freskó* [A Fresco of *Várad*] and had it published by the publisher of contemporary “alternative” books, *Imre Cserépfalvi*. According to the preface of the neat publication, *Jenő Horváth* chose the history of *Nagyvárad* to record because “writing about it has not been thought of for a long time.” In the five volumes, there is a peculiar “fresco” of *Nagyszalonta*, not covering each and every feature of its life, yet providing a thorough picture. The most appropriate approach to these books would be to appreciate them as excellent sources of information for a future monograph on *Nagyszalonta*. This is the trait that also comprises the greatness of *Endre Dánielisz*, too: on the pretext of a trade slowly falling into oblivion, he took great care to collect and process a good number of aspects of life in *Nagyszalonta* at the turn of the 19th and 20th centuries. As a matter of course, perhaps with the exception of the last one, these books have all been properly reviewed by various scholarly journals. These reviews underlined the significance of the works as pieces on domestic and local history. Also, as we approach the 80th anniversary of the birth of *Endre Dánielisz*, their authors never failed to express their good wishes to *Endre Dánielisz*, the editor and organizer who is always on the move, wishing him good health and successful work in the future in the field of cherishing and displaying merits of Hungarian culture in a much better, nicer, and more rightful life of *Szalonta*, i.e., the city of the famous *Nagyszalonta*.

Búcsú Vargyas Lajostól

*Vargyas Lajos
(Óbuda, 1914. február 1. – Buda-
pest, 2007. október 11.)*

Ami Vargyas Lajosban por és hamu volt, az most a szelek szárnyán szétrepül e hazában. Úgy mondják, tovább él és köztünk marad műveiben, mind abban, amit megalkotott: a ropant gazdag életmű, könyvek, tanulmányok, fontos felfedezések, meglátások a néprajz, a zenetudomány, a művelődéstörténet, az irodalom és még több más disciplina találkozó területén alkotott munkák, mintegy félezer tétel. Ez maradt itt ránk, papíron, könyvben, lemezeken. Ennyi lenne az egész?

Nem! Van egy megtapinthatatlan, egyben láthatatlan és nehezen megnevezhető, fontos, talán mindennél fontosabb rész – nekünk legalábbis... Az, ami példájából, útmutatásaiból, tanácsaiból, biztatásaiból, vallomásaiból és üzeneteiből bennünk, sokakban hatott, alkotásra készítetett, megsegített, ami nélkül nem, vagy másféle lenne a mai népzene, néprajz, az előbb

felsorolt tudományok összessége, más lenne Martin György, Pesovár Ernő vagy Domokos Mária és Paksa Katalin életműve, tudományos munkássága, hogy csak néhányat említek név szerint közülünk, mert még sorolhatnám tovább. Más lenne a magyar tudomány és a magyar társadalom is. Nemcsak a mai, a mostani, hanem a reménybeli, az eljövendő, a megálmodott. Amit ő álmodott meg, amit mi álmodtunk meg – vele... Ez a tanulmányokba, könyvekbe, lemezekre nem került valami, ami az ő életéből reánk és erre a hazára szállt; tevékenysége, tartása és hite eredményeképpen.

Embersége, tudossága, tanító volta és bátor magyarsága, szerénysége, lényeglátó egyénisége – az, aminek egysége olyan vonzó és meghatározó volt mindannyiunk számára.

Ez pedig azért volt, azért volt lehetséges, mert Vargyas Lajos a létét, életét feladatnak, kihívásnak tekintette. Kimondatlanul és bevallatlanul küldetésnek, feladatok és munkák elvégzésére. A tökéletlenné lett, hiányos és elrontott Világ megjaví-

tására, továbbteremtésére, alakítására! Mert nem vakvéletlen születtünk, hanem valamiért, valami küldetés beteljesítésére. Ez a feladat mindenki számára felismerhetővé lesz, előbb vagy utóbb, és meg is fogalmazható. Megnyilatkozásaiból, itt majd ott felbukkanó vallomásaiból – ha tökéletlenül is, de lényegét mégis megközelítve ezt én így merészelem megfogalmazni: a keleti gyökerű és Európa szellemiségébe illeszkedő, csodálatos gazdagságú magyar kultúrában, Magyarországon értelmiséginek születve, nevelve és önmagát erre kiképezve, felismerte, hogy e sokszor saját bűneink miatt is megvert sorsú nép, nemzet, végzetesen megosztott. Ellentét feszült úr és paraszt, hatalmasok és alávetettek, európai eszméken iskoláztak és a hagyományos kultúrában élők között. Ez a megosztottság társadalmi, politikai, műveltségbeli és érzelmi is. Ha nem tudjuk ezt a megosztottságot megszüntetni, nem tudjuk felébreszteni a társadalmat egységesítő és legalább az egymás iránti felelősséget, szolidaritást teremtő kultúrával, ez az ország, az emberi műveltségnek ez a sajátos, egyszeri és megismételhetetlen változata velünk pusztul el örökre. De szebben fogalmazta ezt meg Széchenyi István, az ő veretes szavait idézem: „A magyar népnek – mint én fogom fel, és ha nem táplálna gyermekkoromtól fogva ezen remény, s ezen remény nem emelkedett volna férfiúi koromban éltem legmeghatározóbb pontján szent hitté, a nyilvános élet mezejére fel soha nem lépek. Az emberiségnek egy nemzetet megtartani, sajátságait mint ereklyét megőrizni, s szeplőtlen minémiségében kifejteni, nemesíteni erőit, erényeit, s így egészen új, eddig nem ismert alakokban kiképezve, végcéljához, az emberiség feldicsőítéséhez vezetni, kérdem, lehet-e ennél minden kesertül tisztább érzés; s ha csak mint hangya illy megdicsőítéshez egy paránnal is járulhatni, van-e ennél emberek közt, kiktől lelki örömök el nem zárják, édesb osztályrészt?” (*Kelet népe.*) Ennek a népnek „sajátságait mint ereklyét megőrizni, s szeplőtlen minémiségében kifejteni” – ez volt Vargyas Lajos feladata, célja, küldetése, tudományos munkájának lényege. S hogy egy elvakult, romantikus, a magyarságot istenítő elfogultsággal sem Széchenyit, sem Vargyas Lajost megvádolni nem lehet, álljon még itt egy részlet e vallomásból: „a magyar nép bizonyosan annyi jót és nemest rejt magában, mint az emberi nemnek akármely lelkes és erős családja, csakhogy mint azoknál, úgy ennél is, külön saját sajátságai árnyéklatokban...” Maga Vargyas Lajos pedig 1937-ben, Illyés Gyula *Puszták népe* című munkájának méltatásánál fejt ki, hogy a teljes ember nemcsak tudós, hanem a társadalom alakításának tevételes résztvevője is kell, hogy legyen. „Már akkor vonzott a politikai cselekvés, a társadalmi változásokat követelők tábora, és hamarosan meg is találtam helyemet abban a táborban.” A változás vagy változtatás az ő számára a magyar kultúra egységesítését, a néphagyományok emberségének az európai közműveltségbe való átmentését jelentette. Ez volt az ő vállalt feladata, küldetése, ez vezette tudósi, közírói, politikai megnyilatkozásait, eszméit, amit bátran és megalkuvás nélkül szolgált és vállalt. És ezt akarta és tudta továbbadni azoknak, akiket tanított, és akiket meg is szeretett.

Két pogány közt egy hazáért, a legnehezebb időkben is, a kerítésen kívül szorulva.

Ha a kerítést húzó, az illetéktelen illetékesek, a hatalom képviselői nem is, de a szavára figyelő, csendes többség, ha megkésve is, kifejezte elismerését a Gyórfy István-, Erkel Ferenc-, Széchenyi-, és Magyar Örökség Díjával, a Prima Primissima címmel.

Vargyas Lajos hitt életének céljában, értelmében, mert hitt abban is, hogy a magyarságnak is van feladata, küldetése és célja.

A szétszórt por és hamu most szétszáll e hazában, és a porszemeket a déli szél felkergeti északra, Áj felé és keletre a Gyimesekbe... De én hiszem és vallom, hogy nemcsak pora marad itt, és szellemi hagyatéka él bennünk tovább, hanem a lényegéből is bejut valami oda, az Ő országába, aki a célt és olthatatlan vágyát is benne megteremtette.

Andrásfalvy Bertalan

Tanárom, Vargyas Lajos

Vargyas Lajostól, egykori szeretett igazgatóunktól és mesterünktől búcsúzom a tanítványok második és harmadik generációja nevében.

A Kodály alapította Népzene Kutató Csoport irányítását Vargyas Lajos 1970-ben vette át, és mindössze három évig, a csoport önállóságának megszűnéséig volt annak igazgatója.

Vargyas vezetésre teremt, erős igazságérzettel megáldott, nagyformátumú ember volt, olyan kivételes személyiség, aki sem a hatalomvágyat, sem a hiúságot nem ismerte.

Igazgatásának néhány éve a mai napig is meghatározó jelentőségű a népzene-tudományban. Mint igazgató, szabad teret engedett az akkorra már személyileg is mindinkább elkülönülő részkutatásoknak, de határozott mederbe terelte azokat. Az egyéni és közösségi munkáknak irányt szabott és az eredményeket időről időre számon kérte. Fontosnak érezte fenntartani a heti tudományos eszmecsere intézményét, az ún. plénumot. Fejlesztette a tudományos adminisztrációt, kialakította a hatalmas kéziratos népzenei gyűjtemény leltári rendjét. Biztosította a népzenei összkiadás – *A Magyar Népzene Tára* – folyamatosságát, elindította és szerkesztette a *Népzene és zeneörténet* köteteit. Kapcsolatokat épített és ápolt a külföldi magyar kutatókkal, de az éppen akkor kibontakozó népzenei mozgalom ifjú művelőivel is.

Bennünket, az akkori fiatal nemzedéket a népzene kutatás utánpótlásának tekintett és nevelt, minthogy ennek a tudományágnak, rövid néhány év kivételével, nem volt felsőfokú képzése a Zeneakadémián. Ez a Vargyas Lajos által, munkaidőben vezetett szakképzés (utánképzés) rendszeres tanórákat jelentett, önkéntes részvétellel. Először az alapvető szakkönyveket dolgoztuk föl a legteljesebb részletességgel, majd végighallgattuk és elemeztük az egész magyar sirató-anyagot, de ugyanígy foglalkoztunk lapp, indián, ausztráliai bennszülött és afrikai zenével is. Munkakörünket és feladatainkat előrelátóan úgy jelölte ki, hogy azok hosszú távú kutatásokhoz vezettek, belőlük könyvek, disszertációk születtek.

Igazgatósága megszűntével egy darabig még a Zenetudományi Intézetben dolgozott, így a később odakerült fiatalok közül is többen tanítványai lehettek, ha más módon is. Eljártak kollégiumi előadásaira, egyetemi szemináriumaira, később pedig, sokunkkal együtt, a harmóniát sugárzó Vargyas-lakásra. Ide bármikor elmehettünk beszélgetni, tanácsot kérni. Tanítványainak pályáját jó szóval, biztatóssal, értő kritikával egyengette, támogatta, hivatali előmenetelüket azonban nem segíthette, hiszen – önéletrajzi könyvének címe szerint – mindig *Kerítésen kívül* élt, a hatalom védettségét nem élvezte, nem volt a hatalom részese.

Vargyas Lajos valójában a magasrendű művészet alkotásai között érezte magát otthon, legyen az zene, képzőművészet vagy irodalom.

A magyarság sorskérdéseivel foglalkozó költészet különösen sokat jelentett számára, melyet mi, tanítványai alig ismertünk. Széles körű tudását ezért örömmel osztotta meg velünk hosszú éveken át a feledhetetlen irodalmi felolvasó délutánokon. Kedvencével, Ady költészetével kezdte, majd visszakanyarodott Ballassiig, és onnan Weöres Sándorig, Csanádi Imréig haladt előre. Komolyan készült ezekre az alkalmakra. Kijelölte az életmű legfontosabb témaköreit, listába szedte a verseket, amiket különösen lényegesnek tartott, azokat aláhúzással jelölte, s amikor összegyűlt az egyre népesebb hallgatóság, a verseket felolvasta. Sőt nemritkán kívülről mondta, még olyan hosszú költeményeket is, mint a *Bolond Istók* vagy a *Csongor és Tünde*. Sajátos, egyéni tolmácsolásában a tartalom és forma valódi egyensúlya valósult meg: a versek ritmusa és zeneisége éppoly jelentőséget nyert, mint a mélyen átértett mondanivaló. Életünk fénylő pontjai ezek a bensőséges, együttes művészi élmények.

Csoda-e, ha mindannyian oly sokat emlegetjük hálával és szeretettel Vargyas tanár urat? Elvesztésével óriási űr keletkezik mindannyiunkban, akik közel lehettünk a Tudóshoz és az Emberhez, Vargyas tanár úrhoz. De talán ne a veszteséget hangsúlyozzuk, hanem azt, ami lényéből és munkásságából ránk, közvetlen tanítványaira kisugárzott; annak igaz értékét, amivel minket életreszólóan megajándékozott.

Paksa Katalin

A beszédek elhangzottak 2007. október 29-én a Rákoskeresztúri temetőben.

Gráfik Imre: Céhemlékek. A Néprajzi Múzeum tárgykatalógusai 12. (Sorozatszerkesztő: Szarvas Zsuzsa) Budapest, Néprajzi Múzeum Kiadványa, 2008. 263 p.

Viga Gyula

Előljáróban meg kell fogalmaznom: mind az etnográfia, mind a múzeumügy számára komoly nyereség, hogy a Néprajzi Múzeum rendszeresen, igényes, szép könyvekben jelenteti meg tárgykatalógusainak sorozatát. Azon túl, hogy a szakemberek számára primer források ezek a tárgykataszterek és az őket kísérő tudományos összegzések, amelyek az eltűnt kézműves hagyományok iránt érdeklődő nagyközönség számára is eladhatók, az is örömdetes, hogy a Néprajzi Múzeum szisztematikusan vállalja a muzeológia tudományos alapfeladatát, példát is mutatva a – nem feltétlenül önszántából – utat kereső magyar múzeumügy számára. Mivel zömmel olyan gyűjteményi anyagot tárnak fel, amelyek nagyobb léptékű gyarapítása jószerevével befejezettnek tekinthető, ill. a még felbukkanó darabok egészében aligha változtatják meg a feldolgozások tanulságait, ezek a katalógusok irányadók lehetnek az adott tárgytipusok és -csoportok tudományos értelmezésében is, tehát – elvileg – hozzájuk illeszthető más gyűjtemények hasonló kollekciója. Maguk is illeszkednek természetesen – ahol az rendelkezésre áll – már meglévő kataszterek rendjéhez. Talán azt sem lényegtelen hangsúlyozni, hogy a szóban forgó katalógusok egy része – például az itt bemutatásra kerülő – túlmutat az etnográfián, s alapvető kézikönyv más diszciplínák számára is.

A céhek életének tárgyi világa rendkívül fontos forrása egy fél évezred kézművesiségének csakúgy, mint gazdaság-, társadalom- és művelődéstörténetének. A kézművesek által felhasznált nyersanyagok és technikák mellett sokoldalúan informál a technikai innovációk históriájáról, az elterjedés folyamatairól, nem utolsósorban a kézműiparok tradíciójának történeti rétegeiről és nemzetközi kapcsolatairól. A feudális kori és újkori társadalom szerkezetével egybefonódó céhek falusi és mezővárosi kapcsolatairól rendkívül sok új információval szolgált az elmúlt félszázad kutatása, amelyek mentén – a tárgyak hordozta bizonyítékok mellett – a népművészet organikusan fonódott össze az iparúzők tradíciójával, messze túl a „szép tárgyak” sokáig bevett értelmezésén.

A céhek felépítése és működése, hierarchikus társadalmuk, hétköznapiak és ünnepek nagy számban hordozták azokat a csomópontokat, ahol közösségeik – objektíve és szimbolikusan – találkozhattak a közös tradíciót is kifejező tárgyaikkal. A céhek működésének mozzanatai csakúgy, mint a tagjaik életét (halálukig) végigkísérő alkalmak hozták létre azokat a tárgytipusokat, amelyek a mintegy hitelesítették a közösség cselekvését, szimbolikusan kifejezték a közös tradíciót és az együvé tartozást. Ugyanakkor ezek a tárgytipusok a tárgyalgó kultúra különböző korszakait és regionális változatait képviselik. Vagyis egy meglehetősen összetett tárgyi és társadalmi „kapcsolati háló” részeként

(is) értelmezhető, miközben önmagukban és egyenként is különleges és – az esetek többségében esztétikailag – szép tárgyakról van szó, amelyek az egykor volt közösségek egymást váltó generációinak attribútumai. Nem elhanyagolható persze az sem, hogy ezek a tárgyak jellemzően és tudatosan egyediek, még akkor is, ha – mint fentebb erre utaltam – funkciójukban és formájukban gyakran típusosnak tekinthetők.

Gráfik Imre már számos tanújelét adta a témában való jártasságának: a tárgyalkotó kultúrával, a kézművességgel kapcsolatos tanulmányai mellett, ő a szerzője a Néprajzi Múzeum nagy gyűjteményi katalógusa „mesterséggyűjtemény” fejezetének is. (Fejős Zoltán főszerk.: *A Néprajzi Múzeum Gyűjteményei*, 325–358. Budapest, 2000). Jelen kötet bevezető fejezetében elsősorban a témakör értelmezésének megváltozását tekinti át, részletezően bemutatva, hogy a néprajzi muzeológiában milyen utat járt be a céhes ipar termékeinek és a céhélet tárgyainak gyűjtése és feldolgozása. (Ha belegondolunk, nincs még messze az időszak, amikor az etnográfia jószerével csak a parasztok örökségének kutatásával foglalkozott, s jobbára a tudományszak szélvizein zajlott az 1930-ban a társadalomnak már a felét adó, nem paraszti népesség műveltségének vizsgálata.) Nem lényegtelen persze azt is hangsúlyozni, amire Gráfik Imre is nyomatékkal utal, hogy a 19. század végéig kialakult kézműves iparágaknak csak mintegy 60% (228-ból 92) szerveződött céhes keretekben, a többi céhen kívül maradt.

Nem kis mértékben ennek a változó értelmezésnek is köszönhető, hogy maga a Néprajzi Múzeum – az egyik legnagyobb céhes anyaggal rendelkező közgyűjtemény – is több gyűjteményében őriz céhes kollektíót. A mesterséggyűjtemény 162 tárgya mellett – Gráfik ezeket adja közre –, a táplálkozás (21), a szokás (13), a halászat (5), a textil (3), a bútor (2), a kerámia, az állattartás és a közlekedés (1-1) kollektíója is tartalmaz céhemlékeket. (A kerámia, ill. habán céhkorsók és a papíralapú céhemlékek remélhetőleg önálló kötetben kerülnek majd feldolgozásra.) Jelen munka a céhjelvényekre szűkíti a figyelmet, s – ismerve Gráfik tudományos érdeklődését ez nem meglepő – a jelvényt szimbólumnak tekinti: „egy adott tudattartalom, meghatározható társadalmi kapcsolatrendszer képekben, tárgyakban megfogalmazott vizualizált kifejezője”-ként értelmezi. Ebben az összefüggésben részletezően foglalkozik a szerző a címerek és a céhjelvények összefüggéseivel is. Az anyag feldolgozása során a szerző nagy anyagismerettel és irodalmi tájékozottsággal tárgyalja a tárgycsoportokat, s foglal állást azok kapcsán elvi kérdésekben is, azon túl, hogy – a korszerű muzeológiai elveknek megfelelően – olykor apróbb részletek cseppet sem lényegtelen összefüggéseire mutat rá, vagy korrigál korábban elfogadott vélekedéseket. (Például a feltehetően Tokaj-Hegyaljáról származó „pintércégér” ábrázolásának kérdésében: a bodnártáncot járó figuráknak tartott alakokat – Nagybákay Péter véleményével azonosulva – hordókészítőknek gondolja.)

A könyv testes bevezető tanulmánya lényegesen több a tárgykatalógusok megszokott kísérőjénél: a hazai céhtörténet sajátos látószögű, elsősorban a céhemlékekre koncentrált összegzése. Nincs lehetőségem a kötet részletező tartalmi ismertetésre, csupán felsorolásszerűen jelzem a (kötetben angolul is megjelent) feldolgozó tanulmány egységeinek címét: *A céhjelvények* fejezetében a *cégérek*, *szállásjelvények*, a *céhládák* és a *céh-behí vótáblák*, az *egyéb céhemlékek között az ónedények*, a *céhpecsétek*, a *céhlevéltartó dobozok*, a *céhjelvényes bútorok*, a *temetési tárgyak*, a *céhkendők*, a *legénycímerek*, a *vásároládák* és a *remekek* kerülnek feldolgozásra egyéb, egyedi tárgyak mellett. Minden

tárgytípus feltárásánál egyaránt figyel a szerző az eddigi feltárások általános elvárásaira csakúgy, mint az olykor lokális feldolgozások eredményeire. Gráfik mindkét összefüggésben számos alkalommal tud hozzátenni az eddigi ismeretekhez – éppen a tárgyak és/vagy azok múzeumi dokumentációja alapján. Nem hagy elvarratlan szálat: új kérdéseket tesz fel, s azokat nagyon jó arányban meg is válaszolja. A szerző negyvenhat önálló, három vegyes és két kettő-, ill. többszakmás céhes kézműves mesterség, ill. testület emlékanyagát dolgozta fel. A 193 esetben egyértelműen konkrét tevékenységhez köthető műtárgy közül 172-nek a közvetlen származási, ill. használati helyét is megismerhetjük.

A könyvet a műtárgyleírásokat és a tárgyfotókat tartalmazó katalógus zárja. A színes tárgyfotók Roboz László munkáját dicsérik, a kötet kivitelezése pedig az And-Art Design Stúdióét, amelyik látványos, igényes könyvet adott az érdeklődők kezébe. A munka tartalmához illőt.

Ján Botík: Etnická história Slovenska. K problematike etnicity, etnickej identity, multietnického Slovenska a zahraničných Slovákov. Bratislava, Lúč, 2007. 229 p.

Kocsis Aranka

Szlovákiában ma több mint tíz különféle nemzetiség él, a lakosság egyötöde nem a többségi szlovák nemzethez tartozónak vallja magát. Mindez arra vezette a szerzőt, Ján Botíkot, hogy sokrétű és sokfelé ágazó témáját, úgymond, ne etnocentrikus hozzáállásból, vagyis ne csupán az államalkotó nép, a szlovákság történelmén és kultúráján keresztül közelítse meg, hanem az ország multietnikus jellegéből kiindulva, etnikai és területi szempontok szerint tagolva tárgyalja. Így lett munkája – amelynek tartalma és felépítése a bevezető szerint a nyitrai Konstantin Egyetemen való pedagógiai tevékenysége során fogalmazódott meg benne – akár az egyetemi hallgatók számára is könnyen kezelhető, kézikönyvszerű kiadvány sok képpel, térképpel, ábrával és bőséges szakirodalommal kiegészítve.

A könyv jó összefoglalását, mintegy tükrét adja a mai szlovák társadalomtudományok, a történetírás, a régészet, nyelvészet, etnológia, demográfia, szociológia egyes kérdéskörökben elért eredményeinek és álláspontjainak. Négy fő fejezetben tárgyalja Szlovákia etnikai történetét. Az elméleteket bemutató és az etnicitás, az etnikai és nemzeti identitás alapfogalmait tisztázó bevezető rész után időrendben haladva tömören áttekinti a mai ország etnikailag sokszínű képének kialakulását, majd külön-külön bemutatja az egyes etnikumok, a szlovákok, magyarok, németek, zsidók, ruszinok és ukránok, cigányok, horvátok, szerbek, bolgárok, csehek, legvégül pedig a külföldi szlovákok etnokulturális jellemzőit. Miatán ezeknek az etnikumoknak a találkozása és közösségeiknek a helyi kultúrákba való betagozódása különböző időszakokban és különböző módokon történt – mindegyik közösség más-más demográfiai, társadalmi és kulturális sajátosságok hordozójaként jelent meg a Kárpát-medencének ebben az északi csücskében –, a könyvben való bemutatásukra is helyenként egymástól egészen eltérő lehetőségek kínálkoztak a szerző számára. Az *Ethnographia* olvasói számára mindebből talán legérdekeltebbek a magyarokkal foglalkozó fejezetek, az, hogy a szlovák társadalomtudományok-

ban (és azok nyomán a köztudatban) vajon milyen kép él a magyarságról, illetve a szlovákiai magyarokról.

A magyarok című fejezet egészen messziről, az ősmagyar kortól indul, s a Kárpát-medencébe érkező magyarokat mint nomád állattartókat mutatja be. Csak sajnálni tudjuk, hogy míg munkájában a szerző szerencsés módon legtöbbször a legújabb szlovák (és alkalmanként magyar vagy más) szakirodalomra támaszkodik, e korai időszakot taglalva a magyar nyelvészetben már meghaladott elméletekre alapozva szól például a magyar nyelv szláv kölcsönszavairól, a magyarok földművelési ismereteiről a honfoglalást megelőző évszázadokból vagy az azt következő évtizedek kalandozó magyarjairól. A magyar–szlovák együttélés hosszú századai során végbement kulturális kölcsönzések listája is meglehetősen egyoldalúra sikeredett könyvében. A szlovák olvasók talán ugyan-csak szívesen tudnának meg többet arról, hogy vajon az ő kultúránk mit merített a magyarból, mennyire volt nyitott iránta s mivel gazdagodott általa azon túl is, hogy szerzőnk (és a szlovák történészek álláspontja) szerint a magyar állam megszületése fontos szerepet játszott a szlovák etnogenézis kialakulásának folyamatában (29., 37.), miután az egykori morva birodalom népének egy része betagoledott a magyar államba. (Ami különben, mint ismert, a közös történelem egyik legkritikusabb pontja a szlovák és magyar szakemberek között. A magyar álláspont szerint ugyanis nincs folytonosság a mai szlovák nép és a Kárpát-medencében a honfoglalás idején élő szlávok között, az utóbbiak egy-két évszázad alatt beolvadtak a magyarságba.)

A csehszlovákiai magyarokhoz érve, a dél-szlovákiai magyarlakta vidékek úgymond hagyományos népi kultúrájának legfőbb jellegzetességei közt a magyar szakirodalom táji és néprajzi csoportjai szerint való tallózás után, a kisebbségi lét kialakulása és a két háború közti időszak értékelése során szerzőnk azokra a szlovák történelmi munkákra hivatkozik, amelyek szerint a szlovákiai magyarok ekkor a múltba fordulva és izoláltan éltek, s nem fogadták el az őket körülvevő realitást, a kisebbségi helyzetet. A szlovák köztudat ugyanakkor tele volt olyan elképzelésekkel, amelyek szerint a szlovákiai magyarok a szlovák nép ezeréves elnyomóinak az utódai. S így a két etnikum közti viszony kibékíthetetlenül kiélezett volt.

Az együttélés fő fejezetei, köztük a nagy politikai, társadalmi konfliktusokkal terhelt időszakok áttekintésére is tárgyilagos hangnemben törekvő részek után végül talán a legizgalmasabb kérdésre, a szlovákiai magyar identitásra is sort kerít a szerző. A magyar identitás megmaradásában szerepet játszó tényezők között rendkívül kedvezőként ítéli meg a demográfiai adottságokat (összlétszám, térszerkezet). Az etnikai vitalitás és a (csoport)identitás szempontjából is fontosként emeli ki, hogy e kisebbségi magyar társadalom tagjai viszonylag magas számban falun élnek (1965-ben 75 százalékuk) és a mezőgazdaságban, lakhelyükön dolgoznak (1965-ben 40 százalékuk). Ezek a tényezők az alacsony foglalkoztatási és lakhelyi mobilitással, valamint az agrárkörnyezetre jellemző konzervativizmussal együtt – amelyek, tegyük hozzá, nem is egyértelműen csak pozitívumként értékelhető adottságok – a hagyományos kultúra számos elemének, a nyelvjárársoknak és az etnikai identitás alapvonásainak a megmaradása irányába hatottak.

Mindent összevetve, szerzőnk értékelése szerint a magyarok nemcsak a legnagyobb, hanem vitalitásában is a legjelentősebb nemzeti kisebbség Szlovákiában. Az utóbbi mutatói, különösen a többi szlovákiai etnikummal való összevetésben, valóban markánsan

kiugróak. Történetiségében, folyamatként szemlélve, még inkább távlatában, kilátásait mérlegelve azonban az összegzésből kirajzolódó kép már korántsem ilyen derűs. Ján Botík elsősorban a bilinvizmust említi olyan jelenségeként, amely principiális módon ugyan nem hatott a magyar kisebbségi társadalom etnikai komponenseire, meghonosodása a közösség életében azonban szerinte mégis fontos határvonalként, kétségtelen impulzusként értékelhető a transzformációs folyamatok megindulásában. Kérdés viszont, hogy milyen meghonosodására gondol a szerző, hiszen a kétnyelvűség – amely többek között éppen a néprajzi leírásokból és kutatásokból ismerhető a leginkább – a két nép közös történelme során mindig is jelen volt bizonyos régiókban. A legutóbbi fél évszázad egyirányú asszimilációs folyamatainak vonatkozásában persze a tétel kétségtelenül helytálló.

Lengyel Ágnes: Egy palóc pásztor öröksége. Gyurkó Pál számadókanász faragásai című kiállítás könyvváltozata. Palóc Múzeum, Balassagyarmat, 2007. 94 p., ill.

Selmeczi Kovács Attila

A balassagyarmati Palóc Múzeum ismét impozáns kiadvánnyal lepte meg a szakmai és az érdeklődő közönséget: egy nógrádi faragópásztor alkotásainak fellelhető teljes kollekcióját adta közre látványos, gazdag képanyaggal rendelkező könyvben. A kiadvány „Gyurkó Pál számadókanász faragásai” című kiállítás könyvváltozata, mindkét munka megalkotója dr. Lengyel Ágnes, a Palóc Múzeum néprajzos muzeológusa. Az igényes kivitelű könyv méltó folytatása mind tematikai, mind tartalmi szempontból a korábban megjelent *Nógrád megye népművészete* (Balassagyarmat, 2000) monografikus munkának, valamint Limbacher Gábor: *Hazaszeretet, magyarságtudat a népéletben* (Balassagyarmat, 2002) című rendkívül gazdag népművészeti tárgyi anyagot felsorakoztató könyvnek. Csak üdvözlöni lehet a Palóc Múzeum nemes törekvését, hogy országos méretekben is példát adó módon ápolja a helyi hagyományokat, és teszi közzé mindazon értékeket, amelyek a szaktudományon túl a széles nagyközönség számára is hasznos ismereteket közvetítenek, és hozzájárulnak a helyi és nemzeti identitás erősítéséhez.

A könyv bevezetésében Lengyel Ágnes a 90 évet megélt, gazdag népművészeti munkássággal rendelkező *Gyurkó Pál* (1869–1959) uradalmi kanász életével és tevékenységével kapcsolatos kutatástörténetet tekinti át. Rámutat, hogy a pásztorművészet minden ágában egyéni stílusával kitűnt alkotó kiemelkedő faragóteljesítménye mellett jó dudás és énekes volt. Művészkedésével Madarassy László és Manga János is foglalkozott, tárgyi hagyatékának nagyobb része a balassagyarmati Palóc Múzeumba került, de több fővárosi és vidéki gyűjteményben is vannak alkotásai.

A három fejezetre tagolódó könyv előljáróban az önéletírás alapján a faragópásztor életútját követi nyomon, utalva a múzeumokkal és a néprajztudomány képviselőivel való kapcsolataira, a jelesebb alkotásainak elhelyezéséről való gondoskodására (pl. 1951-ben 41 faragványát a Palóc Múzeum számára ajánlotta fel). A következő fejezet a pásztorokodás ismertetése kapcsán tárja elénk az egykori kanászélet sajátosságait, jól válogatott folklórszemelvények jelenítik meg Gyurkó Pál tárgyain is szereplő életjeleneteket, a

pásztorkodást, a betyárokkal való kapcsolatot, a pásztorok mulatozását, de a nótázást, dudakészítést és dudálást is.

Lengyel Ágnes a következő terjedelmes fejezetben tematikus rendben veszi számba a jeles fafaragó alkotásainak sorát, teljes kollekcióját. Felvezetésként rámutat a 19. század végén bekövetkező ízlésbeli és technikai változásokra, miszerint a hagyományos pásztorkellékek helyét mindinkább a dísz tárgyak veszik át; az egykor kedvelt vésést, karcolást, fém- és csontberakást felváltja a domború faragás, valamint a tárgy teljes egészének díszítése, továbbá önálló kompozíciók létrehozása. Ez a változás Gyurkó Pál munkásságában is megmutatkozik, aki minden technikát egyforma igényességgel alkalmazott. Korai munkái közül kitűnnek az egyedi kialakítású pásztorbotok, melyeken a csontgyűrű, az ólomberakás és a különleges domborművű faragások egyaránt fellelhetők. Ennek az összetett technikai kivitelezésnek további szép példányai a fokosok és karikás ostorok, valamint két kecskefejes duda, melyeket maga is használt. Visszaemlékezésében élményszerűen utalt rá, hogy az általa őrzött békétlenkedő, acsarkodó állatokat dudaszóval csillapította le. A nagy számban készített ivóbögréin viszont egyedül a domború faragás uralkodik, melynek motívumai a pásztorélet, az erdő, a legeltetés, vadászat jeleneit foglalja magában. Az általa 1899-ben készített egyetlen szarutűlök Lengyel Ágnes szavaival élve „a palóc pásztorművészet egyik legszebb alkotása”. A választóvízzel marított tárgy egész felületét karcolással készített mozgalmas jelenetek borítják, mint pl. erdőrészetek, vadászat, állatlegeltetés, madarak, virágok, pásztorok, valamint vágatató huszár.

Egyedül a nógrádi pásztorművészetre jellemző „huszáros lócák” alkotásában is részt vállalt Gyurkó Pál, hasonlóan szép példányokkal, mint a néhány évtizeddel előtte alkotó Csábrádi József vagy Bertók János. A kötetben közreadott támlás padjának hét betétlapján egész huszáregiment vágatát kivont karddal, kivételt a középrészen lévő két huszáralak mutat, az egyik trombitát, a másik nemzeti színű zászlót tart a kezében. A gondosan festett alakok a 19. századi huszárviseletet mutatják, a mozgalmasságot fokozza a lovak színének változatossága. Az áttört faragástechnikát szívesen alkalmazta más tárgyakon is, melyeknél a magyar címer alkotta a központi díszítőmotívumot, mint pl. pad- és szék-támlán, fésűn, kanálon és gyufatartókon. Ezekben a tárgyakon minden esetben festéssel hangsúlyozta a díszítőelemeket, domináns színei pedig a piros, fehér és a zöld.

Lengyel Ágnes a továbbiakban a neves faragópásztor hazafiságát és vallásosságát demonstráló tárgyait az életrajzi vonatkozásokkal összevetve időrendi sorban állítja elének, melyeknek egyik sajátos körét a domború faragású táblaképek képviselik. Ezekben az egyértelműen diszként, emlékül szolgáló tárgyakon az országcímer, a nemzeti zászló, Szent István, Ferenc József, Horthy Miklós, valamint a huszár alakja jelenik meg. Vallásos tárgyú díszítőmotívumai jóval szélesebb tárgykollekciót uralnak: juhász kampó, fokos, gyertyatartó, táblaképek és szobrok jelenítik meg a szakrális világméretű szimbólumokat, mint pl. a keresztest, Oltáriszentséget, Kálváriát, a Fájdalmas Máriát és Jézus szívét. A könyv záró fejezetét a 70 tételt tartalmazó katalógus alkotja, mely a kiállításra került tárgyak részletes leírását rögzíti.

Miután Gyurkó Pál minden alkotását névjegyével és évszámmal látta el, ennek következtében munkáinak azonosítása könnyen megoldható, egyértelmű feladatot jelentett. Azonban mind a Néprajzi Múzeumban, mind másutt is találhatóak olyan tárgyak, me-

lyek a teljesen rá jellemző jegyeket viselik, azonban datálás, névjegy nélkül. Ezeknek a kritikus tárgyakkal az értékelésével is foglalkozott a szerző, rávilágítva a faragópásztorok körében egykor szokásos utánzások, másolások módjára, valamint a jeles kutatók tévedéseire. Lengyel Ágnes csak az egyértelműen adatolt tárgyakat sorolja Gyurkó Pál ismert alkotásainak sorába, aminek a közgyűjteményekben szereplő száma kereken hetven.

A kitűnő színes képekkel illusztrált, látványos és jól szerkesztett kiadvány egy nőgrádi faragópásztor életművének fennmaradt teljes egységével a palóc népművészet országos jelentőségű értékeire irányítja a figyelmet.

Mátyás király a ruszin hagyományban Матяш, король Русинув. Матеріал убрав, ушорив, застачив властныма статями, коментаріями и словником Ігорь Керча. Спередслово написав и общу редакцію мав Іштван Удвари. Ніредьгаза, 2001. 162. р.

Kríza Ildikó

Mátyás királyról szóló, gazdag népköltészeti örökség nemcsak a magyarok körében maradt fenn, hanem a szlovákok, románok, ruszinok, horvátok, szlovénok, németek hagyományában is, mindazoknál, akik egykoron az ő országában éltek. A délszláv népeknél az ifjak dalainak hőse, a szlovákoknál és ruszinoknál jobbra prózai művek szereplője. A szűken vett kárpátaljai népköltészet évszázadok óta őrzi a magyar király emlékét, de természetesnek mondható, hogy tettei az idők során idealizálódnak, átértékelődnek, és más személyekkel, motívumokkal kontaminálódtak. Az ő nevéhez kötődik számos vándor-motívum, amelyeket egyik nép átvész a másiktól.

A Mátyás királyról szóló, szájhagyományként terjedő mondák és mesék régóta foglalkoztatják a kutatókat. A XIX. század végén, a XX. elején ruszin folklórszövegeket gyűjtött és publikált Szémán István, Vrabel Mihály, Gnatyuk Vlagyimir, a kutatási eredményeket Kuzela Zenon és Perfecki Eugen tették közzé. Ezt az érdeklődést folytatta később az ukrán Lintur és Szenyko. Korunkban a Mátyás-hagyománnyal Kríza Ildikó foglalkozik, akinek egyik cikke a kárpátaljai Mátyás-folklórról szól, és megjelent Kijevben ukránul. («Народна творчість та етнографія», 2005, н.2).

2001-ben a Nyíregyházi Főiskola ukrán és ruszin tanszékének gondozásában adták ki a *Mátyás, a ruszinok királya* (Матяш, король Русинув) című könyvet, amelyet Kercsa Igor, kárpátaljai kutató rendezett sajtó alá. A könyv felelős szerkesztője, a tanszék vezetője, híres tudós, professzor, a korán elhunyt Udvari István volt. A kötet a Mátyás királyról szóló ruszin és magyar mondákat, meséket közli, továbbá a királyhoz köthető, Kárpátaljával kapcsolatos történelmi ismereteket.

Udvari István a Mátyás király összekötő című előszavában hangsúlyozza Kercsa gyűjteményének jelentőségét és a Mátyás-hagyomány értékét a két nép kapcsolatában. Kárpátalja történetében és kultúrájában a Mátyás-folklór meghatározó jellegű. Kercsa szerint a szláv folklór egészét tekintve a ruszin áll legközelebb a magyar népköltészethez. Kiter a különbségekre is, amelynek okát a peremhelyzetben látja. A földrajzi távolság és az elszigeteltség következménye az archaikus formák megléte, a néphitelemek megőrzése.

Kercsa a ruszin nyelvű Mátyás-meséknek mindeddig legteljesebb gyűjteményét állította össze. A szövegeket különböző ruszin és magyar folklórkiadványokból vette át és fordította le. Sajnos, sehol sem említi a pontos forrást. Anyagának elég nagy része magyar nyelvű eredetiből származik és főleg Punykó Mária könyveiből merített. Ukránból különösen Lintur és Hlanta gyűjtéseit fordította ruszinra.

A meséket olvasva látható, hogy a ruszin Mátyás-hagyomány igen sokszínű. Vannak történeti motívumok is, például a törökellenes harc leírásánál. Itt Mátyás bátor harcos, bölcs vezér, a katonák védelmezője. (Mátyás és Pogány-divcsa, Pavlo Kinizs stb.). Más alkotásokban a korábbi korszakok történelmi eseményei fonódnak össze mondai elemekkel. Így például a *Hogyan verték meg Mátyást Kolozsváron* című mese arról szól, hogy állnak szemben az urak az igazságos Mátyás törvényeivel és Mátyás saját bőrén tapasztalja meg, mi a „kötelező fizetés”. Tudjuk, hogy ez a szüzsé népszerű volt a Kárpátalján. Ebben a mesében megemlítik, hogy a királynak nagy orra volt.

A Mátyás királyról szóló folklórban találkozhatunk nemzetközi vándor-motívumokkal, többek közt a Salamon királyé helyébe került az ő neve, amikor álruhában járja az országot (*Hogyan találkozott Mátyás király Jurával*). Nemzetközi folklórmotívumra épül a királyválasztásról szóló monda, ami szerint a feldobott korona éppen a kiválasztott fiú fejére esik. A *Hogyan lett a szegény orihovicái legényből cár* című mesében Mátyás (Matvij, Matij) ruszin származású paraszt, vagyis a ruszin nép fia, és öbelőle lett a ruszinok királya. A folklór szerint ő mindig hű maradt a származásához, és segítette a szegény embereket. Lehet, hogy az egyszerű emberekkel együttérző szociális indíttatásban, és a nemzeti összetartozásban keresendő a Mátyás király népszerűségének titka Kárpátalján.

A mesék többségében Mátyás semmiben nem különbözik a parasztemberekétől: ért a háziállatokhoz (*Hogyan vendégeskedett Mátyás a parasztknál és az uraknál*), elvégzi a kétkézi munkát, erős fizikummal rendelkezik (*Hogyan dolgozott Mátyás az urakkal a szőlőben*). Gyakori a jogos bosszúról, az igazságos büntetésről szóló téma is, amikor Mátyás király megbünteti az urakat az egyszerű embereknek okozott vétkek miatt. Sőt, nemcsak egyszerűen megbünteti a bűnösöket, hanem szemléletes módon rámutat a hibákra, ugyanolyan körülmények közé helyezi őket, mint amilyeneket ők teremtettek számára (*Hogyan látták vendégül Mátyást a kalyibában*).

A Mátyás királyról szóló mesék teli vannak humorral, vidám kalandokkal, pl. *Kutyavásár Budán* című történet és az ehhez kapcsolódó közmondás „Egyszer volt Budán kutyavásár (psiacsij torg)”. Ruszin népmesék is megőrizték a híres magyar közmondást „Meghalt a Mátyas, vele az igazság”, mert az igazságosság a király fő jellemvonása. A ruszin folklórban is megvan a „megfejtett bakkecske” néhány variánsa. Az egyes motívumok széles nemzetközi párhuzammal rendelkeznek, de a *bakkecskék megfejtése* kifejezés Kriza szerint a magyar hagyományból került a ruszinba. A magyar hagyomány hatását tanúsítja a király és a paraszt párbeszéde, ami szinte szóról szóra azonos a Mátyás és a tanácsadó urak (MNK) 921 című mesetípus részleteivel. A hely szelleme és a valóság átszővi a Mátyás királyról szóló epikumokat, a helyi mondákban, földrajzi névmagyarázókban is megjelenik a népszerű király neve, pl. Mátyásivka.

A könyv második részében főleg kárpátaljai történészek – Cselko V., Godynka A., Csupoly L. Mátyás királyról szóló cikkeit idézi Kercsa. Így nyújt tájékozódást Mátyás

uralkodásának történeti tényeiről. Befejezésként a szerző rövid életrajzi adatokat közöl a reneszánsz kori híres magyar történeti személyekről.

A könyv végén találjuk a folklórforrások jegyzékét, a legszükségesebb szakirodalommal együtt. Ruszin–magyar tájszótár segít a szokatlan kifejezések megértésében, a térkép pedig eligazít a hajdani ország egységét illetően. Angol, orosz, cseh és magyar nyelvű rezümé révén a könyv érdemben hozzájárul a ruszin–magyar történelmi és kulturális kapcsolatok bemutatásához.

Klamár Zoltán: Tanyák, parasztgazdaságok Magyarkanizsa vidékén (1900–2000). (Kiss Lajos Néprajzi Társaság Könyvtára. 2.). Szabadka, 2006. 326. p.

Bárth János

A XX. század utolsó harmadában mehökkentően gazdag néprajzi irodalom született a vajdasági magyarság folklór jellegű hagyományairól: hitvilágáról, szokásairól, népköltészetéről. A népesedéstörténeti kutatás bácskai és bánági eredményei is figyelemreméltóak. Jóval szerényebb teljesítményt mutathat fel az agráretnográfia, a paraszti gazdálkodás kutatása. Ezt a furcsa aránytalanságot csökkenti Klamár Zoltán új könyve, amely a Tisza menti Magyarkanizsa környékének XX. századi tanyáiról és tanyai gazdálkodásáról ad közre rengeteg új információt.

Klamár Zoltán könyve deklaráltan „jelenkutató” tanulmány akar lenni, amely a XX. század változásait veszi számba a tanyavilágban, a tanyai gazdálkodásban. Mielőtt azonban a szerző belevágná könyve fő témájába, „csak úgy mellékesen” szentel néhány oldalt a táj tanyatörténetének is. Jó, hogy megtette ezt a bevezető jellegű „kitérőt”, mivel ezáltal bebizonyította, hogy a szükségből is lehet erényt kovácsolni. Jogosan kesereg azon, hogy kutatási területén feudalizmus kori források alig állnak a tanyakutató rendelkezésére, de nem nyugszik bele a megváltoztathatatlanba, hanem használja azt, ami van: a kor polgári jegyzőkönyvei, közigazgatási iratokat. Segítségükkel olyan témákat tár fel, amelyeknek vizsgálata terén még sok adóssága van a magyar tanyakutatásnak. Ilyen terület például a falvakká formálódó tanyasűrűsödések, a tanyavilágban létrejött új faluházak kérdésköre.

Módszertani szempontból fölöttébb figyelemreméltó az a 44 oldalnyi szöveg, amely „A tanyai gazdálkodás konkrét példái” címet viseli. 16 kiválasztott tanya és 16 tanyai gazda XX. századi egyéni sorsa elevenedik meg benne. A 16 tanyasors és a 16 paraszti életút együttesen jól tükrözi azokat a gazdaságtörténeti és életmódbeli változásokat, amelyek Magyarkanizsa környékén a tanyák világában a XX. század második felében lezajlottak. A 16 parasztcsalád részese volt a nagy történelmi változásoknak, a gazdálkodás és a mindennapi élet átalakulásának, a tanyai gazdaságok lassú modernizálásának, a termelés gépesítésének, a tanyai szintű „polgárosodás” előre haladásának. A tanyasorsok és a tanyai életutak bemutatása olvasmányélmény gyanánt sem utolsó.

A szerző nem kis feladat megoldására vállalkozik, amikor megpróbálja tipizálni a tanyai gazdaságokat. Sárkány Mihály hajdani varsányi kategóriáit alapul véve, de azokat a vizsgált terület sajátosságai szerint kiegészítve a következő gazdaságtípusokat állapítja

meg: 1. nagygazdaüzem (25–50 hold); 2. középmezőgazdaüzem (15–25 hold); 3. kisgazdaüzem (10–15 hold); 4. törpegazdasági üzem (3–10 hold); 5. háztáji gazdaság (0–3 hold); 6. két vagy több lábbon álló, agrárvállalkozói üzem. A megalkotott típusokat szerencsére nemcsak felsorolja, hanem példák, emlékezők segítségével aprólékosan be is mutatja.

A magyarországi XX. századi agrárhistoriái folyamatokkal összevetve fontos tanulságokat tartogat a „Hagyomány és gépesítés” című fejezet, amelyben szó esik az 1970-es évek jugoszláviai agrárpolitikájának nagy fegyvertényéről, a paraszti családi gazdaságok államilag támogatott gépesítéséről. A kontraszt azért éles, mivel Magyarországon az 1970-es évek a családi parasztságok „elfelejtése” és az erőszakkal létrehozott kolhoz típusú térszerek konszolidálása korszakának számít. Ebben az időben vált el igazán a családi gazdaság paraszti munkaszervezési kereteit fenntartó, modernizált árutermelést folytató vajdasági tanyai parasztság és a mezőgazdasági bémunkássá alacsonyodó, szemléletében, életmódjában, munkájában proletár-polgárrá formálódó magyarországi parasztság sorsának útja.

A termesztett növényfélék és tenyésztett állatfajták gazdaságbeli szerepének, termesztési és tartási módjának részletes bemutatása jól szolgálja a tanyai gazdálkodás változásainak ábrázolását.

A 90 oldalt kitevő ábraanyag, amelynek nagy többsége fénykép, megérdemelt volna egy alapos, a papír minőségéhez, adottságaihoz igazodó szelektálást és egy jobb színvonalú képszerkesztést.

Kríza Ildikó: A Mátyás-hagyomány évszázadai. (Néprajzi Tanulmányok). Budapest, Akadémiai Kiadó, 2007. 242 p.

Magyar Zoltán

A Néprajzi Tanulmányok legújabb köteteként megjelent Mátyás-monográfia óriási hiányt pótol a magyar folklorisztikában. Mert noha az utóbbi száz évben rangos irodalomtörténészek, művelődéstörténészek és folkloristák sora foglalkozott a Mátyás-hagyomány egy-egy néprajzi szempontból is figyelmet érdemlő szegmensével, átfogó jellegű, monografikus igényű áttekintés ez idáig még nem látott napvilágot. Pedig a szomszédos szláv népek esetében a vonatkozó kutatások és adatfeltárások a magyar példa előtt már hosszú évtizedekkel az önálló feldolgozások is eljutottak (elég itt utalnunk a Kuzelja nevével fémjelzett keleti szláv, valamint a múlt század közepén megjelent Grafenauer-féle szlovén és Komorovský által kiadott szlovák munkákra), a magyar néprajztudományban e témának igazi gazdája egészen a legutóbbi időkig nem akadt. Ugyan Ortutay Gyula mint a század második felének egyik legnagyobb hatású folkloristája, haláláig fontolgatta egy Mátyás-monográfia elkészítését (meglehet, ez is oka lehetett a néprajzos kollégák téma iránti tartózkodásának), e terv azonban – akárcsak tervbe vett egyéni monográfiái – pusztán szándék maradt. Ellentétben a debreceni Néprajz Tanszék Ujváry Zoltán irányította Gömör-kutatási projektjével, melynek egyik számottevő hozadéka volt az a kötetű érettségmunka, amely e jeles történeti és néprajzi tájegység Mátyás királlyal kapcsolatos elbeszéléshagyományát tárta fel és foglalta össze, nem utolsósorban rávilágítva a történeti tematikájú folklórhagyományok változó táji jellegére. Az utóbbi

néhány évtizedben napvilágot látott folklorisztikai dolgozatok többsége is a magyar nyelvterület északi peremének Mátyás-hagyományairól megismerhető képet tágitotta (Ferenczi Imre, Liszka József és e sorok írója). A magyar ökumené egészét tekintve azonban a magyar Mátyás-hagyomány földrajzi térképén még továbbra is nagy fehér foltok maradtak.

Akárcsak e hagyományok történeti jellegű feltárásában, hiszen mindazon fontos összehasonlító folklorisztikai elemzések (lásd: Heller Bernát, Binder Jenő stb.), melyek e témában születtek, „mindössze” az egyes vonatkozó narratív típusok és motívumok nemzetközi analógiáit, kapcsolódásait mutatták ki és elemezték, ám adócsak maradtak a Mátyás-hagyomány történeti gyökereinek, történeti változásának a feltárásával. Ezért is oly kulcsfontosságú mű Kríza Ildikó könyve, hiszen ezen alapok mélyreható ismerete nélkül a bámulatra méltóan gazdag recens (19–20. századi) hagyománykör is csak részben érthető.

Kríza Ildikó könyve (mely terjedelmi okokból rövidített változata a szerző nagydoktori disszertációjának) mintegy két évtizedes kutatómunka eredménye. Az az általa jegyzett közel félszáz publikáció, amely a Mátyás-téma kapcsán született, jól láthatóan az 1990-es Mátyás-jubileum alkalmából összeállított folklorantológia, illetve az akkor íródott tanulmány egyenes következménye: a szerző – ahogy az lenni szokott – mind mélyebbre hatolva a vizsgálódásban, mindinkább beleszeretett ebbe az általa korábban csak a balladaanyag kapcsán érintett témakörbe, olyannyira, hogy e Mátyás-tematika mára Kríza Ildikónak legalább annyira életművévé vált, mint az addig meghatározó balladakutatás.

Kríza Ildikó monográfiája – akárcsak elő- és részpublikációi – a Mátyás-hagyomány történeti rétegzettségét vizsgálja. A szerző vállaltan azt kívánta kimutatni és bizonyítani, hogy a jeles reneszánsz uralkodó halálát követő fél évezred során különböző és intenzitású Mátyás-hagyomány élt folyamatosan a magyar kulturális emlékezetben, legfőképpen a szájhagyományban. Mátyás mint a magyar epikus népköltészet legnépszerűbb hőse már csak a történelmi távlat okán is ideális alany volt egy ilyen folklorisztikai elemzés számára. E jelzett népszerűség természetesen elsősorban a 19–20. századi folkloranyagra volt alapozható, azonban viszonylag kevés adat állt rendelkezésünkre arra nézvést, hogy ez a jobbára a 19. század második felében felszínre került mese-, monda- és anekdota-kincs mennyiben szerencsés fejlődés eredménye, illetve a romantika, a nemzeti újjászületés, a népi kultúra reformkori divatjának esetleges hozadéka. Ha úgy tetszik, ez a tudománytörténetileg megkerülhetetlen és sarkalatos kérdés a legutóbbi időkig a levegőben lógott – mára, javarészt e kötetnek köszönhetően már tisztán láthatunk a legtöbb kérdésben.

A Mátyás-hagyománykör egészét áttekintve könyvében Kríza Ildikó számos elgondolkodtató megállapítást tesz. A táji sajátosságok szerepére utalva írja: „az országosan ismert folklórtól eltérően vannak speciális kistérségi hagyományok is a Mátyás-hagyománykörben”. Szívesen olvastuk volna ezen táji sajátosságok részletes kifejtését, azonban az már nyilvánvalóan nem e történeti folklorisztikai elemzés feladata, sőt a rendelkezésre álló történeti források szűkössége miatt ilyen formában nem is igazán képzelhető el. Kríza Ildikó találó megfigyelése, hogy egyes történeti hősök (így Mátyás király is) csak bizonyos narratív típusokban fordulhatnak elő, míg másokban szinte egyáltalán

nem. Olykor ez a tudományos tézis igen meglepő eredményekhez is vezethet, hiszen a minden csatáját megnyerő és egész életében hadakozó Mátyás a magyar folklórban hadvezéri szerepkörben szinte egyáltalán nem tűnik fel (ellentétben a Szent László-mondakörrel). Ugyanakkor persze mégiscsak ő az az uralkodó, akinek a nevéhez, alakjához a legtöbb és legkülönbözőbb narratívátípus tapadt (e tekintetben messze túlszárnyalja még a folklorisztikai értelemben valamelyest hasonlatos Szent Istvánt is), Mátyás tehát egyfajta ambivalens hős, sőt mint azt a szomszédos népek folklorisztikája – és nem utolsósorban Kríza Ildikó áttekintése – kimutatta, egyben nemzetek feletti is.

A szerző művéből kitűnik, hogy bizonyos műfaji tagolódás is jellemzi a különféle nyelveken fennmaradt Mátyás-hagyományokat. Míg a délszláv hagyományanyag kifejezetten gazdag a hősénekben, történeti énekekben, ilyenre egy-két törmelékyszerű adatot, illetve a kortársak utalásait leszámítva nem találunk a magyar folklórban. A színes szlovén balladaanyag is sokáig magában állónak tűnt a talányfejtő lány balladájának 20. századi moldvai előkerüléséig (Kríza művében külön fejezet foglalkozik e balladatípus elemzésével). De ott, ahol a magyar Mátyás-folklór igazán kimagasló, a különféle narratívumok terén is mutatkoznak számottevő eltérések és hiányok: lásd az Istennel is hadba szálló király narratíváját, s még inkább a szlovén mondakör központi elemének számító ún. Kyffhäuser-hagyományt, amely a magyar prózafolklórban Mátyás kapcsán ugyancsak teljességgel ismeretlen volt Erdész Sándor szabolcsi adatának előkerüléséig (tegyük hozzá, párja azóta sem akadt). Kríza e hiányok, hiátusok listáját taglalva utal arra, hogy a Mátyás-balladák, a gyerekcsúfolók terén még lehetne új hozadéka a további kutatásoknak, s többször is kihangsúlyozza művében, hogy a rendelkezésre álló adatbőség ellenére is mennyire hiányosak ismereteink az általa „földrajzínév-magyarázók”-ként említett helyi mondák viszonylatában – a különféle táji gyűjtések és gyűjtemények, továbbá a készülő magyar történeti mondák katalógusa bizonyára e Mátyás-hagyományok vonatkozásában is a számottevő előrelépés esélyével kecsegtet.

Kríza Ildikó monográfiájának többször visszatérő, figyelemre méltó újdonsága az a tipológiai felosztás, amely a Mátyás királyhoz fűződő narratívumok legfőbb egységeit próbálja megragadni (orvoslandó, korrigálandó az addigi tudományos törekvések részsi-kereit). A Kríza által sorra vett, felvázolt öt fő narratívacsoport a népi elbeszélések központi, lényegi jegyeire koncentrál (az okos király – beugratásos próbák – az igazságos király – viselkedésmintákat kínáló történetek – helyi mondák), és ez a felosztás valóban érvényesnek tűnik, sőt az alsóbb szintek felvázolásához is alkalmas keretet teremt. Ezen alsóbb szintek (főként típusok) egyik fő szervezőelve lehet az is, amelyre művében a szerző ugyancsak kitér, miszerint a hősalkotás módjai (passzív hős – aktív szereplő) is determinálhatják e történeteket.

Kríza Ildikó művének legmeghatározóbb vonulatát azonban nem e mába is átnyúló kérdések taglalása, hanem a történeti rétegzettség vizsgálata alkotja. Mint jeleztük, sok tekintetben úttörő és tudománytörténeti szempontból is meghatározó a szerző ezen tudományos vállalása, s a monográfia elolvasása utána ha marad is kérdés az olvasóban, annak mindössze a fennmaradt források szükössége a magyarázata. Kríza Ildikó ugyanis művében maradéktalanul áttekinti és értelmezi mindazon forrásokat, melyek a 16–18. század folyamán keletkeztek, fennmaradtak, és amelyek valamiképpen hatottak (hathattak) a korabeli orális Mátyás-hagyományokra, illetve melyek konkrét dokumentumai a

szájhagyományozott népi kultúrának. Az áttekintés értelemszerűen Kriza művében is a Mátyás-korabeli humanista szerzőktől indul, jelezve, hogy műveik csak később hatottak. Míg azonban ez udvari humanisták latin nyelvű munkái még a korabeli reneszánsz kánon jegyében fogantak és a népi kultúrával közvetlen kapcsolatot nem (vagy csak alig) mutatnak, a 16. század közepétől sorra napvilágot látó magyar nyelvű történeti művek már a háttérben létező, viszonylag kiterjedt népi hagyományokról tanúskodnak (lásd Benczédi Székely István, valamint Heltai Gáspár krónikáját, Görcsöni Ambrus Mátyás-históriáját). Könyvében Kriza kivált ez utóbbi két mű művelődéstörténeti szerepét hangsúlyozza, s megállapításaival csak egyetérteni lehet.

A későbbi időszak művelődéstörténeti emlékei közül a szerző a jezsuita iskoladrámák (melyekben érdekesmód nem a nemzeti szentek, hanem Mátyás a legtöbbször színpadra vitt történelmi figura) és a 18. század közepétől megsűrűsödő populáris kiadványok (főként kalendáriumok) hatására, illetve forrásanyagára utal. A 15–16. századi történeti énekekkel való látens kontinuitás miatt a könyvben részletes kifejtést nyer Veszelszki Antal Mátyás-históriája, majd immár a változó Mátyás-hagyományok jegyében a leginkább meghatározónak érzett felvilágosodás kori művek és alkotók (Dugonics András és Pálóczi Horváth Ádám) példái. E sorból tematikailag némiképp különállónak érezzük Dugonics Toldi-drámájának hosszas elemzését, noha a kor szellemtörténeti hátterének a szemléletesebb megvilágításához hasznos és célszerű volt e fejezet kötetbe illesztése. A kivált a *Győri kalendárium*, a *Magyar Hirmondó* és *A tétényi leány lapjain* immáron Heltai művéhez hasonló gazdagságban elősorjázó folklóralkotások, mint arra a szerző is kitér, mind-mind arra utalnak, hogy a középkori hagyományok folyamatosságával számolhatunk, miáltal a 19. század folyamán kiteljesedő Mátyás-témakör is inkább a szerves fejlődés eredménye, semmint annak ellenkezője.

További fontos része a könyvnek az a fejezet, amely a már a recenzióban is jelzett interkulturális vonatkozásokat tárgyalja. A korábbi történeti folklórisztikai elemzés itt valamelyest át is ível a magyar anyag fölé, hiszen míg az javarészt megáll a 19. század első évtizedeinél, e nemzetközi (közép-európai) áttekintés a többnyire 19–20. századi folklórlányagot tárgyalja. A külön-külön is számba vett szerb, horvát, szlovén, ruszin, szlovák, cseh és német (osztrák, cipszer stb.) hagyománykörök és hagyományelemek így együtt valóban impozáns képet mutatnak és a Mátyás-hagyományok sokszínűségét és nemzetekfelettségét sugározzák. E fejezet kutatásait tovább tágítva (lásd: román, erdélyi szász, sváb hagyományok stb.) talán érdemes lenne a szerzőnek külön önálló kötetbe fejleszteni e közép-európai hagyománykör bemutatását, például egy, a nemzetközi folklórisztikában is haszonnal forgatható angol nyelvű kiadás számára. Természetesen ez a fejezet nem ad és nem is adhatott egyformán beható képet az egyes nemzetek Mátyás-hagyományairól, hiszen változó mélységű és mennyiségű hagyományanyagról beszélhetünk. A hangsúlyosabb szlovén, valamint ruszin hagyományok természetesen Kriza Ildikó könyvében is részletes kifejtést nyernek, s csak sajnálni tudjuk, hogy sem az Ortutay által ugyancsak tervbe vett szlovén, sem pedig a ruszin szövegkorpusz magyar kiadása mindeddig még nem valósult meg.

Kriza Ildikó Mátyás-monográfiája a magyar folklórisztika egy régóta tátongó fehér foltját tüntette el végre. A szerző külön érdeme, hogy ez a kutatói alapossggal és interdiszciplináris szemlélettel megírt könyv a ma ismert magyarországi tradíciók gazdag-

ságát érzékeltetve mind annak történeti rétegzettségét, mind pedig a nyelvi határokon is átívelő hatását, változatgazdagságát maradéktalanul feltárta, minden további rész kutatás számára is megkerülhetetlen alapot, fogódzót, értelmezést teremtve. Folklorisztikai alapmű tehát *A Mátyás-hagyomány évszázadai*, sőt valamelyest több is annál, hiszen egyszersmind a magyar kultúrtörténet egyik fontos kézikönyve is.

Klaniczay Gábor – Pócs Éva (szerk.) *Demons, Spirits, Witches, 1–3.* (1. *Communicating with the Spririts*, 2005; 2. *Christian Demonology and Popular Mythology*, 2006; 3. *Witchcraft Mythologies and Persecutions*, 2008), New York – Budapest, CEU Press

Kis Halas Judit

Nagyszabású vállalkozás az 1999-ben Budapesten megrendezett *Demons, Spirits, Witches* nemzetközi, interdiszciplináris konferencia eredményeként született, azonos főcímmel ellátott, háromkötetes mű, amelynek utolsó része 2008-ban jelent meg. A kötetek tartalmának tulajdonképpen ismertetése és értékelése előtt szükséges röviden szólnunk arról a tudományos miliőről, amelyben létrejöttek.

Klaniczay Gábor és Pócs Éva, a tanulmánykötetek szerkesztői – egyben a konferencia szervezői – a boszorkányság és a boszorkányüldözés kutatásának hazai úttörői, a téma legavatottabb szakemberei. Kettejük kezdeményezésére alakult meg a nyolcvanas évek közepén az MTA Néprajzi Kutatóintézetében az a történészekből és néprajzkutatókból álló munkacsoport, amely a magyarországi boszorkányperek jegyzőkönyveinek interdiszciplináris feldolgozását végzi immár csaknem negyedszázada.

Bár a kezdeti fő célkitűzés – a boszorkányperek dokumentációjának teljes körű digitális feldolgozása – egyelőre nem valósult meg, a szisztematikusan végzett perfeltárás eredményeként eddig hétkötetnyi perszöveg jelent meg, s további három kötet már sajtó alatt van. A szisztematikus forrásfeltárás nyomán elkészült az 1999-ig fellelt perek legfontosabb adatait tartalmazó kataszter, továbbá számos, nemzetközi viszonylatban is jelentős tanulmány született a munkaközösség tagjainak tollából.

A munkacsoport már a kezdetektől – megelőzve a hasonló német kezdeményezést – a boszorkányság rendkívül komplex jelenségkörének interdiszciplináris megközelítésére törekedett, s ezt a szemléletet igyekezett érvényesíteni a korábbi és a szóban forgó budapesti konferencián is. Ennek jegyében 1999-ben a történészek mellett főként néprajzkutatók, antropológusok, etnológusok, valamint vallás-, művészet- és irodalomtörténészek, nyelvészek kaptak lehetőséget, hogy beszámoljanak a témában végzett kutatásaiokról. A kötetek összeállításánál a szerkesztők ügyeltek arra, hogy megőrizzék ezt a tudományos sokszínűséget: a tanulmányok szerzői között nagyjából fele-fele arányban szerepelnek a történettudomány és a már említett diszciplinák képviselői.

A nyolcvanas évek második feléig a főként a boszorkányüldözés történetére összpontosító diskurzus épp az egyre dominánsabbá váló tudományközi megközelítés révén vált többszólamúvá a kilencvenes évek végére. Olyan új témák és területek kerültek a középpontba, mint az európai boszorkányság ún. archaikus előképeiként számon tartott képzet-

rendszerek (pl. európai samanizmus, tündérhiedelmek) történeti változásai; a késő középkori és kora újkori elit mágia és a népi mágikus gyakorlat közti kapcsolatok; a természetfeletti kommunikáció technikái, módszerei és mediátorai; a közép- és kora újkori zsidó-keresztény demonológia és a már említett népi hiedelemrendszerek, mitológiák kölcsönviszonyai. A konferencia s a kötetek címadása (*Demons, Spirits, Witches*) is azt jelzi az olvasó számára, hogy az európai boszorkányság nemzetközi kutatása kortárs, ezredvégi eredményeinek szintézisét adják a kötetek.

Ennek szellemében az első kötet (*Communicating with the Spirits*) írásai a szellem- és démonvilággal folytatott kommunikáció problematikája köré szerveződnek. A tanulmányok egyrészt bemutatják a jelenség formáit, típusait, szereplőit, technikáit, változatos történeti kontextusait és értelmezéseit, másrészt tisztázzák a transzcendens élmények értelmezésére szolgáló alapvető vallásetnológiai fogalmakat, mint a látomás, transz, megszállottság, boszorkányság, varázslás. Az első fejezetbe a megszállottságot (*spirit possession*) különböző aspektusokból tárgyaló írások kerültek. Nancy Caciola, Renata Mikolajczyk, Moshe Sluhovsky és Sophie Houdard egyaránt a megszálló szellemek (s maga a megszállottság) természetének meghatározását szolgáló teória, az ún. *discretio spirituum* közép- és kora újkori megnyilvánulásait, funkcióit, kontextusait vizsgálják. Caciola és Mikolajczyk a késő középkori keresztény elit teológiai/orvostudományi álláspontok szemszögéből közelítik meg a témát. Mintegy ellenpontként, Sluhovsky a kora újkori Franciaország hírhedt „megszállottság-járványai”-t a laikusok és klerikusok közt folyó folyamatos kommunikáció színtereiként interpretálja. Houdard a 16. és 17. századi francia női misztikusok eseteinek segítségével mutatja be a „szellemek megkülönböztetésének” újfajta, az ellenreformáció eszmerendszeréhez kötődő értelmezéseit és funkcióit. Fejezetzáró tanulmányában Pócs Éva a megszállottság-rendszerek és jelenségek archaikus (halotti, tündéri, démoni megszállottság, ill. médiumizmus) és keresztény (isteni – ördögi) formáiról ad nagyon alapos áttekintést. A főként közép- és délkelet-európai népi hiedelmekre koncentráló, a vonatkozó recens néprajzi gyűjtések anyagát szervesen beépítő vizsgálatának alapvető kontextusát az egyházi elit nézetei és a népi elképzelések közti kölcsönhatások adják meg. A szerző nem elégszik meg a tárgyalt jelenségek típusokba rendezésével és leíró ismertetésével, hanem nagyon pontosan meghatározza az értelmezésükhöz nélkülözhetetlen fogalmi kereteket is.

A második rész tanulmányai a természetfeletti kommunikáción belül kiemelten a halottak szellemeivel való kapcsolatteremtés pogány-keresztény szinkretikus formáival foglalkoznak, földrajzilag és időben egymástól igen távol eső terepeken. Wolfgang Behringer érzékletes képet fest a halottakkal folytatott kommunikációra utaló népi képzetekről és rítusokról a késő középkori falusi valdens eretnekek körében. Részletesen kitér a hiedelmeknek és rituáléknak a valdenseket is érintő boszorkányvadás kialakulásában betöltött szerepére is. A kereszténység előtti kelta hiedelmek nyomában járva Tok Thompson értékes adatokat közöl a halottak és a tündérek viszonyára vonatkozó, részben máig élő ír képzetekről. Végül Roberto Dapit a közelmúltban az olaszországi szlovének körében végzett terepmunkája alapján ad alapos leírást a halottakkal való kapcsolattartás napjainkban is gyakorolt formáiról és funkcióiról.

Az utolsó fejezetben három olyan tanulmány kapott helyet, amelyek az európai samanizmus – mint a boszorkányság egy archaikus elődje – kontextusában tárgyalják a

transzcendens élmények különböző típusait (eksztázis, látomás, transz, lélekutazás). Christa Agnes Tuczay a korai germán irodalomban szereplő, általa „sámánszerű”-ként meghatározott varázslók divinációs és transztechnikáit írja le, amihez az ó-, közép- és reneszánsz kori mágia-irodalomban jelöl ki vonatkozási pontokat. Peter Buchholz jelen írásában főként korábbi kutatási eredményeit ismételve mutatja be a nordikus samanizmust, s csak ezeket kiegészítendő tér ki a samanizmus tárgyi világára, néhány, eddig kevésbé ismert sírmelléklet kapcsán. Végül a fejezet utolsó cikkében Rune Hagen egy 16. század végi norvég krónikában foglalt útinaplót idézve szól a lapp (számi) varázslókhöz kötődő hiedelmek és a norvégiai Finnmark tartománybeli boszorkányüldözés lehetséges kapcsolódási pontjairól.

A *Christian Demonology and Popular Mythology* című második kötetben a zsidó-keresztény démontanok és népi elképzelések közti kapcsolatokat, kölcsönhatásokat tárgyaló írásokat válogatták össze a szerkesztők. E felépítés jól érzékelteti a hivatalos kereszténység és a populáris vallás dichotómiáját (II. 2).

A tudós demonológiával foglalkozó első fejezet tanulmányai két témakört ölelnek fel: az ördög-képzeteket és -ábrázolásokat, illetve a reneszánsz elit mágiát. Részletgazdag és igen alapos írásában Tatay Erzsébet a középkori magyar ördög- és démonábrázolások tipológiáját nyújtja, egyúttal el is helyezve vizsgálatának tárgyát a középkori európai képzőművészet és művelődéstörténet kontextusában. E gondolatmenetet viszi tovább Szacsvay Évának protestáns ördögalkakokról szóló, hasonlóan átgondolt és jól felépített tanulmánya, amelyben kiemelt szerep jut a festett famennyezetű templomok és a protestáns anyakönyvek dekorációs funkcióban megjelenő ördögábrázolásainak. Az ördög alakjának tematikájához kapcsolódva került ebbe a fejezetbe Ulrika Wolf-Knuts cikke. A szerző szerint az ördög középkorban még jól megragadható, kettős (teremtő-pusztító, jóindulatú–gonosz) természetéhez kapcsolható a finnországi svéd hiedelemmondák különleges csoportja, amelyek alapmotívuma a szülésben segítséget nyújtó ördög. A keleti egyház gazdag ördögmézképzeteiről tájékoztat Anna Kuznyecova tanulmánya. A szerző a keleti egyház két alapvető középkori hagiográfiai témájú művéből vett példák alapján mutatja be a szentekre és szent emberekre (remeték, szerzetesek) leselkedő változatos démoni, ördögi kísértéseket.

A reneszánsz mágia témájában Láng Benedek írása érdemel figyelmet. Nem egyszerűen ismertet egy eddig ismeretlen 15. századi krakkói varázskönyvet, de annak tulajdonosairól, olvasóiról, a benne foglaltak alkalmazásáról is bőséges információval szolgál. Míg Láng a reneszánsz Közép-Európa tudományos életének alvilágába kalauzol, addig Szőnyi György Endre a 16. századi Nyugat-Európa elit tudós köreibbe vezeti be az olvasót. A reneszánsz hermetizmusról és mágiáról szóló tanulmányában betekintést nyerhetünk a kor legalapvetőbb mágikus témájú műveiben rejtőző sokszínű szellem- és démonvilágba is.

A második fejezet írásai az ördög-képzetek átalakulását vagy különböző aspektusait vizsgálva szándékoznak érzékeltetni az elit és népi elképzelések kölcsönhatásait. Karen P. Smith a sárkány alakjában elképzelt ördöggel s ehhez kapcsolódva a kígyó- és sárkányölő hősökkel és szentekkel foglalkozik. Ebben a kontextusban elsősorban Antiochiai Szent Margit népi kultuszának és bizonyos istennőszerű lények (Holda, Perchta stb.) hiedelmeinek a kapcsolatait tárja fel. Wanda Wyporska a kora újkori len-

gyel demonológiai irodalom és bírósági források alapján írja le a korabeli népi ördög-képzetek és a vonatkozó elit elképzelések viszonyait. Jonas Liliequist a svéd boszorkányperek jegyzőkönyveiben szereplő, az ördöggel történő közösülésről szóló elbeszélések nyomán kíséri végig a népi démonfigurák ördöggé, rosszindulatúvá válásának hosszú folyamatát. Az ördög hiedelemalakjának fentebb már említett, segítő aspektusa újra megjelenik Soili-Maria Eklund cikkében. Eklund szintén a svéd boszorkányüldözés dokumentumainak példáján mutatja be a boszorkányság, a lutheránus demonológia és a népi ördög-képzetek interakcióit, s az ennek eredményeként létrejött jellegzetes, evangélikus ördögszövetség-tant is.

Az ártó szándékú népi mágiát és démonokat tárgyaló harmadik fejezet néprajzi írásai nagyrészt a balkáni területek gazdag hiedelemvilágát tárják az olvasó elé. Anna Plotnyikova a helyek őrzőszellemeinek hiedelmeiről nyújt átfogó képet albán, macedón, szerb és montenegrói, bolgár és görög néprajzi gyűjtések, továbbá – kisebb mértékben – saját gyűjtései alapján. Ljupcso Riszteszki és Veszna Petreszka az addig kevésbé ismert macedón démonképzeteket ismertetik: előbbi a tisztátalan, „rossz” halottakkal, utóbbi a női démonok egy típusával, az ún. sorsasszonyokkal foglalkozik. A két szlovén néprajzkutató közül Monika Kropelj rövid esettanulmánya érdemel figyelmet, amelyben a boszorkányrontás és a népi gyógyászat általános témáinak szlovén vonatkozásait ismerteti a karintiai Rosenthalban végzett terepmunkája nyomán. Zmago Šmitek a kutyafejű démonok alakját hozza összefüggésbe a késő antik *Nagy Sándor* regénnyel filológiai értekezésében.

A fejezet más földrajzi régiókhoz kapcsolódó két írásának egyikében Ilana Rosen a huszti csodarabbi alakja köré épült gazdag szöveghagyományt alapul véve, a kárpátaljai haszid zsidó miszticizmusról ír. Birtalan Ágnes a mongolok gonosz-képzeteit tárgyaló, fejezetzáró cikkéhez a kínai nagy falhoz érkező Alexandrosz – Zmago Šmitek által is kiemelt – irodalmi toposza jelenti a szimbolikus kapcsolódási pontot. A buddhizmus előtti vallási rendszerekről, s azoknak a buddhizmus helyi változatait létrehozó szerepéről írott alapos vallásetnológiai tanulmányának segítségével az „európai demonológiai és angelológiai kutatások eredményeit egy sajátos, kultúrák feletti, globális összehasonlító kontextusban” szemlélhetjük. (II. 8.)

A konferencia-kötetek legfrissebb, záró darabja 2008 nyarán jelent meg. A *Witchcraft Mythologies and Persecutions* című válogatás tizenöt írásának alapvető kérdései az üldözés társadalmi kontextusa, ideológiai alapjai, intézményesülésének történeti vonatkozásai, valamint a boszorkányság képzetrendszerének történeti változásai, megjelenési formái az ókortól egészen napjainkig.

Az üldözés egyik ideológiai bázisát jelentő boszorkányszombat-mitológia az első fejezet központi témája. Az első tanulmányban Martine Ostorero – a Lausanne-i Egyetemen működő Agostino Paravicini Bagliani vezette kutatócsoport tagjaként –, részletesen ismerteti a boszorkányüldözés kezdetének legfontosabb dokumentumaiból összeállított forráskiadványukat, majd e krónikák és értekezések alapján, további kortárs források bevonásával gazdagítja a boszorkányszombat-képzet kialakulásáról alkotott képünket. A boszorkányszombatnak a svéd perekben megjelenő sajátos variánsa áll Per Sörlin írásának középpontjában, amelyet a baszk boszorkányság hasonló adataival összevetve mutat be. Klaniczay Gábor tanulmányában a mennyei és ördögi látomás-elbeszélések szerkeze-

tének hasonlóságait és eltéréseit tárgyalja három földrajzi, társadalmi és ideológiai szempontból is elkülönülő forráscsoportban: a késő középkori kanonizációs eljárások 13. századi német és francia dokumentumaiban, a 14–15. századi francia és svájci teológiai traktátokban és a 17. századi magyarországi boszorkányperek jegyzőkönyveiben. Valamennyi esetben az elit teológiai és a populáris elképzelések kölcsönhatásai adják meg a vizsgálat fő irányvonalát. Klaniczay végül megállapítja, hogy a kezdetben egyszerű szerkezetű, realiztikus csoda- és látomás-elbeszélések a szentté avatási eljárások során váltak egyre részletesebb, fikciós elemekben bővelkedő történetekké. Másrészt a teológiai elit által megalkotott, az üldözés alapvető ideológiai bázisát jelentő sabbat-mitológia hangolta át a vonatkozó népi hiedelmeket. Az egyházi elit demonológiatanai olyan területeken is nagy hatással voltak a népi boszorkányság-képzetekre, ahol nem zajlott boszorkányüldözés. Adelina Anguseva fejezetvégi cikkében azokat a boszorkányság- és varázslás-ellenes, propaganda célzatú prédikációgyűjteményeket és traktátokat ismerteti, amelyek a kora újkori ortodox Bulgáriában íródtak.

A második rész tanulmányai a boszorkányüldözés bírósági mechanizmusait és társadalmi kontextusát tárják fel. Izgalmas kérdéssel, egy ókori gyökerekig visszanyúló istenítéleti eljárás, a vízpróba és a kora újkori boszorkányfűrésztés kapcsolatával foglalkozik Tóth G. Péter impozáns áttekintése. Érvelése szerint a boszorkányok vízpróbája a kora újkori társadalmak hatalmi és büntető mechanizmusainak szerves része. Másrészt kapcsolatot tételez fel az ókori vízpróba egyik típusa és esővarázsló mágia, illetve a kora újkori, eső „elkötésére” vonatkozó boszorkányvádak és a boszorkányok fűrésztéssel való büntetése között. Kristóf Ildikó a boszorkányperek bírósági proceduráját vizsgálván megállapítja, hogy az ördögszöveget-elbeszélések, illetve a boszorkány-vádaskodás egyes gesztusainak (például a kézfogás vagy az ún. „kék-folt mutogatás” stb.) háttérben tulajdonképpen korabeli valós jogi gyakorlat rejlik.

A boszorkányüldözés társadalmi vonatkozásainak irányába kalauzol bennünket Anna Brzezińska cikke, amelyben a lengyel királyi udvarban tevékenykedő hivatásos és népi gyógyítókról ír. A képzett orvosok és a különböző gyógyítók gyógymódjait és kezeléseit tekintve arra hívja fel a figyelmet, hogy a kora újkorban a „hivatásos” és a „népi” gyógyítás részéről egyaránt bevett gyakorlat volt a „mágikus” gyógymódok alkalmazása; a korabeli orvoslás ilyen kizáró elvű felosztása inkább a jelenkori kutatók koncepciójának visszavetítése, mint a korabeli valóság. Polina Melik-Szimonjan az oroszországi boszorkányüldözés egy érdekes aspektusáról számol be: a 17. századi boszorkányvádakban erőteljesen megjelenő idegenellenes tendenciáról. A szerző arra a következtetésre jut, hogy a kora újkori moszkovita társadalom egészét átható xenofóbia a hiedelmek kontextusában és a helyi társadalom mikroszintjén zajló etnikai konfliktusokban is erőteljesen megnyilvánult. A boszorkányüldözés mikroszintjét vizsgálja tanulmányában Kis-Halás Judit is, amikor egy nagybányai polgár körül formálódó boszorkányvád biográfiáját tárja fel. Ebben a folyamatban egyaránt jelentős szerephez jutnak a boszorkánysággal összefüggésbe hozott lokális hiedelmek és a korabeli helyi politika eseményei. Az üldözés késői periódusára irányítja figyelmünket Daniel Ryan, amikor a 19. század végi észt falusi boszorkányság társadalmi kontextusát mutatja be. Figyelemreméltónak találja, hogy a vádaskodás alapját még mindig ugyanazok a társadalmi konfliktustípusok képezik, mint a kora újkorban.

A kötet *Witchcraft and Folklore* című zárófejezetében a boszorkányságot néprajzi szemszögből vizsgáló írásokat találunk. A tanulmányok egyik része a boszorkányságot a néphit és a szövegfolklor műfajok felől közelíti meg. Francisco Vaz da Silva hiedelemmondák és tündérmesék, valamint saját terepkutatásai alapján vizsgálja az európai boszorkány hiedelem-alakját gazdagító werwolf-képzetek portugál változatait. Ülo Valk az észti népi hiedelmek szerepét és a korabeli lutheránus demonológia hatásait tanulmányozza a kora újkori észti boszorkányperek tanúvallomásaiban. Megállapítja, hogy a demonológia „torzító hatása” ellenére néhány hiedelemmondai motívum, mondatípus jól felismerhető; másrészt, következtetései szerint a kora újkori boszorkányszombat-elbeszélések egyes motívumai még a 20. század eleji folklórszövegekben is nyomon követhetők. A néprajzi jellegű cikkek másik csoportja a boszorkányság kortárs közösségekben történő vizsgálatáról számol be. Iveta Todorova-Pirgova az 1990-es évek elején ÉK-Bulgária falvaiban végzett terepkutatásai nyomán ortodox papokról tudósít, akik mágikus szakértőként tulajdonképpen a rontó-gyógyító, jósló boszorkány szerepkörében tevékenykednek. Mirjam Mencej kelet-szlovéniai terepmunkája során tanulmányozta a klasszikus falusi boszorkányság virágzó közösségi intézményét, továbbá a még élő boszorkány-hiedelmeket. Pócs Éva korábbi fogalmait is felhasználva részletesen ismerteti a boszorkány-típusokat és részletesen kitér az ellenboszorkányok szerepét betöltő népi mágikus specialisták tevékenységére is.

Az összesen negyvenhárom tanulmányból álló grandiózus gyűjtemény összeállítása és gondozása – amelyben Csonka Takács Eszter is nagy odaadással segített –, nagy feladat elé állította a szerkesztőket. Ez is oka lehetett a viszonylag késői megjelenésnek, évekkel a konferencia után. A késedelemnek köszönhetően a tanulmányok nagy része az ezredforduló tájékának aktuális kutatási diskurzusába illeszkedik; az egyes vizsgálatok akkor még úttörőnek számító kérdésfelvetése, metodikája, eredményei mára részben már meghaladottakká váltak. A szerkesztők ezt azzal igyekeztek korrigálni – ha egyáltalán lehetőségük nyílt –, hogy a cikkek az egyes kötetek bevezető szövegében, illetve jegyzetekben utaltak a frissebb kutatási eredményekre.

A boszorkányság nemzetközi kutatásának jelenlegi irányvonalai azonban nem változtak olyan jelentős mértékben, hogy a kötetekben megjelenő tudományos eredmények teljesen relevanciájukat veszítették volna, sőt! A fentebb említett, Carlo Ginzburg, Gustav Henningsen, Pócs Éva, Klaniczay Gábor és Giovanni Piza részvételével lezajlott kerekasztal-beszélgetés, továbbá a kötetek számos tanulmánya jól példázta, hogy a korábban már lezártnak hitt témák (például az „európai samanizmus”, a megszállottság különböző rendszerei és a boszorkányság viszonylatai, a boszorkányszombat komplex mitológiájának kialakulása) modernebb megközelítésekben vagy új források felbukkanásával újra és újra a kutatás középpontjába kerülhetnek.

Ugyanakkor a boszorkányság kortárs megjelenési formáinak – egyelőre inkább néprajzi, mint antropológiai szemléletű vizsgálatára –, amely szintén viszonylag új trendnek számít, már számos példát találhatunk a jelen gyűjteményben is (pl. Mencej, Dapit és Krojepej szlovén, Todorova Pirgova bolgár, Pócs erdélyi kutatásai). A boszorkányság „jelenkutatásának” másik területén, az újboszorkányság jelenségeinek hasonló szemléletű feltárása irányában ezzel szemben igen csekély előrelépés történt – legalábbis a nagy hagyományokkal rendelkező európai kutatóműhelyek részéről. A frankfurti Museum für

Völkerkunde – egy merész kiállítás apropóján – ugyan diskurzust kezdeményezett a boszorkányüldözés történetét kutató történészek, a boszorkányságot Európán kívüli területeken vizsgáló etnológusok és az ezredvégi újboszorkány és más újpogány csoportok képviselői között, de kísérletük egyelőre visszhang nélkül maradt. Reméljük, hogy a boszorkányság globális vizsgálatának eredményeiről a konferenciasorozat egy következő alkalmán már többet tudhatunk meg.

Ethnographia

A Journal of the Hungarian Ethnographical Society

Vol. 119

2008

No. 2–3

Advisory Board:

ILDIKÓ LEHTINEN (Finland), JÓZSEF LISZKA (Slovakia), DZENI MADZHAROV (Bulgaria),
FERENC POZSONY (Romania), ISTVÁN SILLING (Serbia), GABRIELLA SCHUBERT (Germany),
MÁTYÁS SZABÓ (Sweden)

Head of the Editorial Board:

LÁSZLÓ KÓSA

Editorial Board:

MIKLÓS CSERI, RÓBERT KEMÉNYFI, ATTILA PALÁDI-KOVÁCS, IBOLYA T. BERECZKI,
GÁBOR VARGYAS, GYULA VIGA, VILMOS VOIGT

Editor:

ELEK BARTHA

Editorial Office Address: Hungarian Ethnographical Society

[Magyar Néprajzi Társaság], H-1055 Budapest V.

Kossuth Lajos tér 12. Telephone: (1) 473-2400/extension 481

Telephone/telefax: (1) 269-1272, e-mail: mnt@neprajz.hu

Editor's Address: Department of Ethnography, University of Debrecen
[Debreceni Egyetem Néprajzi Tanszék] H-4010 Debrecen, Egyetem tér 1.

Telephone /fax: (52) 512-958

E-mail: barthaelek@yahoo.com

TABLE OF CONTENTS

Studies

<i>Elek Bartha</i> , The Hungarian Visitors of St James the Apostle.....	101
<i>Gábor Barna</i> , Modern Pilgrimages: Searching for God, Searching for Ourselves, or Trying to Escape?	115
<i>Csaba Szabó</i> , Psychological Factors during the Pilgrimage.....	125
<i>István Povedák</i> , The Apostle of Love: Secular Pilgrimages in Post-Socialist Hungary	133

Communications

<i>Kata Jávör</i> , The Transformation of the System of Allocations and Remunerations in between the Generations within the Families of <i>Zsombó</i>	159
--	-----

General Assembly Presentation

<i>Gyula Viga</i> , Goods and People on the Road within the Carpathian Basin. A Few Historical-Ethnographical Issues of Trading and Commerce by Peasants	179
---	-----

Workshop

Attila Paládi-Kovács, László K. Kovács: A Researcher of Material Culture 193
Emőke S. Lackovits, Reformed Protestants in Budapest..... 207
Imre Dankó, A Fresco of Nagyszalonta on the Basis of Five
 Volumes by *Endre Dánielisz*..... 243

In Memoriam

In Memoriam Lajos Vargyas (*Bertalan Andrásfalvy, Katalin Paksa*) 259

Book Reviews 263

Ethnographia

119. évfolyam

2008

2–3. szám

Ismertetések

Gráfik Imre: Céhemlékek. (*Viga Gyula*) – Ján Botík: Etnická história Slovenska (*Kocsis Aranka*) – Lengyel Ágnes: Egy palóc pásztor öröksége (*Selmeczi Kovács Attila*) – Mátyás király a ruszin hagyományban (*Kríza Ildikó*) – Klamár Zoltán: Tanyák, parasztgazdaságok Magyarokánizsa vidékén (1900-2000) (*Bárh János*) – Kríza Ildikó: A Mátyás-hagyomány évszázadai (*Magyar Zoltán*) – Klaniczay Gábor – Pócs Éva (szerk.) Demons, Spirits, Witches, 1–3. (*Kis Halas Judit*)

A folyóirat a Magyar Tudományos Akadémia támogatásával jelenik meg

ISSN 0014-1798

Szerkesztő: Bartha Elek [Editor: Elek Bartha]

Felelős kiadó: Paládi-Kovács Attila, a Magyar Néprajzi Társaság elnöke
[Published by: Attila Paládi-Kovács, President of the Hungarian Ethnographical Society]

Fordító: Csontos Pál [Translator: Pál Csontos]

Olvasószerkesztő: Marosi Judit
[Copy editor: Judit Marosi]

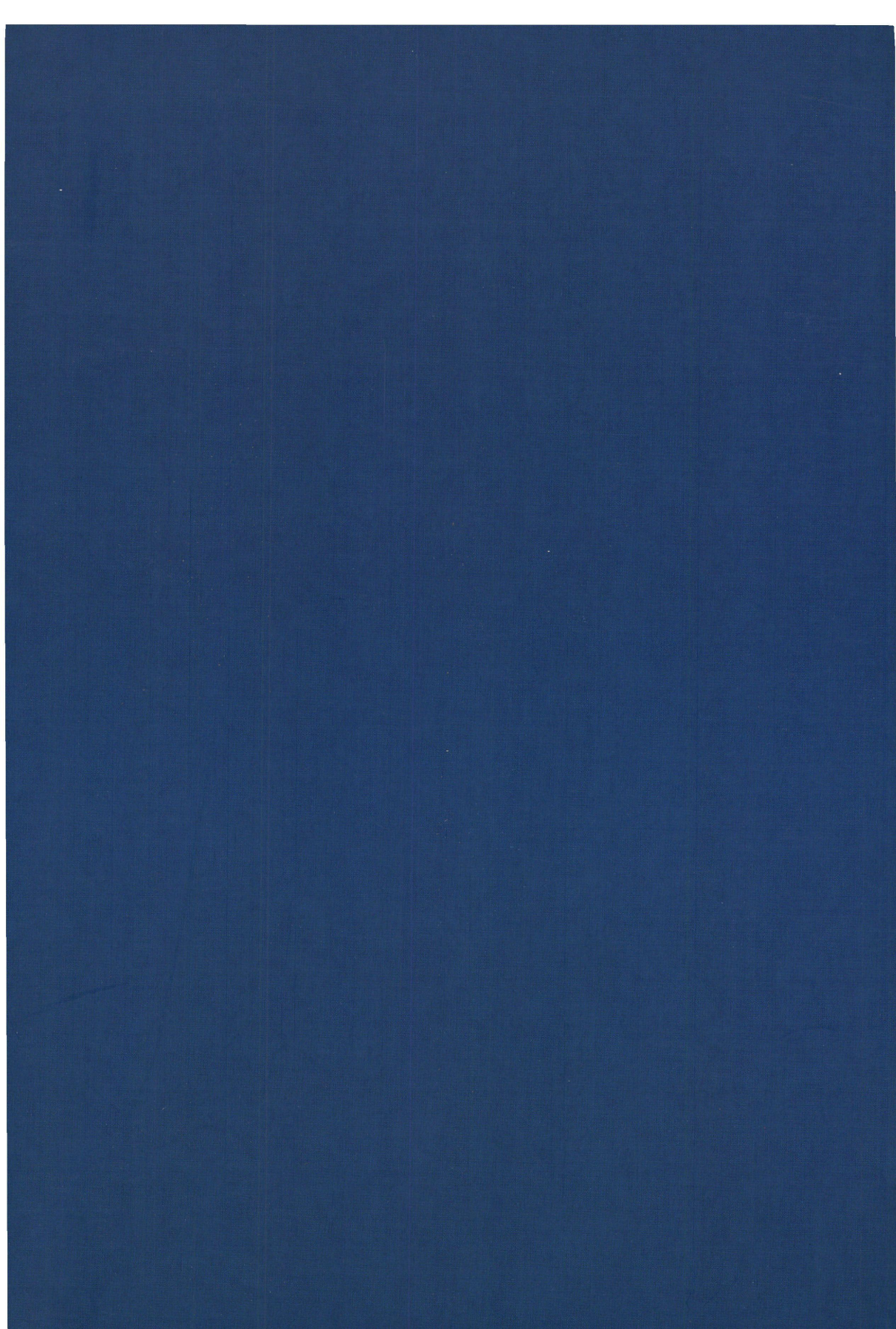
A borítót tervezte: Dallos Csaba [Cover design: Csaba Dallos]

A címlapon Bartha Elek fotói [Front cover: photos of Elek Bartha]

Nyomdai előkészítő: Bihari Nagy Éva [Printing & Publishing: Éva Bihari Nagy]

Nyomta a Kapitális Kft., Debrecen [Printed in Debrecen by Kapitális Ltd.]

Felelős vezető: Kapusi József [Managing Director: József Kapusi]

ETHNOGRAPHIA

Bitskey István: A Caritas Romana motívuma az irodalomban és a folklórban

Nickel Réka Zsuzsanna: „Reám vicsorította az fogait”- Az állattá változások problematikája

Tari Lujza: Bartók, Lajtha, Kodály és a szentesi tekerősök

Voigt Vilmos: Az európai néprajz változása

2008/4

A szerkesztőbizottság elnöke:
KÓSA LÁSZLÓ

A szerkesztőbizottság tagjai:
CSERI MIKLÓS, KEMÉNYFI RÓBERT, PALÁDI-KOVÁCS ATTILA,
T. BEREZCKI IBOLYA, VARGYAS GÁBOR, VIGA GYULA, VOIGT VILMOS

Szerkesztő:
BARTHA ELEK

A szerkesztőség címe: Magyar Néprajzi Társaság, H-1055 Budapest V.
Kossuth Lajos tér 12. Telefon: (1) 473-2400/481-es mellék
Telefon/telefax: (1) 269-1272, e-mail: mnt@neprajz.hu

A szerkesztő címe: Debreceni Egyetem Néprajzi Tanszék
H-4010 Debrecen, Egyetem tér 1. Pf.: 16. Telefon/fax: (52) 512-958
E-mail: barthaelek@yahoo.com

TARTALOM

Tanulmányok

*Bitskey István: A Caritas Romana motívuma az irodalomban
és a folklórban*285

Közlemények

*Nickel Réka Zsuzsanna: „Reám viesoritotta az fogait”
Az állattá változások problematikája egy 1654-es cirkálási
jegyzőkönyvben*.....299

Tudománytörténet

Tari Lujza: Bartók, Lajtha, Kodály és a szentesi tekerősök323

Műhely

*Voigt Vilmos: Az európai néprajz változásai (SIEF-konferencia
Derryben, „Rituális év” konferencia Corkban)*357

Ismertetések373

Ethnographia

A Magyar Néprajzi Társaság folyóirata

119. évfolyam

2008

4. szám

Bitskey István

A *Caritas Romana* motívuma az irodalomban és a folklórban

Az utóbbi évtizedek irodalom- és művelődéstörténeti kutatásai során több esetben is nyilvánvalóvá vált, hogy a kora újkorban a prédikációk bőségesen alkalmazták az antik és középkori elbeszéléskincs által kínált morális tanulságokat, mivel ezek révén válhatott a tanítás vonzóvá, érdekessé, meggyőzővé. A prédikáció – előszóban és írásos formában egyaránt – a legszélesebb befogadói rétegekhez jutott el, s így közvélemény-formáló ereje, kultúrateremtő hatása evidensnek mondható, példázatai és szövegalakító eljárásai a népi műveltségre is erős hatást gyakoroltak. A hallomás útján szerzett ismeretek még az analfabéta társadalmi rétegek tudatát is befolyásolták. A különféle narratív szövegformáknak prédikátori felhasználása különösen felerősödött a reformáció korában, amikor a konfesszionális rivalizálás követelte meg a *docere* és a *movere* elve mellett a *delectare* kívánalmának érvényesítését. A kora újkori anyanyelvű prédikációk szövegének ékesítésére, vonzóbbá tételére a hitszónokok Európa-szerte felhasználták azokat a tanulságos történeteket, anekdotákat, exemplumokat, amelyek némi átformálással beilleszthetők voltak a tanító célzatú műfajokba. Jól példázák ezt a törekvést a kor prédikációgyűjteményei, közülük is kiemelkedik Pázmány Péter műve, amely gazdag tárháza a színes történeteknek, narratív részleteknek. Ezek közül egy narratív motívumnak a történetét kíséreljük meg bemutatni az alábbiakban, törekedve arra, hogy a példázatos elbeszélés eredetét, nemzetközi kontextusát, irodalmi és folklórváltozatait, valamint egyes művészeti megjelenítéseit egyaránt illusztrálhassuk.

PÁZMÁNY PÉLDÁZATA

A magyar bíborosérsek a szülők tiszteletéről szóló prédikációjában példázat-ként beszéli el a Caritas Romana néven ismert történetet.¹ Az ő előadása szerint az ókori Rómában a bírák egy bűnös asszonyt éhenhalásra ítélték. Börtöncelláját szigorúan őrizték, senki nem látogathatta, s ételmet nem vihetett neki. Az asszony lánya azonban sok könyörgéssel és sírással elérte, hogy naponta belátogathasson halálra ítélt anyjához, hogy „annak ölébe hajthassa fejét halála óráján”. Noha az örök alaposan átvizsgálták, nem vis-e be ételmet, a leleményes leány megtalálta módját a segítségnek. Mivel nemrégén gyermeket szült, bőven volt anyateje, így titokban naponta saját tejével táplálta anyját. Ezzel Szent Pál parancsolatát teljesítette: azt adta vissza szülőjének, amit annak idején őtőle kapott. Minthogy a bírák az idő múlásával csodálni kezdték, hogy az asszony nem hal éhen, sőt jó erőben van, titokban megfigyeltették a látogatást. Az örök végül is meglátták, hogy a leány az anyját szoptatja, s ezt csodálkozva jelentették a római tanácsnak, mint „ritka szép és szokatlan dolgot”. A bírák annyira megindultak a szülői szeretet e példáján, hogy megkegyelmeztek a rabnak, lányát pedig elismeréssel illették. Még a tömlöcöt is lebontották, helyébe templomot építettek, amelyet a szülői szeretet és kegyesség (*pietas*) örök példajaként tiszteltek. Végezetül a történethez Pázmány hozzáteszi, hogy Valerius Maximus szerint ugyanígy cselekedett egy Cimon nevű férfival a leánya. A margón a történet forrását is megjelöli: Plinius és Valerius Maximus neve áll itt. Az előbbinek nyilvánvalóan a *Naturales historiae libri 77* című összeállításáról van szó, amelyben szerepel a történet. Pázmány közvetlen forrása viszont az utóbbi, ennek latin szövegét adja vissza olyan szabad átültetésben, mintha – saját szavait idézve – „először magyar embertől magyarul irattatott volna”. A forrásként megjelölt latin eredeti szöveg és a magyar átültetés összevetésével valóban látható, hogy Pázmány fordításelméleti alapelvét ezen a helyen is pontosan követte.

A MOTÍVUM EREDETE

A tömör elbeszélés legkorábbi irodalmi megfogalmazását általában Valerius Maximus nevéhez kötik: *Factorum et dictorum memorabilium libri novem* címmel Kr. után 30 körül összegyűjtött morális célzatú elbeszélései között fordul elő, mint a kegyesség (*pietas*) példája (*De pietate in parentes*).² Nem is egy, ha-

¹ PÖM, 1903: 274. Az OTKA K 73139 sz. projekt támogatásával készült tanulmány.

² 5.4.7 „Ignoscite, vetustissimi foci, veniamque aeterni date ignes, si a vestro sacratissimo templo ad necessarium magis quam speciosum urbis locum contextus operis nostri progressus fuerit: nulla enim acerbitate fortunae, nullis sordibus pretium carae pietatis evilescit, quin

nem két történetet beszél el az ókori szerző: az első esetben anyját táplálja a leány (*De amore filiae erga matrem*, liber 5. caput 4.), a másodikban viszont az apját (*De filiae pietate in patrem*, l.5. c. 4.).

A mesemotívumok szakértői azonban a római kornál is régebbi időre datálják a történet eredetét.³ Egyes kutatók hellenisztikus – sőt kelet-ázsiai – gyökerekre vélik visszavezethetőnek,⁴ ennek ellenére nem kétséges, hogy az európai keresztény kultúrában elsősorban Valerius Maximus szövege alapján vált ismertté. A nemzetközi kutatás régóta foglalkozik a tanulságos elbeszélés vándorútjának feltárásával, irodalmi és képzőművészeti változatainak számbavételével és komparatív vizsgálatával, a terjedelmes szakirodalomnak itt csak legfontosabb eredményeire utalhatunk.⁵

A középkorban a *Gesta Romanorum* terjesztette a történetet: ennek 215. számú darabja a *Filia matrem lactans*, amely előadja Cimon (más változatokban: Conon vagy Mycon) és Péra mondáját.⁶ A popularizálódás folyamata is megindult már a középkorban, a nemzetközi folklórkutatás számos előfordulását tartja

etiam eo certius quo miserius experimentum habet. Sanguinis ingenui mulierem praetor apud tribunal suum capitali crimine damnatam triumviro in carcere necandam tradidit. Quo receptam is, qui custodiae praeerat, misericordia motus non protinus strangulavit: aditum quoque ad eam filiae, sed diligenter excussae, ne quid cibi inferret, dedit existimans futurum ut inedia consumeretur. cum autem plures iam dies intercederent, secum ipse quaerens quidnam esset quo tam diu sustentaretur, curiosius observata filia animadvertit illum exerto ubere famem matris lactis sui subsidio lenientem. Quae tam admirabilis spectaculi novitas ab ipso ad triumvirum, a triumviro ad praetorem, a praetore ad consilium iudicum perlata remissionem poenae mulieri impetravit. Quo non penetrat aut quid non excogitat pietas, quae in carcere servandae genetricis novam rationem invenit? Quid enim tam inusitatum, quid tam inauditum quam matrem uberibus natae alitam? putarit aliquis hoc contra rerum naturam factum, nisi diligere parentis prima naturae lex esset.

5.4.ext.1 Idem praedicatum de pietate Perus existimetur, quae patrem suum Mycona consiliarii fortuna adfectum parique custodiae traditum iam ultimae senectutis velut infantem pectori suo admotum aluit. Haerent ac stupent hominum oculi, cum huius facti pictam imaginem vident, casusque antiqui condicionem praesentis spectaculi admiratione renovant, in illis mutis membrorum liniamentis viva ac spirantia corpora intueri credentes. quod necesse est animo quoque evenire, aliquanto efficaciore pictura litterarum vetera pro recentibus admonito recordari.

5.4.ext.2 Ne quidem, Cimo, silentio involvam, qui patri tuo sepulturam voluntariis vinculis emere non dubitasti: nam etsi maximo tibi postea et civi et duci evadere contigit, plus tamen aliquanto laudis in carcere quam in curia adsecutus es: ceterae enim virtutes admirationis tantum modo multum, pietas vero etiam amoris plurimum meretur. In Valerius Maximus, *Memorable Doings and Sayings*, ed. by D. R. Shackleton Bailey, Harvard University Press, 2000, vol. 1, Book V, no. 4, 501–503.

³ Shojaei Kawan 2005: 1158–1162.

⁴ Kuntze 1904: 293, 299; Deonna 1954: 142, 149.

⁵ Ceuleneer 1920: 175–206.

⁶ Oesterley 1872: 624.

nyilván.⁷ Boccaccio anekdotagyűjteményében (*De claris mulieribus*, 1362) a történet forrásaként Valerius Maximus szerepel. Boccaccio Perót, a kegyes leányzót Romanának nevezi, innen kapta a példázatos elbeszélés a *Caritas Romana* elnevezést. Hans Sachs ugyancsak előadta a történetet *Romana, die saugend dochter* című költeményében 1569-ben.⁸

A történet találós kérdés (Halslöserätsel) formájában is gyakran felbukkant az európai irodalomban és néphagyományban. Az elbeszélte szituáció szokatlansága, visszássága, abszurditása tette alkalmassá a motívumot arra, hogy rejtvénné formált változata is létrejöjjön. A középkorban a halálos ítélettől megváltást biztosító kérdések közé került,⁹ minthogy korántsem volt könnyű kitalálni azt a személyt, aki egyszerre leánya és anyja is valakinek, avagy más változatban: miként lehet valaki egyszerre saját apjának anyja? Nem csekély leleményességet követelt meg az ilyen kérdés megválaszolása, érthető, hogy a műfaj legelterjedtebb darabjai közé tartozott az apját vagy anyját szoptató leány esete. Ilyen típusú rejtvényt tartalmaz a több mint 300 tréfás történetet és kérdést tartalmazó *Strassburger Rätselbuch* (1505), de változatai számos latin és német aenigma-gyűjteményben, *Räterisches Büchlein*ben is megtalálhatók voltak.¹⁰ Ezek a könyvecskék egyrészt szórakoztató célt szolgáltak, másrészt az antik műveltség-anyag és elbeszéléskincs továbbélését, hagyományozódását is eredményezték, a humanista műveltség popularizálódásához járultak hozzá. Magyar változatuk a *Mesés könyvecske* (Lócse, 1629), ebben is megvan történetünk rejtvénné formált változata. Ebben a kérdés: „Az gerenda által szoptattatott, az ő urát meghcsalta, az kinek én leánya voltam, annak anyja löttem, én az én anyámnak egy igen szép férjet neveltem?” A felelet: „Megfogattatott vala egy, hogy éhel megöletessék, azt az ő leánya szoptatta egy gerendán való lyuk által, és úgy tartotta ötet”.¹¹ Rendkívül leegyszerűsített formája ez a történetnek, de ez a vulgarizált változat is megőrizte az eredetinek a lényegét.

A meseszerű elbeszélés természetesen alkalmas volt morális tanulságok kifejtésére, érthető, hogy az egyházi irodalom több műfajában megjelent. A német evangélikus prédikációk gyakori motívuma lett a *Caritas Romana* története. Johann Jacob Otho, a legnépszerűbb délnémet egyházi szerzők egyike, *Evangelischer Krankentrost* (Nürnberg, 1665) című egyházi példázatgyűjteményében meséli el a történetet Valerius Maximusra hivatkozva.¹² Az ő változata szerint egy görög nő mentette meg apját ilyen módon az éhhaláltól.

⁷ Dundes etc. 1981: 305, Index exemplorum 3969.

⁸ EM, Bd. VI, 1990, 415; Kretschmer 1899: 151.

⁹ Norton 1942: 27–57; Susanne Ude-Koeller, *Halslöserätsel*, EM, Bd. VI, 1990, 412–419.

¹⁰ EM, Bd. VI, 1990, 414.

¹¹ Voigt, 1989, 44–45; RMNy 1441; György, 1934, 124, No. 69.

¹² A téma áttekintése: Beck 1977 és BECK 1980; a történet regisztrálása: Beck 1992: 51, No. 403.

A német szakirodalom számos kora újkori szövegben regisztrálja a történet előfordulását, így többek között Pfalz-Sulzbach titkos tanácsosának, Andreas Lazarus von Imhofnak *Neueröffneter Historischer Bildersaal* (Nürnberg, 1712) címmel kiadott történetgyűjteményében, valamint Martin Prugger *Beispiel-katechismusában* (1724).¹³ A német protestáns exemplumok kutatója, Ernst Heinrich Rehermann ugyancsak további előfordulásait sorolja fel a barokk kor teológusai által összeállított példázatgyűjteményekben, prédikációs segédanyagokban, moralizáló anekdotáskötetekben, enciklopédiákban.¹⁴ Az evangélikus prédikátorok szinte minden esetben a felebaráti szeretet és a szülői tisztelet példázataként iktatták be szövegeikbe a tanulságos elbeszélést. A lerombolt börtön helyén emelt templom motívumát még az ókeresztény korban csatolták a történet végére.

Az elbeszél helyzet extremitása, az esemény által sugalmazott rendkívüli érzelmi erő különösen alkalmassá tette a motívumot a szöveges elbeszélésen túl a vizuális megjelenítésre, így a képzőművészet ugyancsak előszeretettel fordult felé.

CARITAS-TÉMÁK A BAROKK KÉPZŐMŰVÉSZETBEN

A témának már az ókorból és a középkorból is ismertek ábrázolásai, de Cimon és Pera története – mint az önfeláldozó gyermeki szeretet emlékezetes megnyilvánulása – a manierizmus és a barokk idején vált igazán népszerűvé az európai képzőművészetben.¹⁵ A 16. század közepén Nürnberg környékén egy díszesen faragott fatálon tűnik fel a jelenet.¹⁶ Andor Pigler a 18. századig mintegy 230 ábrázolását tartja számon.¹⁷

A motívum a képzőművészetben a keresztény felebaráti szeretet és kegyesség szimbóluma lett és a 15. század óta gyakori témája a festészetnek, összesen mintegy 300 képet tartanak számon e témakörből. A történetnek különös vonzereje, hogy a fiatal nő apja megmentése érdekében egyszerre két szakrális tilalom megszegését is vállalja: egyik az, hogy mellét felnőttnek nyújtja, a másik pedig az ún. incestus-tabu, a vérfertőzésnek, azaz a közeli rokonok közötti testi kapcsolatnak a tilalma. Látszólag azonban az esemény mentes az erotikától, s az irgalmasság cselekedeteként jeleníthető meg.¹⁸

¹³ Hofmann 1987: 64, Nr. 271.

¹⁴ Rehermann 1977: 165, 280, 281, 336, 429.

¹⁵ Dömötör 1934: 15; Knauer 1964: 16; Steensberg 1976: 9–35.

¹⁶ en.wikipedia.org/wiki/Roman_Charity

¹⁷ Pigler 1974: 300–307.

¹⁸ <http://stillbeziehungen.tk/CaritasRomana/index.htm>

További kérdés, hogy a különböző korok művészei miként fogták fel a témát, a benne rejlő lehetőségek közül melyiket állították előtérbe.

A Leonardo da Vinci iskolájához tartozó Bernardino Luini (1480 k.–1532) a korai reneszánsz szellemében visszafogott, mértéktartó tónusban ábrázolta az eseményt.¹⁹ Más festményeken viszont világosan megjelennek az erotikus ábrázolás jelei. A Dürer utáni északnémet reneszánsz reprezentánsa, Hans Sebald Beham (1500–1550), a híres rézmetsző és könyvnyomdász 1544-ben olyan rézmetszetet készített, amelyen Pero Cimont átöleli, térdei annak combjai közé kerülnek, testi érintkezésük nagy felületen történik, a kegyes tett ábrázolása mögött érzékelhető a rejtett erotika.²⁰

Caravaggio oltárképe a nápolyi Pio Monte di Misericordia-templomban az irgalmasság hét jöcselekedetét ábrázolja, ezek közül egyik az éhezésre ítélt apa táplálása.²¹ A kép kompozíciója igen bonyolult, a különböző szimbolikus jelenelek a legfontosabb keresztény erényeket jelképezik, ezek között szerepel az apját saját tejével életben tartó leány megjelenítése a kép jobb alsó sarkában.²²

A Caritas-ábrázolások csúcspontját a festészetben Peter Paul Rubens (1577–1640) munkássága jelentette. Legalább három esetben festette meg a témát, méghozzá eltérő felfogásokban. Egyik képén a szituáció erotikáját igyekszik mérsékelni: Pero a szegénytől elfordítja arcát, a testi érintkezés is minimális, sőt a fiatalasszony csecsemőjét is megjeleníti mellélakként. Egy másik képén a börtöncella rácsos ablaka mögött két ör arca látszódik, amint kíváncsian figyelik a történetet.²³ Rubens hatása alatt dolgozta ki művét a spanyol mester, Bartolome Esteban Murillo (1617–1682), akinek kompozíciója jellegzetes barokk technikát érvényesít, az eset drámaiságát érzékelteti. Egyrészt apja meztelenségét igyekszik leánya elfedni, másrészt épp ez az észrevehető igyekezet utal a kegyes tett mögött rejlő testiségre.²⁴ Több festményt is szentelt a témának a bolognai Lorenzo Pasinelli (1629–1700), aki manierista felfogásban jelenítette meg az eseményt.²⁵ A budapesti Szépművészeti Múzeumban ugyancsak található a témának egy variánsa: a holland Mattheus Meyvogel (Meijvogel) 1628-ban festette meg *Cimon és Pero* című képét.²⁶ A jelenet neoklasszikus variációját egy német mester, az Angliában dolgozó Johan Zoffany (1733–1810) alkotta meg.²⁷ A kisplasztikában ugyancsak megjelent a téma, a hírneves iparművész és szob-

¹⁹ <http://encyklopedia.interia.pl/haslo?hid=84114>

²⁰ en.wikipedia.org/wiki/Roman_Charity

²¹ http://piomonte.baa.remuna.org/visite/M_LocalFS/pmonte_tema_9.jpg

²² Pacelli 1984.

²³ www.spauda.lt/menas/breast.htm

²⁴ www.adam-williams.com/DesktopDefault.aspx?tab...

²⁵ www.spauda.lt/menas/brest.htm

²⁶ Németh 2006: 788–791. A kép látható: <http://www.lam.hu/folyoiratok/lam/0609/18.htm>

²⁷ kma16.net/jboard/?code=64649&p=detail&id=82

rász Christoph Maucher (1642–1706) borostyánkőből faragta ki Cimon és Péra jelenetét.²⁸

A sor még hosszan folytatható lenne, a 19. és 20. században is készültek festmények a művészi fantáziát minden időben élénken foglalkoztató történetről. Látható, hogy a Caritas Romana évszázadokon át hálás témája volt a művészeknek, főként a festők számtalan variációját dolgozták ki az aktuális korigénynek és elvárási horizontnak megfelelően. Kegyesség és erotika, érzékiség és érzelmesség, egzotikum és humánium egyaránt megjeleníthető volt a történetben, ami sokoldalú és sokféle feldolgozását tette lehetővé. A művészettörténész Golda Balass épp ezt a kettősséget emelte ki „A női mell mint a kegyesség szimbóluma” című esszéjében.²⁹

A Caritas Romana-motívum krisztianizálódása már csak azért is perspektivikus, messzevivő, nagyhatású fejleménynek bizonyult, mert Cimon és Pero történetével egyszerre több jó cselekedetet lehetett illusztrálni, így pl. az éhezők táplálását, a bebörtönzött fogoly meglátogatását, a szülők tisztelését vagy éppen a háládatosságot. Valamennyi a keresztény irgalmasság és részvét legfőbb erői közé tartozott a 17. századi vallásos megújulási mozgalmak etikájában, s így mindegyik felekezet példázatos cselekedetként idézhette fel morális tanításában.

A CARITAS-TÉMA A PRÉDIKÁCIÓKBAN ÉS A FOLKLÓRBAN

A magyar irodalomban főként prédikációk szövegébe ágyazva találjuk meg a Caritas Romana történetét. Legkorábbi előfordulásait György Lajos a késő középkori latin szerzők szövegében regisztrálta: Laskai Osvát a *Biga salutis* 17. sermójába, Michael de Hungaria pedig IV/H jelű sermójába iktatta be az elbeszélést.³⁰ A magyar nyelvű katolikus prédikációk közül Pázmánynál valamivel korábban – ám csak egészen röviden: mindössze négy sorban – jezsuita rendtársa, Káldi György is megemlítette a történetet egyik beszédében.³¹ Ez azonban inkább csak utalás a történetre, szintén Pliniusra és Valerius Maximusra hivatkozva, Pázmány viszont – mint láttuk – részletesen beszélt el, önálló narratív egységgé alakította a témát s ezáltal egy sok évszázados európai elbeszélő tradíciót kapcsolt be tanításába. Valószínűleg az ő hatására tűnt fel a motívum a kései barokk kor hitszónokainál, így többek között Illyés András *Megrövidített ige*

²⁸ http://commons.wikimedia.org/wiki/Image:Maucher_Cimon_und_Pero.jpg
Lelőhelye: Kunstkammer Würth, Inv. 5927. Erről részletesen: Ehmer 1992.

²⁹ Balass 2001: 105–109.

³⁰ György 1934: 124–125, Nr. 69; Gálos 1905: 212.

³¹ A szöveget idézi Gábor 2001: 268.

című, falusi papok számára összeállított prédikációsorozatának harmadik kötetében.³²

A protestáns hitszónoklatok példázatait Dömötör Ákos katalogizálta, s a Caritas-témát nagy számban regisztrálta a különböző prédikációkban.³³ A 17. század első felében a kálvinista prédikátorok közül Margitai Péter, Alvinczi Péter, valamint a debreceni református püspök Keresszegi Herman István beszélt el a történetet, az evangélikusok közül Eperjes Ilekésze, Madarász Márton építette be prédikációjának szövegébe. Valamennyien a szülői szeretetről szólva, az 5. parancsolathoz kapcsolódó „jószágos cselekedet” példajaként értelmezték. Margitai és Keresszegi Rómát jelöli meg az esemény helyszínéként, forrásként pedig Valerius Maximus és Sabellius nevét említik.³⁴ „Sabellius” pedig nem más, mint a velencei Szent Márk-székesegyház híres könyvtárosa és historikusa, Marcus Antonius Coccius Sabellicus (1436–1506), aki monumentális exemplumgyűjteményében Cimon és Pera történetének mindkét változatát szerepeltette.³⁵ A protestáns prédikátorok műveltségét jellemzi, hogy e vaskos kötet anyagát ismerték és felhasználták beszédeikhez.

Míg a képzőművészeti alkotásokban a bebörtönzött személy a legtöbb esetben férfi, a prédikációkban szinte kivétel nélkül a leány anyjáról van szó. Feltételezésünk szerint az egyházi szónokok azért preferálták ezt a változatot, mert így a jelenet erotikus aspektusa kikapcsolódott s helyette a morális tanulság válhatott dominánssá. Valamennyi prédikátor azt sugalmazza a történettel, hogy mivel a pogányok közt is nagyrabecsült erénynek számított a szülők tisztelete és szeretete, még inkább így kell hogy legyen ez a keresztények között. Keresszegi 1640-es kötetében a háládatosság legszebb példajaként említi az anyját tápláló leány esetét, s kiemeli, hogy a börtön helyén épült templomban a hála oltárát (*ara gratitudinis*) szentelték a szülői szeretet emlékének.³⁶ A példázat elevenességét, használhatóságát mi sem jellemzi jobban, mint hogy másfél évszázaddal később, a felvilágosodás idején is alkalmazták, így többek között feltűnt a történet Gombási István prédikációgyűjteményében (*Harmincnégy prédikációk*, Kolozsvár, 1784), s Dömötör Ákos katalógusa még 19. századi előfordulásokat is jegyez. Noha a kései barokk prédikációkban továbbra is jelen volt a történet (György Lajos további előfordulásait jelzi, többek között Bertalanfi Pál és

³² Illyés 1696: 155.

³³ Dömötör 1992: 129–130.

³⁴ Margitai 1617, 278 (RMNy II, 1131); Keresszegi Herman 1635, 315 (RMNy II, 1605).

³⁵ Marci Antonii Cocci Sabellici *De Omnium gentium omniumq[ue] seculorum insignibus memoriaq[ue] dignis factis & dictis, exemplorum libri X.* : Qua ad uita mores, prudentiam, sapientiam[q]ue comparandam conducunt plurimum ..., Basileae, Petri, 1563, 149 (De Cimone Atheniensi), 152 (De puer Pera quadam Rom). A könyv olvasható: Wolfenbütteler Digitale Bibliothek.

³⁶ Keresszegi Herman 1640, 800–801 (RMNy III, 1863).

Padányi Bíró Márton műveiben), a későbbiekben vallási jellege elmosódott, s a példázatból modern kispikái motívum lett.

Az új kontextusba kerülés figyelhető meg akkor, amikor Mikes Kelemen a *Törökországi levelek* 52. darabjában részletesen elbeszéli a történetet, de már minden egyházi vonatkozást lehántva róla. Az ő előadásában egy jószívű „pogány leány” szoptatta meg az anyját, mígnem tettét a börtönőrök felfedezték és értesítették róla a városi tanácsurakat. Ezt követően „a tanács azt csudálván, és nagy dicséretet adván a leánynak, az anyját kibocsátatja, és jótéteményiért a város jószágából megajándékozza. A jószívű asszonyt kétezer év múlva is méltó szeretni”.³⁷ A börtön helyén épült templomról itt egyáltalán nem esik szó, sőt keresztény vonatkozása sincs, mivel hangsúlyozottan a pogány világba helyeződik. Miként Hopp Lajos megjegyzi, 1724-ben Mikes rodostói magányában valószínűleg élményhiányban szenvedett, ezért olvasmányaiból merítette fiktív levele témáját.

A jezsuita Faludi Ferenc *Téli éjszakák* (1787) című keretes elbeszélés-gyűjteményében, ennek harmadik dialógusában ugyancsak megtaláljuk az elbeszélést. Őhöz német közvetítéssel kerülhetett, minthogy Antonio de Eslava spanyol eredeti szövegének Matthäus Drummer által készített német átültetését vette alapul. Itt az asszonyok erkölcséről, tulajdonságairól folyik a fiktív beszélgetés, ennek során Camilla védelmezi nemének becsületét. Ő beszéli el – forráshivatkozás nélkül – a „római példát”, amelynek szereplője „egy úri öreg ember” és leánya. Eszerint a férfi „kemény vigyázat alatt volt, senki feléje nem mehetett. Meg tudta ezt okos leánya, meg kereste az őrzőket, addig reménykedett, mesterkedett, pénzel, szép szóval, a míg ki nyerte, hogy minden nap egyszer bús atyának vigasztalására hozzá mehetne; jött azért és ment, mindenkor tisztán ki kerestetett, hozna-e valami eledelt magával, úgy találták, hogy nem. Azonban tulajdon tejével tartotta és táplálta. Tsudálván a bírák, hogy annyi ideig az öreg rab nem tudna meg halni, végére mentek a dolognak, és úgy tudódott ki a mi történt. A bírák meg ditsérték az Asszonyt, szabadon bocsátották az atyát, holtig való bötsületes tartásokra a város tárházából esztendőnként meg járt a ki füzetés; le rontották a tömlőt, a Könyörületesség Isten Asszonyának tisztességére, és egyetemben örök emlékezetre templomot építettek helyébe”.

Látható, hogy a történet részletesen előadott anekdotává kerekedett, az elbeszélő szerint ez „tündöklő példa”, amely – Camilla érvelése szerint – azt példázza, hogy „az asszonyok szívébe ugyancsak belétermett a könyörületesség”.³⁸ A korábbiakhoz képest új tehát a szöveg tanulsága: szórakoztató beszélgetés, eszmecsere folyik itt a női nem jellemzése céljából. Új elem, hogy a dialógus másik résztvevőjétől egy ellenvélemény is elhangzik: „Helyén hagyom a példát; tsak

³⁷ Mikes 1966: 526.

³⁸ Faludi 1991: 633.

az, hogy az Asszonyok közül egyik rak, a másik ront... egyik szoptattya attyát, a másik öli”. A párbeszédes forma a téma kétirányú megvilágítását és megvitatását teszi lehetővé, nem etikai norma hirdetéséről van tehát itt szó, hanem eszmélkedésről, eszmevuttatásról, vélemények ütköztetéséről a női nem szerepét illetően. A felvilágosodás korának laicizáló tendenciája mutatkozik itt meg, ez mozgósítja a hagyományos antik műveltséganyagot és elbeszélés-kincset, de már világias etikát közvetít s megnyitja az utat az újkori széppróza felé.

A magyar néphagyományban ugyancsak régóta él a történet.³⁹ Gömör, Csongrád és Baranya megyében egyaránt feljegyezték változatait, ami széleskörű elterjedését mutatja. Mind a régebbi néprajzi szakirodalom, mind Ujváry Zoltán újabb gyűjtése azt mutatja, hogy különösen a találós kérdés formájú típusa vált népszerűvé a Kárpát-medencében. Ehhez hozzátehetjük, hogy az etnográfusok által közreadott szövegek meglehetősen pontosan követik a *Strassburger Rätselbuch* szavait. Egyetlen példával szeretnénk ezt illusztrálni. A német rejtvénykönyvecske szerint „...des dochter ich was, des müter bin ich worden, ich hab meiner muter ein schön man getzogen”.⁴⁰ Egy Baranya megyében gyűjtött közlés pedig így hangzik: „Kinek voltam lánya, annak lettem anyja, / Sirat engem az én fiam, anyámnak az ura”.⁴¹

Nyilván nem közvetlen átvételről van itt szó, az egybeesés viszont éppen a motívum hallatlan szívósságát jelzi: szó szerint azonos formát mutat a 16. század eleji német szöveg és a 20. században feljegyzett recens magyar változat. Számátalan közvetítő csatornán át is megőrizte lényegét a történet, amely Európaszerte ismert szellemi kincsnek számított.

A találós kérdés műfaja mellett az ún. „meseszerű történet” is elterjedt a Kárpát-medencében, sőt a két forma kontaminációjára is mutatott be példát Ujváry Zoltán. Szerinte a folklorizációs folyamat ebben az esetben a „felülről való alászállás” irányát követte, az irodalomból származó téma vált ismertté a társadalom szélesebb köreiben. Ezt a feltételezést most számba vett példáink megerősítik, nyilvánvaló, hogy a prédikációkban gyakran hallott elbeszélések találtak utat a népi képzelethez, amely azután kiszínezve, számos változatban adta tovább azokat. A családtagok közötti különleges viszonyok mindig is fokozott érdeklődésre tartottak számot a patriarchális közösségekben, nem véletlen az ilyen tárgyú – olykor rejtett erotikát is felvillantó – találós kérdések nagy száma.⁴² Ezek minden bizonnyal szájhagyomány útján terjedtek, így az írástudatlanság sem lehetett megismerésük akadály.

³⁹ Ujváry 1978: 238–242.

⁴⁰ EM, XI/3, 1159.

⁴¹ Berze Nagy János adatát közli Ujváry, i. m. 238.

⁴² Taylor 1938: 25–37.

KITEKINTÉS

A motívum vándorlása azonban korántsem ért véget a kora újkorban. A modern irodalomban ugyanis újra feltűnik a történet, erre most csak két példával utalunk. Jókainak *Egész az északi pólusig* (1876) című regényében fordul elő, itt egy Ugolino nevű emberrel történt kuriózumként beszéli el az író az apját anyatejével tápláló leány históriáját. Ezt az adatot Dömötör Ákos regisztrálta. Részletesebb és modern kontextusba helyezett előadását találjuk meg John Steinbeck *Érik a gyümölcs* című ismert regényében, amelynek egyik jelenetében egy elcsigázott öreg gyapotszedőt a pajta sarkába húzódva szoptat meg egy fiatal munkásnő, s ezáltal menti meg őt az éhhaláltól.⁴³ Valószínűnek tartjuk, hogy egy részletesebb kutatás a történetnek még számos variánsát fedezheti fel az újabb kor irodalmában is.

Végeredményben megállapítható, hogy a Caritas Romana igen mozgékony, dinamikus narratív szövegegység, amely legalább két évezredes múltra tekinthet vissza. Közkeveltségét minden bizonnyal különlegessége, bemutatott emberi kapcsolatrendszerének sokrétűsége biztosította. Számos interpretációs lehetősége közül a különböző korszakokban különböző aspektusok kerültek a figyelem középpontjába. Képzőművészeti megjelenítése rejtett erotikát is felvillantott, viszont irodalmi változatai inkább a valláserkölcsi nevelés céljait szolgálták, később pedig a női nem társadalmi helyzetéről kialakított nézetek formálódásához járult hozzá. A néphagyomány viszont inkább a találós kérdés formájában megmutatkozó játékosságát, szellemességét helyezte előtérbe, a helyzet visszasságát színezte tovább a népi képzelet. A középkor egyrészt még az antik örökség részeként, de már krisztianizált szellemben hagyományozta tovább, míg a humanizmus szórakoztató elbeszélést, kuriózumot vagy éppen rejtvényt látott benne, a konfesszionalizmus kora pedig morális tanításába vonta be, a keresztény erények szemléltetésére látta alkalmasnak. Mindemellett a történet lényegében változatlan maradt, de mint láttuk, kontextusa merőben eltért egymástól az egyes korszakokban. A Caritas Romana esete jó példa arra, hogy egy sokrétűen interpretálható, különböző olvasatokat megengedő és többféle tanulságot kínáló elbeszélő motívum évszázadokat átívelő karriert futhat be, a kultúra különféle szféráiban jelenhet meg, s az irodalmat, képzőművészetet, vallási életet, etikát és a folklórt egyidejűleg gazdagíthatja és árnyalhatja.

⁴³ Steinbeck 1976: 134–135.

IRODALOM

- BALASS, Golda
 2001 The Female Breast as a Source of Charity: Artistic of Depictions Caritas Romana, in Boaz Tal: *Allegory/Allegro Non Troppo*, Tel Aviv Museum of Art, 2001, 105–109.
- BECK, Wolfgang
 1977 *Beispielierzählung und Illustrationsmaterien im Werk des protestantischen Predigers Johann Jacob Otho (1629–1669) aus Schwäbisch Hall*, Magisterarbeit Würzburg.
 1980 Protestantischer Exempelgebrauch am Beispiel der Erbauungsbücher von Johann Jacob Otho, *Jahrbuch für Volkskunde*, Neue Folge 3, Würzburg.
 1992 *Protestantische Beispiel Erzählungen und Illustrationsmaterien*. Ein Katalog aufgrund der Erbauungsbücher von Johann Jacob Otho, Würzburg: 51 (Veröffentlichungen für Volkskunde und Kulturgeschichte, 39).
- CEULENEER, Adolf de
 1920 La Charité romaine dans la littérature et dans l'art, in *Annales de l'Academie Royal d'Archeologie de Belgique*, Antwerpen.
- DÖMÖTÖR Ákos
 1992 *A magyar protestáns exemplumok katalógusa*, Budapest (Folklór Archivum).
- DÖMÖTÖR Sándor
 1934 Kimón és Péra története, *Képzőművészet*.
- DUNDES, Alan etc.
 1981 *FF Communications*. Edited for the Folklor Fellows by Vol. LXXXVI, No. 204, Helsinki.
- EM
 1990–2005 *Enzyklopädie des Märchens. Handwörterbuch zur historischen und vergleichenden Erzählforschung*. Hg. von Rolf Wilhelm Brednich, Bd. I–XI, Berlin–New York.
- DEONNA, Waldemar
 1954 La Légende de Pero et de Micon et l'allaitement symbolique, in *Latomus* 13, 142, 149.
- EHMER, Angelika
 1992 *Die Maucher. Eine Kunsthandwerkerfamilie des 17. Jahrhunderts aus Schwäbisch Gmünd*, Schwäbisch Gmünd.
- FALUDI Ferenc
 1991 *Prózaí művei*, kiad. Vörös Imre, Budapest: (Régi Magyar Prózai Emlékek, 8/2).
- GÁBOR Csilla
 2001 *Káldi György prédikációi. Források, teológia, retorika*, Debrecen: (Csokonai Universitas Könyvtár, 24).
- GÁLOS Rezső
 1905 Michael de Ungaria, *Sárospataki Füzetek*.
- GYÖRGY Lajos
 1934 *A magyar anekdota története és egyetemes kapcsolatai*, Budapest.
- HOFMANN, Lothar
 1987 *Exemplarkatalog zu Martin Pruggers Beispielkatechismus von 1724*, Würzburg.
- ILLYÉS András
 1696 *Megrövidített ige*, III. kötet, Bécs.

KERESSZEGI HERMAN István

1635 *Az hitnek és jóságos cselekedeteknek tündöklő példáiról való praedicatiók*, Debrecen: Fodorik.

1640 *Az keresztény hitnek ágazatiról való praedicatióknak tárháza*, Váradon: Szenci K. Abraham.

KNAUER, Elfriede Regina

1964 *Caritas Romana, Jahrbuch der Berliner Museen*, Bd. VI.

KRETSCHMER, Paul

1899 *Zur Geschichte von der „säugenden Tochter“*, *Zeitschrift für deutsches Altertum und deutsche Literatur*.

KUNTZE, Franz

1904 *Die Legende von den guten Tochter in Wort und Bild*, *Neue Jahrbücher für das klassische Altertum, Geschichte und deutsche Literatur*, Bd. 7.

MARGITAI Péter

1617 *Az Isten törvényinek Szent Írás szerint való magyarázattya*, Debrecen: Lipsiai Pál

MIKES Kelemen

1966 *Összes művei*, I, szerk. Hopp Lajos, Budapest.

NÉMETH István

2006 *Az irgalmasság cselekedetei*, *Lege Artis Medicinae*, XVI/8–9.

NORTON, F. J.

1942 *Prisonier who Saved His Neck with a Riddle*, *Folklore*, Bd. 53/1.

OESTERLEY, Hermann

1872 *Gesta Romanorum*, Berlin.

PACELLI, Vincenzo

1984 *Caravaggio: Le sette opere di Misericordia*, Salerno (Arte d'Occidente).

PIGLER, Andor

1974 *Barockthemen. Eine Auswahl von Verzeichnissen zur Ikonographie des 17. und 18. Jahrhunderts*, Bd. II, Budapest.

PÖM

1903 *Pázmány Péter Összes Művei*, VI. kötet, kiad. Kanyurszky György, Budapest.

REHERMANN, Ernst Heinrich

1977 *Das Predigtexempel bei protestantischen Theologen des 16. und 17. Jahrhunderts*, Göttingen (Schriften zur niederdeutschen Volkskunde, Bd. 8).

RMNy II

1983 *Régi magyarországi nyomtatványok*, II (1601–1635), szerk. Borsa Gedeon, Hervay Ferenc, Budapest: Akadémiai Kiadó.

RMNy III

2000 *Régi magyarországi nyomtatványok*, III (1636–1655), szerk. Heltai János, Budapest: Akadémiai Kiadó.

SHOJAEI KAWAN, Christine

2005 *Säugen*, EM XI, Lief. 3, Berlin–New York.

STEENSBERG, Axel

1976 *The Common Fields of Culture*, Copenhagen.

STEINBECK, John

1976 *Érik a gyümölcs*, II, Budapest: (eredetiben: Grapes of Wrath, 1939, Chapter 30).

TAYLOR, Archer

1938 *Riddles dealing with Family Relationships*. *The Journal of American Folklore* (UP Illinois), vol. 51, No. 199.

VOIGT Vilmos

1989 *Mesés könyvecske mely úyonnan meg ekesítetet rövid ertelmes Kérdésekkel és Feleletekkel. Mostan németből magyarra fordítatott.* Hasonmás kiadás Voigt Vilmos utószavával, Budapest.

UDE-KOELLER, Susanne

1990 Halslöserätsel, EM, Bd. VI.

UJVÁRY Zoltán

1978 Folklór adatok a Caritas Romana-hoz, in *Árkádia*. Antológia a Déri Múzeum Baráti Köre fennállása 50. évfordulójára, Debrecen: 238–242.

István Bitskey

THE MOTIF OF *CARITAS ROMANA* IN LITERATURE AND IN FOLKLORE

This study undertakes the task of offering a survey of motif-history: it presents the various representations of the story of *Caritas Romana* in Hungarian literature and folklore. For this purpose, it seems essential to give an outline of the international context as well. The motif itself dates back to antique times but it basically became widely known and recognized in European culture on the basis of the narrative of Valerius Maximus. It evolved into an especially popular theme in the early modern age; it was depicted as many as 300 times in the form of paintings by such outstanding artists as, for example, Rubens, Murillo, or Caravaggio. The subject matter could also arouse erotic notions, especially in the version when the daughter breastfeeds her own father in the prison cell in order to save him from dying of starvation.

Although it was also present in the clerical literature of the Middle Ages, it was still a sermon by Péter Pázmány that presented it in the most colorful fashion. Following his text, preachers in the Baroque Age frequently included it in their teachings when illustrating the topic of respect towards one's parents.

Yet another context for the story emerged in 18th-century Hungarian literature. It was included in Kelemen Mikes's collection of fictive letters from Turkey; here, the motif that had been used for ethical lessons before was transformed into an entertaining anecdote. Even the Jesuit Ferenc Faludi had his version of the "Roman story"; he presented it as a parable of the emotional richness and graciousness of the female sex. Modern literature also contains the narrative; both Mór Jókai and Jon Steinbeck use it in one of their novels but, naturally, embedded in totally different contexts. The case of *Caritas Romana* is a good example for illustrating how a narrative motif that can be interpreted in many ways, allowing a variety of readings and offering several lessons in each case, may have a career spanning a number of decades while surfacing in various spheres of culture and enriching the fields of literature, fine arts, religious life, ethics, and folklore at the same time.

Nickel Réka Zsuzsanna

„Reám vicSORította az fogait”

*Az állattá változások problematikája egy 1654-es
cirkálási jegyzőkönyvben¹*

A boszorkánypererek állattá változásai régóta foglalkoztatnak, az eddig megjelent perkötetek alapján igyekeztem rendszerezni a különböző eseteket. (Ez a rövid ismertetésem várhatóan még ebben az évben 2008-ban lát napvilágot.²) A tanulmányom alapkövét jelentő tardoskeddi cirkálási jegyzőkönyv az Esztergomi Primási Levéltárban található, eddig publikálatlan.³ A Lippay György érsek levelezésében fennmaradt dokumentumra Várkonyi Gábor hívta fel a figyelmemet.

Az állattá változások hiedelme mélyebben gyökerezik tudatunkban és mentalitástörténetünkben, semmint gyökereit egyértelműen feltárhatnánk. Sommás megállapításnak tűnhet, hogy az ókortól napjainkig találunk ilyen történeteket. Át- meg átszövik gyermekkorunkat, félelmeinket, vagy épp a szabadidőnket kihasználó szórakoztatóipart. Alapvetően ugyanezt mondhatjuk el a boszorkányokba vetett hit és az elutasító szkepticizmus örök harcáról is. Ahogy Schram Ferenc fogalmaz: „1768-ban korántsem zárultak le a boszorkánypererek, hiszen a boszorkányokban való hit, ami a pereket involválta, szinte napjainkig elevenen él.”⁴ A legtöbb ember számára kielégítő summázata a kérdésnek Könyves Kálmán ominózus mondata, mely hibás magyar fordításban úgy hangzik, hogy „Boszorkányok márpedig nincsenek!”⁵ és ezzel részéről a kérdést lezártak tekintik. Szociálantropológiai megközelítés szerint azonban a boszorkányság nem más, mint az embert ért csapásokat magyarázó ideológia, és egy olyan szerep, melyet

¹ Tanulmányom egy 1654-es Nyitra megyei jegyzőkönyv állattá változásainak problematikájából indul ki, melyet 2008 januárjában védtem meg az ELTE-BTK Művelődéstörténeti Tanszékén.

² A visegrádi archeozoológus találkozók konferenciakötetében. Rövid ismertetés róla: ArchErt. 2007: 132.

³ Munkám az alábbi OTKA (Országos Tudományos Kutatási Alapprogramok) kutatási programon belül kerül kiadásra: „Hatások, konfliktusok és változások az újkor népi mentalitástörténetében. Történeti néprajzi vizsgálatok a XVI–XVIII. századi levéltári források és kéziratos irodalom alapján.” Témavezető Pócs Éva, a perfeltárást koordinálja Tóth G. Péter.

⁴ Schram 1982: 16.

⁵ Az eredeti mondat Thuróczy János krónikájában: „De strigis, que non sunt, nulla questio fiat” Azaz strigák nincsenek, akik csupán a boszorkányok egy típusát jelentették. Nevük az ókori strix-ek nevéből származik, akik félig nő, félig ragadozó madár alakúak voltak és gyermekeket raboltak az éjszaka leple alatt. Bővebben lásd: 1982: 286, 133–134.

szinte bárki betölthet az adott közösségen belül; ebből következően nem jelenthetjük ki, hogy nincsenek.⁶ A bulvársajtónak köszönhetően mind a mai napig fel is kapják az elszórtan még fel-felbukkanó, olykor önbíráskodással végződő eseteket. Boszorkány tehát többnyire az, akiről feltételezik a rontást egy éppen bekövetkezett csapás esetén. Hogy keveredik mindebbe bele egy állat? Rossz helyen volt rossz időben, vagy ennél mélyebben rejtőzik a válasz?

Az állattá változások vizsgálata fontos szempontot adhat a boszorkánypereket lebonyolító közösségek belső konfliktusainak megértéséhez, valamint a pereket lebonyolító hivatalos szervek felépítésének és működésének feltárásához. A magyarországi kutatás az elmúlt évtizedig jóformán csak a néprajztudomány oldaláról vizsgálta és értelmezte a boszorkányság forrásait. A perek összegyűjtése mellett legfőképp a hiedelmek értelmezésére, illetve morfológiai szempontú elemzésére fektették a hangsúlyt. Az állattá változásokat, mint a néphit részét vizsgálták a folklorisztika elismert kutatói, mindenekelőtt Dömötör Tekla és Pócs Éva. De mi rejtőzik a hiedelem mögött? A történeti antropológia⁷ számomra irányadó szemléletmódja, hogy nem különálló kis egységeket, hanem „*az egész embert*” vizsgálja. Ahogy Lucien Febvre fogalmaz: „*minden, ami az ember, amitől függ az ember, amit kifejez az ember, amit cselekszik az ember, minden, ami emberi tevékenység, jelenlétre, közlésre és emberi létre utal*”.⁸ A történeti antropológia a boszorkányperek vonatkozásában főleg Klaniczay Gábor és Kristóf Ildikó munkáiban kapta meg az őt megillető helyet, így az ő tanulmányaikat tekintem módszertanilag irányadónak.

1654-ben az esztergomi érseki hivatal több alkalommal is vizsgálatot indított boszorkányok felkutatására. Az 1654-es cirkálás dokumentumai közül három ismert eddig. Az egyik Tardoskedden (Nyitra megye),⁹ a másik Cétényben (Nyitra megye)¹⁰, a harmadik Naszvadon (Komárom megye)¹¹ „*vétetett fel*”. Amikor a három vizsgálatot dátum szerinti sorrendbe próbáltam rendezni, nehéz fába vágtam a fejszemet. A naszvadi jegyzőkönyv első sora 1653. augusztus 26-át jelöli meg a bizonyoságzedés napjaként, viszont az irat dorsumán már 1654. március 6-a szerepel, és mindez az 1654-es május-júliusi levelek közé került, valószínűsíthető, hogy az irat lezárását jelöli a március 6-ai dátum. Mivel egy bizonyoságzedés akár több hétig vagy hónapig is eltarthatott, s míg a jegyzőkönyv az érsek íróasztalára került, az szintén akár több hétbe is telt, így nem ez volt a legfőbb

⁶ A definíciókat lásd: Clark 1997; Macfarlane 1970; Thomas 1971.

⁷ A történeti antropológiáról és a mikrotörténelemről bővebben: Sebők 2000; Klaniczay 1990; Revel 1996; Szijártó 1996.

⁸ Idézi: Ránki 1977: 41.

⁹ Esztergomi Primási Levéltár Acta Radicalia Classis X. Nr. 196. folio 249–254.; MOL Mikrofilm 2654. X. 29 cím, folio 249–254.

¹⁰ Schram II. 450.

¹¹ Schram II. 436.

kronológiai nehézség. A cétényi vizsgálatot egyértelműen 1654. június 3-án indították és 1654. június 10-én zárták le. A tardoskeddi iraton fukarkodtak leginkább a dátumok pontos megjelölésével, s okoztak ezzel a mindenre elszánt kutatóknak (jelen esetben nekem) álmatlan éjszakákat. Mindössze az 1654-es évszámot tüntették fel rajta, és az 1654. november-decemberi levelek között találtam. Ebből arra a következtetésre jutottam, hogy valószínűleg 1654 telén került az érsekhez. Amennyiben az év kezdetét január elsejétől számítjuk, akkor a legkorábbi vizsgálat a naszvadi, majd a cétényi következik és végül a tardoskeddi. Viszont ha a tardoskeddi vizsgálat decemberben történt és az új év kezdetét a karácsony jelentette, abban az esetben lehet, hogy ez a legelső. Magyarországon a középkorban és a kora újkor első felében a karácsonyi (dec. 25.) évkezdés volt az általános, de mellette használták a január 1. évkezdést is. A 17. században már általában a jan. 1. volt az általános évkezdés, de lehettek kivételek.¹² Miért olyan fontos mindez? Az egyik tardoskeddi tanú, Babi Jánosné Cétényben gyanúsított. Fontos lenne tudni, hogy vajon a cétényi vallomások hatására mentek-e Tardoskeddre a nyomozók? A kutatás ezen szakaszában ezt nem tartom valószínűnek.

Vajon mi szolgáltatott okot a széles körű vizsgálatra? A kutatók véleménye többnyire megegyezik abban, hogy a boszorkánypereket leggyakrabban „társadalmi tragédiák” indukálják (éhínségek, járványok).¹³ Én is találtam adatot a pestisre és egyéb társadalmi problémára. Az 1653–54-ben az érsekhez írt levelekből kiderül, hogy a Nyitra és a Nyitra környéki megyékben dühöngött a pestis. Érsekújvárbán 2 hét alatt 234 áldozatot követelt¹⁴ és Eperjesen is csak 1655-ben hagyott alább¹⁵, Zemplénben a főurakat is súlyosan megtizedelte.¹⁶ A járvány az egész Kárpát-medencében sok áldozatot szedett. Többek között ekkor halt meg az 1652-től több hullámban is támadó pestisben Rákóczi Zsigmond, II. Rákóczi György fejedelem öccse, és maga a fejedelem is alig menekült meg. Mindehhez hozzávehetjük, hogy a lakosság számára micsoda megpróbáltatást jelentettek a török háborúk. Az ellenség mellett a garázdálkodó magyar hadak is súlyos terhet raktak a falusiak vállára. Hatalmaskodásaikkal és követeléseikkel szinte ugyanakkora fenyegetést jelentettek, mint a török hadak. Bars vármegye jobbágysai például azért panaszkodnak Lippay György esztergomi érseknek,

¹² Lásd: Szentpétery 1985: 33–34.

¹³ Vö. Kristóf 1998; Pócs 1983, 1995; MacFarlane 1970 és mások.

¹⁴ Serényi Pál levele Lippay Györgyhöz: Eszt. Prim. Lt. Acta Radicalia Classis X. Nr. 196. folio 242.; MOL. Mf. 2654. X. 30. cím

¹⁵ Szegedy Mihály levele Lippay Györgyhöz: Uo. folio 12–13.

¹⁶ Rákóczy László panaszolja Lippay Györgynek „sok főurak halálát” a dögvész miatt: Uo. folio 153–155.

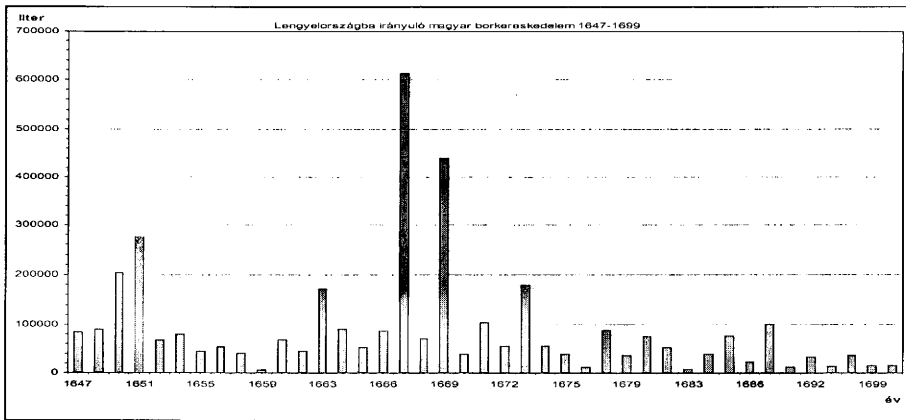
hogy tegyen valamit a garázda magyar katonák ellen, akik a falvak dolgos népét sanyargatják, kifosztják és úgy élnek, mint a királyok.¹⁷

A csapások közé sorolandó a rossz természettel együtt járó éhínség is, mely a korszakban dúló „kis jégkorszak” következménye.¹⁸ Az átlaghőmérséklet alig egy fokkal volt alacsonyabb, mint az ezt megelőző időszakban, viszont ez elegendő volt ahhoz, hogy októbertől márciusig hó borítsa a földeket, ráadásul a nyári hónapokban szárazság sújtotta a parasztokat.

A tardoskeddi jegyzőkönyvben meg is emlékeznek a sanyarú állapotokról egy kisgyermek ravatala fölött:

„Item mikor Tuross Istvan gyermeket el temettek az nkt [sic!] Meszaros Istvanné jött az halotas hazhoz es halvan hogy sokan búza felől panaszolkodnak hogy nem terem az Nagy szarazsagban...”

A kis jégkorszakot és a mezőgazdasági termelés visszaesését jól szemlélteti a Magyarországról Lengyelországba irányuló borkivitel diagrammja.¹⁹

A mezőgazdasági válság időszaka az 1650-es évek derekán tetőzött. A gabona és a gyümölcsstermesztés olyan erősen visszaesett, hogy a falvak népére újból az éhezés várt. Hasonlóan sanyarú lehetett az élet, mint az 1580-as években, melyről így emlékezik meg Somogyi Ambrus:

¹⁷ Eszt. Prim. Lt. Acta Radicalia Classis X. Nr. 196. folio 124–125. Mf. 2654. Nr. 29. cím folio 124–125.

¹⁸ R. Várkonyi – Kósa 1993: 76–81.

¹⁹ Ez úton is köszönöm Várkonyi Gábornak, hogy saját előadásának jegyzetét a rendelkezésemre bocsátotta! A diagrammot az alábbi mű adataiból készítette 2007-ben: Komoróczy 1944.

„1586 Nagy éhínség pusztított Magyarországon és Erdélyben, úgy hogy egy köböl búza Kolozsvárott 6 forintba került. Mikor ez aratás előtt váratlanul megenyhült, szörnyű és pusztító betegség támadt s oly hirtelen csapott le a halandókra, hogy legtöbbször hús óra alatt ragadta el házi vagy házon kívüli munkájukból, vagy a közügyek intézéséből. a kegyetlen vész nyomorúságosnak mutatja a büszke emberek hiúságát; ... Mert a végzetes járvány, amelyre a csillagok járása előre figyelmeztet, s amelye az elemek viselkedéséből lehet felismerni, többnyire az isteni bosszuállás eszköze tetteinkért vagy a fejedelmek vétkeiért; hirtelen csapással támadja meg a városokat és a tartományokat, s a legfelsőbb Isten küldi le fönről, ... Mert a keresztény vallás, ahogy a földrengést – és más ilyen, a halandókra kirótt bajokat – a hargvó Istennek tulajdonítja, úgy a pestisről is azt tartja, hogy Isten fegyvere, amellyel bűnösöket és ártatlanokat egyaránt súlyt.”²⁰

A szakirodalom többször is megállapította, hogy a boszorkányüldözés a háborúskodások közti szünetekben lángolt föl leginkább.²¹ Az 1654-es évben éppen a kényszerű béke időszaka volt és ez elég nagy feszültséget teremtett a magyar főurak körében, akik a kitartó küzdelem mellett törtek pálcát. A Zrínyi Miklós által politikailag „jó konjunktúra éveinek” nevezett időszakot a tétlenség-re kárhoztatott évek váltották fel. Mindenki azt várta, hogy az európai békekötés után, ami lezárta a 30 éves háborút (1648. vesztfáliai béke), a Habsburgok végre a törökkel fognak szembefordulni, ehelyett az udvar 1652-ben megkötötte a tíz évre szóló szónyi békét.

Érvényesül továbbá Alfred Soman francia történész tétele is, miszerint „az elhúzódó boszorkányüldözések minden barométernél pontosabban mérik az államgyengeségét”.²² És valóban, 1654-ben újabb krízishelyzet állt elő az országban. Várkonyi Gábor így fogalmaz az 1655-ös országgyűlés előzményeivel kapcsolatban: „Miközben a magyar politikusok aggodalommal figyelték a lengyelországi eseményeket, váratlan tragédia híre jött Bécsből. 1654. július 9-én Szelepcsényi György Lippay Györgynek sietséggel írja: éjjel fél kettőkor himlőben meghalt az ifjú IV. Ferdinánd. A trónörökös halálában rejő veszedelmet nem kellett különösebben magyarázni senkinek, Wesselényi Ferenc kassai generális azonnal tovább is gondolva az eseményeket, mind a Titkos tanácsnak, mind a Haditanácsnak jelezte, hogy arra az esetre, ha »mindkét királynak halála történnék« biztosítsanak számára megfelelő mennyiségű lőport, ólmot és pénzt is.”²³

Még egy fontos tényezőt számításba kell vennünk, Lippay György érsek valláspolitikáját. A súlyos helyzetet látva úgy gondolta, hogy csak felekezeti egységes ország képes magát hatékonyan védelmezni. A katolikus megújulás

²⁰ Somogyi 1993: 64–65.

²¹ Levack 1996.

²² Soman 1990: 491.

²³ Várkonyi 2007/2 (CD-melléklet).

élharcosa volt. „A vallásban egységes ország elgondolása mögött azonban két politika versengett egymással: a Habsburg-kormányzat a maga jezsuitáival és a magyar katolikus egyházi rend Lippayval az élen. Lippay és csoportja, miként az újabban előkerült dokumentumok bizonyítják, elébe akart vágni az udvari, az ügynevezett német ellenreformációnak. (...) Mezővárosok, polgárok, falvak és a végváriak sokaságától a közösségteremtő eszközöket, a művelődési önrendelkezés jogát veszik el”.²⁴ (Az önrendelkezési jogok elvételéről majd 1658-ban döntenek a nagyszombati zsinaton.) Tehát az érsek mintegy „erődemonstrációként” élt minden földesúri jogával az alárendelt megyékben, beleértve ebbe a lakosság folyamatos „purgálását” is. Végső célja az volt, hogy a megye minden lakosa katolikus legyen.

Végezetül még egy lehetséges ok: a fentebb már említett „*generalis inquisitio*”-t, vagyis „általános bűnvizsgálatot”, köznyelven „cirkálást” általában negyedévente végezték, a nyomozás célja pedig a latrok, közbűncselekményt elkövetők felkutatása volt²⁵. A tardoskeddi jegyzőkönyv indító kérdése egy tipikus cirkálási kérdés, akárcsak a cétényié vagy a naszvadié: „Tud-e, látott-e, hallott-e az tanú valakinek valami varázslását vagy ördögi babonását?” A cirkálási vizsgálatok két szakaszra oszlottak: az előkészületi vagy nyomozóvizsgálati szakaszra és a bíróság előtti eljárásra. A vizsgálat magában foglalta mind a bíróságon kívül felvett tanúvallomásokat, mind a gyanúsított kényszer nélküli kihallgatását, a szembesítést, a befogást és a tömlöcztetést is.

Tehát az 1654-es vizsgálatok megindításának okait összegezve elmondható, hogy a politikában egyaránt probléma volt a török háború elmaradása, a Habsburg–magyar ellentét, az ellenreformáció, és természetesen a járványok, vagy a rossz időjárás okozta károk is, mely a falusi ember szintjén a háborús pusztításban, fosztogatásban, dögvészben és éhínségben mutatkozott meg.

Tardoskedd neve nem volt ismeretlen ördöngösség tekintetében a hatóságok előtt. Hetvenhat évvel korábban, 1578-ban adta ki Bornemisza Péter *Ördögi kísértetekről*²⁶ című munkáját, melyben nyolc bájoló imádságot közöl egy bizonyos Tardoskeddi Szerencse Benedekné ördögtől szabadított javasasszony reper-toárjából. A falucska lakói nem sokkal ez után a török elől a délkeletre fekvő Faluhelyre menekültek és csak 1619-ben költözhetek vissza otthonaikba, miután Bethlen Gábor csapatai elfoglalták Érsekújvárt. III. Ferdinánd 1637-ben vásárjogot adományozott nekik, s az egykori falut inntől kezdve oppidum néven emlegetik az iratok. Jelentős szerepet töltött be a Buda–Bécs közlekedési vonalon, mígnem az 1663-as hadjárat alkalmával a törökök el nem foglalták Érsekújvárt, s uralmuk hajtották alá a környéket. (Az újraéledő veszély elől a falu lakosai is-

²⁴ Pach – R. Várkonyi 1985: 1077.

²⁵ Bővebben a cirkálásokról: Béli 1999: 273. Tóth G. 2002: 99–123.

²⁶ Bornemisza 1977.

mét Faluhelyre menekültek.)²⁷ Tehát a boszorkányok felkutatására indított vizsgálat idejében Tardoskedd oppidum volt, akárcsak Nagycétény, melyet már az 1560-as években is oppidumként emlegetnek az urbáriumok.²⁸ A cétényi iratot végigolvasva mégsem találkozzunk oppidum megnevezéssel, csupán „falu” néven említik településüket, s ez arra enged következtetni, hogy talán mégis Kiscétényről van szó, hiszen az mindvégig falu státusban maradt.

Mit is rejt ez a jegyzőkönyv?

Ha a fantáziámnak nem szabna határokat a tudományos keret, akár így is kezdhethném:

...Egy hűvös, őszi vasárnapon, a mise végén a falu plébánosa így fordult a hívekhez: „Gyermekeim! A török sárkány hadaitól s a dögvész sötét angyalától rettegve élünk. Mi okból? Miért e mérhetetlen szenvedés? Miért súlyt minket az Úr, miért osztorozza így bűnös népét? Mindannyiunkat el akar pusztítani? A világvége közeleg? Oka vagyon, hogy isteni bölcsességétől vezérelve ennyi csapást mér ránk! Komoly oka! Mert ördögösök élnek köztünk! Olyan Istentől eltévelyedett lelkek, akik a Sántánnal cimborálnak! Nézzetek körül, jól nézzetek meg mindenkit, s lelkiismereteket megvizsgálva valljátok meg, kire gyanakodtok! Kit láttatok istentelenül cselekedni, kit hallottatok istentelenül szólni? A nagyságos érsek úr az ő bölcsességével és határtalan jó szándékával cirkáló vizsgálóbizottságot küld a faluba, hogy felkutathassák, bíróság elé állíthassák és megbüntethessék e gonosz lelkeket! Tót István és a többi hitös nótárius urak házról házra fognak járni egész nap, hogy felkutassák az érseki bizottság számára kiket kell beidézni, mint jó tanút, hogy tegyen esküt az ördögösök ellen. Ha valakit méltónak találnak erre, az ne menjen el hazulról, amíg a vizsgálóbizottság előtt esküt nem tesz.”

A falu apraja nagyja ezt hallva nagy zúgolódással áradt ki a templomból és kik fennhangon, kik suttogva vették számba a szóba jöhető ördögösöket. A 25 éves Erzsók hazafelé menet kajánul oda is szólt az urának, Mészáros Istvánnak, hogy bizony ütött az anyja utolsó órája, mert elviszik, mihelyt kiderül, miféle. Mire az ura csak mordult egyet, öreg Mészáros Istvánné pedig dohogva a fejét csóválta, hogy „szegény ördögöseket mi haszna hogy égetik, bar inkább imádkozzanak hogy sem azokat bántják. Szegényeknek az Annyoktul szopott tej is keserő leszen”. Nem sokkal ezután négy férfi jelent meg az alvégen lakó Barbaczi Jánosné háza előtt, aki nem túl nagy örömmel ugyan, de az udvarig beengedte az urakat. Bár ő maga nem volt a misén, mégis tudta, mi járatban vannak. Az egyik Tót István volt, a másik meg a Markonides Dániel, a falu hitös nótáriusa. Hogy a Posta Jancsi mit keresett velük, azt fel nem foghatta, a negyedik férfit pedig talán bizony nem is ismerte. A szigorú tekintetű asszonyság a lányát hátrazavarta a pajtába s a jegyzővel közölte, hogy akár az érsek személyesen is kérhetné, ő akkor se eresztené beljebb őket. A vizsgálódók kudarcot

²⁷ Czibulka 2002: 23.

²⁸ Eszt. Prim. Lt. Protocollum E. Liber Sancti Adalberti folio 98.; MOL Mf. 2582. 155. cím folio 98.

vallva a szomszédoktól kezdtek érdeklődni Barbacziné után, kik nem késlekedtek elültetni a gyanút a fülükbe, hogy bizonyosan boszorkány, a férje is afféle tudós pásztor, s a lányát is most tanítja a mesterségre. Alig egy napra rá az embereket be is idézték eskütételre három gyanús asszonyság: Barbaczi Jánosné, öreg Mészáros Istvánné és Kéri Tott Jánosné ellen. Öreg Mészáros Istvánné menyé mindjárt neki esett anyósának, hogy többet az ő vérét nem szívja, de meglepetésére az öregasszony fenyegetéssel válaszolt: „*Igen hirdetik az Polgárok hogy minden ember itthon maradjon meg esküdni, hogy mit tudnak az ördögösökről! De úgy esküdjenek s locsogtassák az nyelvüket, hogy elég szalonnát pecsenyét csinálhatnak!*” Amikor beidéztek az embereket az eskütételre és felfedték a gyanúsítottak kilétét, Öreg Mészáros Istvánné úgy megijedt, hogy mindjárt elmenesztette a gyereket az apjáért, hogy azonnal hívja haza az eskütevők közül, mert bizony nem tudja, mit cselekszik, mit fognak tenni szegény öreg édesanyjával, ha egyszer megfogják.

Kis Istvánné is halálra rémült, mert Czékany Mátyással még a majorságban vettek össze pár évvel ezelőtt (s nem épp a legerkölcösebb dolgok miatt) és tudta, hogy a férfi gonosz pletykákat terjeszt róla. Nem volt már fiatal a Mátyás sem, mégis úgy szájalt vele mindenki füle hallatára, mintha ő lenne a falu rossza. Mikor meghallotta, hogy nyomozás lesz a faluban, rémületében úgy döntött, minden ráfogott boszorkányságot áthárít Kéri Tott Istvánnéra. Az öreg boszorkány úgyis meghalt még a nyáron, nem bírta a szárazságot, nem bánja már ő bármit is mond rá, s magát csak meg kell védenie valahogy! El is mesélte gyorsan minden szomszédjának, hogy bizony nagy szerencséje van az öreg Tótnénak, hogy már meghalt, mert most megégetnék! De meg is érdemelné, hiszen őt addig kínozták, és sanyargatták, amíg bele nem egyezett, hogy közéjük áll. Alig tudott szabadulni tőle!

De volt még egy asszony, aki remegett a félelemtől, s csak akkor mert fellélegezni, amikor tanúként idézték be meghallgatásra öreg Mészárosné ellen. Ő volt Babi Jánosné Panna asszony, egy idős volt a többi vádlottal, elmúlt már 50 éves is. Cétény elismert bábája volt, míg össze nem rúgta a port a szomszédaival, minek utána úgy találta, szerencsésebb, ha odébbáll, kedvesebb ismerősei laknak Tardoskedden. Még abban az évben boszorkánynak kiáltották legfőbb haragosai Cétényben, s oly' nevetéses semmiségért akartak rápanaszolni, melyet bizonyosan ők is elkövettek mindahányszor szükségét érezték. Lám, a megérzései nem csaltak, mert kicsivel később Cétényben is megjelentek a cirkálók és bizony meggyanúsították haragosai Babinét. De most még biztonságban volt, el is ment és vallomást tett öreg Mészárosné ellen, akit sajnált tiszta szívéből, mert nem tett többet nálánál, de hát valamit vallania kellett, hogy ne keverje gyanúba saját magát. A végén még azt fognák rá, hogy cimborál az ördögösökkel! Inkább vallomást tett, bár Mészárosné ártatlannak vélte. Úgy gondolta, az öregasszony menyének és a többi kofálgató asszonynak leginkább az szúrja a szemét, hogy öreg Mészárosnének évek óta jobban tejelnek a tehenei, mint bárki másnak a faluban, holott ő maga nem a legszorgalmasabb gazdaszszony, s olykor bizony az üveg fenekére is néz. Mégis Panna asszony szívesebben vallott volna a Barbacziné ellen, akire mindenki haragudott, de hát azt nem tehette jó lelkiismerettel, mert ugyan egyszer ha látta életében, hiszen az az alvégen lakott, s ő nem nagyon járt arra. Az újvári vásárba menvén mesélték neki, hogy boszorkányságra

tanítja lányát, de Újvárbán meséltek sok mást is. A Mészárosné is odafele menet ásott valami vizeskorsót a földbe, talán bizony valamiféle varázslást művelt a saját haszná-
ra, de ha egyébként a kutyának sem ártott vele, hát miért kellene megbüntetni érte?

Barbacziné került a legnagyobb bajba. Tardoskeddre csak pár éve érkeztek, miután a férje ide szegődött pásztornak. Rossz természetű, kemény szavú asszony volt, a szél-
től is óvta egyszem lányát. Sok fenyegetőzése meghozta az eredményét, s az egyik
legsúlyosabb vádat is felhozták ellene, hogy kutya s farkas képiben próbált ártani
megfenyegetett haragosainak. Minden gyermek tudja, hogy állatalakot csak maga a
Sátán ölthet magára, vagy legfeltétlenebb hívei... Barbacziné sorsa megpecsételődött?

Vajon meddig tart a narratív történetírás és honnantól kell regényről beszél-
nünk?

Ha az objektivitás és a tárgyilagosság talaján akarunk maradni egy boszor-
kányperrel kapcsolatban, bizony nem juthatunk sokkal messzebb a száraz statisztikánál vagy az 1900-as évek első évtizedeinek hatalmas, a pozitivizmus jegyében
zajló forrásgyűjtésénél. A fent vázolt „regényes stílus” viszont olyannyira a fikci-
ón alapszik, hogy véleményem szerint már nem tekinthető történeti munkának. A
felsőbbrendű, lekezelő elhatárolódás ugyanúgy tévútra visz, mint a romantikus
„kuriózum”-keresés, mely a regények feltevéseken alapuló, de annál vonzóbb vi-
lága felé csalogatja az író. Mint az előszóban már kitértem rá, a magyarországi
kutatás leginkább a néprajztudomány oldaláról vizsgálta és értelmezte a boszor-
kányság forrásait, a francia Annales-kör történészeinek szociológiai, mentalitás-
történeti munkái nyomán kibontakozó interdiszciplináris kutatások iránti fogé-
konyság csak jelentős késéssel jelentkezett. Az állatszimbolikát, illetve az állatok
és az emberek már-már transzcendens viszonyát vizsgáló nemzetközi szakiroda-
lom rendkívül színes és szinte végeláthatatlan. A pszichoanalitikusok²⁹ éppúgy
foglalkoztak a kérdéssel, mint a viselkedés-lélektan kutatói³⁰, vagy irodalmárok
és nyelvészek³¹, de felsorolhatnám teológusok, etológusok és antropológusok³²
egész sorát is. Az általam választott tardoskeddi jegyzőkönyv mélyreható vizsgá-
latánál igyekeztem a történelemtudomány és az antropológia módszertani határai
között maradni és a tényekre szorítkozva „megszólaltatni” a forrást. Csak azok-
ban az esetekben rugaszkodtam más tudományágak mezsgyéjére, mikor a saját
területemen belül már nem tűnt járhatónak az út. Mintegy áthidaló megoldásként
hívtam segítségül egyéb társadalomtudományok módszereit és szakirodalmát.

A következőkben megpróbáltam rekonstruálni, hogy kik és miért vallottak
egymás ellen Tardoskedden 1654-ben, valamint, hogy mit tudunk meg a gyanú-
sítottakról és rajtuk keresztül a tardoskeddi közösségről. A függelékben közölt

²⁹ Franz 1992.

³⁰ Barash 1980.

³¹ Lecouteux 1992.

³² Macfarlene 1970; Keith 1971; Eliade 2005; Boyer-Nissenbaum 2002; és sokan mások.

táblázatom alapján az alábbi sorrendben kívánom tárgyalni a szereplőkhöz kapcsolódó vallomásokat:

1. Babi Jánosné – cétényi gyanúsított, tardoskeddi tanú
2. Barbaczi Jánosné – tardoskeddi gyanúsított
3. Öreg Mészáros Istvánné – tardoskeddi gyanúsított
4. Kéri Tott Jánosné – tardoskeddi gyanúsított

Babi Jánosné a vizsgálatok egyik legérdekesebb szereplője. Neve megjelenik nemcsak a tardoskeddi, de a cétényi vizsgálatban is. Cétényben négy tanú három különböző boszorkányos cselekedettel gyanúsítja, míg Tardoskedden csak tanúként hallgatják ki. A tardoskeddi jegyzőkönyvből tudjuk meg keresztnevét (Panna) és a korát (körülbelül ötvenéves). Nevéből következtethetnénk foglalkozására (Babi = bába), de mivel ez férjének vezetékneve volt, így ez esetben elhamarkodott lenne ez a következtetés. Ezt állítja róla Nagy Daudne Erzsébet, 30 éves cétényi lakos:

„megh mikor Czetent lakott Babi Janosné mentem vele Tardoskeddre (...) egy Darab sot és egy szelet kenieret az Tardoskedi határban az hangya faszekben tet es hogi haza jöttünk ismegh ki vette mind a sot mind penigh a keniret a hangia fiszekből es kerdettem tole mire valo azt mondotta hogi a teheninek el vittik az teiet, s azt ja-vallottak hogi azt adhiam megh enni az Tehenemnek es megh iün az hazna, de ez a Babi Janosne most Tardoskeden lakik.”

Ez a kulcsmondat, mely kétséget kizárólag összekapcsolja a cétényi és a tardoskeddi jegyzőkönyvben megjelenő Babinét. Érik őt ennél súlyosabb vádak is, pl. Herczek Mihálné Erzsébet asszony (aki 50 éves, akárcsak Babiné) azt vallja róla, hogy egyik hajnalban megrontotta a tehenét. Mivel többen is állítják, hogy oltóban tikmony (tyúktojás) tartott, ez arra enged következtetni, hogy számos „gyógyító” vagy éppen rontó eljárást ismert. Mivel a bábák jól ismertek erről az oldalukról (mely gyakran szemet is szúrt a közösségen belül), akár bábaként is tevékenykedhetett Babi Jánosné Cétényben, de sajnos, nincs megfelelő forrás, mely alátámasztaná ezt a feltételezést, így szerencsésebb figyelmen kívül hagyni. A tardoskeddi vallomásokat olvasva felmerült a kérdés, hogy vajon hol van Babi János és ő miért nem tesz vallomást? Nem esik róla szó sem Cétényben, sem Tardoskedden. Talán cselédként más településen szolgált.

Barbaczi Jánosné, dolgozatom „főszereplője”, a kutyává és farkassá változással vádolt sok haragosra szert tett tardoskeddi asszony, aki a tanúk állítása szerint nemcsak „megrontja” a neki ártó embereket, de kellő „győzködés” után:

„No te Barbacziné megh vesztetted az Unokamot az lanyod veresegéirt de ha megh nem gyógyetod bizony read panaszolok es megh fogatlak.”

...le is vette róluk a rontást, tehát mintegy elismerte, hogy boszorkány. Más választása nem is igen volt a történetek után. Inge Stöck így fogalmaz: *„Azok a személyek, akik ártatlanul keveredtek a boszorkányság hírébe, végül is kénytelenek voltak megfelelni a szerepelvárásoknak. A »boszorkány« számára az egyetlen válasz a hamis, de a többség által sugalmazott szerepmeghatározásba való beleegyezés volt.”*³³ Annyi bizonyos, hogy lányát foggal-körömmel védelmezte, más gyermekéről vagy a férjéről azonban nem tudunk meg semmit. Talán Barbaczi János is cseléd, ahogyan Babi János? Annyi bizonyos, hogy még életben van, hiszen nem említi felesége neve előtt az özvegyességét. Barbaczinének nem ismerjük sem a keresztnévét, sem az életkorát. Vezetékneve sem tűnik beszédesnek első látásra, holott sokat elmond a férje származásáról. A vezetéknévében a Barbacz szó a hansági Barbacs helyiségről áruklodik. A település történetének egyik fontos momentuma az 1594-es török támadás, amikor szinte a földdel tették egyenlővé. A lakosai elmenekültek, és amikor az 1600-as évek elején visszatértek, megállapították, hogy egykori településük lakhatatlan. Csak később települtek be újra régi lakosai. A barbacsiak főként halászberek és állattenyésztők voltak (a barbacsi tóban fogott hal híres volt Bécsben is), így a török támadást követően a Szigetköz, majd pedig a Csallóköz ideális helynek tűnt a letelepedésre és az újrakezdésre. A tardoskeddi jegyzőkönyvben Kis Gergelyné Ilona asszony, 38 éves tanú így nyilatkozott:

„czalloközbölis azért jött el Barbaczi Jánosné hogy nyilván boszorkany volt es meg akarták égetni.”

Bár további források hiányában ez a levezetés nem több feltételezésnél, de a kutatás e szakaszában elfogadhatónak tartom a hansági származás elméletét.

Vizsgálódásom egyik fő kérdéséhez értem, a farkassá változáshoz. Így vall Szabó Máttyás 25 éves tanú, aki Barbacziné lányának megverésekor húzott ujját sorsával:

„Csak hamar az utan egykor az reten letemben egy nagy forgo szel tamada, es ream ijövéen egyan megh fogta es ugy rangatta az szürömöt, azon forgo szelbol mingyart egy farkas tamadott előmben”.

Barbacziné esete ez alapján a Pócs Éva által meghatározott „C” típusú rontáselbeszélések közé tartozik, azaz a mágikus, természetfeletti úton kárt okozó

³³ Schöck 1978. Idézi Sebald 2000: 94.

boszorkányokról szóló elbeszélések közé.³⁴ Nem elég, hogy farkas képében mutatkozik meg, de ráadásul forgószél kíséri a megjelenését! De mivel boszorkánysága nem kizárólag mágikus cselekedeteiből fakad, hanem társadalmi konfliktusból is, mely az „A” típusú boszorkány jellemzője, ezért ezt a rontáselbeszélést a Pócs Éva által meghatározott AC típusba sorolom.³⁵ Így folytatja vallomását Szabó Mátyás:

„nekem akarvan ijönni arczul vertem az ustorral, Barat Jakob az szekerrel felim jöven az ebeit rea huszitolam az farkasra es mingyart megh el tünt”.

Dömötör Tekla szerint a farkassá változás képessége a pásztorokhoz és feleségeikhez kötődik.³⁶ Ha e gondolatmenetbe próbálom beilleszteni azt, amit eddig Barbaczinéről tudok, szinte kézenfekvőnek tűnik a feltételezés, hogy a férje talán pásztor. Ezzel marginális helyzete is némiképp bizonyítást nyerne, hiszen: *„A pásztorfeleségek külön csoportot alkottak a falvak nőtársadalmában, annak is a peremén. (...) A pásztorok asszonyai, leányai a templomban is külön, a hátsó padsorokban ültek. Együtt mentek piacra, vásárba, búcsúba, de summásnak, városi cselédnek nem jártak el.”*³⁷ Tehát, amíg a férje a nyájjal volt, addig az asszony a ház körül tevékenykedett, de sem megerőltetőbb termelőmunkát nem végzett, sem nem osztozott a cselédsorsban, így bizonyosan a perifériára szorult, vagyis kívül rekedt a falu többi asszonya alkotta szociális hálón.

A farkas megjelenésére visszatérve a szemtanúk valószínűleg nem valós állatot véltek boszorkánynak, hiszen a „szellemlényt” nem lehet megsebesíteni, és bármikor el is tud tűnni a helyszínről.³⁸ Ez a fajta „metamorfózis” jellemző

³⁴ A Pócs Éva által felállított rontáselbeszélés típusok a következők: „A” típusú – „megrövidített boszorkány” szövegsémája: KONFLIKTUS-FENYEGETÉS-KÁRTÉTEL/RONTÁS-GYÓGYÍTÁS; a „B” típusú „tudós boszorkány” szövegsémája: VALÓSÁGOS MEGJELENÉS-KÁRTÉTEL/RONTÁS-AZONOSÍTÁS/DIAGNÓZIS-GYÓGYÍTÁS; a „C” típusú „természetfeletti boszorkány” elbeszéléstípus szövegsémája: TERMÉSZETFELETTI MEGJELENÉS-KÁRTÉTEL/RONTÁS-AZONOSÍTÁS/DIAGNÓZIS; az itt felsorolt típusok szekvenciátípusok alapján tovább variálódhatnak. Bővebben lásd: Tóth G. 2001: 199–227.

³⁵ Viszont az AC típusú rontáselbeszélések jellemző szövegfelépítésének egyetlen variánsa sem passzol a szövegre. Méghozzá az utolsó szövegelem miatt. Az első a konfliktus (megverte a lányt), majd ezt követi a fenyegetés és a rontás (kifordul a karja), utána az azonosítás (elmegy Barbaczinéhoz a fiú nagyanyja), a gyógyítás (helyrehozza a karját) és csak ez után a természetfeletti megjelenés (forgószélből kilépő farkas), mely záróakkordként ékelődik az elbeszélésbe, a legtöbb esettől eltérő módon. A boszorkány valóságos megjelenése pedig egyszerűen hiányzik ebből a szövegrészből. Bővebben lásd az AC típusú szövegvariánsokat: Tóth G. 2001: 208.

³⁶ Bővebben lásd: Magyar Néprajzi Lexikon „Emberfarkas” címszó

³⁷ Paládi-Kovács 1998: 133.

³⁸ Az embereknek ez a hasonmásuk a halál után halotti szellemként él tovább. Fizikai és szellemi („lélek”) változatai lehetnek, az anyagi változat, a „második test” az ember fizikailag pontos mása, szellemi változata pedig egy álomban, transzban látható fantomtest, kísértetalak. Magyar vonatkozásban lásd bővebben: Pócs 1997: 37.

egész Európában. A „farkasember” valójában saját testén kívül tartózkodik, mintegy álomszerű állapotban. Ide vezethető vissza az a hiedelem is, hogy a farkassá változó pásztor nem tudja, mit tesz nyájával vagy feleségével. Amíg a lelke farkasként árt másoknak, a teste, mint egy üres báb érzéketlenül fekszik ott-honában.³⁹ Ennek a megjelenési formának mond ellent az, hogy a kutyákat a farkasra uszították, ami arra enged következtetni, hogy mégis valós állatot tekintettek boszorkánynak „Matykóék”. A boszorkányt legtöbbször nem lehet megölni farkas képében, mert amint használhatatlanná válik számára a bábként használt farkastest, lelke visszaszáll saját emberi testébe. Ebben különbözik igazán a mora boszorkánytól, akinek ha ártani tudnak állat alakjában, a néphit szerint másnap látszódní fog az emberi alakján is⁴⁰.

A farkassá változás után vizsgáljuk meg, hogyan is változott Barbacziné kutyává a falu egyik fiatalasszonya szerint:

„éjjel Harom Aszony be ijöt az hazban kettött nem ösmerem de az harmadikat ugyan nyilván meg ösmertem hogy Barbaczi Janosné volt (...) az utan mind az három kutyava lett akkit megh ösmertem mingyart ream vicsoritotta az fogait kutya kepeben es hozzam kapott de hogy megh nem kaphatott el tüntenek elüttem az kutyakis.”

Gyenes Mihályné 20 éves tanú, sajnos, azt nem mondja meg, hogy miért orrolt meg rá Barbacziné. Ez az elbeszélés tökéletesen passzol a „C” típusú boszorkány szövegvariánsai közé.⁴¹ Egy természetfeletti megjelenésről olvasunk, majd az azonosításról. Rontásról vagy fenyegetésről nem esik szó, ahogyan a konfliktust sem említi vallomása elején. A kutyák esetében egyértelműen „szellemállatokról” van szó, hiszen éjjel mentek be a házba, ahol kutyává változtak és váratlanul eltűntek, mint a kámfor. Azt viszont nehéz – szinte lehetetlen – eldönteni, hogy ebben az elbeszélésben mora- vagy werwolf-lényekként jelennek-e meg a kutyák? Tekintettel arra, hogy bementek a házba, inkább a mora-típusba sorolnám, viszont nem rontással akartak ártani áldozatuknak, hanem harapással, mely inkább a werwolfra jellemző. A kategorizálási probléma tehát adott, de mivel ebben a munkámban ezt nem tekintem feladatommak eldönteni, a problémát Pócs Éva szavaival summázom: „Nem mindig egyértelműek az egyes alteregó »alfajok«, a mora-werwolf kísértetállat megkülönböztetés sem könnyű; sokszor helyesebbnek látszik csak »boszorkányállatok« egyes változatairól beszélni.”⁴²

Még egy fontos kérdés merül föl a tanúk személyével kapcsolatban. A második tanú: alvégi Szabó Pál neve kulcs lehet annak a kérdésnek a megválaszolásában,

³⁹ Lecouteux 1992: 121–122.

⁴⁰ Pócs 1997: 39.

⁴¹ Tóth G. 2001: 207.

⁴² Pócs 1997: 53.

hogy miért nincs egyetlen olyan tanú sem, aki két gyanúsított ellen tenne vallomást? Feltételezem azért, mert a gyanúsítottak a falu egyik, illetve másik végén éltek és nem álltak szoros kapcsolatban egymással. Barbacziné esetében hasonló probléma merül föl, mint Babinénál: se Barbaczi Jánost, se a lányát nem kérdezi ki a bíróság. A lánya sem tartózkodna a vizsgálat alatt a helységben? Vagy talán még nem érte el azt a kort, amikor alkalmas lenne tanúnak? Esetleg bevett szokás volt, hogy a legközelebbi hozzátartozók nem tanúskodhatnak? A további kutatások során feltétlenül fényt szeretnék deríteni ezekre a homályos részekre.

Arra a kérdésre azonban megpróbáltam választ adni, hogy vajon hová lett a Barbaczi család? Bár Tardoskedd falu plébániája a hivatalos egyházi nyilvántartásokban már 1332–1337 között szerepelt, az anyakönyvet csak 1667-től kezdi el vezetni Megyeri György plébános. Tehát az 1654-es lakosokról még nincs adat. A falu plébániája 1630-ig, illetve 1697-ig a nagykéri plébánia filiáléja volt. Az adott időpontban nem tudni, hogy ki volt a plébánia vezetője. 1649-ben még egy bizonyos Ferenczy Emeritust említenek a források, míg a következő adat 1657-re vonatkozik, ekkor Eted Andreas vette át az irányítást.⁴³ A tardoskeddi vizsgálatban felsorolt tanúk java része jellegzetesen tardoskeddi családnévvel bír és a 16. századi összeírásokban éppúgy szerepel, mint a 18. vagy a 20. századiakban. Barbaczi vezetéknevvel azonban többet nem találok. Talán a 16–17. századból jól ismert észak–déli irányú migráció következtében kerültek el a településről. Egy 18. századi, Tolna megyei per hites bírása egy bizonyos Jobus Barbaczi volt, aki talán szegről-végről rokona lehet a családnak, de természetesen elképzelhető egyszerű névegyezés is.⁴⁴ Annyi mindenesetre bizonyos, hogy Nyitra megye ebben az időben túlnépesedett, akárcsak Nógrád, és szerencsét próbáló lakossága a három év adómentességet ígérő, volt hódoltsági területre vándorolt. A szökött jobbágyokról felvett vármegyei jegyzékeket és tanúvallomásokat vizsgáló Fügedi Erik mutatott rá⁴⁵, hogy a Duna és a Tisza mellékfolyóinak vízváltójától, a Besztercebánya–Rózsahegy vonaltól nyugatra eső megyékből inkább a Dunántúlra, az ettől keletre eső területre pedig az Alföldre igyekeztek az új hazát keresők, tehát a 18. században Tolnában bíraskodó Barbaczi Jobus akár rokona is lehetett a tardoskeddi bonyodalom szereplőinek.

Öreg Mészáros Istvánnéról tudtam meg szinte a legtöbbet. Menye, ifjabb Mészáros Istvánné Erzsébet még csak 25 éves a vizsgálat időpontjában és idős anyósa nem tartozik a legkedvesebb rokonai közé. Bár saját tanúvallomásában szűkszavúan nyilatkozik férje anyjáról és csak azt árulja el, hogy Szent György nap tájban fehér ebszört (vagy szart?) ázott el a kapu köziben, a többi tanú úton-

⁴³ Czibulka 2002: 165.

⁴⁴ Schram II: 521.

⁴⁵ Fügedi 1966: 316–317.

útfélen az ő elbeszéléseire hivatkozik. A 14 tanú közül 6 csak hallomásból tudja, hogy miket cselekedett Öreg Mészáros Istvánné, de abból a hatból öt a menyétől értesült a dolog felől. Nagy Istvánné Erzsébet asszony így vall felőle:

„az el mult Szent György nap taiban harmadnappal, az vén Meszaros Istvanné az en kertemben buikalt, attolfogvast az teheneimnek el veszte az haszna, teije minden gyanosagom era van hogy eő czelekdte.”

Ez a vallomás egy másik tanú szavainak tükrében válik igazán érdekessé:

„hogy tavali Esztendőben Ujvarban mentünk, alöttünk ment Ven Meszaros Istvanné szekeren, es mi utana, az agyagh asoval egy teli bugyogos korsot talaltunk. Talaltunk vizzel szinten az kereszt utnak a közepin, gyanakodtunk hogy eő tette volna oda babonasagert mivel ő ment elüttünk. Ujivarban az piarczon megh beszelve Vin Meszaros Istvannak mint ijartunk es mint hogy talaltunk az korso vizet, mingyart ott hatta avaijat es el ijött, Vatga Janosné, es Janko Janosné, hasonlo képpen.”

A húszéves Tott Gergelyné Ilona asszony vallomásában megnevezi a gyanúsított egyik fő bevételi forrását, vagyis, hogy vaját árul az újvári vásárban. Ez az információ fontos fordulata a jegyzőkönyv vizsgálatának, hiszen a kofák vagy kofálgató asszonyok hasonlóan fontos és olykor mágikus szerepet tölthetnek be egy-egy közösség életében, mint a bábák. Csoma Zsigmond kofákról készült tanulmányában felhívja rá a figyelmet, hogy még kofa szavunk is rokonságot mutat bába szavunkkal, hiszen a 16. században még valószínűleg „öregasszony” jelentést hordozott mindkettő. E női nemhez kötődő foglalkozások a megbélyegző sztereotípiák kedvelt célpontjai lettek, ezek szerint „a kofák és a bábák egyaránt pletykások, hangosak, ravaszak, tudálékosak, sőt iszákosak voltak.”⁴⁶ Mészáros Istvánné iszákosságát nem is egy tanú említi! Egy gyermek ravatalánál állítólag ezt mondta, amikor az ínséges idők miatt panaszkodtak az asszonyok:

„hogy akar legyen kenyér s-búza akar ne, csak bor legyen, igen kiczin kenyér köll ennekem csak borom legyen”.

Mészáros Istvánnéről nem állítja senki, hogy fenyegetőző, kibíratatlan természetű verte volna meg a sors. Vajon miért került mégis a pletykák keresztútjába? Talán egyfajta konkurenciaharcról lehetett szó, mely az érsekújvári vásáron csúcsosodott ki. Hiszen kézenfekvő magyarázat lehet, hogy ha valakinek ínséges időben is sok eladni való vaja van, hogy más ember tehenének viszi el a hasznát! Vajon miért nem rögzítik a fia vallomását? Talán túl közeli rokona és megkérdőjelezi elfogulatlanságát? Nem valószínű, mivel Parti Jánosnétól tudjuk:

⁴⁶ Csoma 2007: 45.

„hogy mikor az embereket ideztek az eskudtetesre, halotta az Iffiu Meszaros Istvannetul hogy aszt mondotta volna, hogy igen megh ijedett az eui Aszoniunk, a fiatis haza hivatta mingyart az Iffiak közül az lakosokbol.”

Tehát ha Babi Jánosnéról feltételezem, hogy bába, Barbaczi Jánosnéról, hogy pásztor felesége, akkor Öreg Mészáros Istvannéről kijelenthetem, hogy kofa, vagy legalábbis kofálgató asszony.

Kéri Tott Jánosné a legtitokzatosabb szereplője a tardoskeddi jegyzőkönyvnek. A legsúlyosabb bűnnel vádolják, de szinte semmi mást nem árulnak el róla.

„Szanto Istvanné Ilonaszony Annorum Circiter 22, hiti utan ezeket mondot, aszt halottam vin Istvannénak szaiabol, hogy egykor Kis Istvanné betegh volt, es mondotta neki Kéri Tott Janosné oly közünkben, ugy mint az ördönges Aszonyok Közzi, es megh gyógyulsz betegségedbol, es én megh gyógyulta Kis Istvanné, Az agy fölöt volt egy lyuk az padlason, aszt halottam Kis Istvannétül, hogy azon ala ijartanak haza az boszorkanyok.”

Ő volna a falu közismert boszorkánya? Az egyik tanú Kéri Jánosnénak nevezi, míg a másik Kéri Tott Jánosnénak. Nehéz eldönteni, hogy melyik a két előneve közül a férje vezetékneve és melyik ragadványnév. Mivel több Tott (Tót) vezetéknevű is volt a faluban, valószínűnek tartom, hogy a Kéri számított megkülönböztető ragadványnévnek, melyből arra következtek, hogy legfeljebb kétgenerációnyi ideje élnek Tardoskedden. A nevében fellelhető Nagykér település Tardoskeddtől északkeletre, Nagycétény és Tardoskedd között félúton, a Nyitra folyó partján található. A Kéri Jánosné ellen szóló vallomásokban megjelenik egy negyedik gyanúsított neve, Kis Istvannéé, aki talán Kéri Tott Jánosné megvádolásával igyekezett tisztára mosni magát. Czekany Mátyás vallomásában ő az egyetlen gyanúsított:

„Mikor Maijorba szolgálta Kis Istvanné, akkor az Úr kerteben fa ala asot volt es megh talaltanak utana.”

Talán rossz hírbe hozzák a majorságban dolgozók, és ő az egyetlen kiutat abban látta, ha elfogadja a rá kényszerített szerepet és megpróbálja megmagyarázni, hogy mindez akaratán kívül történt, nem volt más választása? Sajnálatos módon őt sem hallgatják ki a vizsgálat vezetői. Érdekes fordulatot hozna, ha előkerülne a Nagykéren lefolytatott cirkálás jegyzőkönyve is, ahol talán fény derülne Tott Jánosné kiletére, ahogyan Babi Jánosné is „megismerhettük” a cétényi jegyzőkönyvből. Mindez további kutatásokra ösztönöz a témával kapcsolatban.

Kutatásomat nem tekintem lezártnak. Feltételezem, hogy a környező településeken hasonlóképp folyt cirkálás és ezek dokumentumai talán fellelhetőek a

Prímási Levéltárban, vagy az adott helyiség regionális levéltárában. A Schram Ferenc által publikált cétényi és naszvadi, valamint a publikálatlan tardoskeddi jegyzőkönyveket viszonylag közel egymáshoz, egy csomóban találtam, ezért Lippay György érsekként bonyolított levelezését 1642–1659-ig átvizsgáltam, de további jegyzőkönyvekre nem bukkantam. Kutatásaimat az érseki levelezés hátralévő részének és a Prímási Levéltár korszakhoz kapcsolódó egyéb fondjainak átvizsgálásával kívánom folytatni. A nyomozásból kikerekedő perek elképzelhető, hogy a Nyitraivánkán található megyei levéltárba kerültek, így az ottani gyűjtemény korszakhoz kapcsolódó iratait is át kívánom tekinteni.

Fontosnak tartom, hogy az említett helységekben személyesen is kutatásokat végezzek, hogy meghatározzam a település korabeli felépítését, a családok és egyéb társadalmi csoportok elkülönülését, a már akkor álló épületeket és az anyakönyvekben szereplő családneveket és foglalkozásokat.

A mikroszintű kutatások fontos szempontokat adhatnak az 1650-es évek általános válságának kutatásában is. A 17. századi magyar eseménytörténet fonalába remekül beilleszthető a jegyzőkönyvekben leírt helyi szintű válság, mely „személyes élményként” illeszkedik az említett általános válságba. Értem ez alatt a társadalmi válságot (járványok, éhínség), politikai válságot, a török politika válságát (nincs kiűző háború) és a majd ehhez társuló erdélyi válságot, ami a kelet-európai régió válsága is, miután Lengyelország destabilizálódik, és ez Erdély összeomlásához vezet 1657-ben. További kutatásaimat ebbe az irányba is folytatni szeretném.

Tanulmányomat abban a reményben zárom, hogy sikerült bemutatnom a boszorkányperek állati szereplőiből kiinduló kutatás hasznos és érdekes voltát. Az eseménytörténet minél tisztább és pontosabb részleteinek feltárásához nélkülözhetetlennek tartom a mikroszintű vizsgálatokat, melyek kiindulhatnak egy-egy település, egy-egy ember személyes történetéből is, vagy épp abból, ahogyan az adott időben egy-egy embert megítélt saját közössége. Az állattá változásokkal kapcsolatos észrevételeimet a kutatásomnak ezen a szintjén még nem merem általánosítani, az itt leírtakat egyedi esetekként kezelem. A tardoskeddi per vizsgálatakor felvázolt módszertani utat mindenképp járhatónak vélem és a későbbiekben igyekszem végig is menni rajta.

Az állatok és emberek kapcsolatának kutatásában is fontos szempontokkal és új adalékokkal szolgálhatnak az itt említett boszorkányperek. Az ember a környezetében élő állatokat mindig is antropomorfizálta és ez még napjainkról is elmondható; talán nem is lesz másképp. Akkor pedig, kutatási témám éppoly jelentős és időtálló, mint bármi más emberi tényező a világtörténelemben.

„Ám az estben madár lebben,
s az árnyéknál csendesebben
a cserény felett lebeg.

S szól a pásztor, a legvénebb:
– Na, most aztán figyeljétek
a kecskét, hogy feji meg...

– Babona ez – mondja másik,
mellé hatalmasat ásít –,
vadászik ez a madár!

Lám, a dúcon szépen megül,
S azért van a jószág körül,
Mert csak itt jár a bogár.”

(Fekete István: *Kecskefejő*)

	Babi Jánosné Panna (kb. 50)	Barbaczi Jánosné	Öreg Mészáros Istvánné	Kéri Tott Janosné	(Kis Istvánné)
Mivel gyanúsítják?	<p>1. Tikmonyt tartott oltóban.</p> <p>2. Hajnalban tehenet ront.</p> <p>Egy darab sőt és egy szelet kenyert a tardoskeddi határban elásott a tehenei megrontása ellen.</p>	<p>1. Tehén megrontása.</p> <p>2. Kutyává változás, károkozás szándéka.</p> <p>3. Ember megrontása, megbetegítése.</p> <p>4. Farkassá változás, támadás farkas képében.</p>	<p>1. Szent Györgynapkor fehér ebszart ásott a kapu közébe.</p> <p>2. Tehenet ront.</p> <p>3. Éjjel eljár.</p> <p>4. Tikfiakkal beszél.</p> <p>5. Emberfeletti ereje van.</p> <p>6. Vízrel teli butykoskorsót ás el a keresztútnál.</p>	<p>1. Boszorkánygyülekezetre jár.</p> <p>2. Beteget zsarol, hogy álljon a boszorkányok közé.</p>	<p>1. A majorságban az úr fája alá ásott valamit.</p>
Hányan vallanak ellene?	<p>4</p> <p>(Dobos Gergelyné Anna, 50, Eösze Lukaczné Margit, 70, Herczek Mihaline Eörzebet, 50, Nagy Daudine Eörzebet 39.)</p>	<p>12</p> <p>(Szabó Pál, 26, Alvégi Szabó Pál, 32, Gyenes Mihályné Zsuzska 20, Szabó Mátyás, 25, Catharina Szabó 20, Dienes Balasi Sophia, 32, Dienes Balas, 45, Mészáros Mártonné Ilona, 18, Kis Gergelné Ilona, 38, Georgany István feleségestül, Markonides Dániel notárius)</p>	<p>14</p> <p>(Ifj. Mészáros Istvánné Erzsébet, 25; Nagy Istvánné Erzsébet, 29; Ifj. Szűcs János és felesége, Vaiki Jánosné Soffi, 40; Farkas Lőrincné Ilona, 26; Parti Jánosné Kata, 40; Somodj Mihályné Ilona, 20; Babi Jánosné Panna, 50; Vincze Jánosné Kata, 45; Balogh Istvánné Kata, 32; Köver Andrásné, Bogybe Jánosné, Tott Gergelné, 20; Eörögh Szűch Jánosné Soffi, 44;</p>	<p>3</p> <p>(Szanto Istvánné Ilona, 22; Szanto Istvan, 40; Tott Mártonné Örsébet, 40)</p>	<p>1.</p> <p>(Czekany Mátyás)</p>
A tanú hallotta, hogy mit tett (kitől?)	-	-	<p>6</p> <p>(Ifj.) Mészáros Istvánnétől (5x), Komáromi Szabó Jánosnétől (1x))</p>	3	
A tanú úgy tudja, hogy tett valamit	-	2	1	-	

A tanú látta, hogy mit tett.	4	5	6	-	1.
A tanú saját fizikai sérelmeit meséli el.	-	4	-	-	

IRODALOM

- BALOGH Béla
2003 *Nagybányai boszorkányperek*. Budapest: Balassi Kiadó.
- BÁRTH János
1984 *Kecel története és néprajza*. Kecel: Kecel Nagyközség Tanácsa.
- BÉLI Gábor
1999 *Magyar jogtörténet. A tradicionális jog*. Budapest–Pécs: Dialóg Campus.
- BENEDEK Katalin – CSONKA – TAKÁCS Eszter (szerk.)
1999 *Démonikus és szakrális világok határán. Mentalitástörténeti tanulmányok Pócs Éva 60. születésnapjára*. Budapest: MTA Néprajzi Kutatóintézet.
- BESSENYEI József (szerk.)
1997 *A magyarországi boszorkányság forrásai I. II.* Budapest: Balassi Kiadó.
- BORNEMISZA Péter
1977 *Ördögi kísértetek*. Szerk.: Nemeskürty István. Magyar Helikon.
- BOYER, Paul – NISSENBAUM, Stephen
2002 *Boszorkányok Salemben*. Budapest: Osiris Kiadó.
- BURKE, Peter
1991 *Népi kultúra a kora újkori Európában*. Budapest: Századvég Kiadó – Hajnal István Kör
- BRIGGS, Robin
1996 *Witches and Neighbours. The Social and Cultural Context of European Witchcraft*. London: Fontana Press
- CLARK, Stuart
1997 *Thinking with demons*. Oxford: Oxford University Press
- COHN, Norman
1994 *Európa démonai*. Budapest: Corvina.
- CZIBULKA Imre
2002 *Szülőfalum, Tardoskedd*. Madách–Posonium.
- DARNTON, Robert – NISSENBAUM, S.
1987 *Lúdanyó meséi – A nagy macskamészárlás*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- DIENES István
1972 *A honfoglaló magyarok*. Budapest: Corvina Kiadó.
- DÖMÖTÖR Tekla
1981 *A magyar nép hiedelemvilága*. Budapest: Corvina.

- DÖMÖTÖR Tekla (szerk.)
1990 *Népszokás, néphit, népi vallásosság. Magyar Néprajz VII.* Budapest: Akadémiai Kiadó.
- DÜLMEN, Richard von
1990 *A rettenet színháza.* Budapest: Századvég Kiadó – Hajnal István Kör.
- ELIADE, Mircea
2005 *Okkultizmus, boszorkányság és kulturális divatok.* Budapest: Osiris Kiadó.
- ERDÉSZ Sándor
1984 *Kigyókultusz a magyar néphagyományban.* Debrecen: Kossuth Lajos Tudományegyetem.
1960 *Állattá változások a nyírségi népi hiedelmekben* In: *Nyíregyházi Jósza András Múzeum Évkönyve. I.*, Budapest. 215–227.
- FÁBRI Anna – VÁRKONYI Gábor (szerk.)
2007 *A nők világa – Művelődéstörténeti tanulmányok.* Budapest: Argumentum.
- FAIVRE, R.
1979 *Le Temps des loups.* Gray.
- FEHÉR Zoltán
2003 *Boszorkány a forgósélben, Szank és Móricgát néphite, népi gyógyászata.* Budapest: Európai Folklor Intézet–L’Harmattan.
- FRANZ, Marie-Louise von
1992 *Női mesealakok.* Budapest: Európa Könyvkiadó.
- FRAZER, James G.
1998 *Az aranyág.* Budapest: Osiris Kiadó.
- FÜGEDI Erik
1966 *Agrár jellegű szlovák település a török alól felszabadult területen. Agrártörténelmi Szemle. VIII.* 313–332.
- GECSEI Lajos
1984 *Tanúk és vádlottak vallomásai – a Békés vármegyében lefolytatott XVIII. századbeli boszorkányperek iratai a Békés Megyei Levéltár „Varia ex comitatu Békés” című gyűjteményéből.* Békéscsaba: Tevan Nyomdaipari Szakközép- és Szakmunkásképző Iskola.
- GENNEP, Arnold van
2007 *Átmeneti rítusok (Kultúrák keresztútján),* Budapest: MTA Néprajzi Kutatóintézet–L’Harmattan.
- GINZBURG, Carlo
2003 *Éjszakai történet, a boszorkányszombat megfejtése.* Budapest: Európa Kiadó.
- GÖNCZI Ferenc
1996 *Göcsej, s kapcsolatosan Hetés vidékének és népének összefogottabb ismertetése [hasonmás kiadás].* Zalaegerszeg: Városi Művelődési Központ.
- HAJDU Lajos
1985 *Büntett és büntetés Magyarországon a XVIII. század utolsó harmadában.* Budapest: Magvető Könyvkiadó.
- HALL, Edward T.
1987 *Rejtett dimenziók.* Budapest: Gondolat Kiadó.
- HERNER János
1988 *Bornemisza Anna megbűvöltetése – Boszorkányok Erdély politikai küzdelmeiben 1678–1688.* Budapest–Szeged: Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára.

- HOPPÁL Mihály – SZEPESE Erika (szerk.)
1987 *Erősz a folklórban*. Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó.
- HUGHES, Pennethorne
1970 *Witchcraft*. Middlesex: Penguin Books, Harmondsdeorth.
- INNES, Brian
1994 *A kínzás és kínvallatás története*. Nagykanizsa: Canissa Kiadó.
- IPOLYI Arnold
1854 *Magyar Mythológia*. Pest: Kiadja Heckenast Gusztáv.
- KÁLLAY István
1996 *Városi bíraskodás Magyarországon 1686–1848*. Budapest: Osiris Kiadó.
- KENDE Tamás
1995 *Vérvád. Egy elítélet működése az újkori Közép- és Kelet-Európában*. Budapest: Osiris Kiadó.
- KISS András – PÁL-ANTAL Sándor
é. n. *A magyarországi boszorkányság forrásai III*. Budapest: Balassi Kiadó.
- KISS András (szerk.)
1998 *Boszorkányok, kuruzslók, szalmakoszorús paráznák*. Bukarest–Kolozsvár: Kriterion Könyvkiadó.
- KLANICZAY Gábor
2005 *A boszorkányvád mozgatórugói. Korunk*. 2005. május.
- KLANICZAY Gábor – KRISTÓF Ildikó – PÓCS Éva
1989 *Magyarországi boszorkányperek. Kisebb forráskiadványok gyűjteménye 1*. Budapest: MTA Néprajzi Kutató Csoport.
- 1989 *Magyarországi boszorkányperek. Kisebb forráskiadványok gyűjteménye 2*. Budapest: MTA Néprajzi Kutató Csoport.
- KLANICZAY Gábor – PÓCS Éva (szerk.)
2005 *Demons, Spirits, Witches/1 communicating with the spirits*. Budapest–New York: CEU Press.
- 2006 *Demons, Spirits, Witches/2 Christian Demonologi and Popular Mythology*. Budapest–New York: CEU Press.
- KOMÁROMY András
1897 *Listius Anna Rozina bűnpöréhez*. Budapest: Történelmi Tár.
- KOMÁROMY András (szerk.)
1910 *Magyarországi boszorkányperek oklevéltára*. Budapest: Magyar Tudományos Akadémia.
- KRISTÓF Ildikó
1998 *„Ördögi mesterséget nem cselekedtem”: a boszorkányüldözés társadalmi és kulturális háttere a kora újkori Debrecenben és Bihar vármegyében*. Debrecen: Ethnica.
- LECOUTEUX, Claude
1992 *Fées, sorcieres et loups-garous au moyen age*. Imago.
- LEVACK, Brian P.
1996 *The Witch-hunt in Early Modern Europe*. London–New York: Longman.
- MACFARLANE, Alan
1970 *Witchcraft in Tudor and Stuart England. A Regional and Comparative Study*. New York–Evanston: Routledge.
- MAGYAR Imre – PETRÁNYI Gyula (szerk.)
1986 *A belgyógyászat alapvonalai*. Budapest: Medicina Könyvkiadó.

- MAKKAI László – CS. SZABÓ László (szerk.)
 1993 *Erdély öröksége. Erdélyi emlékirók Erdélyről. II. Sárkányfogak 1572–1602.* Budapest: Akadémiai Kiadó.
- MARGALITS Ede
 1897 *Magyar Közmondások és közmondásszerű szólások.* Budapest: Kókay.
- OVIDIUS Naso, Publius
 1982 *Fasti.* Budapest: Tankönyvkiadó.
- PACH Zsigmond Pál (főszerk.) – R. VÁRKONYI Ágnes (szerk.)
 1985 *Magyarország története 1526–1686. 3/2.* Budapest: Akadémiai Kiadó.
- PALÁDI-KOVÁCS Attila (szerk.)
 1998 *Társadalom. Magyar Néprajz VIII.* Budapest: Akadémiai Kiadó.
- PÓCS Éva
 1979 A magyar néphit ún. természetfeletti lényei. *Ethnographia.* 1979/3. 331–341.
- PÓCS Éva (szerk.) – KLANICZAY Gábor – TÓTH G. Péter – WOLOSZ Robert
 2001 *Demonológia és Boszorkányság Európában.* Debrecen: Studia Ethnographica, Budapest: L'Harmattan – PTE Néprajzi Tanszék.
- PÓCS Éva
 2002 Magyar néphit Közép- és Kelet-Európa határán, válogatott tanulmányok. *Szóhagyomány.* L'Harmattan.
 1997 Élők és holtak, látók és boszorkányok – Mediátori rendszerek a kora újkor forrásaiban. *Néprajzi Tanulmányok.* Budapest: Akadémiai Kiadó.
 1989 *Tündérek, démonok, boszorkányok.* Budapest: Akadémia Kiadó.
 1983 „Gondolatok a magyarországi boszorkányperek néprajzi vizsgálatához.” *Ethnographia.* 94. (1983) 1. 132–141.
- R. VÁRKONYI Ágnes
 1990 Közgyógyítás és boszorkányhit (Mária Terézia boszorkánypereket beszüntető törvényének újragondolásához). *Ethnographia.* 1990/3–4. 384–437.
- R. VÁRKONYI Ágnes – KÓSA László
 1993 *Európa híres kertje. Történeti ökológiai tanulmányok Magyarországról.* Budapest: Orpheusz.
- RÁNKI György
 1977 *Közgazdaság és történelem – A gazdaságtörténet válaszútjai.* Budapest: Akadémia Kiadó.
- RIPA, Cesare
 1997 *Iconologia.* Budapest: Balassi Kiadó.
- SCHÖCK, Inge
 1978 *Hexenglaube in der Gegenwart – Empirische Untersuchungen in Südwestdeutschland.* Tübingen: Tübinger Vereinigung für Volkskunde.
- SCHNEIDER Miklós
 1934 *Fejérmegyei Boszorkányperek.* Székesfehérvár: Vörösmarty Nyomda.
- SCHRAM Ferenc
 1970 *Magyarországi boszorkányperek 1529–1768. I., II.* Budapest: Akadémiai Kiadó.
- SCHRAM Ferenc
 1982 *Magyarországi boszorkányperek 1529–1768. III.* Budapest: Akadémiai Kiadó.
- SABEAN, David Warren
 1992 *Power in the Blood. Popular Culture and Village Discourse in Early Modern Germany.* Cambridge: Cambridge University Press.

- SEBALD, Hans
2000 *Boszorkányok hajdan és ma*. Holnap Kiadó.
- SEBŐK Marcell (szerk.)
2000 *Történeti antropológia módszertani írások és esettanulmányok*. Budapest: Replika Kör.
- SOLYMOSSY Sándor
1991 *A „vasorrú bába” és mitikus rokonai*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- SUGÁR István
1987 *Bűbájosok, ördögösök, boszorkányok Heves és Külső Szolnok vármegyékben*. Budapest: Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára.
- SURMERS, Montegue
1928 *Malleus maleficarum*.
- TASNÁDI KUBACSKA András
1958 *A mondák állatvilága*. Budapest: Bibliotheca.
- THOMAS, Keith
1971 *Religion and the Decline of Magic. Studies in popular beliefs in sixteenth and seventeenth century England*. London: Routledge & Kegan Paul.
- TÓTH G. Péter (szerk.)
2005 *A magyarországi boszorkányság forrásai IV*. Budapest: Balassi Kiadó.
2000 *A magyarországi boszorkányság forrásainak katasztere (1408–1848.)*. Budapest–Veszprém: MTA Néprajzi Kutatóintézete – Laczkó Dezső Múzeum.
- TURNER, Victor
2002 *A rituális folyamat*. Budapest: Osiris Kiadó.
- VAJKAI Aurél
2003 *Népi gyógyászat*. Budapest: Jászöveg Kiadó.
- VÁRKONYI Gábor
2007 Wesselényi Ferenc nádorrá választása In Tanulmányok Péter Katalin 70. születésnapjára. *Történelmi Szemle*. 2007/2 (CD-melléklet).

Réka Zsuzsanna Nickel

THE PROBLEMATICS OF THERIANTHROPY

I have been interested in researching instances of metamorphoses of human beings into other animals discussed at witch trials; I have tried to classify the various cases on the basis of volumes published about the trials so far.

In my paper, I have tried to present how useful and interesting the research based on the animal characters in witch trials can be. I would not yet dare to generalize my observations on therianthropy (metamorphosis into animals) at this stage of my research; I wish to handle the instances discussed here as individual examples. However, I consider the methodological route followed at the examination of the trial at *Tardoskedd* acceptable and practicable, and I wish to adhere to it in the future, too.

Tari Lujza

Bartók, Lajtha, Kodály és a szentesi tekerősök

A *Pesti Divatlap* 1845. évi májusi számában Vachot Imre beszámolója olvasható a jászok és kunok százados ünnepéről, melyet az év „Tavasztutó 19-én és 20-án” tartottak. Az első nap díszkivilágításos esti programjairól többek közt ezt írta: „Tömérdek nép sétált a vakító fényben; zene harsogott mindenfelől, s különösen a nógrádi és a szentesi banda szép magyarokkal s kitűnő játékaival mulattatá a nagy közönséget.”

Nem valószínű, hogy az együttesek ne cigánybandák lettek volna, már csak azért sem, mert egy másik részlet szerint az ünnepségen résztvevő urak „a talpcsiklandó cigányzene mellett ugyancsak megforgaták a tűzrölpattant mezei nymhákat...”¹

1. kép: Kiss Bálint, szentesi református lelkész
(fia, Kiss Bálint festőművész kőrajza, 1853.)

¹ Pesti Divatlap 1845: 280.

Az 1899-ben Szentesre került Kiss Bálint református lelkész (1772–1853), (1. kép) ki a szentesi református egyház 1748 óta folyamatosan, három generáción keresztül vezetett krónikájának befejező részét megírta, „...népismereti, társadalomismereti, ...etnográfiai szándékkal” készített munkájában² a szentesi lakodalomról a következőt jegyezte fel: „A lakodalom a tehetősebbeknél 2-3 nap tartott, a szegényebb sorsúaknál egy estve. Ezeknek rend szerint dudássok volt, vagy tekerőhegedűsök; amazoknál Czigány Legények Musikáltak, kik között első volt a prímás azután a Contrás – Bögös és a Czimbalmos, a Klarinét és Trombita még ezen század 10 első esztendeiben nem volt szokásba. ... tekerő Hegedűs volt ... Gerecz János.”³

Szentes zeneéletével kapcsolatban cigánybandáról a 20. századi népzene gyűjtések során már nem esik szó. Nógrádi bandákról annál inkább. 1930-ban Lajtha Lászlót is majd éppen egy nógrádi banda játéka – nevezetesen a balassagyarmati – fordítja a falusi cigányzenekarok felé.⁴ Szentes nevéhez a tekerő kapcsolódik, s Lajthával összefüggésben is az jut róla eszünkbe, hiszen a város, sőt 1950-ig megyeszékhely neve a 20. században szorososan összefonódott a parasztság e hangszerével.

A tekerő első népzene-tudományi gyűjtése és a hangszer szakszerű leírása Bartók Bélának köszönhető, éppen Szentesről.⁵ A szentesi tekerősök szélesebb körben azonban csak az 1939-es, „Pátria” néven elindított sorozatról⁶, továbbá a Lajtha László és Dincsér Oszkár által ugyanaz évben a tekerőről publikált tanulmány alapján váltak ismertté.⁷ Ma már gazdag a szóban forgó hangszer hazai irodalma, mely a gyűjtések nyomán mind történeti mélységében, mind területi elterjedtségében kitágította Bartóknak az 1911-es tanulmányában leírt képet, miszerint a tekerő „nemrég az egész Alföldön el volt terjedve.” „Most már csak Szentesen van vagy tíz tekerős, akik korcsmákban, lakodalmakon muzsikálnak pénzért.”⁸

A tekerőről írt munkák – ide értve Hankóczy Gyula legutóbb megjelent könyvét, valamint a szentesi helytörténeti kiadványokat⁹ – mindenkor kiemelik Bartók elsőségét, valamint hivatkoznak Lajtha–Dincsér tanulmányára és a Pátria-felvételekre. Felmerülhet a kérdés, miért érdemes akkor elővenni egy olyan témát, amely sok oldalról feldolgozott, beleértve Sárosi Bálint¹⁰ és Manga János¹¹

² Filep 1971: 119.

³ Filep 1971: 130.

⁴ Lajtha 1955: 3–4.; Tari 1992a: 142.

⁵ Bartók 1911 (in: BŐÍ).

⁶ Rajeczky 1972a; Sebő 2001.

⁷ Lajtha–Dincsér 1939.

⁸ Bartók 1911. BŐÍ 71.

⁹ Hankóczy 2007; Hankóné 2002.

¹⁰ Sárosi 1967; [é. n. 1970] 63–68.; 1973: 55–60.

részletes hangszerleírásait is. Az ok, hogy egyrészt a mára tetemesen megnőtt, jó szándékú amatőr munkák sok korrekcióra szorulnak. Másrészt hangszeres kutatástörténeti vizsgálódásaim újból és újból visszavezettek a szentesi tekerősökhöz, a felmerült új szempontok pedig további nyomozásra ösztönöztek (és remélhetően eredményre is vezettek). Ezért került a címbe a szentesi tekerősökkel kapcsolatban eddig nem emlegetett Kodály, míg a nevek sorrendje a témával való foglalkozás egyfajta súlyozását jelzi. A Pátria-felvételek előkészítésével kapcsolatos levelezés dokumentumaiba már az 1980-as évek közepén betekinthesem Rózsa Gábornak¹², a szentesi Koszta József Múzeum akkori munkatársának köszönhetően. E dokumentumok is árnyalják a szentesi tekerővel kapcsolatos, eddig ismert képet.

20. század eleji szépirodalmunk a szegedi íróknak köszönhetően a Szeged környéki dudát kiemelt figyelemmel fogadta be. A népi hangszer felé fordult figyelem a 19/20. század fordulóján jelentkező néprajzi érdeklődés kísérőjelensége volt. Kevésbé ismert, hogy Tömörkény Istvánnak köszönhetően a tekerő is bekerült az irodalomba. *A muzsika* c. (ez egyébként egyben a hangszer egyik régi szentesi neve) 1905-ös novellájában kocsmában zenélő tekerőst és két „pikulás”-t említ¹³, s a 19/20. század fordulója táján a szegedi vásároknak játszó tekerő-klarinét kettőssel kapcsolatban is nyomot hagyott.¹⁴

Bartók egy évvel később, 1906 augusztusában gyűjtött egy szentesi tekerőstől, bár ő maga később 1907-et és 1908-at jelzi a gyűjtés időpontjaként.¹⁵ A tekerőt ismerhette már a Néprajzi Múzeumban akkor már meglévő két példány alapján, s láthatott tekerősöket ábrázoló fényképeket is. Később ő maga is játszott a hangszeren, legalábbis próbálgatta, amit az 1908 júniusában, pesti lakásában készült, jól ismert fénykép tanúsít.¹⁶

A szentesi gyűjtéssel kapcsolatban Rácz Ilona és Szalay Olga a következőről tájékoztatott 1981-ben: „Voigt Pálné közlése szerint Bartók itt nem járt, a gyűjtés másutt történetett.”¹⁷ Elvben lehetséges, hogy a fiatal gyűjtő más faluban találkozott a szentesi tekerőssel, mert a tekerősök mint félhivatásos zenészek aránylag nagy körzetben mozogtak az Alföld tanyai településszerkezetéhez alkalmazkodva. Mivel Bartók 1906 júliusában és ősszel főként Békés megyében

¹¹ Manga 1969: 54–55.

¹² Rózsa Gábor (1944–2006) mérnök-muzeológusként sokat tett a városért. Zeneszerető és szentesi lokálpatriótává lett emberként szívügye volt többek közt a szentesi tekerőgyűjtések történetének pontos tisztázása is. Emlékére 2007-ben a város teret nevezett el róla.

¹³ Hankóné 2002: 68.

¹⁴ Hankóczy 2007: 95.

¹⁵ A gyűjtés(ek) éve(i) körüli bizonytalanságot nem oszlatja el a gyűjtőfüzet (MTA ZTI Bartók Archivum BH-098) sem.

¹⁶ Bónis 1972: 76. kép.

¹⁷ Rácz–Szalay 1981: 378. 17-es jegyzet, 382. 18-as jegyzet.

gyűjtött, ahonnan a szomszédos megyékbe is ellátogatott, elképzelhető, hogy az akkori gyűjtőúton más faluban találkozott a szentesi muzsikussal. 1906-os békécsi gyűjtései idején „...édesanyja barátnőjének, Baranyai Gyulánénak vendégszeretete tette lehetővé, hogy a közeli Csanád és Csongrád megyében is tájékozódjék, feljegyezzen néhány népdalt.¹⁸ Meglehet, hogy egy ilyen tájékozódás eredménye az első szentesi kiruccanás is. Ennek azonban ellentmond, hogy hangszeres témájú tanulmányaiban és dallamközléseiben minden esetben határozottan „Szentesen lejegyzett” (A hangszeres zene folklórja¹⁹), illetve „Szentesen 1907-ben lejegyzett” (Magyar népi hangszerek²⁰) dallamokat említett.²¹ (Megerősíti a szentesi gyűjtés tényét, hogy Bartók a dudával kapcsolatban is határozottan így nyilatkozott: „Három helyen gyűjtöttünk dudazenét: Nagymegyeren [Csallóköz], Ipolyságon és Szentesen.”²²)

A feljegyzett népdalokat, hangszeres dallamokat szentesi férfitől valónak jellezte, az előadó tehát odavalónak mondta magát. Valószínűleg annak a tekerősnek a hangszere és játékmódja alapján írta le a hangszert, s adta közre a tekerős által játszott dallamokat említett 1911-es tanulmányában. Ez a tekerős Váci József, 45 év körüli férfi, az egyetlen, akit név szerint megnevezett Szentesről, bár mint fentebb első tanulmányából idéztük, gyűjtőútja idején még vagy tíz tekerős működéséről tudott.²³ Váci Józsefről a szentesi helytörténészek annyit tudtak ki-nyomozni, hogy parádés kocsis volt. Bartók 6 tekerőn játszott dallamot és 6 vokális népdalt, összesen tehát 12 dallamot gyűjtött tőle.²⁴ Ezek közül egy vokális népdalt és egy tekerőn játszott dallamot mutatunk be (2–3. kép). Bartók a tekerőről írt tanulmány fogalmazványát arra a támlapra írta, amelyen az „1908. III.” hónap jelzet szerepel a gyűjtés időpontjaként.²⁵ Illusztrációnk a dallamnak a gyűjtőfüzetbeli első feljegyzését és a róla készített támlapot mutatja be (4–5. kép).

¹⁸ Ujfalussy 1965: I. 95–96. Bartókné Voigt Paula Baranyinénak Szegedre írt levelét l. Ujfalussy 1958: 81.

¹⁹ Bartók 1911. BÖI 71.

²⁰ Bartók 1931. BÖI 361.

²¹ Bartók 1911. BÖI 70. A dudával kapcsolatban uo. azt jelezte, hogy „Szentesi dudaszót hallottam ugyan, de nem jegyeztem le; semmi eredeti sajátsága nincs; többé-kevésbé ismert dallamokat játszanak ott, különösebb cífrázat és hozzátoldás nélkül.”

²² Bartók 1911. BÖI 70.

²³ Bartók 1911. BÖI 71.

²⁴ Hankóné a 4. fejezetben (Népzenei gyűjtések Szentesen és környékén az 1900-as évek közepéig) idézi Kis-Rác Antalné – Labádi Lajos – Vörös Gabriella 2000-ben megjelent írását, miszerint „Ekkor Bartóknak tizenegynéhány dallamot sikerült lejegyeznie Váci József 45 éves parádés kocsisától.” Hankóné 2002: 60. Bartók hangszeres népzene gyűjtéseiről l. Tari 2006; 2007.

²⁵ MTA ZTI Bartók Népzenei Gyűjteménye: BR 12.915.

2. kép: Bartók gyűjtése és lejegyzése
MTA ZTI BR 03980.

3. kép: Bartók gyűjtése és lejegyzése
MTA ZTI BR 12.914

Bartók e korai gyűjtésekor nem készült fénykép. A viselet alapján a 20. század korai időszakából (vagy a 19. század végéről) – tehát nagyjából a Bartók gyűjtése körüli időből – azonban rendelkezésünkre áll két fénykép, mely Szentesen lakodalomban készült (valószínűleg annak befejezéséhez közeledve), s amelyen tekerős és klarinétos játszik együtt²⁶ (6–7. kép).

Az Alföld vizsgálata elég intenzív az 1920–30-as években. A korabeli néprajzi szaklapok Bátky Zsigmond, Györffy István,²⁷ Tálás István, Kiss Lajos és mások megannyi korábbi ide vonatkozó jeles munkáját követően a gyűjtés évében (1939) olyan művek megjelenéséről tudósítanak, mint pl. Szabó Kálmán: *Az alföldi magyar nép művelődéstörténeti emlékei* c. könyve²⁸ vagy pl. Papp László: *A kiskunhalasi tanyatelepülés kialakulása* c. tanulmánya.²⁹ A kutatásokat részben az Alföldi Bizottság keretében végzik, melynek elnöke Klebelsberg Kunó (hivatali pozícióján kívül egyébként Szentés díszpolgára). A bizottság 1932-ben Szentesen tartotta vándorgyűlését, országos nagygyűlését pedig – melyen a kor-

²⁶ Dátum és nevek nélküli családi kép férjem, Miháltz Gábor szentesi születésű apai nagyanyja, Komáromy Etelka hagyatékából, aki az említett Kiss Bálint egyenes ági leszármazottja.

²⁷ Györffy Alföld-kutatásairól Vargyas 1955.

²⁸ Szabó 1938.

²⁹ Papp 1940.

mányzó is felszólalt és az Alföld felzárkóztatását szorgalmazta – 1939. március 30-án tartották Budapesten.³⁰

4. kép: Szentesi tekerőfeljegyzés Bartók gyűjtőfüzetéből: BH 098 121.

Handwritten musical score for 'Bartók gyűjtése és lejegyzése' by MTA ZTI BR 12.915. The score is written on several staves with notes and lyrics. The lyrics are in Hungarian and describe a folk song from Szentés. The score is numbered '121' in the bottom right corner.

5. kép: Bartók gyűjtése és lejegyzése MTA ZTI BR 12.915

Alig két hét múlva, április 15-én ír a tekerősök ügyében Szentésre a Néprajzi Múzeum igazgatója, a néprajzi kérdésekre igen fogékony Bartucz Lajos antropológus.³¹ Ebben az időben már javában folynak az 1936-ban négy próbalemezzel megkezdett, majd 1937-ben elindított Pátria hanglemezsorozat felvételei. A Pátria-lemezekhez a felvételekre alkalmas személyek és a rögzítendő darabok kijelölését közvetlenül Bartók Béla irányította,³² a Magyar Rádióban történt felvételeken pedig az előkészítésben jelentős szerepet játszó Lajthán kívül jelen volt Kodály és alkalmanként Ortutay Gyula, a Magyar Rádió munkatársa, 1938 tavasza óta a prózai osztály helyettes vezetője, a lemezsorozat népmesefelvételeinek irányítója is. Egy-egy falu, illetve előadó is Kodály vagy Lajtha, és a munkába akkor már bekapcsolódott fiatalabb gyűjtők (Dincsér Oszkár, Manga János, Seemayer Vilmos,³³ Balla Péter stb.), valamint a népmesemondókat illetően Ortutay javaslata alapján került a felveendő listájára. Az előzetes, tájékozdó

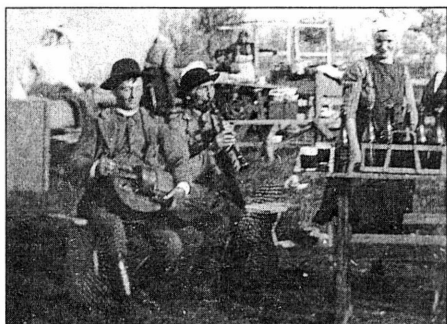
³⁰ Kornis 1939; 1943²: 213–243.

³¹ Bartucz Lajosról (1885–1966) Diószegi 1977: 2 32.

³² Somfai 1981: 7.; Tari 2002.

³³ Seemayer Vilmosról (1879–1940) l. Gönyey 1940.

jellegű gyűjtéseket és a már ismert, korábban bejárt gyűjtőhelyeken a részletek megbeszélését is részben a fiatalabbak (főleg Dincser) végezték. Azt követően került sor a hangfelvételre Budapesten.

6–7. kép: Szentesen, ismeretlen időpontban készült fotón lakodalmi mulatás részlete, tekerő-klarinét zenéje mellett

Lajtha a szakma naprakész tájékoztatását is fontosnak tartotta. Éppen a szentesi felvételek évében, 1939-ben jelent meg (a folyóirat 1938-as közleményeként) cikke *A grammofonlemezre való népdalgyűjtés muzeológiai jelentősége* címmel. Ebben a következőt írta: „A néprajzi múzeum éppen úgy, mint a szakemberek, már régóta érezte a grammofonlemezeken való felvételek szükségességét. 1929-ben kísérleteztünk először a grammofonlemez múzeumi bevezetésével, majd 1936-ban a Magyar Tudományos Akadémia támogatásával újabb négy ... hanglemez készült.”³⁴ A felvételeknek a lejegyzésben nyújtott segítségét is kiemelve végül megállapítja: „Nagyjelentőségű tehát a Néprajzi Múzeum és a Magyar Rádió r.t. közös akciója, mert biztosítja a magyar népzene és a népmegyűjtés muzeológiai hibátlan megőrzését. Az akció megindítása a magyar népdalgyűjtés jelentős és korszakos dátuma.” – írta.³⁵

A Pátria sorozat célja szerint a teljes régi Magyarország bemutatására kiterjedt, melyben az Alföld is helyet kapott. A népzene kutatás lényegében a 20. századi kezdetektől figyelemmel volt az alföldi nép zenéjére: Bartók Béla délalföldi és Kodály Zoltán nagyszalontai gyűjtését (1916–17³⁶) követően az alföldi feltárások szélesítéseként már az 1920-as évektől kezdve megkülönböztetett figyelemmel fordult pl. az Alföld egy-egy tájegysége, a Kis- és Nagyunság felé. Az Alföld népzenejének feltárásában főleg Lajtha László, Nagy Czirok László,

³⁴ Lajtha 1938: 322.

³⁵ Lajtha 1938: 319.

³⁶ Szalay – Rudasné – Bajcsay 2000.

Vargyas Lajos, Szomjas-Schiffert György, Volly István és Péczely Attila³⁷ jeleskedett. Lajtha az 1920-as évek végétől többek közt kunszentmiklósi, peregi zenészek körében végzett gyűjtéseket. Paraszt- és cigányprimásoktól, népi klarinétosoktól (pl. 1930-ban a kiskunfélegyházi Gút Gáspár 60 éves paraszt klarinétostól) jegyzett le, illetve vett fonográfra hangszeres darabokat.³⁸ Tekerőssel érdekes módon nem találkozott e gyűjtőútjain.

Lajtha a magyar nyelvterületen egyedülálló kunszentmiklósi lakodalmas táncok – benne a törökös és süveges táncdallamok feltárásában is jeleskedett a tánckutatókkal együtt. A gyűjtött dallamok alapján a zenetörténeti és népzenei összefüggések kutatása is megkezdődött már a 30-as években. A kunszentmiklósi törököst Gyönyey Sándor közlése nyomán Szabolcsi Bence zenetörténeti keretbe ágyazva mutatta be Gluck-, Neefe-, Mozart-példák és a magyar Linus-kézirat mellé állítva.³⁹ A dallamot a népzene- és néptáncutatók az 1960-as évek végén még a szájhagyományból rögzíthették.⁴⁰ Lajtha gyűjtései nyomán a terület verbunkos zenéje is ekkor került be első ízben a 20. századi magyar műzenébe Weiner Leó *Peregi verbunk* c. feldolgozása (op. 34.⁴¹) nyomán.

Szentes és sajátos hangszere, a tekerő iránti érdeklődés belesimult tehát a népzene- és néprajzkutatás részéről az Alföld iránt amúgy is megvolt érdeklődésbe. Egyben most a lemezfelvételek szempontjából is újból előtérbe került, mely időben részben egybeesett a nagytáj felzárkóztatása érdekében tágabb társadalmi cél érdekében végzett kulturális programmal. Mindezekon túl ekkor figyelt fel a hangszerre a korabeli sajtó is.

Bartók az I. világháború után még gyűjtött a Dél-Alföldön, a hangszerrel azonban úgy látszik, akkor nem találkozott, esetleg nem is nyomozott utána. 1911-ben közölt cikke azonban az értelmiségiek körében megtette a hatását, az Alföld és más magyar tájak (pl. a Palócföld, illetve Trianon után a történelmi Felvidék és Erdély) iránti érdeklődésnek köszönhetően is. Trócsányi Zoltán újságíró *A nyenyere Magyarországon* című írásában 1930-ban az *Uj Barázda* lap hasábjain nem is titkolta, hogy „Bartók Bélának régebben megjelent cikke óta többen vagyunk újságírók, akik utána újra, meg újra fölfedeztük a tekerőt.”⁴² Trócsányit egy másik újságíró 1929-ben megjelent cikke emlékeztette a hangszerre, melyben az egy, a pesti utcákon, kocsmákban rendszeresen játszó kiskunlacházi tekerősről számolt be. Trócsányi kérdést is intézett a lap olvasóihoz: ki ismeri, és ki tud még a nyenyere, tekerő, körhegedű néven ismert hangszerről.

³⁷ Vargyas 1954; Péczely 1959; Szomjas-Schiffert 1994; uő 2006.

³⁸ Tari 1992a: 152.

³⁹ Gönyey 1937. Szabolcsi 1963: 187 (a kunszentmiklósi törökös két változatban).

⁴⁰ „Törökös”: Rajeczky 1974: 2B 20; Martin – Németh – Pesovár 1985: 3B 6b.

⁴¹ E témáról részletesen l. Tari 1992a: 155., valamint uő: 1989: 91.

⁴² Trócsányi 1933-ban egybegyűjtve és kiegészítve közreadta a tekerőre vonatkozó írásokat. Az ekkor megjelent különnyomatra hivatkozunk. Az idézett rész: 1933: 4.

Az egyik beérkezett választ a *Magyarország* 1931. március 20-i száma közölte. Abban „egy fantasztikus öreg”-ről, bizonyos Szabó Ferencről számoltak be. Szabó Ferenc, aki a cikkíró szerint „a legöregebb szentesi tekerős”, a Csépe–Szentés közt közlekedő régi bökényi komp közelében lévő csárdában játszott; „a nagybökényi, zalotai, tókei tanyavilág mulatni vágyó fiataljait, borozgató öregjeit, meg a kompra váró gyalogos, kocsis utasokat szokta szórakoztatni muzsikájával.” Ugyanennek a tekerősnek a neve majd a Pátia-gyűjtések során is előkerül.

Trócsányi maga is nyomozást folytatott. 1930. június 9-én Szentésre, majd Szegedre utazott, hogy a múzeumban megnézzze a tekerőket, hogy „ha lehet beszéljek a tanyai magyarokkal, akik még játszani szoktak rajta.” Mint írásából kitűnik, tudott arról, hogy „a Magyar Nemzeti Múzeum Néprajzi Osztályában, továbbá a szentesi és a szegedi múzeumban több példányt őriznek belőle...”⁴³

„A szentesi Múzeumban Csallán Gábor muzeumi igazgató lekötelező szivességgel állott rendelkezésemre, megmutatta a birtokukban lévő két darab tekerőt.” Mind a kettő egész új volt: „az egyikbe bele is van írva:

»Én Szenyeri János készítettem ezt a muzsikát 1907 január 22-én. Szentés.«⁴⁴

A *Nemzeti Ujság* 1933. január 29. száma „A szentesi határban szólal meg a legrégebb magyar hangszer – a tekerő” címmel a szentesi Derzsi Kovács Jenő⁴⁵ és Gálfi Lajos cikkét közölte. Riport is készült Derzsi Kováccsal, a szentesi reál-gimnázium tanárával (későbbi igazgatójával). Az etnográfia iránt fogékony tanár érdeklődését szintén Bartók cikke keltette fel a népdalgyűjtés és a tekerő iránt. A cikk beszámol a magyar Alföld Kutató Bizottság munkásságáról, melynek elvben a tekerővel kapcsolatos kutatás is részét képezte. Derzsi Kovács és Gálfi megjelent írása alapján úgy tűnik azonban, nem a tekerő, hanem inkább csak a népdalok után nyomoztak. A cikk mindazonáltal megerősíti, hogy e népdalokat a tekerősök is játsszák: „Gálfi Lajos mérnök, a népmuzsika lelkes kutatója, igen szép anyagot gyűjtött össze azokból a nótákból, melyeket ezek a tekerősök játszanak nemcsak a maguk, de nagyobb névnapi, lakodalmi és báli összejövetelek mulattatására is.”

Derzsi gyerekkorában vásárokon, bálokon még sűrűn látta a hangszert, de a cikk írásakor azt tapasztalta, hogy „már csak két ember ért Szentésen a kezeléséhez.”⁴⁶ A hangszert ebből az időből még Csongrádról, Kiskunlacházáról,

⁴³ Trócsányi 1933: 3.

⁴⁴ Trócsányi 1933: 13.

⁴⁵ Derzsi Kovács Jenő (1889–1969). Szentési születésű, iskoláit (konzervatóriumot is) Kolozsváron járta. Apja, Derzsi Kovács Ferenc a Horváth Mihály Gimnázium tanára, nagyapja ugyanannak alapítója. Derzsi apja is néprajzi érdeklődésű volt, s a szülők általában is a szentesi kultúra állandó szereplői, szervezői voltak. Hankóné 2002: 64.

⁴⁶ Idézi Trócsányi 1933: 7.

Peregről és környékéről is jelzik. Pereg külterületéről azt írják, hogy ott és a szomszédos faluban farsangkor e hangszerre mulatnak a gyerekek.⁴⁷ A hangszerhasználatot illetően így már ekkor szélesebb alföldi kör rajzolódik ki.⁴⁸ A hangszerkészítőkre vonatkozó említések viszont mind Szentesre utalnak vissza.

Ilyen előzmények után természetes volt, hogy a tekerőt a Pátria-lemezfelvételekhez is tervbe vették, s ügyében a szentesi múzeumhoz fordultak. Bartucz szentesi múzeumigazgató kollégája ekkoriban a város szellemi életében meghatározó szerepet játszó, Szentes múzeumát 1897-ben megalapító (előzőleg Dél-Amerikát is megjárt) Csallány Gábor régész volt (1871–1945), kinek nevéhez többek közt a Szentes környéki honfoglalás kori lelőhelyek szakszerű és módszeres feltárása, valamint a Csongrád vármegyei Régészeti és Történelmi Társulat megalapítása kapcsolódik. Érthető, ha a tekerősök ügyében az egymással antropológiai-régészeti kérdésekben is jó szakmai kapcsolatban álló igazgatók között kezdődött meg a levelezés.

Bartucz Lajos Csallány Gábor szentesi múzeumigazgatónak a tekerősök ügyében írt első levele a következő:⁴⁹

MAGYAR NEMZETI MÚZEUM
1802
ORSZÁGOS MAGYAR TÖRTÉNETI MÚZEUM
NÉPRAJZI TÁR
BUDAPEST, X. ELNÖK-UTCA 13. SZ.

Budapest, 1939. április 15.
Nagyságos
Csallány Gábor úrnak,
múzeumigazgató.
Szentes.

⁴⁷ Trócsányi 1933: 9. Lajtha Peregen sem találkozott a tekerővel, noha ott a későbbi gyűjtések szerint 1914–1948 közt folyamatosan működött egy ún. „nyenyérés ház”, melyben a bálokat rendezték. Igaz, hogy a zenész nem mindig tekerős volt. Akkor is nyenyérésnek nevezték, ha citerázott, vagy harmonikázott. Hankóczy 2007: 63.

⁴⁸ Bár a beérkezett válaszok alapján a kérdésfeltevés eredményes volt, a hagyomány kopását látva a következőt írta: „Nem volt szomorúbb élményem a közelmúltban, mint amikor egy tekerő vontatott dallamaiban az »Éjjel az omnibusz tetején« című régi ligeti slágerre ismertem. Ugy hatott ez rám, mint a szélmalom a szentesi határban, amelyeket benzinmotor hajt...” Trócsányi 1933: 7.

⁴⁹ Bartucznak a magyarság ethnikai képe megismerésére irányuló munkája: *A magyar ember. A magyarság anthropológiája*. Budapest 1938. Valószínűleg ezt és az 1936-ban az *Ethnographiában* megjelent cikkét (*A magyar nemzetismeretről*) küldte el Csallánynak, amivel kapcsolatban a levelezésben is szó van. A leveleket mai helyesírásra javítás nélkül, betűhíven közöljük.

Kedves Barátom!

Jövő szombaton f. hó 22-én a Néprajzi Múzeum megbízottja kiszáll a szentesi tekerő muzsikások megvizsgálására. Igen leköteleznél, ha értesítenél arról, hogy az ilyen fajta muzsikásokat össze lehet-e gyűjteni, vagy szükséges-e külön helyszíni kiszállás, hogy látogassa-e meg megbízottunk minden muzsikust külön. Az ügyet szíves figyelmedbe ajánlom. Jóindulatú támogatásodat kérve, vagyok szívélyes üdvözléssel.

Dr Bartucz Lajos
igazgató.

A Pátria-felvételeket közvetlenül irányító Lajtha László más elfoglaltságai miatt nem tudott Szentesre utazni. Amellett, hogy 1939-ben különböző magyar és idegen nyelvű cikkei jelentek meg, a múzeumi jelentések szerint 1938-ban „Dr. Lajtha László ny. múzeumi igazgató ör, fizetéstelen beosztott vezette a népzenei gyűjteményt, revideálta a saját és Sebestyén Gyula által gyűjtött fonográf hengerek népzenei anyagát, másolta a támlapokat, leltározta az új hengereket, segédkezett a dallam lejegyzéseknél és a Magyar Rádióval kapcsolatos népzenei felvételeknél. Megkezdte a múzeum hangszeranyagának revízióját. Népzenei gyűjtőúton volt Nógrád megye és Hont megye több községében, az erdélyi magyarság között és a Budapestre felhozott Gyöngyös Bokrétások között” – írta Bartucz éves beszámolójában, mely a *Néprajzi Értesítő* Múzeumi Hírek rovatában jelent meg.⁵⁰

Hasonlóan elfoglalt volt 1939-ben is, így fiatal munkatársára, Dincsér Oszkárra⁵¹ bízta a különböző ügyek intézését. 1938-ban „Dincsér Oszkár önkéntes gyakornok kezelte a népzenei gyűjteményt, végezte a hengerek, grammofonlemez és támlapok leltározását...”⁵² Dincsér maga is sok gyűjtőúton (Etes, Ságújfalu, Kishartyán, Kemence, Bernece, Szokolya, Erdély) vett részt, amit Bartucz beszámolója is rögzítenek. 1939 végén, a már lezajlott felvételeket követően Bartucz majd ezt írja jelentésében: „Igen eredményes volt gyűjtő munkánk népzenei téren, amit részben a magyar bankok által adományozott népzenei alap költségén, részben a magyar Rádió támogatásával végeztünk. Ily módon népzenei gyűjteményünket ez évben 100 hengerrel, 61 lemezoldal népzeneivel és 33 lemezoldal népmesével gyarapítottuk. A gyűjtést dr. Lajtha Lász-

⁵⁰ Bartucz 1939: 96.

⁵¹ Dincsér Oszkár (1911–1977) Kodály növendékeként Bartók és Kodály hatására, Lajtha útmutatása alapján 1935-ben kezdett népzenei gyűjteni a Magyar Nemzeti Múzeum Néprajzi Tára (a Néprajzi Múzeum elődje) gyakornokaként, melynek 1944-ig volt munkatársa.

⁵² Bartucz 1940: 223.

ló, Dincser Oszkár, Balla Péter és Veress Sándor végezte. Nagyon kívánatos volna, ha e népzenei lemezek reprodukálásához és tanulmányozásához megfelelő grammofon készülékekkel rendelkezünk.”⁵³ Dincser „Csongrád vármegyében Szentesen, Fábiansébestyénben, Hódmezővásárhelyen” gyűjtött. „A gyűjtemény 199 hengerrel szaporodott.”⁵⁴

A beszámolóban említett utóbbi adat már a végeredménye annak a gyűjtésnek, melynek ügyében Bartucz a fentebbi, első levelet megírta Csallány Gábornak. Bartucz kérésére Csallány Gábor rögtön intézkedett. A kapott levél hátoldalára iktatószám és pecsételt dátum („158/Msz. 1939. ápr. 17.”) után a következőt írta: „tekerősök az újságban szombaton való megjelenésre felhívtak. Csallány G.”

S valóban: Csallány az újságban hirdetést adott fel, s más módon is nyomozni kezdett a tekerősök után. Különböző jegyzeteket készített a játékosokról és a hangszerkészítőkről, arról, ki hol lakik, hol érhető el.

Az ilyen tárgyú elsőnek tűnő, kis lapra írt feljegyzésén a következő nevek állnak (bal oldalon Csallány feljegyzése, jobb oldalon saját kommentárjaink olvashatók):

Elsőnek Gerecz János	– visszautalás a Kiss Bálint által említett tekerőkészítőre, akinek az emlékét a szentesiek úgy látszik, akkor még őrizték.
II. Busi Ferenc (Marozsitól)	– a zárójeles név utalás lehet arra, kitől (hangszerkészítő?) vette a hangszer.
Kistót Pál (Marozsi)	– ugyanaz a név ismétlődik, mely megerősíti a feltételezést.
Szenyéri	– itt címszavakban azt a történetet jegyzi föl, amelyet Szenyéri különböző módokon kiszínezve a későbbi gyűjtőknek is elmesélt. ⁵⁵ Csallány is följegyezte tőle:

a ... (?) csárda, a betyároknak muzsikált, egész éjjel. Ménlóra ültették. Megjelentek hajnalban. Beke, Halma és Juhász akkori volt csendbiztosok. – Hajnalban körül mászkáltatták a csárdát. – Az ajtót kilökte: Gyere be Beke! 10 ember a csárdában volt.

Szenyéri János 45 évig muzsikált sz. 1841. †1921. tekerős.

⁵³ Bartucz 1939: 95. A Lajtha által irányított kutatók és a gyűjtőhelyek: Szentjóni Miklós (Hont m.), Balla Péter (Bereg m.), Volly István (Vas m.), Járdányi Pál (Szeghalom), Manga János (Bars és Komárom m.), Dincser a palócok közt és az Alföldön gyűjtött. Uo. 221.

⁵⁴ Bartucz 1940: 221.

⁵⁵ Sárosi 1998: I. 35.

Fia: Szenyéri Dániel 1876-ban [született] (Deák F. u.)
Balla István
Szabó Ferenc
Maczik Sándor klarinétos tekerő mellett.

Ugyane cetlire a következőt írta még föl:

3as kép: Szatmári [B betűs, olvashatlan szó, talán Bugned]
Gábor tekerő
Borza János dudás
? klarinétos
Dobos Gábor betyár és 3 társa

A „3-as kép” feljegyzés utalás arra a szentesi képeslapra, mely 1898 táján készült. Ezen a képen egy tekerős, klarinétos és dudás látható. A képet „Szentesről 1899. január 1-re küldött üdvözlőlap”⁵⁶ aláírással közölte Sárosi Bálint.⁵⁷ Az előadók közül Csallány a dudás személyét még teljes névvel, a tekerősét részben, a klarinétosét pedig egyáltalán nem tudta megfejtetni. (Az utolsó mondat utalhat arra, hogy az említett betyárok valaki emlékezetére szerint e zenészeket rendelhették meg valahová muzsikálni.)

Egy másik feljegyzésen a következő nevek olvashatók:

Szenyéri Dániel (Deák Fer. utca 25.	– a zárójel nincs bezárva
Balla István Jókai 134.	–
Szabó Ferenc (tökén)	– ő az, akiről 1931-ben az újságban már írtak ⁵⁸
Sipos József / Fabrai S. 202.	
Maszlág Józsefné Bozza u. 14.	– eredetileg Mária, melyet áthúzott és fölé írta a Józsefnét
Szűcs Sándor, Deregegyházi téglagyár	
Orsós László, Sarkadi N. M. u.	
Szegi János, Nagyhegy [?] 245.	
(Maczik Sándor klarinétos)	
v. Székely (énekes)	

Egy másik jegyzete:

⁵⁶ A képeslapot 1898. december 19-i dátummal özv. Fridrich Antalnénak címezték Egerbe, s december 21-én adták postára. Koszta József Múzeum fotótára, Szentes.

⁵⁷ Sárosi 1973: 44. kép. A szentesi üdvözlőlapok történetét korábbi helytörténeti munkák alapján összefoglalta Hankóné 2002: 42–43.

⁵⁸ Nagytöke, Szentestől északra fekvő település. Hankóné 2002: 13.

Készítők:

1. Gerecz János (legrégebbi készítő)
2. Szenyéri János
3. Répa Bálint
4. Busi Ferenc
5. Labádi János

A névsort egy vonallal elválasztva a következő zenészeket írta föl:

1. Szenyéri Dániel
2. Balla István
3. Sipos József (Csernus L. Ferenc. csengetyús iskola)
4. Orsós László
5. Szegi János
6. Szűcs Sándor, Deregegyházi téglagyár
7. Maszlag Mária – fölé ceruzás írással betoldva:
Józsefné) Kása Mária
8. Józsa Imre – eredetileg Antal, melyet áthúzott és
O.o. osztott föld 422. fölé írta az Imrét)
9. Szabó Ferenc; (Kistőke)
10. Gere Antal rendőr
11. Dudás Szabó Sándor Derek.[egyháza]
12. Gáspár Imre (süt.ny árus) [süteményárus]
13. Hérelő Mihály (csürhész kanász)

Innen ceruzás írással:

14. Gádor István Szegfű 11.
15. Virágos Sándor Szechenyi u.
16. Bugyi József. Üрге sor 3.

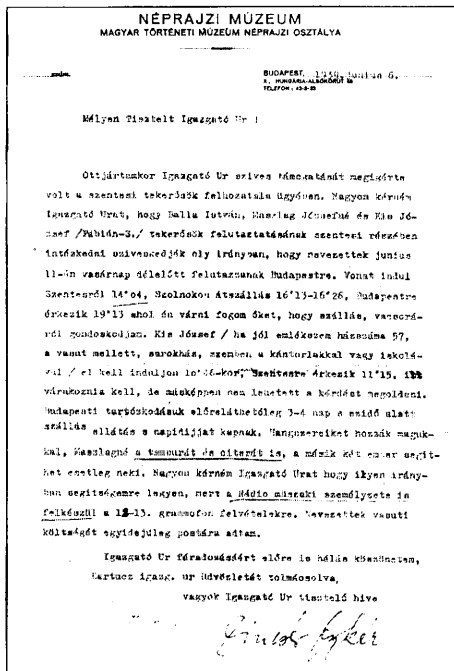
Innen kék ceruzával:

17. Kis József (1894 óta) Fab.Seb. Vasút mel.[lett] lak.[ik] 57 sz?
18. Cserna tanya – név nincs

A fekete tollal írt számok közül utólag kék tollal aláhúzta azokat, akiknek nevét átírta Bartucz levelére. (Néhánynak a két feljegyzés közben kinyomozta a címét is.)

Csallány gondosan megszervezi a zenészek összehívását. Fogadja Dincsért, s a múzeum udvarán lefényképezik az egybegyűlt tekerősöket. Levelez ügyükben,

sieknek sikerült kinyomozni. Azt is kiderítették, hogy Balla János, Balla István klarinétos testvére betegsége miatt nem tudott elmenni a meghallgatásra.⁵⁹

9. kép: Dincser Oszkár levele Csallány Gáborhoz a Pátria-felvételre utazók ügyében

Dincser június 6-i levelében nevezi meg a kiválasztott három személyt, s az alábbi részleteket írja utazásukkal kapcsolatban (9. kép):

Néprajzi Múzeum
Magyar Történelmi Múzeum Néprajzi Osztálya
Budapest X., Hungária-Alsó körút 40.
Telefon 43-8-33
1939. június 6.

Mélyen Tisztelt Igazgató Úr!

Ottjártamkor Igazgató Úr szíves támogatását megígérte volt a szentesi tekerősök felhozatala ügyében. Nagyon kérem Igazgató Urat, hogy Balla István, Maszlag Józsefné és Kis József (Fabián-S.) tekerősök felutaztatásának szentesi részében intézkedni szíveskedjék oly irányban, hogy nevezettek június 11-én vasárnap délelőtt felutazzanak Budapestre. Vonat indul Szentesről 14.04, Szolnokon átszállás 16.13-

⁵⁹ A kép közölve Hankóné 2002: 66–67.

16.26, Budapestre érkezik 19.13 ahol én várni fogom őket, hogy szállás, vacsoráról gondoskodjam. Kis József (ha jól emlékszem házszám 57, a vasút mellett, sarokház, szemben a kántorlakkal vagy iskolával) el kell induljon 10.46-kor, Szentesre érkezik 11.15, itt várakoznia kell, de másképpen nem lehetett a kérdést megoldani. Budapesti tartózkodásuk előreláthatólag 3-4 nap s ezidő alatt szállás ellátás sapidíjat kapnak. Hangszereiket hozzák magukkal Maszlagné a tamburát és citerát⁶⁰ is, a másik két ember segíthet esetleg neki. Nagyon kérném Igazgató Urat, hogy ilyen irányban segítségemre legyen, mert a Rádió műszaki személyzete is felkészül a 12–13. gramofon felvételekre. Nevezettek vasúti költségét egyidejűleg postára adtam.

Igazgató Úr fáradozásáért előre is hálás köszönetem, Bartucz igazg. úr üdvözetét tolmácsolva

vagyok Igazgató Úr tisztelő híve
Dincsér Oszkár

Csallány Gábornak kézirásos válasza is megmaradt a levél hátulján – nyilván annak tisztázatát küldte el Dincsérnek. A kétrét hajtott levél bal oldalának tetejére kék ceruzával a Pestre hívott személyek nevét is feljegyezte:

Balla Jókai u. 134.
Maszlagné Borza u. 14.
Kis József Fábián S. 57?”

Kedves Kolléga Úr!

Megkeresésére tisztelettel értesítem, hogy a levele vétele után azonnal értesítem a három Budapestre hívottat azzal, hogy a felhívásnak eleget tegyenek.

Remélem, hogy el fognak menni ...

Az utiköltség felvétele végett vasárnap d.e [délelőttre] hívtam őket el. Remélhetőleg addig meg fog érkezni. Sipos József is járt nálam. Szeretne ő is fel utazni [sic]. Nem volna lehetséges?

Az ő nótái vannak Önnél. Ezekre szüksége van, most Derzsi K.[ovács] Jenő tanár úr kérésére aki szintén gyűjti ezeket a régi nótákat. Amennyiben ő nem menne fel pedig jól játszik, úgy kérem a daljegyzékét visszaküldeni. [Egy olvashatatlan mondat után]: Bartucz igazgató urnak is szívélyes üdvözetem.

Dincsér kétrét hajtott levelének jobb oldalára a kézhezvételt követően iktatószám és pecsételt dátum került: „203/MSz. 1939. jun. 7.”, majd utána a zené-

⁶⁰ Bár Maszlagné életrajzában az szerepel, hogy több hangszeren játszott, „tamburázott és citerázott”, elképzelhető, hogy e kétféle hangszernev ugyanazt jelentette, vagyis a citerát. Dincsér ugyanis hol az Alföldön használatos helyi névvel (tambura), hol az általánosabb névvel (citera) említette. Az is egyazon hangszerre enged következtetni, hogy a felvételeken Maszlagné csak citerán játszott.

szeknek szóló levél. Dincser részletes levelének tartalmát Csallány ui. leegyszerűsített nyelven ekképp továbbította az érdekelteknek:

Maszlag Józsefné
Balla István Kis József
H.[elyben]

A Budapesti Néprajzi Múzeumnak hozzám intézett megkeresése alapján értesítem, hogy Önt (Kegyedet) zenei felvétel végett Budapestre hívják.

Budapestre utazását úgy kívánják, hogy vasárnap (11-én) d.u. 2.04 perckor Szolnok felé indulnának amikor is Szolnokon 4.13. v. 4.26 kor átszállva Budapestre este 7.13 kor érkeznek.

Pályaudvaron Dincser Oszkár úr várja. Vacsoráról, szállásról gondoskodva lesz. A Budapesti tartózkodás előre láthatólag 3-4 nap ezidő alatt szállást, ellátást ésapidíjat kapnak.

Útiköltség felvétele végett nálam kérem jelentkezni. Szentes 1939 június 7-én

Tisztelettel

Csallány Gábor

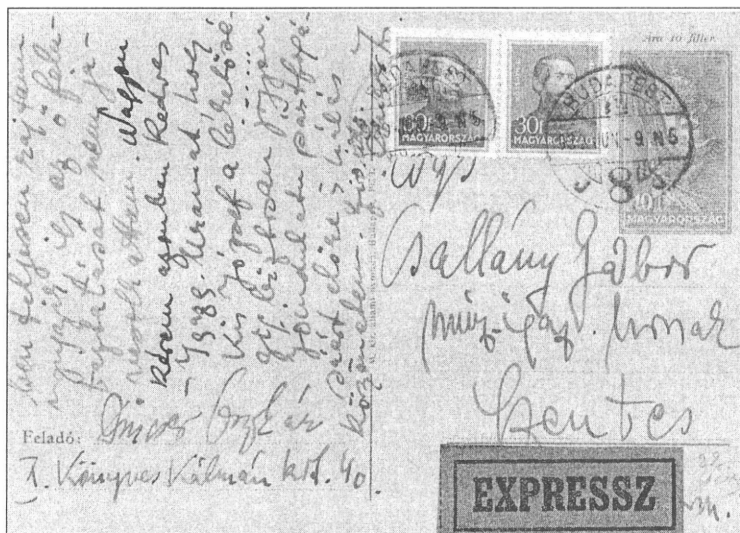
múz. igazgató.

A város életében tiszteletre méltó munkásságot kifejtett, zeneileg képzett Derzsi Kovács Jenő neve a levelezésben csak a régi dalok gyűjtésével kapcsolatban merül föl. A helybeli lapban karácsonykor cikke jelenik meg, melyben hangsúlyozza ugyan, hogy „azon a vidéken is meg kell menteni a kétkezi emberek művészetét”, ám csak rövid ismertetést ír a népdalokról, Szentesi nóták címmel.⁶¹ A Pátria-jegyzőkönyvben mégis az ő neve van föltüntetve gyűjtőként, mellőzve mind a tekerősöket gondosan összegyűjtő Csallány, mind Dincser nevét. Ezt föltétlenül korrigálni kell, mert Derzsinek tekerővel, illetve hangszeres gyűjtésekkel kapcsolatos tevékenysége lényegében nincs. Az általa készített, halála után megjelentetett népdalgyűjteményében Sipos József tekerős is csak mint énekes adatközlő szerepel 40 dallammal.⁶² A levelezésben ezekről a dalokról, pontosabban valószínűleg a Sipos által összeírt dalszövegekről van szó, melyeket – mint a visszakerésükre irányuló megjegyzésből megtudjuk –, Dincser magával vitt betekintésre, s amelyet Derzsi Kovács Csallányon keresztül visszakért. Derzsi egy 81 éves szentesi dudás adatközlőjétől is csak énekelt népdalokat jegyzett föl, s *A dudacsinálás fortélyá* apropójából írt róla a *Szentesi Napló*

⁶¹ Hankóné 2002: 64. A cikk újraközölve Forrásné 1985: 1–8. Derzsi kb. 16 népdalszöveget írt le, Forrásné annak alapján elemzi a népdalok hangsorait.

⁶² Forrásné 1985. A Sipos József által énekelt régi stílusú népdalok (pl. *Szegény paraszt mindig kint lesz a tanyán* 9. sz., *Zavaros Tisza vize, nem tiszta* 41. sz., *Udvaromon három vályú* 4. sz., *Édesanyám adott nékem egy tojást* 6. sz.) közül a *Kék ibolya, ha leszakajtanálak* kivételével (51. sz.) egyik sem szerepel a lemezen.

1940. évi karácsonyi számában. Pedig a beszélgetésben a dudás a tekerőről is beszélt, s utalt rá, hogy a duda „tekerőhöz is nagyon illett.”⁶³ Valójában nem Derzsi Kovács, hanem Csallány Gábor volt tehát az igazi helybeli előgyűjtő, míg a gyűjtő Dincser, illetve a budapesti rádióstúdióban jelenlévő Bartók, Lajtha és Kodály.

10. kép: Dincser Oszkár expressz lapja Csallány Gábornak a zenészek utazásával kapcsolatban, két nappal a felvétel előtt

Igaz viszont, hogy az 1939-es szentesi Pátria-felvételeket követően Derzsi Kovács tekerőzenekart hozott létre Szentesen, mely ily módon a népzenei mozgalom egy korai megnyilvánulási formája volt. A környékbeli tekerősök vasárnap délutánonként egy ideig el is jártak a próbákra, melyeket Derzsi vezetett, s amelyeken nagy valószínűséggel olyan népdalokat tanított meg a tekerősöknek, amit nem mindannyian, vagy nem egyformán ismertek.⁶⁴ Úgy tűnik, a népdalgyűjtésbe is a Pátria-felvételek hatására látott hozzá intenzívebben. Erre utal a *Magyar Alföld* 1947. október 26-i vasárnapi számában a vele készült interjúban a riporter azon megjegyzése, hogy „közel tíz éve végzi a művész szakértelmével és fáradhatatlanságával ezt a munkát.” A riportban egyébként 250 összegyűjtött népdalról van szó, s gyűjtőjük kizárólag a szentesi népdalok szépségeiről, nem a tekerőről nyilatkozik.⁶⁵

⁶³ A cikk újraközölve in: Forrásné 1985 függelék 1–3. Az idézett rész: 3.

⁶⁴ Hankóné 2002: 105.

⁶⁵ Forrásné 1985: 1–3.

A Derzsi által megszervezett és irányított tekerőzenekarban részt vett Sipos József is,⁶⁶ akit Dincser 1939. június 9-én, három nappal a felvételek előtt expresz lapon írt válaszában a következőképp utasított vissza (10. kép):

Mélyen tisztelt Igazgató Úr!

E percben vettem kézbe szíves válaszát. Sajnos Sipos József felutaztatására egyelőre nincs mód és lehetőség. Igaz, hogy én az ő játékát és repertoárját nem hallottam, de mivel nem valószínű, hogy ugyanarról a vidékről való három másik jó muzsikus műsorától eltérő dallamanyagot játszana (erre éppen jegyzetei alapján következtetek) vagy ezektől eltérő módon (pláne esetleg Szenyéri cigányos modorában) és így a felelősség e kérdésben teljesen rajtam nyugszik, így az ő felutaztatását nem javasolhattam. Nagyon kérem azonban kedves Igazg. Uramat, hogy Kis József a lehetőségig biztosan jöjjön. Jóindulatu pártfogásáért előre is hálás köszönetem. Szív. üdv. Dincser Oszkár

Sipos József végül nem utazott Budapestre, de később rendszeresen fellépett népzenei rendezvényeken.⁶⁷ Szenyéri Dánielt is felkeresték a gyűjtők, valamint szerepeltették is.⁶⁸

A felutazott személyek ismertek, életrajzuk a Pátria-jegyzőkönyvben olvasható. Maszlag Józsefné és Balla István szentesiek voltak, Kis József fábiánsebestyéni.

A felvételek sikeréről Dincser és Bartucz egyaránt értesíti Csallány Gábort. Nagyságos Csallány Gábor úrnak, múzeumigazgató Szentés Múzeum Levelezőlapon, nyomtatott fejléccel, 2 ép bélyeggel A lapot 1939. június 21-én adták föl (a postai bélyegző ép)

NÉPRAJZI MÚZEUM – MUSEE ETHNOGRAPHIQUE ETHNOGRAPHISCHES MUSEUM – ETHNOGRAPHICAL MUSEUM
BUDAPEST X. KÖNYVES KÁLMÁN KÖRÚT 40. TELEFON: 14-38-33

⁶⁶ Sipos József lánya, Sipos Erzsébet citerás visszaemlékezése apjáról: Hankóné 2002: 105.

⁶⁷ Hankóczi 2007: 99.

⁶⁸ Szenyéri Dánielnél később, 1967. október 21-én Sárosi Bálint gyűjtött (majd nyomában Manga János, valamint Paulovics Géza). Sárosi gyűjtéséből előbb Rajeczky adott ki tekerőn játszott dallamokat (1969: 3A2b, 3A5a, 3B6a–b; 1972: 3A1a2–b2; 1974: 3B7a–b), majd maga Sárosi is adott ki belőlük: 1998: 35. b–f. Szenyérirel 1958-ban a Magyar Rádió is készített felvételt. Ez a felvétel azonban nem minősül hiteles adatnak, mert a rádió akkori, politikai eredetű elképzelésnek megfelelően a parasztnépzenei játékát a Rádió Népi Zenekara (=cigányzenekar) kíséretével vették föl. Hogy a tekerő-klarinét páros megmaradjon, Szenyérit nem teljes zenekar kísérette, csak a zenekar kiváló cigányzenész klarinétosa, Burka Sándor. A felvételeknél népzenei szakemberként Balla Péter működött közre. (A felvételeket később átjátszották az akkor még MTA Népzene kutató Csoport néven működő népzene tudományi intézet számára, l. AP 4016/d–4018/d.)

A fejléc túloldalán kézzel írt iktatási szám és pecsételt dátum: „222/Msz. Tudomásül Csg. 1939. jun. 23.”, majd a levél tartalma:

Kedves Barátom!

Népzenei felvételeink ügyében kifejtett szives támogatásodért a Néprajzi Múzeum nevében leghálásabb köszönetemet fejezem ki. Egyben értesítelek, hogy a mai postával cimedre feladtam két kisebb Téged valószínűleg közelebről érdeklő cik-
kem különnyomatát.

Szivélyes üdvözlettel

kész hived

Bartucz Lajos

igazgató.

Budapest, 1939. VI. 21.

Kedves Barátom !

Népzenei felvételeink ügyében kifejtett szives támogatásodért a Néprajzi Múzeum nevében leghálásabb köszönetemet fejezem ki. Egyben értesítelek, hogy a mai postával cimedre feladtam két kisebb Téged valószínűleg közelebről érdeklő cik-
kem különnyomatát.

Szivélyes üdvözlettel

Budapest, 1939. VI. 21.

kész hived

Bartucz Lajos
igazgató.

11. kép: Bartucz Lajos Néprajzi Múzeumi igazgató köszönőlevele a felvételek után

Néprajzi Múzeum

Magyar Történelmi Múzeum Néprajzi Osztálya

Budapest X., Hungária-Alsókerület 40.

Telefon 43-8-33

1939. jun. 22.

Kedves Igazgató Úr!

Örömmel jelentem, hogy a tekerősöket sikerült minden tekintetben kielégítő módon megörökíteni. A feljött muzsikusok játékaról 10 hanglemezzel való felvételt,

számos fényképfelvételt, Balla játékaról filmfelvételt készítettünk.⁶⁹ Igaz ugyan hogy másik 10 lemezoldalt a felvételek során közbeszólásaikkal és egyéb önkéntelen zörejekkel elrontottak, de evvel nekünk már számolni kell. A dolog lebonyolításában és szíves elősegítésében Igazgató Úr megértő támogatásáért leghálásabb köszönetem. Nagyon köszönöm azt is, hogy Igazgató Úr előlegezett pénz kiadásával hozzájárult a feljövételükhöz: a kért összeget Maszlagnéval eljuttattam volt. Mellékelten küldöm Sipos füzetét s kérném Igazgató Urat, hogy tulajdonába eljuttatni sziveskedjék.

A fentlévő tekerősökkel egy kis riportot is csináltunk a rádióban, ezt szintén lemezre vettük s alkalomadtán műsorba iktatódik: erről még külön értesíteni fogom Igazgató Urat s az érdekelteket.

Mivel a hangszerről pontos méretezés is készült Maszlagné hangszerét visszatarítottuk s így azt postán küldöm vissza. Nehogy azomban tulajdonosa esetleges fiktív sérülés alapján bármiféle igényt támasszon, kénytelen vagyok e dologban is Igazgató Úr szivességét kérni, ugyanis a hangszert más címre nem igen küldhetem s ezért kérem Igazgató Urat legyen szíves a hangszer átadásában segítségemre lenni. Ha bármiféle költség akár a multban akár ujabban előadódna természetesen készséggel és köszönettel küldöm.

A továbbiakban én úgy látom, hogy Bartucz Ig. Úr meglehetősen sok adminisztratív és irodai munkája miatt az említett dologban nem igen fog hozzájutni, hogy bármit is végezzen, ha azonban én, egyik fiatal antropológus kollégámmal utána járok, úgy azt hiszem sikerülne a dolgot a feledés homályából kiásni. Ezért kérném legyen szíves Igazgató Úr az anyag felküldésének idejéről és neméről valamenynyire pontos tájékoztatást nyújtani, mert magam csak így tudok az ügyben eljárni. Remélem sikeresen.

Legyen szabad pótlólag még egy kérdéssel előhozakodnom. Mivel tervbe vettem egy, a magyar népi hangszerekről szóló monografia elkészítését, pontosság kedvéért szeretném megtudakolni vajjon él e még valaki aki tekerő készíttéssel foglalkozik vagy van-e valaki akinek ehhez szükséges szerszámai volnának s a készítésre vonatkozólag felvilágosítást tudna nyújtani? Ugy hallom különben hogy Szentesen van még fujtatós duda is? esetleges leutazásommal úgy gondolom még több dologra világoosságot deríthetek.

Az eddigi munkálatok sikerében nagyrésze volt Igazgató Úr jóindulatu közreműködésének, remélem alkalom adtán még sikerülni fog azt valamilyen formában vizsnoznom. Addig is mégegyszer igen hálásan köszönöm Igazgató Úr megértő pártfogását.

Igazgató Úr mindig készséges
Tisztelő hive

⁶⁹ Nem a mai értelemben vett filmfelvételtől, hanem fényképfelvételekről van szó.

NÉPRAJZI MÚZEUM
MAGYAR TÖRTÉNETI MÚZEUM NÉPRAJZI OSZTÁLYA

BUDAPEST, 1939. jun. 22.
X. HUNGÁRIA-ALSKORÚT 40
TELEFON: 43-8-33

azdm.

Kedves Igazgató Úr!

Örömmel jelemtem, hogy a tekerősöket sikerült minden tekintetben kielégítő módon megbőrkíteni. A feljött muzsikások játékaról lo hangfelvételnyi felvélet, számos fényképfelvételt, Balla játékaról filmfelvételt készítettünk. Igaz ugyan hogy másik lo lemezoldalt a felvételek során kőzbeazdó-
saikkal és egyéb önkéntelen zörejekkel elrontottak, de ezzel nekünk már számolni kell. A dolog lebonyolításában és szives elősegítésében Igazgató Úr megértő támogatásáért legnálásabb köszönetem. Nagyon köszönöm azt is, hogy Igazgató Úr előlgezett pénz kiadásával hozzájárult a feljövetelekhez: a Kört Szegedet használnival eljuttatam volt. Mellőkelten küldöm Sárosi Fülöpét a kértém Igazgató Úrat, hogy tulajdonosához eljuttatni sziveskedjék.

A fentlévő tekerősökkel egy kis rippott is caináltunk a Rádióban, ezt szintén lemeze vettük s alkalomadtán másorba iktatódik: erről még külön írtésíteni fogom Igazgató Úrat s az érdekelteket.

Mivel hangszerről pontos méterezés is készült Maszlagmó hangszert visszértartottuk s így azt postán küldöm vissza. Nehogy azonban tulajdonosa esetleges fiktív sérülés alapján bármiféle igényt támasszon, kénytelen vagyok e dologban is Igazgató ÚR sziveségét kérni, úgy is a hangszert más cízre nem igen küldhetem s ezért kérem Igazgató Úrat legyen szives a hangszert átadásban segítősgeze lenni. Ha bármiféle költség akár a multban akár ujában előfordának természetesen készséggel és köszönettel küldöm.

A továbbiakban én úgy látom, hogy Bartucz Ig. Úr meglehetősen sok adminisztratív és irodai munkája miatt az említett dologban nem igen fog hozzájutni, hogy bármit is végezzen, ha azonban én egyik fiatal antropológus kollégámmal utána járok, úgy azt hiszem sikerülne a dologt a felelős homályból kizárni. Ezért kérném legyen szives Igazgató Úr az anyag felküldésének idejéről és neméről valamennyire pontos tájékoztatást nyújtani, mert magam csak így tudok az ügyben eljárni. Remélem sikeresen.

Legyen szabad pótlólag még egy kérdéssel előhozakodnom. Mivel tervbe vettem egy a magyar népi hánszerekről szóló monográfia elkészítését, pontosan kévéért szeretném megtudakolni vajjon él e még valaki aki tekerő készítésével foglalkozik vagy van-e valaki akinek ehhez szükséges szerszámai volnának s a készítésre vonatkozólag felvilágosítást tudna nyújtani? Ugy hallom különben hogy Szentesen van még fujtatós dudu is? esetleges leutazásommal úgy gondolom még több dologra világosságot deríthetek.

Az eddigi munkálatok sikerében nagyrésze volt Igazgató Úr jóindulatú közreműködésének, remélem alkalom adtán még sikerülni fog azt valamilyen formában viszonoznom. Addig is még egyszer igen hálaian köszönöm Igazgató Úr megértő pártfogását.

Igazgató Úr mindig készséges
tisztelő hiva

Nem tudom miért van a további
amennyi. Mindig azo képmutatás van különböző leveleim és megírásaimnál.
Egyáltalán meggyőző és persze egy jóval is kelletlő és elvárásos.
Mint korábban írtam is megkértem ugyan a továbbiakban kérem leve-
lét és a többi 1939. jun. 16. Csallány

12. kép: Dincser Oszkár beszámolója, köszönőlevele Csallány Gábornak a felvételek után és további kérése

Aláírás nincs, de nyilvánvalóan Dincser a levél írója. A kapott levél hátoldalára Csallány 1939. június 24-én mindjárt írt egy választ antropológiai kérdésekben, Bartucznak. Ez az akkori szokás szerint másolatként a múzeumban maradt, míg a tisztázatot elküldték.

Igen tisztelt Kolléga Úr!

Jól eső elismerését köszönöm. Szívesen tettem és teszem a jövőben is ha szükség lesz."

A következőkben megköszöni Bartucz neki elküldött, antropológiai cikkét, majd finoman számon kéri: mi van azzal az általa elküldött anyaggal (koponyák

és egyéb érdekes régészeti leletek), melyeket több, mint 12 éve küldött Bartucznak antropológiai vizsgálatra, de választ a múzeumból kérdéseire soha nem kapott:

„Sok száz általam kiásott koponyát küldtem fel mint legilletékesebb helyre egyrészt a tudomány iránti kötelesség-érzettel, másrészt Bartucz. L. iránti nagyrabecsülésemből kifolyólag, igaz, akkor még nem volt kötelező a felküldés.”

Kérdése, milyen korból, milyen fajból származnak a koponyák, melyeket Szentes környékén kiásott.

Ezt a levelet nem tisztázhatta még le, amikor megérkeztek az ígért tanulmányok. Kérdéseire azokban úgy látszik, megtalálta a választ, mert két nap múlva új levelet írt, mely a következő:

222/1939 Msz.

Mélyen tisztelt Igazgató Úr!

Kedves Barátom!

Jóleső elismerésedet – melyet a csekély közreműködésemért kifejezni szives voltál, köszönöm. Mindenkor szívesen állok úgy a vezetésed alatt álló intézet, mint a Te rendelkezésedre.

Egyben nagyon köszönöm a küldött nyári úttörő munkádat amellyel megtisztelni szives voltál. Jól esik látnom a Szentesre való hivatkozást a rólam történt megemlékezést. Örömmel látom, mily jelentős darabok a mi, – sajnos csak hiányos – koponyáink. Jelenben is raktáron van mintegy kétszáz koponya különböző korokból és helyekről. Lelettel és pénzzel datáltak. Sok magyar köztük néhány honfoglaláskori és érdekes hatalmas nagy koponya is.

Amennyiben érdekel és ismerete kívánatos, úgy én készséggel felküldöm azokat.

Kérésem csupán az, és az még a régebbiekre is vonatkozik. Úgy más meghatározás után venném [?] korból és lelőhelyről származó egy-egy férfi illetőleg női koponyát a mi gyűjteményünk számára illetőleg az illető kor leletanyagához való kiegészítésre anyagot küldeni. Tudom, hogy nagyon el vagy foglalva, ezt munkáidból is örömmel látom, talán lesz valaki, aki segítségedre lesz és a kérésemet teljesíteni fogja.

Nyugdíjban vagyok júl. 1.[től] de visszatartanak még a további vezetésre. Egyelőre három hónapig. Szeretném addig az antropológiai anyagot is elrendezni.

Szeretettel üdvözöl

Csallány Gábor

Mikor lesz utad hozzánk?

Szentes, 1939. jún. 26.

Lajthának, aki most találkozik a zenészekkel, ezúttal is alkalma van tanulmányozni az énekes és hangszeres zene eltéréséből, illetve a más-más célú hangszeres előadásból adódó különbséget. A zenészekkel elkészített, Dincsér levelében említett 10 lemezoldalnyi felvételt a Pátia-jegyzőkönyv június 12-i dátummal

rögzítette. Nem valószínű azonban, hogy (a további 10 rontott lemezt is hozzászámítva) elvégezték volna a munkát egy nap alatt. Valószínű, hogy szükséges volt az eredetileg kitűzött két nap (12–13-a). A 10 lemezoldal a Pátria-felvételek sorrendjében a következő: 52/A–B, 53/A–B, 54/A–B, 55/A–B, 56/A–B. Összesen 39 dallam került rá a lemezre; 25 népdal tekerőn, 8 énekelve és 6 citerán. Maszlagné Mecs Balog Mária végül csak énekelt (7 népdal) és citerázott (6 népdal), Balla István 1 népdalt énekelt és 13 felvételen tekerőzött, Kis József csak tekerőzött (12 felvétel).

A Balla Istvánnal készült beszélgetésből kitűnik, hogy „a tekerőt Szentesen vette 2 mázsa búzáért Váci Józseftől, »az is tekerős, olyan forma volt [mikor megvette tőle], mint én most«”. Emlékeztetőül: ő volt az a tekerős, akitől először gyűjtött Bartók Béla 1906-ban. Balla a felvétel idején 63 éves volt, tehát Váczi 1924 táján adhatta el neki a hangszert. 1939-ben valószínűleg már nem élt, mert neve sehol sem került elő. Balla hangszere viszont feltehetően ugyanaz volt, amelyet Bartók annak idején megismert. Részben ez lehet a magyarázata annak, hogy Balla tekerőjéről szokatlanul sok fényképfelvétel készült (31 db), miközben ott volt a másik tekerős is. Ez a mai technikai feltételek között sem kevés kép, akkor pedig hihetetlenül magas számot jelentett, különösen, hogy a többi előadóról egy-, hangszerjátékosok esetében pedig legfeljebb két felvétel készült. A másik magyarázat Lajtha érdeklődése, aki Dincsér beszámolóit és a személyes találkozás után rögtön elhatározhatta, hogy tanulmányt ír a hangszerről. Ehhez pedig a hangszer minden apró részletét meg akarta ismerni, kívül-belül.

A Balla Istvánról készült, a tekerő vitelét mutató, gyakran publikált fényképen⁷⁰ (13. kép) véleményem szerint tehát azt a hangszert látjuk, amelyet Bartók ismert meg elsőként. Az 1939-ben készült képet később Kodály is közreadta *A magyar népzene* 1952-es új kiadásában.⁷¹

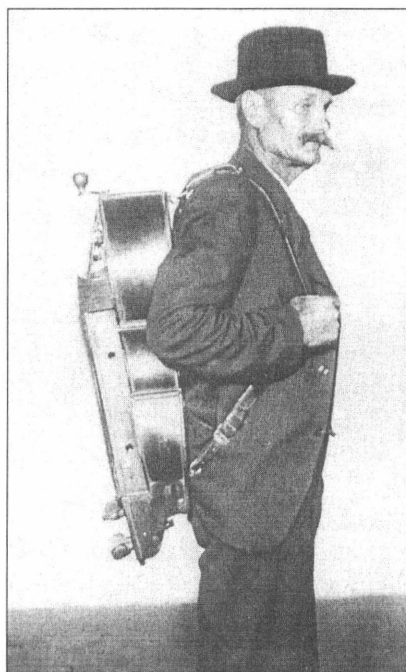
Térjünk ki Dincsér június 22-i levelének arra a mondatára, amelyben a szintén lemezre vett kis riportról szól, amely „alkalomadtán műsorba iktatódik...”! A rádió a 30-as években, s különösen 1934-től, amikor Dohnányi lett a főzeneigazgató, a korábbiaknál színvonalasabb műsorokat készített. A közönség ízlésnevelését és népismeretét célzó műsorok közt rendszeresen megszólaltak jeles írók, a zenei műsorokban Bartók- és Kodály-népdalfeldolgozások, 1938-tól Ortutay Gyula műsoraiban eredeti felvételekkel színesített néprajzi műsorok, s a 2. bécsi döntést követően megnőtt a tájműsorok száma is.⁷² Az egyik rendszeresen szereplő író Móricz Zsigmond volt, akinek jó baráti kapcsolatai voltak Szen-

⁷⁰ Először Lajtha – Dincsér közölte 1939: 107. 4. ábra.

⁷¹ Kodály 1937²/1952. A tekerő a X–XI. táblán látható.

⁷² Magyarország a XX. században. A Magyar Rádió a magyar kultúra szolgálatában (1933–38), A Magyar Rádió háborús éve (1939–44). L. www.niif.hu/02100/02185/html

tesre. Móricz Csallány egy ásatását is megnézte,⁷³ kézbe vette Kiss Bálint krónikáját, melyből felhasznált részleteket, nyelvi és népdalszöveg-adatokat gyűjtött a *Rózsa Sándor* c. regényéhez Szentesen.⁷⁴ A *Hej halászok, halászok* népdal szövege be is került a regénybe, ugyanolyan verssel, mint ahogyan négy évvel később Maszlag Józsefné Mecs Balog Mária is énekelt a Pátria-felvételekor.⁷⁵ A szuggesztív előadóként jellemzett Móricz 1935. október 26-án *Szentesi körkép* címmel beszélt a rádióban a város lakóiról, nagyszámú kubikos rétegéről és a földművesekről. Többek közt így jellemezte őket: „Szentes városának tiszta magyar lakossága a magyar faj típusos képlete. Ami érték a magyar földben s a magyar népben van, az itt mind fölismerhető. ...Sehol sem láttam a magyart ily megfontoltnak és nyugodt életűnek. Mintha egy fokkal civilizáltabb lenne...” „A kubikusok is olyanok, mintha valamennyien mérnökök lennének.”⁷⁶

13. kép: Balla István és tekerője, a hangszer szállítását mutató ismert fényképfelvétel

⁷³ Hankóné 2002: 14.

⁷⁴ Filep 1971: 123.

⁷⁵ Pátria Gr. 52/Ab.

⁷⁶ Idézi Hankóné 2002: 86.

Kodály Zoltán Lajthához hasonlóan a felvételek alatt találkozott először közvetlenül a szentesi tekerősökkel. 1935-ben *A Magyarság Néprajza* számára megfogalmazott, 1936-ban megjelent sorait Bartók leírása alapján foglalta össze: „Leírta s rajta játszott darabokat közölt Bartók Béla.” *A Magyarság Néprajza* 1943-as II. Kiadása, illetve az 1952-es kiadás már azt is rögzíti, hogy „...A Rádió és a Néprajzi Múzeum gramofonfelvételeihez is sikerült még tekerőst kapni 1939-ben. (52–56. sz. lemez.)”⁷⁷ A két mű megjelenése közt is írt már röviden a tekerőről *A magyar népzene* tanulmányban: „A tekerő, akár a duda, valaha nemzetközi hangszer volt. Nálunk már csak Szentesen van nyoma. Az utolsó 1907 táján készült, mestere Szenyéri János azóta elhalt” – írta, s jegyzetben ehhez a következőt fűzte: „Csallány Gábor várm. múz. igazgató szives közlése. L. még Trócsányi Zoltán: *A nyenyere Magyarországon (Új Barázda, 1933.)* 77. o.”⁷⁸

Kodályt ebben az időben erősen foglalkoztatta a magyar nyelv, a vidék és általában a magyarság mibenléte. Többek közt a *Vidéki város zeneélete* (1937), *Vessünk gátat kiejtésünk romlásának* (1938), *Mi a magyar a zenében?* (1939)⁷⁹ munkái jelzik ezt az érdeklődést. 1939 áprilisában kezdeményezésére rendezik meg az első helyes kiejtési versenyt. A szentesi Pátria-felvételek készítésekor, 1939. június 12-én (és valószínűleg 13-án) a Magyar Rádió stúdiójában a Bartók Béla és Lajtha László, valamint az alföldi muzsikások társaságában jelenlévő Kodály egy újabb területet és annak népét fedezte fel magának. Felfedezését a magyar nyelvről szóló 1939. július 18-án elhangzott előadásában osztotta meg a rádióhallgatókkal. Feltételezésem szerint a szentesi hanglezemefelvétel előadóival készített riportot ebben a műsorban adták le.⁸⁰ Kodály szólt a hangszerről, de hangsúlyozta, hogy nem a zenéről akar beszélni, hanem a nyelvről: „Nem tagadom, nem könnyű a dallamok menetét követni, márcsak az egyik hangszer, a te-

⁷⁷ Kodály 1937²/1952: 61.

⁷⁸ Kodály 1937²/1952: 61.

⁷⁹ Kodály a két közölt dunántúli dallamhoz jegyzetben a következőt fűzte: „E dallamok gramofonlemezekről is hallhatók. A felvételeket készítette az Orsz. Magyar Történeli Múzeum a Magyar Tudományos Akadémia támogatásával. A felvett dallamokra és azok előadóira vonatkozóan bővebb adatokat talál az érdeklődő az első felvételsorozat teljes anyagát magában foglaló »Magyar népzenei gramofonfelvételek« c. füzetben. Kiadta az Orsz. Magyar Történeli Múzeum, Budapest, 1937.” Kodály 1954: 149. A Bartha Dénessel közösen írt *Die ungarische Musik* c. kötetben a hazai hanglezemefeladásokról szóló részben olvasható, hogy aki eddig a kereskedelemben a megszámlálhatatlan „magyar” lemez közt népzenei hanglezemefeladást keresett, üres kézzel távozott. Az ilyen kiadványok ui. népies műdalokat, nótákat tartalmaznak. 1929, majd 1936–37 után megváltozott a helyzet. 1942-ig népzene kutatók irányításával több mint 100, eredeti népzenei tartalmú lemez, kb. 550 népdal és hangszeres darab készült. „Damit ist eine wertvolle, hörbare Quelle zur Kenntnis der Volksmusik erschlossen (Patria-Platten). Text und Noten sollen die Käufer der Platten nachträglich erhalten; auch eine Ausgabe in Buchform ist vorgesehen” – írták. Bartha – Kodály 1943: 29.

⁸⁰ A Magyar Rádió Hangarchívumának tájékoztatása szerint Kodálynak ez a műsora (és a szentesiekkel készült riport) nem maradt meg.

kerő szokatlan hangzása miatt is. Ezt a ritka hangszeret alkalmasint először hallja most hallgatónk nagy többsége. Megvan az a tulajdonsága, hogy a kíséret kissé elnyomja a dallamot. Érthetőbb a dallam, ha egyik kísérő húrt kikapcsolják, ezt dudálásnak nevezik, s valóban fúvóhangszerekhez hasonló a hangja ilyenkor. Még egy harmadik játékmódot is tudnak rajta, a recsegtetést. Íme, egyetlen hangszeren mennyi árnyalata a többszólamúságnak. Erről se feledkezzünk el, ha azt halljuk, hogy népünknek nincs érzéke a többszólamúság iránt.”

De „nem a zenéről akarok beszélni, hanem a zenészek beszédéről. A felvétel remekül sikerült annyiban is, hogy a résztvevők beszédét a maga természetességében rögzítette meg. Rég nem találkoztam a városi és falusi magyar beszéd ilyen tanulságos szomszédságával. A városi beszélő ajkán kopog a nyelv, mint a jégeső, mint a Morse-távíró. A falusiak ajkán zeng, ömlik, mint az orgonaszó.” „...ideje volna magyarul megtanulnunk! Itt az ingyen nyelvmester, a nép... Figyeljük meg azt a haragos, de méltóságteljes rendreutasítást, mikor a bemondó azzal, hogy nyenyereinek nevezi hangszerüket, akaratlanul megbántja őket. Nem tudta, hogy ez csúfnév, de nem tudtuk mi sem, holott 30 éve ismerjük a hangszeret. Ebből a beszélgetésből derült ki. Nem tudta Trócsányi Zoltán, különben nem e név alatt írt volna cikket róla. Valóban nemcsak nyelvet, magatartást is tanulhatunk magyarjainktól.”⁸¹ Végül még hozzáteszi: „Ha az egész ország úgy megáll a talpán, mint ők, s oly rátartósan utasítja vissza emberi méltósága legkisebb sérelmét, nem érheti baj.”⁸²

ÖSSZEFOGLALÁS

Bartók első szentesi népzene gyűjtése, majd az 1939-es Pátria-felvételek megszervezése (Bartucz, Dincsér, Csallány), a felvételek elkészítése (Bartók, Lajtha és Kodály részvételével), közben Lajtha és Dincsér közös munkájaként tanulmány készítése és megjelentetése a tekerőről, végül pedig a magyar nyelv kapcsán Kodály előadása a szentesi tekerősökről adták dolgozatunk kereteit.

A tekerő tudományos megismertetése a 20. sz. elején Bartók Bélának köszönhető. A népi kultúra iránti érdeklődés az értelmiség körében a 20-as évek vége tájára érlelődik meg, mely által a tekerő is előtérbe kerül. Bartók tanulmánya figyelmet kelt e különös hangszer iránt. A lemezfelvételek szervezői részben Bartók korai gyűjtése nyomán, részben az Alföld, a kubikusság, Szentes népének (részben mint kubikos központ) és általában a magyarság kérdéseinek a 30-as évek második felében előtérbe kerülése nyomán fordítanak gondot a szentesi tekerősökre. Lényeges különbség Bartók első gyűjtéséhez képest azonban, hogy a

⁸¹ Kodály (elhangzott előadás 1939-ben) 1993: 307–308.

⁸² Kodály 1993: 308.

gyűjtés már nem egyéni munka keretében történik, hanem már az előkészítés fázisában intézmények állnak egymással kapcsolatban.

Csallány Gábor szentesi múzeumigazgató maga folytat nyomozást a tekerősök ügyében, részben újsághirdetés segítségével. Az összehívott zenészek elbeszélése és a későbbi gyűjtések megerősítik Szentes, a mezővár, sőt megyeszékhely központi szerepét a tekerővel kapcsolatban. Az adatok egyértelművé teszik, hogy a tekerőt nemcsak a szegényparaszток használták. Mint Lajtha és Dincser írta: „Finom szerkezete miatt a tekerő nem tartozott az olcsó hangszerek közé. A századforduló körül darabjáért 12-15 forintot vagy két mázsa búzát fizettek. (Ár természetesen a hangszer minőségétől függött”, ezért inkább a „jómódú »pógárok«” tudtak rá pénzt áldozni.⁸³ A módos gazdák is ezt az eszközt alkalmazták zenei és egyéb szórakozásaikhoz, beleértve a tekerősöknek az alföldi olvasókörökben való rendszeres jelenlétét is. Maguk a szentesi múzeumban a népzenei felvételekre jelentkezettek is sokféle szociális rétegbe tartozók voltak: alig akadt köztük a szokásos értelemben vett parasztember; a földmunkából élők is inkább kubikosok voltak, de akad köztük szatócs, rendőr, süteményárus, téglagyári munkás és kanász is. Ha Derzsi Kovács Jenő a tekerővel nem is foglalkozott olyan mértékben, mint azt a Pátria-jegyzőkönyv alapján gondolhatnánk, azt világosan látta, hogy „A tanyavilág parasztjai zenében szívesebben kötődtek a mezővárosok polgárosodni akaró lakossága zenéjéhez”, s a városi életformát, szokásokat, zenét utánozták.⁸⁴ Nemcsak a kubikusok, hanem a szentesi emberek általában is messzire eljártak dolgozni (pl. Diószegre a cukorgyárba, valamint Szegvárra és Csongrádra), akár gyalog.⁸⁵ A szentesi paraszt-polgárság a cigánybanda helyett a 20. században megállapodott a tekerő, illetve a „tekerőhöz való klárnét” (ez a magasabb hangolású Esz vagy D klarinét) mellett. E hangszert, mint nem népi eredetűt és a hagyományban viszonylag újat Dincser sajnos nem vette tekintetbe, pedig id. Maczik Sándor, a később még sok gyűjtő által felkéréselt kiváló klarinétos is megjelent a felhívásra. Így e hangszer – amely a tekerővel mint bemutatott fényképünk is mutatja – már a 20. sz. korai időszakában is párost alkotott, teljesen kimaradt a felvételekről és a tanulmányból is.

Bár Lajtha alföldi útjain nem találkozott a tekerővel, felfigyelt rá és Dincser Oszkárral még a felvétel évében tanulmányt írt róla (maga Dincser legutolsó levele tanúsága szerint tovább is kívánt még foglalkozni vele). Kodály érdeklődését a szentesi tekerősök a magyar nyelv és a vidéki magyar ember magatartása irányába is fölkellették. Már csak az ő nyelv művelő előadása miatt sem hagyhatjuk szó nélkül, hogy a hangszer legújabbán Bartók, Kodály, Lajtha, Dincser,

⁸³ Lajtha – Dincser 1939: 105. A fentebbi adat szerint Balla István is 2 mázsa búzáért vette a tekerőt Váci Józseftől.

⁸⁴ Közli Forrásné 1985: 7.

⁸⁵ Forrásné 1985: 8–9.

Sárosi és az egyértelmű népi tekerő nyelvhasználat ellenében sokan tekerőlantnak nevezik. Megjegyzendő: a magyar tekerőnek a nyugat-európaival ellentétben nincs kapcsolata a lanttal, ez az elnevezés tehát helytelen.⁸⁶ Kodály rádió-előadása túlmutat a zenén: része annak a szellemiségnek, amelyet a legkiválóbb magyar értelmiségiek (főleg írók) a szegényparasztság érdekében, illetve általában a magyarság felemelkedéséért az 1930-as években különböző fórumokon és részben a rádió hullámain keresztül vívtak. Kodály két évvel korábbi műsorában a rádió népzenei szerepét is kiemeli: „Ma arról szeretnék pár szót szólni, hogyan juthat közelebb egy vidéki város lakossága a magasabb rendű zenéhez a legkisebb áldozattal, s a legnagyobb eredménnyel. Előre bocsátom, az a fajta vidékieség, amiről régebben annyit élcelődtek fővárosi lapjaink, ma nincs többé. A forgalom, a rádió, a változott élet eltüntette. Ma a legkisebb városban több művelt ember él, mint ötven-hatvan éve egy-egy megyeszékhelyen. Egyetemet végzett, olvasott, utazott emberek száma megsokszorozódott mindenütt. De a magyar műveltség sajátos típusa okozta, hogy az általános műveltség emelkedésével a zenei műveltség nem fokozódott arányosan. A magyar műveltség ui. határozottan vizuális típusú” – írta, a vizualitást ekkor még az olvasásra és a már hódító mozifilmre is érve. Megállapította azt is: „Ma már világos mindenki előtt, hogy elitnevelés és tömegnevelés egymástól el nem választható szerves egység kell hogy legyen, csak akkor értékes az eredmény, ha megvan a kettő egyensúlya.”⁸⁷

Kodálnak még később is volt, illetve lehetett kapcsolata szentesi tekerősökkel: 1950-ből fennmaradt Szenyéri Dániel egy levele, melyben egy új hangszer elkészültéről tudósítja Kodályt. Mint büszkén írja – helyesebben valakivel leíratta, aki legépelte a levelet –, az édesapjától tanultak szerint készítette a tekerőt. A levél lényege azonban nem ez. Kodály támogatását kéri ahhoz, hogy a Népművészet Mestere címet megkaphassa. (Kodály válaszát nem ismerjük.) A Pátria lemezszorozatról viszont éppen az évben, 1950. IX. 25-i keltezéssel jegyzi fel a Bartók-emléktábla leleplezésére szóló meghívó hátoldalára az alábbiakat: „Akadémia kezdeménye volt a hanglemez-sorozat és Bartha Dénes füzeté!⁸⁸ Később a Rádió folytatta. Pátria hanglemezgyártása. Háború[:] elakadt, már felvett anyag egy része máig sincs kidolgozva. A kiadottak sem kaphatók már csekély kivétellel. Ezek újrakiadása és a felvételek folytatása volna a legsürgősebb teendő.”⁸⁹

⁸⁶ Igaz, hogy Bartók 1911-ben a korábbi értelmiségi szóhasználathoz alkalmazkodva egyik neveként a „forgólant” megnevezést is megadja, de egyébként a tekerő szót használja.

⁸⁷ Kodály 1937., I. 1954:124.

⁸⁸ Kodály utalása Bartha Dénesnek az autentikus hanglemezkiadvány megindítása érdekében kifejtett, meggyőző érvekkel alátámasztott nyilvános felszólalásaira. L. pl. Barta 1937.

⁸⁹ Kodály 1993: 301. A felvételek még 1950-ben folytatódtak a balassagyarmati banda felvételeivel. L. Tari 1992b, 2001 kísérfüzetek.

A Bartók hathatós lépéseinek köszönhetően megindított Pátria sorozat egyes felvételeinek előzetes gyűjtését (a jó előadók és dallamanyag helyszíni feltérképezésével) elsősorban Lajtha szervezte és irányította, de saját korábbi gyűjtései alapján szakmai tanácsokkal Kodály is segítette (különösen a zoborvidéki, a palóc, bukovinai székely és egyes dunántúli gyűjtések esetében). Szerencsés volt, hogy a Néprajzi Múzeum intézményként vállalta a munka irányítását, a megfelelő technikát pedig a felvételek készítésére egyébként is egyedül alkalmas Magyar Rádió adta. A rádió a falu népének rendszeres bemutatását célzó előadásai-val ezenkívül is nagyban hozzájárult ahhoz, hogy az elkészült felvételek érdeklődést keltettek, sőt az ismeretterjesztésnek köszönhetően megfelelő hitele lett a falusiak éneklésének, zenélésének. Kodály és Móricz, akiknek szerzőtársi kapcsolatuk volt – Móricz *Pacsirtaszó* c. művéhez Kodály írt kísérőzenét (1917) – az 1930-as évek második felében más-más módon, de Szentes város egyszerű lakói példáján emelik fel szavukat a magyarság érdekében.

A Bartókot, Lajthát, Kodályt és a szentesi tekerősöket illető legfőbb tanulság végül a következő: az egész Pátria-sorozat és általában a magyar népzene kutatás történetében egyedülálló, hogy három nagy kutatónk munkássága egyaránt kapcsolódik a szentesi tekerőhöz és előadóikhoz. Nemcsak mint gyűjtők és szervezők foglalkoztak a hangszerrel. Azt is fontosnak érezték, hogy valamilyen formában nyilvánosan is nyilatkozzanak a tekerőről és előadóikról. Különösen hangszeres kutatásunk története szemszögéből említésre méltó ez, mert sok közös munkájuk ellenére ez az egyetlen ilyen eset.

IRODALOM

BARTÓK Béla

- 1911 A hangszeres zene folklórja Magyarországon. In Szöllösy András (szerk.): *Bartók Összegyűjtött Írásai* (BÖI) I. Budapest: 59–76.
1931 Magyar népi hangszerek. In BÖI 358–365.

BARTHA Dénes

- 1937 A magyar népzenei felvételek programja. *Magyar Szemle* Budapest.

BARTUCZ Lajos

- 1938 *A magyar ember. A magyarság anthropológiája*. Budapest.
1939 Jelentés a Néprajzi Múzeum (Országos Magyar Történeti Múzeum Néprajzi Tára) 1938. évi állapotáról és működéséről. *Néprajzi Értesítő* (szerk. Bartucz Lajos) XXXI. 1940. 92–97.
1940 Jelentés a Néprajzi Múzeum (Országos Magyar Történeti Múzeum Néprajzi Tára) 1939. évi állapotáról és működéséről. *Néprajzi Értesítő* 1940. XXXII. 220–225.

BÓNIS Ferenc

- 1972 *Bartók Béla élete képekben és dokumentumokban*. Zeneműkiadó, Budapest.

- DIÓSZEGI Vilmos
1977 Bartucz Lajos szócikk. In *Néprajzi Lexikon* I. (Főszerk. Ortutay Gyula) Budapest: 232.
- FILEP Antal
1971 Szokásleírások a 18. és a 19. századból. In *Népi kultúra – Népi társadalom* V–VI. Budapest: 115–133.
- FORRÁSNÉ TÖRÖK Katalin
1985 *Derzsi Kovács Jenő szentesi és Szentés környéki dallamgyűjteménye*. Válogatta, a bevezetőt és a jegyzeteket írta &. Csongrád Megyei Tanács Művelődési Központja Szeged.
- GÖNYEY Sándor
1940 Seemayer Vilmos. *Ethnographia* LI. (szerk.: Gunda Béla) 270.
- HANKÓNÉ PAKSI Márta
2002 *Szentés és környéke népzeneje és néptánca a XX. században*. Szentés.
- HANKÓCZI Gyula
2007 *A tekerőlantról. Dalok öt húron*. Hagyományok Háza, Budapest.
- KODÁLY Zoltán
1937²/1952 A magyar népzene. Az 1952-es kiadás: A példatárát szerkesztette Vargyas Lajos. Budapest: Zeneműkiadó.
1937 Vidéki város zeneélete. In *A zene mindenkié*. Közreadja Szöllősy András Zeneműkiadó, Budapest: 1954. 132–139.
1938 Vessünk gátat kiejtéstünk romlásának. In *A zene mindenkié*. Közreadja Szöllősy András, Zeneműkiadó, Budapest: 1954. 132–139.
1939 Mi a magyar a zenében? In *A zene mindenkié*. Közreadja Szöllősy András Zeneműkiadó Budapest: 1954. 146–155.
1993 *Magyar zene, magyar nyelv, magyar vers. Kodály Zoltán hátrahagyott írásai*. Válogatta, s. a. r. Vargyas Lajos Budapest.
- KODÁLY Zoltán – BARTHA Dénes
1943 *Die ungarische Musik*. Budapest.
- KORNIS Gyula
1939, 1943² Az államférfi. In *Horthy Miklós*. Singer és Wolfner, 213–243. www.bibl.uszeged.hu/ha/horthy/kornis.html
- LAJTHA László
1938 *A grammofoonlemezre való népdalgyűjtés muzeológiai jelentősége*. *A Néprajzi Múzeum Értesítője* XXX. 318–323.
1955 Kőrisspataki gyűjtés. In *Népzenei Monográfiák* III. Zeneműkiadó Budapest.
- LAJTHA László – DINCSÉR Oszkár
1939 A tekerő. *A Néprajzi Múzeum Értesítője* XXXI. 103–111.
- MANGA János
1969 Magyar népdalok, népi hangszerek. In *Magyar népművészet* 2. Corvina Budapest.
- MARTIN György – NÉMETH István – PESOVÁR Ernő (Szerk.)
1985 *Magyar Népzenei Antológia I. Táncczene* Hungaroton, LPX 18122–16
- PESTI DIVATLAP 1845.
- PÉCZELY Attila
1959 Régi népdalok Csongrád megyében. In *Csongrádmegyei Tanulmányok*. 25–42.
- RAJECZKY Benjamin
1969 Magyar népzene I. (szerk.) Qualiton, 10 095–098
1972a A magyar népzenei hanglemezek. *Ethnographia* LXXXIII. 2–3. 330–373.

- 1972b Magyar népzene II. (Szerk.) Hungaroton, LPX 18 001–004
- 1974 Magyar népzene III. (Szerk.) Hungaroton, LPX 18 050–53
- PAPP László
- 1940 A kiskunhalasi tanyatelepülés kialakulása. *Néprajzi Értesítő*, 285–310.
- RÁCZ Ilona – SZALAY Olga
- 1981 Mutatók Bartók dallamrendjéhez. In *Zenatudományi Dolgozatok* MTA ZTI 353–398.
- SÁROSI Bálint
- 1967 Die Volksmusikinstrumente Ungarns. In *Handbuch der europäischen Volksmusikinstrumente* I. Leipzig 50–55.
- [1970] é. n. *Népi hangszereink*. Népművelési Propaganda Iroda Budapest: 63–68.
- 1973 Magyar népi hangszerek. In *Ének-zene szakköri füzetek* 1. Tankönyvkiadó. Budapest: 55–60.
- 1998 Magyar hangszeres népzene. HCD 18236–37 (2 CD) Hungaroton Classic Budapest.
- SEBŐ Ferenc (azerk.)
- 2001 „Pátria” CD-ROM. Fonó Records, Budapest.
- SZABÓ Kálmán
- 1938 *Az alföldi magyar nép művelődéstörténeti emlékei*. Budapest.
- SZOMJAS-SCHIFFERT György
- 1994 *Hej! Cserényem előtt ... Kiskunhalas népdalai*. In Halasi Téka. 14. Kiskunhalas
- 2006 Régi lakodalmas a Duna – Tisza közén. Balassi Kiadó-Thorma János Múzeum – Halasi Múzeum Alapítvány Budapest–Kiskunhalas.
- TARI Lujza
- 1989 Weiner Leó művészete a népzenei források tükrében. *A Liszt Ferenc Zeneművészeti Főiskola évkönyve* 2. Liszt F. Zeneművészeti Főiskola. Budapest: 59–227.
- 1992a Lajtha László hangszeres népzene gyűjtései: 1911–1963. *Magyar Zene* XXXIII. 2. 141–190.
- 1992b *Lajtha László népzene gyűjtéséből, balassagyarmati és soproni zenekar*. Hungaroton MK 18206.
- 2001 *From the Instrumental Folk Collection of Lajtha Two Folk Orchestras – Lajtha hangszeres népzene gyűjtéséből Balassagyarmati és soproni (népi) zenekar*. Hungaroton Classic HCD 18206
- 2006 Bartók's Collection of Hungarian Instrumental Folk Music and its System. In *Studia Musicologica Academiae Scientiarum Hungariae* Tomus 2006. XLVII. 47/2. 141–166., uő: B.
- 2007 Bartók Béla magyar hangszeres népzenei gyűjtése és rendje. Bartók Béla születésének 125. évfordulójára. *Néprajzi Látóhatár* 3–4. 5–37. (CD melléklettel, CD 1–10.)
- TRÓCSÁNYI Zoltán
- 1933 *A nyenyere Magyarországon*. Különnyomat. Budapest.
- UJFALUSSY József
- 1958 Bartók-Breviárium. (Levelek – Írások – Dokumentumok) Zeneműkiadó Budapest.
- 1965 *Bartók Béla I–II*. Zeneműkiadó. Budapest.
- VARGYAS Lajos
- 1954 *Régi népdalok Kiskunhalasról*. Nagy Czirok László és Vargyas Lajos gyűjtéséből közreadja Vargyas Lajos. Zeneműkiadó, Budapest.
- 1955 Györffy István, az Alföld ethnográfusa. Előszó Györffy István: *A Nagykunság krónikája* c. könyve 3. kiadásához Budapest: 1955. 5–22.

*Lujza Tari***BARTÓK, LAJTHA, KODÁLY AND THE HURDY-GURDY
PLAYERS OF SZENTES**

This study honours the 115th anniversary of the birthday of ethnomusicologist László Lajtha, who passed away 45 years ago. The author examines the relation between these three ethnomusicologists and this and other folk instruments through the hurdy-gurdy researches carried out in Szentes in the early 20th century. In addition to reviewing the first hurdy-gurdy research carried out by Béla Bartók in 1906, the essay provides previously unseen documents that help describing the researches in the Szentes area (1939), that supported the „Patria” record series (1937–1952). The growing attention towards the Hungarian Great Plains around the 1920’s and 30’s (that had also been a fruit of the works of excellent writer of the era, Zsigmond Móricz) puts the achievements of these three researchers in a different light in the field of instrumental folk music research. Even though it is not included in the title, the author also takes a moment to highlight the significance of the preliminary studies of Oszkár Dincsér, Lajtha’s fellow ethnomusicologist in the Budapest Ethnographical Museum, and the studies of the human anthropology director of the János Koszta Museum in Szentes. Following the detailed review of the circumstances of the research, the essay’s conclusion is: It is highly unique in the history of Hungarian folk music research that one given instrument and its players are researched by three ethnomusicologists at the same time, and their progress is constantly documented through studies and radio programmes.

Voigt Vilmos

Az európai néprajz változásai

(SIEF-konferencia Derryben, „Rituális év” konferencia Corkban)

Szinte összekapcsolható módon zajlott le két nemzetközi néprajzi kongresszus az ír szigeten. A szokásos, olykor többéves előkészítés után került ezekre sor, immár modern technikával. Ez azt jelenti, hogy elektronikus levelezés, honlapok, befizetés és programok voltak, nem kis gondot okozva a régimódi kongresszistáknak. Akiknek a száma azonban egyre csökkent, viszont egyre több olyan, zömmel fiatal résztvevő volt ott, akik nemcsak tekintélyes kollégáikat nem ismerték, hanem szemmel láthatóan a néprajztudomány és folklorisztika eredeti témáiról vagy módszereiről sem tudnak. Egyébként a honlapok hol működtek, hol nem, a szervezők nem sokat törődtek a változásokkal, még a „végleges” programban is voltak köztudottan távollevők stb. Ez bizony szervezési nehézségekkel járt, mivel nem jól osztották el az összefüggő vagy közérdekű előadókat vagy előadásokat. A rendezők utolsó pillanatbeli improvizációi pedig áttekinthetetlenek voltak – vagy azért, mivel a modern információs technikát végül nem alkalmazták – vagy azért, mivel nem is gondoltak tájékoztatásra.

Mindkét konferencia az ír és nagy-britanniai néprajztudomány megerősödését is jelezte. Ezt a nemzetközi szakmai közvélemény eddig nem vette észre, inkább a régi intézmények átalakulása, nevezetesen kutatók eltávozása került szóba. Közben azonban a régi folyóiratok, társaságok, konferenciák folytatódtak, differenciálódtak, új generációk jelentek meg, akik érdeklődnek a nemzetközi kapcsolatok iránt is. A „kulturális örökség” védelmére egyre több pénzt fordítanak. És jól jön a rivalizálás is: egyrészt az Ír Köztársaság és Észak-Írország intézményei között, másrészt pedig mindezek Nagy-Britannia művelődéspolitikáját figyelik árgus szemekkel. A regionalizmust is jól szolgálja a skót vagy walesi néprajzi kutatások megerősödése. Nyilván véletlen, hogy a két bemutatandó konferencia után a balladakutatók éves konferenciája is Walesben volt (erről nem számolhatunk be, ám tudjuk, ott is voltak magyar kollégáink) – ám a tendencia itt is ugyanaz lehetett: a helyi szervezők nemzetközi kapcsolatainak erősödése. Minthogy az Egyesült Államokban gyakorlatilag kihalt a folklorisztika, mára a Brit-szigetek váltak az angol nyelvű néprajzi kutatások középpontjává. És mint-hogy (főként az ír és skót kutatók) igazán sok hagyományos adatot gyűjtöttek, van miről újra meg újra írni.

Voltaképpen már évek óta tudtuk, hogy a vezető európai néprajzi társaság, a SIEF 9. kongresszusa *Transcending „European Heritages”* és *Liberating the Ethnological Imagination* főtémákkal az észak-írországi University of Ulster Derry/Londonderry városában működő Magee campuson lesz, 2008. június 16. és 20. között. Ez bámulatosan felszerelt egyetemi épületegyüttes, még az íreknél általában megfigyelhető hihetetlen méretű modernizálódás és valóságos építkezési düh átlagát is felülmúló módon. A „transcending” szóhoz az eredeti tervek szerint a második napon az „európai örökségek”, a harmadik napon az elméletek és gyakorlat változása, a negyedik napon pedig az „etnológiai imagináció előadásmódja” (*performing*) tartozott volna. Az előzetes tervek szerint a „néprajzi tudományokban” mostanában érzékelhető változások bemutatása vagy elemzése lett volna a cél. A három kongresszusi munkanapra 27 *panelt* és tucatnyi *workshopot* terveztek, ami rögtön atomizálta a kongresszust. A legutolsó pillanatban pedig mintegy 40 *panelt* és tíz *workshopot* soroltak fel. Ezekre – néhány kivétellel – sor is került. A legtöbb egyetlen délelőtt vagy délután 5-8 előadását jelentette. (Persze, volt 1-3 fős *panel* is a programban.) Pár ilyen rendezvény két, egymás utáni ülésből állt. Volt, ahol összeszokott csoportok előadói szerepeltek, máskor a véletlen osztotta ide vagy oda az előadókat. Az ülések elnökei szakemberek voltak, rajtuk múltott, hogy az előadók és hozzászólók fegyelmezettek voltak-e. Néhány esetben az időbeosztás felborult, főként ott, ahol senkinek sem volt mondanivalója, ezért annál többet beszéltek. A legtöbb előadás primitív, a legtöbb hozzászólás még primitívebb volt. Amikor még volt európai néprajztudomány vagy folklorisztika, a SIEF-kongresszusokon a felvetett témákhoz többen értettek, hozzászólásaikban kiegészítették az előadásokat. Most a legtöbbször rögtönzött vitaklubnak tünnek az egyes ülések – már ahol egyáltalán volt kérdés a monologikus szövegek után. Európai kitekintés (pedig a SIEF ezt tűzte ki célul) nem volt. Nemhogy az elméletek és módszerek átalakulásáról nem esett szó, hanem egyáltalán elméletet is nagyítóval kellett keresni. És ha régen azt is érdekes volt megfigyelni, miről és hogyan adtak elő a „nagy nevek” – mostanra e „nagyok” száma végletesen csökkent és a még élők közül szinte senki sem jött el Derrybe (ide érteve a SIEF egykori vezető funkcionáriusait is). Ehhez az is hozzájárult, hogy a kongresszus drága volt, szinte senkinek sem adtak kedvezményt, és egyre több az olyan ország, ahol legfeljebb a pályakezdő fiatalok tudnak maguknak ösztöndíjas utakat kitermelni. Magyarország élen jár a spórolásban, úgyhogy szinte csoda, hogy még mindig akadnak jelentkezők a nemzetközi kongresszusokra. Ugyanis ezek (szinte értéküktől függetlenül is) mégiscsak az egyetlen lehetőséget adják ahhoz, hogy valaki belekóstoljon a „mai” tendenciákba. Minthogy a SIEF immár kilencedik kongresszusa volt, az előzőkkel össze lehet hasonlítani az „eredményeket” – és ez az összehasonlítás nem mindig kedvező. Persze, ez a szerep- és értékváltozás nemcsak az „európai etnológiában” fi-

gyelhető meg, hanem a hasonló, nagy nemzetközi konferenciák (pl. az összehasonlító irodalomtudomány, a nyelvtudomány, a szemiotika, a történelem, szlavisztika, balkanisztika, finnugrisztika stb.) esetében is. Valahogy úgy zajlik mindez, mint az „éhező afrikai gyerekek” javára meghirdetett koncertek esetében – ma is megrendezik a következőt, ok is van rá – ám ezek (hír)értéke egyre csökken...

Az a megoldás, hogy a régi SIEF-kongresszusokon is meglevő „szekciók” helyett, amelyekben sok mindenről lehetett előadni, most látszólagos tematikai koncentrációval „panelnek” („workshopnak”) kereszteltek egyes előadás-sorozatokat, semmivel sem járult hozzá ezek színvonalának emeléséhez vagy homogenitásukhoz.

Mintegy 300 résztvevőre gondoltak, ezek négyötöde lehetett csakugyan jelen. Meghirdettek 10 posztert. Ezek közül kettő ha elkészült (viszont ezenkívül 4-5 váratlan poszter is megjelent). Minthogy ezek idejéről nem volt értesítés, tulajdonképpen senkit sem érdekeltek. Két filmet ígértek – ezek sorsáról nem tudok. Minthogy több apróbb összejevetel nem az egyetemi épületekben, hanem a városban lett megtartva, ami félórára volt a kampusztól, ezek hallgatósága még esetlegesebb, időrendje pedig még szeszélyesebb volt.

Az egyik városi moziban volt néprajzi filmszemle is. „Borderland postcards” címmel 10 képeslapot nyomtattak, bármilyen tematikus tájékoztató szöveg nélkül, amelyek mind egy „határterületet” idéztek fel. Ezek „kreatív áramlást” kellett, hogy indítsanak a kongresszistákban, akik ilyen válasz-szövegeiket elküldhették a feladónak, akik kiállítást ígértek. (Hol? Nem tudom.) Kiállítások és kézműves bemutatók is voltak a programban. Nagyszabású könyvvásárt is hirdettek. Ez ránk is fért volna. Ám néhány kisméretű asztalon egy vidéki könyvesbolt kínálatán kívül csak igen kevesen vették maguknak a fáradságot, hogy tényleg elhozzanak saját kiadványokat. (Összesen úgy 10 intézmény, jobban mondva ezekhez tartozó 10 lelkes ember akciója volt ez.) Páran bizony visszasírtuk a marseille-i nagyszerű könyvkínálatot! Messze a legtöbb kiadványt Barna Gábor hozta magával. Hogy ebből hány kelt el – megintcsak nem tudom. Magam Margaret Mackayvel cseréltem publikációkat, így most a mi Néprajzi Intézetünk könyvtárában megvan három edinburghi néprajzi folyóirat újabb, igen érdekes száma.

Volt „Song Archive” rendezvény is. Ezen a résztvevők maguk énekeltek. (Egyébként magán a kongresszuson is volt olyan előadó, aki európai katonadalokat játszott mandolinján – bármilyen magyarázat nélkül.) A legsikeresebb szereplő Sandra Dolby volt (jelenleg ő a világhírű bloomingtoni egyetem Folklore Institute-jának igazgatója). Elénekelte 2008. május 13-i szerzeményét, amelyet Dick Bauman és Henry Glassie professzorok nyugalomba vonulási ünnepségére szerzett. Minthogy kevesen voltunk jelen, mindenki megkapta tőle „Wedding

Song Sandy Dolby” (magán-)CD-lemezét, amelyen 11 számot ad elő gitárkísérettel – felerészben hagyományos angol-amerikai dalokat, felerészben saját, e stílust felhasználó szerzeményeit. Megkérdeztem tőle, nincs-e szándékában Dégh Lindáról is dalt költeni? „Még gondolkozom ezen” – felelte. Igen szépen, lágyan énekel és füttyül. Egyébként, most írtak ki egy folklórprofesszori állást a bloomingtoni folklór tanszékre. Ennek betöltője európai és hagyományos folklorisztikával foglalkozhat. A bírálók idejét féltve, remélem, a SIEF-kongresszus nem mindegyik részvevője ad be ilyen pályázatot. Ám minthogy végzett hallgatóink és doktorandusaink közül többen is ugyanilyen jól tudnak énekelni, lennének esélyeik...

A gyakran tucatnyi párhuzamos előadás következtében megnőtt a „plenáris” előadások fontossága. Ezt a régi és új SIEF-vezetőség jól komponálta meg, maga és a következő vezetők igényei szerint. Ezekre a városban levő „Céhes Teremben” (ez voltaképpen a városháza neogót kulturális terme, nagy orgonával) került sor – félórai sétára az egyetemtől.

Itt zajlott le a megnyitó ünnepség (majd a SIEF-közgyűlés) is. A megnyitón az akkor még elnök Regina Bendix (Göttingen) mellett a nagyhatalmú Academy for Irish Cultural Heritages (AICH) igazgatója köszöntötte a résztvevőket. Az AICH fő finanszírozója volt a SIEF-kongresszusnak. Ők 2001-től indították meg az ulsteri egyetem Magee kampuszán az „európai etnológia” programot. Mára mintegy harmincan folytatnak ilyen kutatásokat, amelyek a múzeumok és az anyagi kultúra, szóbeliség és írásbeliség, a hagyományok digitalizálása, művészetantropológia, belső és külső vándorlások, ökológia (stb.) témáival jellemezhetők. Rengeteg pénzük van, és most már rendszeres az ilyen tárgyú egyetemi oktatás is. Már a megnyitón volt egy bevezető előadás (Peter Jan Margry – Meertens Intézet, Amszterdam) és két plenáris előadás (Wolfgang Kaschuba – Humboldt Egyetem, Berlin és Sharon Macdonald – a Manchester University szociálintropológusa). A második nap két plenáris előadója Gulnara Aitpaeva (most: University of Ulster) és Pertti Anttonen (helsinki egyetem), a harmadiké Dorothy Noyes (Center for Folklore Studies at the Ohio State University) és Helena Wulff (stockholmi egyetem) voltak. Ők a szociálintropológiától az informatikáig, az ír és a kirgiz hagyományok helyzetéig sok mindenről szóltak. A utolsó napon záró előadásra is sor került (Tony Candon – az írországi „vidéki élet” múzeum igazgatója, amely az Ír Köztársaság „Nemzeti Népelet-gyűjteményét” őrzi). Voltaképpen a SIEF-közgyűlés előtt Regina Bendix is tartalmi előadást tartott a kifejező kultúra értelmezéséről.

Ezeken a nagy előadásokon meglepően sokan vettek részt, legalább kétszázan. Néhány előadás lapos volt, máskor a hipermodern technika nem működött, általában azonban kiváló érzékkel balanszírozott a SIEF-vezérkar: német, holland, amerikai, skandináv plenáris előadásokat kértek, ügyeltek a nemek arányá-

ra is. Minthogy Észak-Írország egyben az Egyesült Királyság része, volt északír és köztársasági ír, és ekkor természetesen angol plenáris előadó is. A „hagyományos” néprajzi felfogáshoz még a németek álltak a legközelebb, a szociálintropológia vagy az információkutatás itt sem tudott újat mondani a néprajz számára. Kiderült, hogy a „nemzeti hagyományok” sokfelé továbbra is költségvetési támogatást kapnak – így mindkét Írországban is. Egy technikailag új területet céloztak meg: ez a „kulturális örökség” védelme (ide értve a digitalizálást) és gyakran a Disneyland-turistákat szeretné megnyerni. Ide tartozik az új vizuális adatrögzítő technikák használata csakúgy, mint a hagyományok „performance” jellegű felfogása. Ez utóbbi egybevág az UNESCO egyik legújabb szlogenjével, amely a „Szellemi Kulturális Örökséget” úgy kívánja védeni, hogy az azt még ismerők „hagyományfelelevenítő” előadásait támogatja.

Ilyen szempontból tipikus volt a derryi kongresszus témaváltása. Ám sem a plenáris előadások, sem az egyes „panelek” nem árulták el, melyek az „új elméletek és módszerek”. A „Transceding” kifejezést pedig most még annyira sem értem, mint a SIEF-kongresszus előtt. Az viszont nyilvánvalóvá vált, melyek azok a modern pályázati témák, amelyekre lehet európai és hazai pénzeket szerezni. Az európai etnológia mezein ma is van hely az élelmes intézményeknek és munkatársaknak.

A kongresszus zöme a kiselőadásokon történt. Noha itt senkinek sem lehetett teljes képet adó benyomása, úgy gondolom, hogy a régen már működő csoportok (pl. a „rituális év”, a mediterrán fesztiválok [Laurent-Sébastien Fournier], a karneváljellegű szokások [Terry Gunnell], a ballada-kutatók [Marjetka Golež Kaučič]) előadásai voltak a legjobbak ([zárójelben a közismert vezetők neveivel]). Ezenkívül Szent György alakjáról, a „keltautánzás”-ról, a zarándokutakról, a szóbeliségről/írásbeliségről jó ülések voltak. A „határvidékek”, az „új Európa antropológiája” szekciók számomra érdektelennek tündek. A kulturális örökség védelme szekció lapos volt – noha most éppen erre vannak nemzetközi pályázati pénzek. A szlavisztikáról kevés előadás született meg. Az archiválásról átlagos szövegek hangoztak el, az összegezés látszatát is kerülve. Néhol meglepő volt a cím. Például az „alternatív vallási gyakorlat” panel – amelynek egyik részét természetesen Barna Gábor vezette – csak részben szólt a témáról. Fogalmam sincs például arról, hogy az egyik előadó miért itt beszélt arról, kezdetleges módon, hogy a haiti vudu-kultusz hasonlít az ír Szent Patrickra? Néhány megszokott SIEF-téma (atlasz, a nemzetközi néprajzi bibliográfia stb.) elő sem került. Minthogy nem voltam jelen, nem tudom, milyenek voltak a viseletről, táplálkozásról, táncokról vagy az írországi cigányokról, a balkáni kisebbségekről szóló ülések. Nem, láttam a városban vetített, talán tíz filmet sem. Lehetőség volt arra, hogy társaságok vagy szerkesztőségek is ülésezzenek, mint az angliai European Ethnological Research Association vagy az *Ethnologia Europaea* je-

lenlévői tették. Egy nap a kirándulásoké volt: sajnos, ami ezek közül a legérdekesebbnek ígérkezett, Északnyugat-Írország még írül beszélő vidékének meglátogatása szánalmas bevásárlóturista-buszozássá vált.

Derry a kőfallal körülvett városmaggal maga is emlékezetes látvány. Városi múzeuma igen jól rendezett kiállításon mutatta be a város történetét. És itt volt a közelmúlt egyik régészeti szenzációjának kiállítása is: a víz alól kiemelték a spanyol Nagy Armada egyik hajóját. A közelmúlt véres politikai eseményeit mutatja be a „Free Derry” múzeum. Több más gyűjtemény megtekintésére nem maradt idő. Minthogy az egyetemi épületben volt, láttam a „labirintus”-meditációs szobát, sőt néhány órát a kampusz könyvtárában tölthettem. Ez új, nem is túl jó, nem is túl nagy. Csakhogy nekünk a legtöbb angol nyelvű szakkönyv (sajnos) – *novum*.

A korábbi SIEF-kongresszusokhoz képest kevesebb kiadvány- és konferenciaprosppektust lehetett látni. (Persze, mára az Internet az igazi információforrás.) Mégis jó volt megtudni, hogy elkészült az *Internationale Volkskundliche Bibliographie* 1985–1998 közti anyaga, és ez *online* módon is hozzáférhető; hogy továbbra is megjelenik Ulsterben a *Folk Life* és egyre több számot adnak ki az észt *Folklore* folyóiratban. Hogy megjelent a nagy szlovén ballada-korpusz V. kötete (családi balladák). Hogy Peter Jan Margry és Herman Roodenburg szerkesztésében kiadták a *Reframing Dutch Culture* kötetét, amely az életmódváltozás sok jelenségét mutatja be. Ugyancsak Margry szerkesztésében jelent meg a *Shrines and Pilgrimage in the Modern World* c. tanulmánykötet, amelyben magyar tanulmányok is vannak – tehát itthonra is eljutott példány belőle. Ez igazán modern mű, még Zábó Jimmy sírjáról is írtak benne. Terry Gunnell szerkesztette a *Masks and Mumming in the Nordic Area* tanulmánykötetét, amely nemcsak igazán érdekes és pontos leírásokat ad, hanem azért is tanulságos a mi számunkra, mivel sok olyan jelenséget (képet) látunk, ismerhetünk fel benne, amiről azt hinnénk, csak a mi környékünkre jellemző. 2002 óta Ullrich Kockel „Progress in European Ethnology” címmel jelentet meg könyvsorozatot a kultúra kifejeződésének változásairól, amelyben az osztrák, holland és horvát kötetek már elkészültek, és most szerkesztik a francia kötetet. A szerkesztő pedig további kötetekhez is invitálja kollégáit. Sajnos, elfelejtettem megkérdezni, kapott-e már magyar ajánlatot? Noha biztosan fontos lenne egy ilyen könyv megjelentetése, látom a nehézségeket is. Nemcsak az angol nyelv megfelelő szintje – még ennél is inkább az úgy hűsz szerző elérése látszik nehéznek... Azért legalább meg kellene próbálni. A könyvsorozatban eddig két elméleti kötet is megjelent már. Minthogy maguk a kötetek is ott voltak a könyvesasztalon, megcsodálhattam a skót néprajz új, nagy szintézisét. Ez volt a legnagyobb könyvélményem Derryben. *Scottish Life and Society* címmel 14 kötetes áttekintést kezdeményeztek. Közülük most kapható nyolc kötet. Ezek témái: építmények, élelem, családi élet, egyén és közösség, szóbeliség és előadott műfajok,

dott műfajok, nevelés, vallás – és egy külön bibliográfiai kötet. Hirdetik a hajózásról és halászatról, valamint a munkások életéről szóló köteteket is. És nyilván van helye a még nem tárgyalt témáknak is. Részletes, kiválóan dokumentált és illusztrált kötetek ezek, olyan művelődéstörténetet adnak, amelyet csak etnográfusok és folkloristák tudnak elkészíteni. Érdemes minél többet kézbe venni közülük. És ha mi továbbra is büszkélkedhetünk a *Magyar Néprajz* hét kötetével, nem felejthetjük el, mások még merészebb kézikönyvet terveztek, amely biztosan közismertebb lesz a mi kézikönyvünknel – már csak az élvezetes skót-angol nyelv miatt is!

E könyvekre visszagondolva azon veszem észre magam, bennük jobban megtaláltam a „változás” jeleit, és persze a régi ismeretek felhasználását is – mint a SIEF-kongresszus „paneljeinek” keretében.

Természetesen voltak fogadások, és a kongresszisták menzán étkeztek, itt is módjuk volt egymással találkozni. A „Zöld szigethez” illően sokszor esett az eső, szerencsére nem egész napokon át.

Ami az egész kongresszus mérlegét illeti, legfeljebb néhány mozzanatot tudok megfogalmazni. Gyakorlatilag megszűnt a SIEF keretében a francia vagy német nyelv használata. A résztvevők is különös megoszlásban jöttek. Noha észtek, skandinávok, finnek és magyarok voltak – oroszok, baltiak, lengyelek, olaszok, franciák, spanyolok, görögök, románok stb. viszont alig, vagy egyáltalán nem. Még szomorúbb a kép, ha a „rangban levő” kollégákról beszélünk. Noha még mindig elég sok egyetemen tanítanak néprajzot Európában, egyetlen országból sem jöttek el a professzorok. (Így, többes számban.) Az egyetlen kivétel éppen mi voltunk (Barna Gáborral, Bartha Elekkel együtt). Szerencsére a tucatszámú magyar előadó között ott voltak asszisztenseink, fiatal tanítványaink, doktorandusaink, mégpedig nem csak egyetlen város diákjai. A jövő SIEF ügyis az övék lesz (már ha lesz!), úgyhogy biztosan életre szóló kapcsolatokat szereztek. Remélem, ezeket ki is használják és bejutnak egyes témacsoportokba, sőt azok vezetőségébe is. Több előadásukat meg is hallgattam, ezek az átlagnál jobban sikerültek. Egyébként itt is kiderült, vannak még minket szerető külföldi kollégáink is, akikkel olykor évtizedes történeteket emlegethettünk fel. Egyébként kiderült, hogy Derryben (a lódzi Violetta Krawczyk professzorral együtt) csak ketten voltunk, akik már 1971-ben, a párizsi SIEF-kongresszuson is jelen voltak. Annak résztvevői közül ugyan szerencsére még többen élnek, de ők nem voltak jelen a mostani SIEF-kongresszuson. És ennek vezetői közül egyedül Bjarne Rogan az, aki tud a CIAP/SIEF előtörténetéről és történetéről, amint újabban közölt tanulmányai is bizonyítják. Pedig addig kellene e tudománytörténetet megírni, amíg él néhány „koronatanú”.

Ami a kongresszus címében jelzett „változást” illeti, inkább a közelmúlt és a jövő SIEF-vezérkara változott. Új módszert most senki sem kínált, sőt az új társadalmi jelenségek nemfelfűzés bemutatásával sem kápráztattak el.

Június 18-án volt a közgyűlés. Néhányan még emlékezhettünk, mondjuk az athéni és párizsi cirkuszra, a zürichi vagy bergeni közgyűlési veszekedésekre. Most minden előre meg volt szervezve, olajozottan ment (ami persze a demokrácia karikatúrája – viszont a korábbi intrikák még ennél is önzőbbek és machiavellistábbak voltak). Szerencsére most nem felejtette el a vezetőség, hogy ilyenkor illik megemlékezni a legutóbbi kongresszus óta elhunyt tagokról, köztük a SIEF egykori elnökéről, Reimund Kvidelandról. Kiderült, hogy a SIEF vagyona 8500 €. Több régi bizottság gyakorlatilag megszüntette tevékenységét. A balladakutatók és a népi vallásosság kutatói viszont rendszeresen ülészttek, és felzárkózott hozzájuk a „rituális év” bizottsága. Ezeknek megjelentek kiadványaik is. Új munkacsoportként a „Cultural Heritage and Property” és a „Historical Approaches in Cultural Analysis” köröket javasolták, és ezeket a közgyűlés el is fogadta. Az előbbit Kristin Kuutma (Tartu), az utóbbit Herman Roodenburg (Amszterdam) fogja vezetni. Nyilván mindkét munkacsoport nemzetközi pályázatok pénzére számít. A régi vezetésből az elnök (Bendix) és az alelnök (Rogan) mandátuma lejárt, hasonlóan a választmány három tagjáé is. Helyettük a következőket választották: a SIEF új elnöke Ullrich Kockel (University of Ulster), mondjuk, ügyvezető alelnöke Peter Jan Margry (Amszterdam), alelnöke: Birgitta Svensson (Nordiska Museet, Stockholm) lett. A választmány nyolc tagja norvég, szlovén, izlandi, észt, amerikai, spanyol, portugál és német. Legtöbbjük valamelyik munkacsoportot vezet, vagy különböző intézményekkel való kapcsolattartás a feladata. Az Európai Unióval, valamint a Közép- és Délkelet-Európával tartandó kapcsolat felelőse a balladaszöveg-kutató Marjetka Golež Kaučič (Ljubljana). A választmányt egyszerűen kézfelemeléssel szavazták meg, az elnökséget titkosan és írásban: 97 igen, 5 nem és néhány üres szavazólappal. A közgyűlés ilyen részeit Bjarne Rogan nagy rutinnal vezette (ami nem csoda, hiszen a közelmúltig dékán volt az oslói egyetemen).

A következő, 2011-es SIEF-kongresszus Portugáliában lesz, még tisztázandó helyszínen és dátummal. Az *Ethnologia Europea* nem a SIEF folyóirata, úgyhogy erről szó sem volt, ott minden és mindenki marad.

Az alapszabályt több ponton módosították. Ezek közül az érdekesebbek a következők: Nem lesz több tiszteleti tag. Egyáltalán nincs főtitkár. Az eddigi bizottságokat ezentúl Working Group névvel illetik. Mindegyiknek kell, hogy kapcsolata legyen a vezetőséggel. A SIEF-tagok tagdíját minden év március 1-jéig a SIEF titkárságára kell befizetni. Minden Working Group minden tagja be kell hogy fizesse (évenként) tagdíját. Nem tisztem, hogy kommentáljam a közgyűlés ilyen határozatát (amit én – nagyon kevés tagtársammal együtt – nem

szavaztam meg): de megeszem a kalapom, ha minden munkacsoport minden tagja évenként fizetni fog.

Arról nem volt szó, kiadnak-e valamit a kongresszus anyagából. 2001-ben Budapesten még volt SIEF-kongresszusi kiadvány. Hogy Marseille előadásaival mi történt, csak sejthetem. (Semmi.)

A további információkat (pl. az éves tagdíj összegét) a SIEF honlapjáról lehet majd megtudni.

Ha a közgyűlés mérlegét is meg kívánjuk vonni, szolid keretek között folytatódik a társaság élete. Sajnos, még az eddigiekhez képest is egységibb lett (nemcsak nyelviileg) viszont nem következett be amerikanizálódása, és az új választmányi tagok legalább fele legalább valahol tanulta a néprajzot/folklorisztikát.

A kongresszus olyan volt, mint az európai néprajz helyzete: egyeseknek jól megy, másoknak nem. Egyesek jól dolgoznak, mások nem. Feltűnő volt, mennyire csökkent az áttekintőképesség és a széles körű ismeretanyag a SIEF-tagok körében. Szerencsére a magyar néprajz (Derrybe el vagy nem ment) kutatói az átlagnál azért jobbak maradtak, nyilván atavisztikus munkafeltételeink következtében.

Írországba nem volt könnyű és nem volt olcsó eljutni. Az idő sem mindig volt kedvező, ám ki lehetett bírni. A magyarok a tőlük megszokott találékonysággal utaztak. Barna Gábor és munkatársai például eljutottak Szent Patrick újra működő purgatóriumába – ami nem kis utánjárást igényelt. Mi (Gáspár Kingával) átmentünk a corki konferenciára, úgyhogy keresztülutaztuk az ír szigetet. Ami még a vonat- vagy buszablakból is gyönyörű, gyorsan fejlődő, ugyanakkor sok régi látvánnyal bővülködik. „Az ír ember” pedig kedves és beszédes. Ha valaki meg akarja ismerni az ír néphagyományokat, és az ezt tároló intézményeket – sok és alapos előkészítés után jól teszi, ha elutazik az írek földjére. Ahol azonban minden drága, főként a szállás, a vonat és a városi közlekedés is.

2004 áprilisában, a marseille-i SIEF-kongresszuson fogadták el egy *Ritual Year* (magyarul ez a „jeles napok” előkelőbb megnevezése) munkacsoport megalakulását. Ezt Emily Lyle (School of Scottish Studies, Edinburgh) kezdeményezte. Ezért Edinburghban 2004 júniusában volt a munkajellegű megalakulás. Eddig három nemzetközi konferenciát rendeztek (2005 Málta, 2006 Göteborg, 2007 Strážnice), és ezek közül az első kettő előadásainak anyaga már meg is jelent. Minthogy a 20-30 résztvevő évenként kívánt összejönni, hamar kiderült, hogy 2008-ban az írországi Corkban lesz a konferencia, és nem a Derryben tartandó nagy SIEF-kongresszus keretében. (Persze, néhány távoli és szegény kongresszista mindkét helyre elment – ha már oly sokat fizetett, például a repülőutakért.) Cork nyilván azért került szóba, mivel úgy tudták egyesek, hogy az itteni egyetemen van folklór tanszék és oktatási program...

2007-ben (zökkenőkkel) kezdődött a *The Ritual Year and Gender Conference* szervezése. Hamar kiderült, hogy minden szervezési ügy Jennifer Butler gyenge vállaira hárul, és a Folklore and Ethnology Department nemcsak hogy be volt zárva a konferencia idején, hanem vezetője el is menekült az országból, nehogy valamit csinálnia kelljen. Minthogy Butler kisasszony (és e-mailje) sem mindig működött, volt elég zavar, izgalom. Bizonyos tájékoztatás például akkor érkezett Budapestre, amikor mi már Derryben voltunk...

A „jeles napok” csoportba a magyarok kezdettől fogva bekapcsolódtak, noha nem mindenki nem mindegyik eddigi konferencián vett részt. Most Pócs Éva ugyan szerepelt a programban, ám nem jött el, úgyhogy Gáspár Kingával (aki a jeles napok női előadójáról beszélt) ketten képviseltük a magyar folklorisztikát.

Sajnos a konferencia témájába bekerült a „Gender” szó is, ami nyilván némi anyagi vonzóerőt jelentett, viszont a féktelen amatőröket is vonzotta. Kiderült, hogy a konferencia nem Cork városában lesz, hanem Ballincollig elővárosban, ott is a méregdrága Orion House Hotelben. Ide elővárosi buszok jártak – mindig más utakon, és este nem túl későig. Aztán hol megálltak itt, hol némi gyaloglás után lehetett megállóra találni. Úgyhogy majd mindenki, még Emily Lyle számára is a kiutazás-beutazás elég komplikált maradt, főként esőben. Az egyik plenáris előadónak a bloomingtoni néprajzkutatót, Henry Glassie-t nézték ki, mivel ő terepmunkája jó részét Írországból folytatta. Ám ő nem jött (egyébként Derrybe sem). A másik főelőadó viszont ott volt: a magát jól tartó, ám régen nyugdíjba vonult corki néprajzprofesszor, Gearóid Ó Cruaiaich, akinek az ír népi ünnepekről áttekintő könyve jelent meg. Amit persze a hotelban látni sem lehetett. Egyébként itt nem gondolt senki valaminő könyvkiállításra. (Pedig ez már Máltán is volt, igaz, lezárt üvegszekrényekben.) A hotelbeli étkezés nem volt benne a különben borsos részvételi díjban, úgyhogy mindenki szendviccsel jelent meg, vagy csak sörözött. (Ám az előestén a polgármester wine-and-cheese fogadást adott a városházán, ami meg Cork keleti szélén van, és volt a második kongresszusi napon egy estebéd is, ahol csak az italért kellett borsos árat fizetni. Meg a kongresszus utolsó napján volt egy turista-attrakció: egész napos kirándulás a Shannon folyó torkolatánál levő Bunratty kastélyba, amelyhez egy szabadteri néprajzi múzeum (*Folk Park*) is kapcsolódik. Itt egy középkori stílusú bankettre is sor került, amelyen nem volt kés és villa, volt viszont reneszánsz zene és krumpli – mint tipikus középkori éték. Persze itt is esett az eső. Minthogy az egész úton egy szóval sem mondták, merre járunk, végre rávettük az egyik helybeli kollégát, mesélje már el, hol is haladunk. Ez jó is volt, ám visszafelé vérszemet kapott és nekünk kellett produkálni magunkat. Aki szereti a félrészeg és hájas német turistákat – nos, ez a kirándulás nekik szóló élvezet volt. Pedig maga a várkastély eredeti, a kis néprajzi falu pedig üdítő – noha túlságosan kiglan-

colt. És arra sem gondolt senki, hogy a többórás buszozás után egyesek a melékhelyiségeket keresték volna.

Végül is majdnem 60 név szerepelt a résztvevők listáján. Persze nem mindenki és nem mindig volt csakugyan megtalálható. Ezért az első napon – a köszöntés és megnyitó után – egyetlen teremben hangzott el vagy tíz előadás. Közte volt a május elsejéhez tartozó „panel” is. Ebben főként a mai svéd furcsa Walpurgisz- és egyetemista-ünnep lett bemutatva. Magam az idei budapesti május elsejei központi rendezvényekről (Városliget, Hősök tere) vetítettem néhány képet, elmondva, hogy a régi munkásmozgalmi ünnepből mára ez lett. Ahogy máskor már említettem volt: „eloszlott, mint a buborék, s maradt mi volt – a puszta lég”. Másnap és harmadnap zömmel két párhuzamos szekció folyt. Nem voltak elnökök, önjelölt rítuskutatók és feministák vég nélkül fecsegték. A technikai berendezések csak akkor működtek, ha Gáspár Kinga a maga számítógépét kapcsolta be... Pedig ma már minden önjelölt és a legtöbb szakember csak *power point* kíséretében mer színre lépni... Viszont a ritusokat csakugyan nehéz illusztráció nélkül tárgyalni. Egyszóval kabaré lett a totális szervezetlenségéből, senki sem tudta, ki és mi következik. Az előadók nem merték megkérdezni a hallgatóságot, a pincérek mindig akkor vitték el a süteményt és a kávé, amikor szünet volt. (Azért némi találékonyssággal ezen is lehetett segíteni.)

Június 23-án, 24-én és 25-én mintegy ötven előadásra került sor (ebből harmincat tudott valaki végighallgatni). Ezek bizarr változatossággal követték egymást. Írország, Görögország, India, Indonézia lelkéről csakúgy szó esett, mint mindenféle ünneprendszer-kalkulációról, amelyek hol a holdfázisokkal, hol az életenergia periodikusságával lettek megmagyarázva. Már az eredeti „rituális év” koncepcióban is volt mindent magyarázó csodaszer-jelleg, most azonban ez a zavartság csak „fokozódott”. A „gender” pedig hívószava volt bárminek, ami valakinek eszébe jutott. (Mondjuk a karácsonyi Kisjézus nemi ambivalenciája – hogy egy szelídebb példát említsek.) Nyilván ezért is volt az előadók négyötöde nő. Ehhez képest még a töredékesen bemutatott mai szokások is felüdülésnek hatottak. Egyetemisták csónakázása, óskótnak vagy vikingnek öltözött mai aranyifjak, ír falusi ünnepek bemutatása érdekes volt. Legtöbbször színpompás és frappáns ünnepekről esett szó, nem sok magyarázattal. A mai „újpogány” ünnepek még ezekhez képest is meglepőnek tündek. Hihetetlen látvány volt az edinburghi „új” *Beltane* ünnepről készített videó: mintha Fellini vagy Bortko filmjét láttuk volna. Ezt Neill Martin vette fel, akit a bajai halászlé-főzőversenyéről készített monográfia társszerzőjeként a magyarok közül is többen ismernek. Noha arra nem gondolok, hogy ez a sokféle mai puccparádé lenne a nyitja minden jeles napnak – az mégis kiderült az ilyen modern témájú előadásokról, milyen találékony is az emberi elme a látványosságokat és a meztelenséget illetően. Minthogy az előadások után tudományos diszkussziónak írmagja sem volt,

csak néhány magánbeszélgetésben utalhattunk erre. Amerikai barátaink, Nancy McEntire és David Stanley dicshimnuszokat zengtek rólunk, a mérai tisztaszobáról és Luca-napi szokásainkról szólván. Egyébként az ismert fényképek megdöbbentő hatással voltak: nem is hittem volna, hogy ilyen tobzódó a kalotaszegi tisztaszoba dekorativitása – fényképen. Érdemes lenne néhány folklór jelenségünkről újszerű módon is elgondolkodni!

Noha immár kétszer akkorára nőtt a „jeles napok” kutatóinak csoportja, még mindig egy baráti brancs hangulata uralkodott, például az univerzális tegezésben. Viszont a fura szálláskörülmények miatt igazi beszélgetésekre ritkán került sor.

Nem hiszem, hogy minden előadást kiadnak, már csak a sok-sok illusztráció miatt sem. Az előadások egyharmada azonban közölhető lenne. Ezekben olykor még némi összehasonlítás is felfedezhető, vagy legalább az, hogy az előadó fogalmakat próbált használni. Egy előadó az észak-svédországi nem összeházasodott párokról adott elő. Minthogy az itt bemutatott kép eltért a Jonas Frykman nevezetes könyvében (*A svéd falusi kurva*) olvashatóktól, meg is kérdeztem, mi ennek az oka? A válaszból kiderült, hogy mások voltak az életkörülmények a mai Svédország déli vagy középső területein, vagy még ennél is északabbra. A falusi (családi) munkaerő-szükséglet volt az oka ennek is. Kelltek a gyerekek, hogy az öregeket valaki el tudja tartani. Ha mindez a különben szolid előadásban is elhangzott volna – jobb lett volna. Azt pedig végképp nem hiszem, hogy az az előadó felfogta a problémát, aki az évnegyedes ünnepeket próbálta négyesbe fogni. Hiába mondtuk neki, hogy egy nagybőjti szokás Sziciliában már tavasszal van, nálunk meg vagy télen, vagy tavasszal, a hőmérséklet szerint, a svédeknél pedig még májusban is didereghetnek a májusfa-állítók. Vagyis nem ugyanolyan növényi „interpretáció” lehet érvényes az egész Európára. Sajnos, egy kezemen meg tudom számolni azokat az előadókat, akikről feltételezem, tudják, hogy más népek és más szokások is léteznek...

Persze még a kétes következtetéseket valló előadás is lehet tanulságos, mint pl. a középagol *Sir Gawain* történet és az *Atharva-véda* összekapcsolása. (Dumézil ennél is falrengetőbb ötletekkel már sokszor állt elő.) Volt váratlan, mégis kitűnő előadás is. Egy fiatal cseh kollegina az angol óorkutató profeszszorasszony, Jane Harrison munkásságáról beszélt, aki az „első” brit rituális óorktudományi iskola klasszikusa volt. Kérdeztem, tud-e oroszul? Az igenlő válaszra elárultam, hogy érdemes lenne O. M. Frejdenberg munkásságát is megvizsgálni. Ilyen és ehhez hasonló témákat a legszebb „gender”-dolgozatok köré sorolom. Ugyanis még Cork után sem adtam fel azt a véleményemet, hogy a „gender”-kutatás nagyszerű dolog – ha valamihez értő emberek csinálják.

Június 25-én délután került sor a munkacsoport évi közgyűlésére, ami inkább baráti tájékoztatás volt. Úgy látszik, egy speciális Walpurgis/május elseje kutatás

folyni fog, svéd irányítással. Lehet, hogy két év múlva lesz erről egy kisebb megbeszélés is. 2009. július 2–5. között a litvániai Kaunasban lesz a következő éves konferencia. A bohém meghívó mindenről azt mondta, „ahogy maguk akarják”. Úgyhogy vannak aggályaim a szervezés felkészültségét illetően. A tekintetben viszont nem, hogy Kaunas is drága mulatság lesz. Akár a 2010-es, amelyet Hoppál Mihály kíván megszervezni, a dobogókői manrézában. Felmerült az a gondolat, hogy ezt augusztus 20-a körül lehetne rendezni, amikor sok érdekes ünnepi látnivaló van hazánkban. Azóta az is kiderült, hogy a XI. nemzetközi finnugrista-kongresszus (Piliscsabán egy héttel korábban lesz) ezzel időben nem ütközik, viszont össze sem lehet kapcsolni ezeket. Sőt, 2011-re Juraj Fikfak (aki ugyan nem jött el Corkba) hívta a munkacsoportot Szlovéniába. Ami a témákat illeti, Kaunasban Szent György, a balti népek rítusai, sőt talán Van Gennep átmeneti rítus-elméletének megbeszélése kerül majd sorra. Elég kósza még mindez, de ez is úgy lesz: „ahogy maguk akarják”. A további konferenciáknak még nincs témája. (Egyébként fals meghívások már Máltán is elhangoztak...)

Tudom, hogy elvben nem szabad egy munkacsoportnak két munkanapnál hosszabb és 20-nál több előadást felvonultató rendezvényt szervezni. És egy helyen kellene lakni a résztvevőknek, hogy tényleg tudjanak egymással beszélgetni. Egy nagyvárosban mindenki mindenhová elköszál. Egy isten háta mögötti remetehelyre viszont a hazaiak el sem szoktak menni. Ők azt szeretik, ha autóval leutaznak, elzengik előadásukat és már távoznak is. Így nem is fizetnek szállásdíjat, részvételi díjat stb. Mindezt tapasztalatból mondom. Félek, hogy a „jeles napok” csoport már kinőtte a még emberszabású méretet, és nincs olyan erő, amely fékezné túlbujánzását.

Sajnos, Corkban is az angol volt az egyetlen nyelv. (A helybeliek viszont tudnak angolul, ami már Kaunasban sem lesz biztosan úgy.) Minthogy magyar részvételre továbbra is szükségünk van, érdemes jó előre elgondolkoznunk közreműködésünk formáit illetően.

Egyébként eddig a munkacsoport jószívből és kalapozásból élt. Most is így gyűjtöttek az elhunyt kiváló máltai folklorista, George Mifsud-Chirkop emlékelőadásának költségeire. Nem sok adakozó ment oda az e célra kitett papírdobozhoz. Emily Lyle valamilyen ingyenmunkás segédcsoportot is szervezett, és a közgyűlésen legalább tíz embernek különböző feladatokat adott, például szövegek fordításának ellenőrzését, technikai szerkesztést stb. Kíváncsi vagyok, mi valósul meg ebből.

Az ülésen többek között beszámoltam a SIEF új határozatáról, miszerint a rituális év csoporttagjai is ezentúl minden évben fizessenek SIEF-tagdíjat. Nem tört ki tapsvihár e teremben.

Ám a csoport munkája folytatódni fog. Most nem is terveztek módszertani vagy más, nagyobb szabású átalakulást. Szeretném, ha a konferenciák mérete ki-

sebbé válna és a tudományossághoz közeledne. Cork pedig biztosan nem az eddigi legjobb összejövedele volt. Homérosz jut eszembe: „a legelső és legjobb”. Ami ez esetben Máltát jelenti.

Cork a közelmúltban Európa kulturális fővárosa volt. Megérdemelten. Ugyanakkor az is kiderült, hogy az akkor látott képek a valóságban azért mások. (Olykor szebbek.) Elég sok látnivaló van a városban, múzeumok, maga az egyetem, pár évszázados műemlékek. A környéken is sok a látnivaló. Ezt azért nem tudtuk még megközelíteni sem.

A dinamikusan fejlődő ír világ megismerése önmagában is élmény volt. Persze meglepetésekkel, amin nemcsak a végeláthatatlan építkezések terelőútjait értem. Addig kell Írországba utazni, amíg nem modernizálódik teljesen (és végre megnyitják a Corkig eljutó autópályát). És hátha egyszer megoldják a vonatokba beszállás problémáit is... A bal oldali közlekedést (legalábbis gyalogos szinten) el lehet viselni.

A címben az európai néprajz „változásai” megnevezés szerepelt. Illő tehát válaszolni arra a kérdésre, miben jelzett „változást” e két konferencia? A SIEF zászlóra tűzte ezt a szót, a korábbi határok átlépéséről, és a vizuális bemutatás új formáiról beszélt. Valami ugyan mindebből meg is volt Derryben – csak nem éppen elméleti és nem éppen végiggondolt formában. A „rituális év” konferenciáján pontosan ugyanennyire, ha nem valamivel jobban érvényesült ugyanez a tendencia. Ott pedig senki sem beszélt változásról, és elméletek vagy módszerek megváltozását sem ígérte. Sőt, itt végig valamilyen „megszokott” világról volt szó – ami a konzervativizmus egyik öltözete. A konferenciák résztvevőinek átlagéletkora is egyeztethető volt. Minthogy a jeles napok kutatóinak csoportja nem rendelkezik valódi infrastruktúrával, ott személyi változások nem is kerültek szóba. A SIEF viszont új vezetőséget választott. Ez azonban pontosan olyan, mint a régi volt, ugyanazok az érdekek vezetik ugyanazt a korcsoportot, noha más személyekkel. Ha volt nemzedéki vagy módszertani változás a SIEF történetében, ez Konrad Köstlin uralomra kerülésével réges-régen megtörtént, amikor a „valódi” európai etnológia helyébe egy magát a tübingeni iskolához kapcsoló áramlat jutott uralomra. Elnökként, Konrad Köstlin utódjaként Bendix már csak finomította, domesztikálta ezt a fordulatot. A budapesti SIEF-kongresszus (2001) óta sem következett be semmiféle változás vagy fejlődés a SIEF által favorizált kutatási célkitűzésekben. Elmúlt viszont ez idő alatt az „új” svéd etnológia (Löfgren, Frykman, Daun) fénykora. A mai skandináv néprajztudománynak semmilyen elmélete sincs, nem úgy, mint ahogy Erixon vagy Bringéus generációjáról gondoljuk.

Változás nem volt látható 2008 nyarán az írországi néprajzi kongresszuson. És igazán ezt senki sem akarta.

Még egy érdekes körülményre is felfigyelhetünk. Hova kerültek az egyszerű SIEF-tagok napjainkra? Persze, most több előadó volt, mint mondjuk Párizsban. Be is kérték előadásaik rezüméjét – ezek még a programban is olvashatók. (Corkban egy kapoccsal összefűzött pár lapon voltak e kivonatok.) A „plenáris” előadások szövegét sem sokszorosították. Mintha az előadók mondanivalója nem is érdekelte volna a kongresszus vezetőségét. Ez az értéksökkenés persze másban is megfigyelhető volt. Korábban pozíció volt a SIEF tagjának, még inkább választmányi tagjának lenni. (Hosszú ideig voltak nemzeti bizottságok is, és ezek képviselői valamilyen bizottságot is alkottak a SIEF-vezérkar mellett.) Ez régen megszűnt, nyilván érdektelenség miatt. A SIEF nemzetközi ázsiója pedig nem lehet nagyobb, mint amekkora az az egyes országokon belül. Az e téren bekövetkező változás pedig a szétmorzsolódás szóval írható le. A SIEF ma már senkinek sem segíti utazását, kutatásait. Itt ma nemzetközi pályázatok érdekcsoportjai tartják össze a szakmát. Ehhez a SIEF-re gyakorlatilag nincs is szükség. Persze, az itt szerzett kapcsolati tőke továbbra is fontos erőforrás.

És hogy végül ismét hazatérjünk: a magyar néprajztudomány már „sikeresen” nem vett tudomást a SIEF előző korszakainak elméleteiről sem. A SIEF (és a CIAP) legelső módszere ugyanis az európai összehasonlítás volt: európai néprajzi atlasz, európai néprajzi bibliográfia, európai népballada-katalógus és effélék. Hasonló törekvések ekkor a mese- és mondakutatásban is voltak, és amikor a népi jog vagy a táplálkozás kutatása, vagy a „bildlore” ötlete került elő, ezeket is európai távlatokban képzelték el. Ehhez a magyar néprajztudósok asszisztáltak Barabás Jenőtől Vargyas Lajosig, Tárkány Szűcs Ernőtől Martin Györgyig. Minthogy azonban az ilyen „európai” összehasonlítás eredményei egyre csökkentek, a magyar kutatók is feladták az ilyen tág áttekintés igényét. És amikor ezzel szemben új paradigmák jelentek meg, ezt igazán már nem követte nálunk senki sem (Hofer Tamás néhány megjegyzését leszámítva). Nálunk a Bausinger-féle, majd a tanítványai által kialakított „tübingeni” iskola voltaképpen hatástalan maradt, és ezért ennek SIEF-esített változata sem volt hatásosabb. Végül tehát mára nemcsak a SIEF-ben most vizionált „változásokról” maradunk le, hanem arról is, ha az európai néprajzban csakugyan bekövetkezne valamilyen módszertani vagy elméleti változás.

A mostani konferenciák azonban azt jelzik, hogy tőlük hiába is várnánk érdemileg újat a mi kutatásaink számára.

Vilmos Voigt

CHANGES IN EUROPEAN ETHNOGRAPHY
(SIEF-conference in Derry and "Ritual Year" conference in Cork)

The two international conferences mentioned in the subtitle took place on the Emerald Island in an almost inter-related fashion. They were held following the usual stages of preparations that normally take several years; however, this time, all with the help of state-of-the-art technological equipment. This basically meant that there were home pages, electronic mail messages and correspondence, payments and programs through the net, creating quite some concerns for the more old-fashioned congress crowd. The number of the latter is surely on the decrease, yet there were more and more new participants present, mostly of the younger generation, who not only did not know their notable elderly colleagues but also had apparent problems recognizing the original themes or methods of the fields of ethnology and the research of folklore. Otherwise, the home-pages would either be in proper working order or not, the organizers did not bother too much about changes, and even the final "definitive" conference schedules contained the names of some who were obviously not present, etc. This proved to result in real difficulties for the organizers, as they did not properly distribute the individual presentations that were either related to one another or would be interesting for the majority. As regards the last-minute improvisations of the organizing committee, they were mostly incomprehensible, either because the latter eventually did not employ the modern communication technology at hand or simply because they did not even think of the necessity to inform the participants.

Szilágyi Miklós: A személyes paraszti tudás érvényessége. (Néprajzi Tanulmányok) Budapest, Akadémiai Kiadó, 2006. 203 p.

Magyar Zoltán

Szilágyi Miklós legújabb könyve a szerző egyik legmarkánsabb érdeklődési körét, a Tiszántúl mezővárosi, parasztpolgári világát teszi elemzés tárgyává. S noha a téma az etnográfusok számára több mint ismerős Szilágyi megelőző néprajzi munkásságából, mégis az újdonság varázsával hat, hiszen mind a konkrét témaválasztás, s még inkább a vizsgált anyag megközelítési módja, értelmezési hálója inkább egy kísérletező kedvű folklorista, mintsem az anyagi kultúra és a társadalomnéprajz avatott ismerőjére vallana. S minthogy e sorok írója ténylegesen is folklorista, a Szilágyi-kötettel kapcsolatos észrevételeit is jobbára ez az irányultság határozza meg majd.

Mint az a kötet bevezető tanulmányának első soraiban gyűjtői önvallomásként olvasható: „A rendszeres terepmunkát végző etnográfus életében is ritka a módszertani tanulságok megfogalmazását kikényszerítő találkozás egyetlen kiváló képességű adatszolgáltatóval!” A mondat végi felkiáltójel mintegy megelőlegezi azt a tanulmányból kibontakozó értékítéletet, miszerint nem csupán egy kiváló képességű adatközlő tudásanyagának rögzítése történt meg ez esetben, hanem egy olyan személyé, aki minden bizonnyal egyedülként a tárgyalt vidéken lehetőségét kínálta ennek a magyar néprajzban eddig szinte társtalan tudományos kísérletnek. Pedig Szilágyi adatközlője megélt éveit számát és bámulatra méltó memóriáját leszámítva tán nem is oly rendkívüli – tegyük hozzá: legalábbis a legjelesebb és legjelentősebb folklór-specialistákhoz (nótafák, mesemondók stb.) képest. Szabó Lukács. E százegy éves korában elhunyt kisújszállási parasztember élete sem tekinthető kifejezetten változatosnak vagy színesnek. És mégis, a Szilágyi Miklós által felsorakoztatott szikár adatok már előljáróban is magukért beszélnek: öt év leforgása alatt tizenkilenc gyűjtési alkalom során rögzített negyvenkét órás interjúanyag, amely gépelt változatban 759 oldalt tesz ki; nos, kivált ez utóbbi szám már csakis a „legnagyobb” mesemondók sajátja. Szilágyi néhai beszélgetőtársa noha a fenti értelemben nem volt specialista, ugyanakkor mégiscsak nagyon is speciális adatközlő volt: ugyan folklór hagyományok csak szórványosan bukkannak fel a közzétett szövegekörpuszban, ellenben annál nagyobb bőségben és részletező alaposággal mindaz a racionális emlékezet, mindazon empirikus tudásanyag, amit egy évszázadnyi életút során e nyitott szellemű parasztember a maga gazdasági és társadalmi közegében megismerhetett. Míg a tényleges hiedelemháttér hiányában az egyébként létező nagykunsági hiedelmekről Szabó Lukács elbeszéléséből szinte egyáltalán nem értesülhetünk, sőt még a racionálisabban megélhető történeti, mondai, illetve betyár-tematikáról is alig, a 20. század paraszti tár-

sadalma szinte a maga enciklopédikus teljességében tárul fel a visszaemlékezések lapja-in, egy lokálisan kötött életút a megélt életkorok és történelmi korok megannyi lenyomatával és információs hozadékaival.

Szilágyi könyvének „hőse” tehát egyszerre volt tipikus és atipikus adatközlő, a szerző tudományos hipotéziséhez azonban minden kétséget kizáróan a legideálisabb. A felvetés háttere amúgy már a népköltészet kutatóinak is régóta sajátja, jelesül ama tudományos dilemmáé, hogy egyes folklóremlékek, kivált a történelmi mondahagyomány megnyíben azonos a tényleges történelmi előzményekkel, azaz a fikció mennyiben rokonítható vagy azonosítható az emlékezet kódébe vesző, ám élő emlékezettel még elérhető vélt, vélelmezett tényekkel. S noha azt legalábbis Heinrich Schlieman óta tudjuk, hogy a szájhagyományozó műveltségnek, az orális emlékezetnek rendszerint reális, valós alapja és ha csak törmelékszerűen is, de tényleges valóságmagja van, a népi kultúra kutatói minderről többnyire hajlamosak voltak tudomást nem venni, illetve megfélekedezni. Szilágyi Miklós példája, esettanulmánya mindezen berögzült, félig-meddig kanonizálódott és dogmatikussá merevedett folklorisztikai nézetnek is hathatós és csattanós cáfolata.

A könyv beszédes és telitalálatként értelmező címe (*A személyes paraszti tudás érvényessége*) ugyanis pontosan leírja azt, ami a bő másfél száz oldalnyi szövegekörpusz és a kisújszállási parasztember visszaemlékezéseihez fűzött 335 (!) lábjegyzet együttes esszenciája. E könyv bevallottan a fenti folklorisztikai problematikára reflektáló gondolkodási folyamat eredménye, bár Szilágyi számára az elsőrendű kérdést kezdetben az jelentette, hogy az adatközlőtől feljegyzett adatok az adott személytől függetlenül mennyire megbízhatóak, mennyire érvényesek. Továbbá, hogy ezt az újabb és újabb adatok kapcsán megannyiszor előkerülő dilemmát a biztos válaszok tudatában vajon lehet-e és ha igen, hogyan lehet egzakt módon hitelesíteni. Szilágyi Miklós könyvének tudománytörténeti jelentősége történetesen ebben mutatkozik meg: ellentétben egy már csak töredékeiben és áttételesen igazolható klasszikus népköltészeti anyaggal, az általa rögzített „oral history” még szinte minden részében kontrollálható volt, és a gyűjtő több évtizedes kutatói ismeretanyag birtokában szisztematikusan kontrollálta is azt. A „személyes kutatói tudás érvényességén” kívül e tudományos művelet legfőbb kontrollanyagai Szilágyi számára azok a helyi sajtótermékek voltak, melyeket átlapozva rendre igazolást nyertek az adatközlő által említett adatok, momentumok, mindazok a lokális történések, melyek a tárgyalt tiszántúli mezőváros 20. századi történelmében (főként a 1920–1960 közötti időszakban) megjelentek. A szöveget és a lábjegyzeteket egybevetve jól érzékelhető a szerző esetenkénti rácsodálkozása is: az adatközlő adatai érvényesek, sőt majd minden esetben tudományosan is hitelesek. S akárcsak a könyv címének, a szerző elemzésének a végkövetkeztetése is ez.

A könyv további érdeme, hogy ez axiomatikus keretből elrugaszkodva az értelmezési keretet is kitérít. Az esettanulmányra alapozva magabiztosan utasítja el az „egy adat – nem adat” elvét, ám azt is részletesen kifejti, hogy melyek azok a szövegrészletek adatközlője elbeszélésében, melyek ha nem is cáfolatot, de értelmezési árnyalatot igényelnek – e forráskritikára kiváló példa az adatközlő társadalmi kapcsolatrendszerét elemző néhány oldal.

A szövegekörpusz már csak a terjedelmi korlátok miatt is szerkesztett, rövidített változata a negyvenkét órát kitevő interjúanyagának, ám aligha tételezhető fel, hogy az el-

hangzottak lényegéből bármi fontos is elsikkadt. A szöveg gondozója kronológiai rendben, a személyes sors szempontjából legfontosabb élethelyzetekre tagolva, tizennyolc fejezetbe sűrítve mutatja be a 20. századot szinte teljes mértékben lefedő életutat (lásd: Ferenc József kora, első világháború, kollektivizálás stb.), bár az utóbbi néhány évtized (a nyugdíjba vonulást követő időszak) a szövegekpuszban már értelemszerűen kisebb szerepet kap. De mint láttuk, alapvetően és elsősorban nem is az életút részletes ismertetése a szerző célja, hanem az, hogy e mára végérvényesen alámerült alföldi parasztpolgári világ megismerésében mind mélyebbre hatoljon le. És hogy ez a több évtizedes kutatói szándék e legújabb műben némiképp szubjektíva hangoltan és folklorisztikussá színezetten következett be, az a történeti néprajzról és a történeti tematikájú folklórról való tudományos gondolkodás külön szerencséje, egy olyan úttörő munka formájában, amely nagy valószínűséggel tudománytörténelmi szempontból is több mint egy figyelmet érdemlő tudományos kísérlet.

Lukács László: Csokonai a néphagyományban. Budapest, Ráció Kiadó, 2007. 124 p.

Magyar Zoltán

Az utóbbi időben tapasztalható fellendülés a történeti tematikát hangsúlyosan megjelenítő műfajok (monda, anekdota) kutatása terén részben tán összefüggésbe hozható bizonyos évfordulókkal (1990: Mátyás király; 1992 és 1995: Szent László; 1998: 1848, Kossuth; 2000: az államalapítás, Szent István; 2007: Árpád-házi Szent Erzsébet), lényegileg azonban nyilvánvalóan arról van szó, hogy a magyar folklorisztika azon régi mulasztása nyert orvoslást azon történelmi személyiségek hagyományköreinek összegyűjtésével és közreadásával, akikről – jóllehet a nemzeti kultúra és történelem emblematikus figurái – korábban mindössze szórványos résztanulmányok láttak napvilágot. A Rákóczi-hagyományok Ferenczi Imre-féle monográfiája sem készült el végül, sajnálatosmód, tehetjük hozzá, hiszen Ferenczi e tárgyban közzétett előtanulmányai ígéretes nagy művet sejtettek, miként a magyar történeti mondák rendszerezése is megrekedt az 1970–1980-as években, hiányával mintegy kihatva-visszahatva a tudomány közegére.

Ezért is hatott relevációval Ujváry Zoltán 1990-ben publikált munkája, amelyben az általa gyűjtött gömöri Mátyás-hagyományokat adta közre, egy történeti tájegység mondatermő erejét, valamint egy jeles történeti személyiség színes és kiterjedt népi hagyománykörét egyaránt érzékeltetve. Az 1990-es években új erőre kapó történeti mondatudatás részint az 1848-as centenáriumi gyűjtéshez (1947) visszanyúlva 1848 hőseinek folklórhagyományait árnyalta, gazdagította, azok értelmezési keretét is kibővítve (Dömötör Ákos, Lukács László, Landgraf Ildikó), másrészt pedig a megnyíló határok és a rendelkezésre álló adatok hiánya miatt a recens terepmunkára támaszkodva kísérte a magyar mondahagyomány szempontjából jeles történelmi személyiségek népi hagyományköreinek számbavételét (lásd e sorok írójának Szent Lászlóról, Szent Istvánról, Szent Imréről, Koppányról, Báthori Endréről, Rákócziról és a főbb Habsburgokról szóló összefoglalásait). A fenti tudományos kutatások és hiánypótló művek sorába illeszkedik

Kriza Ildikó közelmúltban megjelent Mátyás-monográfiája is, amely a Mátyás-hagyomány történeti rétegeit tárta fel minden részletre kiterjedő alaposággal.

Lukács László legújabb munkája is e fentebb említett tudományos törekvések és eredmények sorába illeszkedik. Noha a szerző főként szokáskutatóként ismert, már számos korábbi művében is foglalkozott történeti eseményekkel és hősökkel kapcsolatos folklórhagyományokkal. A Szent Istvánról szóló tanulmányok és a Kossuth Lajost övező néprajzi hagyományokat összegyűjtő köteten kívül általa nyert önálló feldolgozást a pákozdi, valamint az ozorai diadal népi emlékezete, és a mondahagyománnyal foglalkozó munkái sorában külön is érdemes megemlíteni azt a nagy figyelmet kiváltó dolgozatát, amely a vándorló templomok honi legendáinak kérdéskörét elemezte.

Lukács László e legújabb műve is egy régi hiányt pótol. Jóllehet az utóbbi másfél-két évszázad folyamán a magyar folklórban gazdag szövegbázis jött létre a különféle irodalmi „hősök” alakja körül, Dienes András úttörő művén kívül (*A legendák Petőfije*), néprajzi megközelítésben jobbára csak tanulmányok ismertek (lásd: Arany, Tompa, Bersenyi). Lukács László munkája is – mint arra maga is utal – bő három évtized adatgyűjtéseinek az eredménye. A végeredmény ennek megfelelően impozáns, hiszen mindaz, ami valaha is mint néprajzi adat feljegyzésre került Csokonairól, akár publikált formában, akár a különféle archívumok mélyén, az előbb-utóbb a szerző látókörébe került. Talán csak a lehetséges recens anyag vonatkozásában van némi hiányérzetünk: meg lehet, Debrecen vonzáskörzetében még az utóbbi egy-két évtized terepmunkája talán feltárhatja volna a Csokonai-hagyománykör néhány még szunnyadó adatát, narratíváját, ez azonban pusztá hipotézis a részünkről.

Az említett Dienes-féle kötet megjelenése után kereken fél évszázaddal napvilágot látott Csokonai-monográfia a néprajzi hagyománykör teljes spektrumát áttekinti. A két mű közötti egybevetés tán annyiban is jogos, hogy akárcsak Petőfi népi hagyományköre, Csokonaié is rendkívül sokszínű: a mondák és anekdoták hőse mellett egyaránt megjelenik mindkettőben a versek népdallá válásának tendenciája, mi több, a tárgyalkotó népművészet is. Igaz, jelentős különbség, hogy míg a Petőfiről szóló mondák szinte egytől egyig történeti jelleget öltenek, Csokonai alakjához kizárólag hiedelemmondák kötődnek. A szerző által külön fejezetben közölt, Csokonainak tulajdonított jövendölések pedig e két hagyományréteg közötti összekötő kapocsként is értelmezhetők.

A Csokonai-hagyománykör talán legszínesebb szegmensét a hiedelemmondák Csokonaija jelenti, nem véletlenül szentel e hagyományoknak Lukács László is oly részletes kifejtést a könyvében. E mondák elsőrendű kiterjedési köre a debreceni és sárospataki református kollégiumok vonzáskörzetével megegyező (Hajdú, Bihar, Szabolcs, Szatmár, Bereg és Zemplén megyék), ami egyben rávilágít a Lukács László által is többször hangsúlyozott megfigyelésre, miszerint a Csokonaihoz társított folklórhagyományok eredeti rétege a 19. század református kollégiumi diáksága körében keresendő, és nem csupán e hagyományok megszületésében, hanem terjedésében, sőt terjesztésében is kimagasló volt a szerepük (lásd az iskola végeztével az ország különféle részeibe kirajzó tanárok, papok és más értelmiségiek helyi hatását). Ugyanakkor éppen a Csokonairól szóló hiedelemmondák mutatják, hogy ez a feltételezhető alapréteg milyen mértékben bővült és gazdagodott, bekerülvén a 19. században még élő és funkcionáló folklórra.

A Hatvani professzor fausti hiedelemkörének új történelmi szereplőre adaptálása csakhamar más hiedelemkörökből is (lásd: garabonciás, tudós kocsis, tudós gyógyító, jövendölő, kincs stb.) olvaszott magába elemeket – részletes tipológiájuk számos összefüggésre is felhívhatja a figyelmet, ami egy alapvetően református ihletettséggű monda- és anekdotakör esetében tán némileg meglepőnek tűnhet (például Csokonai hiedelemkörében a középkori hagiográfiai irodalom egyes elemeinek a továbbélését – lásd: természetfeletti hatalom az állatok és az elemek felett). E mondák mennyiségét tekintve talának tűnik az a megállapítás, hogy a magyar folklórban Hatvani professzor alakja mellett Csokonai a másik olyan személy, aki a „magyar Faust” névvel nem csupán stílus, hanem lényegi értelemben is felruházható.

A debreceni költőfejedelméről szóló hiedelemmondákhoz képest a Csokonairól szóló többi folklórhagyományt már erőteljesebben, sőt esetenként meghatározó módon hatják át az írott források, a Csokonai-életrajzok, anekdotagyűjtemények, azok a különféle sokszorosított, másolt kéziratok, melyekben Lukács László könyvének hőse is fel-feltűnt a 19. század folyamán és a 20. század első felében. Az esztétikailag magasabb megformáltságot igénylő anekdoták, mint Lukács László kimutatja, javarészt az életrajzi feldolgozások, majd az anekdotagyűjtemények közvetítésével terjedtek el, és a földrajzi determináltság kisebb jelentőséggel bírt a hiedelemmondákéhoz képest. Ősforrásuk nagy valószínűséggel Domby Márton 1817-es Csokonai-életrajza, hogy aztán Vas Gereben (négy anekdota) és Tóth Béla (öt anekdota) gyűjteményein át egy-egy narratíva még a közelmúltban publikált helyi folklórgyűjteményeknek is részét képezhesse. Néhány ilyen anekdota a magyar kultúrtörténetbe is mélyen meggyökerezett, gondoljunk csak a kivált Petőfi verse által elhíresült nyitva hagyott boroshordó esetére.

A Csokonai nevével összekapcsolt próféciaák szinte kizárólag ponyvanyomtatványok lapjain terjedtek. Ugyan Lukács László néhány, a folklórba is leszivárgott és ott meghonosodott jövendölést is közread könyvében, szembetűnő, hogy a különféle paraszti jövendölők jövendöléseikhez képest mennyire mások és mennyivel ötletszegényebbek ezeknek az iratkáknak a szövegei. Egyszersmind ez a témacsoport az, ahol a költő alakja is csak jelképes: fausti aurája okán pusztán a nevére volt szükség e próféciaák megalkotóinak, papírra vetőinek, úgymond a hitelesítés végett.

Lukács László könyvének utolsó nagy fejezete Csokonai népdallá vált verseivel foglalkozik. E versek hagyományozódásában a kollégiumi diákság szerepe minden más hivatkozott témacsoportéhoz képest meghatározóbb volt, nem véletlenül tárgyalja a szerző is hosszasan e jelenséget művében. Lukács elemzésének másik fő részét a vonatkozó ismertebb versek „esettanulmányai” képezik: az 1970–1840 között született kéziratot másolatok Csörsz Rumen István által is kimutatott toplistájának érvényességét Lukács László konkrét példák sorával támasztja alá, e szemléletes művelődéstörténeti háttérrel is felvázoló versezetek sora által betekintést engedve a 19. századi közköltészet áradásába és változatosságába. Lukács László találó megfigyelése, hogy e népszerű Csokonai-versek folklorizálódásában esetenként a debreceni kollégium énekkarának, a Kántusnak is kulcsfontosságú szerepe lehetett (a szerző jelzi, hogy már Pálóczi Horváth Ádám 1913-as énekgyűjteményében is szerepel Csokonai-vers), a költemények népi kultúrába történő alámerülésére pedig mi sem szemléletesebb példa annál a Hajdú megyei adatnál, miszerint egy lakodalmi köszöntő szövege is Csokonai-verset rejt.

Lukács László *Csokonai a néphagyományban* című kötete haszonnal forgatható kézikönyve mind a Csokonai-hagyatékot tanulmányozó irodalmárok, mind a 19–20. századi folklórhagyományok iránt érdeklődők számára. Egyszerre tekinthető egy sor kultúrtörténeti és néprajzi jelenség történeti áttekintésének és a szinte a 20. század végéig kimutatható recens hagyományok szakmai felfedezésének. Olyan mű tehát, amely a nemzeti kulturális emlékezet örvendetes eseménye és lehetséges impulzus is további rokon jellegű összefoglalások létrejöttéhez.

Kámán Erzsébet: Mélységek könyve. Orosz vallásos népelemek. Bp. L'Harmattan 2007. 315 p.

Kriza Ildikó

A vallási néprajz kutatásának jelentős korszakát éljük, számos gyűjtemény, tanulmánykötet, monográfia jelenik meg időről időre. Ennek ellenére el kell mondani, hogy kevés szakembernek volt lehetősége az orosz vallásos népelemeket, a *duhovnyij sztyihit* megismerni magyarul, hiszen még az orosz nyelvű szakirodalom is véges. A lexikonokból mindössze annyit tudhatunk meg, hogy az irodalom és folklór határán álló, rendkívül gazdag hagyomány tartalmilag és metrikailag a keleti szláv népköltészet egyik legkevesebbé ismert területe. Típusairól, elterjedtségéről, történeti rétegeiről keveset tudunk. Éppen ezért jelentős a mostani, eddig mellőzött kulturális emlékek közzététele Kámán Erzsébet válogatásában, kiváló fordítók tolmácsolásában. Jelentőségéhez hozzátartozik, hogy a vallásos népelemek nem köthetők pusztán az orosz kultúrához, ukrán, fehérorosz stb. hagyományhoz, mert az európai folklórhoz sok szálon kapcsolhatók.

A *Mélységek könyve* a transzcendens világról alkotott gondolatokat mutatja be a népelemekeken keresztül: a világ teremtéséről, a bűnbeesésről, a nagy erejű Sámsonról, az istenszülő szüzanyáról, Jézus életéről és csodatételeiről, Mária szenvedéseiről, az utolsó ítélet látomásairól, a szentek és mártírok sorsáról, a zarándokok misztikus élményeiről. Hatalmas anyag került most a kezünkbe, mégis úgy érezzük, mindez csupán egy csepp a tengerben. Közel száz éneket olvashatunk – némelynek még a dallamát is megismerhetjük –, amelyek olvasásakor úgy érezzük, ez a válogatás átfogó képet ad a hatalmas énekhagyományról. De a valóság ennél összetettebb. Nemcsak magyarul kevés ének jelent meg a világ teremtéséről, a bibliai témákról, zarándokokról, hanem az orosz nyelvű kutatás is a kezdet kezdetén áll. Így a magyar érdeklődők – akik most első ízben ismerik meg az orosz vallásos népelemek egy csoportját –, a legfrissebb eredményekkel találkozhatnak. Szerencsés módon nagyszerű a válogatás, mert sokszínűségében mutatja be az orosz népelemeket. A téma iránt érdeklődők elé különös világ tárul az írástudó, verselő, keresztény vallásosságot terjesztő kolduló énekesek tudása révén a néphagyomány egyik ágával.

Óhatatlanul felvetődik a kérdés, kik írták ezeket az istenes énekeket, és kiknek szánták, mikor készültek, milyen szándékkal. Az énekek terjesztőiről tudjuk, hogy többnyire zarándokló, kolduló énekesek voltak, akik óriási távolságot jártak be, eljutottak a lakosság legkülönbözőbb rétegeihez, kolostorokba, előkelő udvarokba éppen úgy, mint a sze-

gény sorsú földműves falvakba. A vándorló, kéregető kolduló énekesek önként vállalták magukra a szegénységet, nélkülözést, Krisztus példáját követve. Az énekeket ők maguk írták vagy másolták, tehát írástudó emberek voltak. A kézírásos szövegeket, illetve a szájhagyományból rögzített adatokat Besszonov és Varenčov adták közre 1860–1864 között, majd számos rövidebb terjedelmű közlés után 1880-ban Veszeloovszkij átfogó képet alkotott a hivatalos egyház által üldözött, népköltészethez nem sorolt műfajról, a *duhovnij sztyihi* jellegéről, poétikai értékéről, kultúrtörténeti háttéréről. Bő száz év alatt a műfaj jelentőségét a folklorisztika sem vitatta, de jobbra mellőzte. Ritka kivételnél tekinthető az a néhány tanulmány és szövegközlés, ami hosszú évtizedeken, mondhatni egy évszázadon át eljutott a publikációig. Így 1990 után, amikor megindult a vallási néprajzi kutatás, az eredmények közzététele reveláció volt. A szakirodalom alapos ismeretében válogatta Kámán Erzsébet a legszebb énekeket, és utószavában összefoglaló képet ad a keleti kereszténység lelkeségét, hagyományát tükröző folklórról.

Az istenes énekek legarchaikusabb darabja a világteremtés mítoszát mondja el, a végtelen idő kezdetét, a teremtés misztériumát annak bonyolultságával, a racionalitástól függetlenül a hit és érzelem mezsgyéjén haladva. Pl.: *Áll a cethal, meg sem moccan: / Amikor a cethal megfordul, / Akkor az anyaföld megrendül, / Akkor a fényes világnak vége lesz. / A földet alkotta a Szentlélek Isten / S megtartja az Isteni Szó.*

Az istenszülő Máriáról, Jézus szenvedéseiről, csodáiról szóló énekek jelentős helyet foglalnak a gyűjteményben, és jól bizonyítják az orosz vallási folklór európai kapcsolatait, a motívumok közötti rokonságot. A magyar folklórban szintén a szenvedéstörténet jelenik meg erőteljesen, amely az orosz hagyományban az istenszülő anya fájdalma, álma, vándorlása témákkal rokonítható. Akár Erdélyi Zsuzsanna archaikus imái közé tehetnénk a kötet 28. számú szövegét, amelyben ez olvasható: *Krisztus Isten megfeszítve, / Kezein, lábain / Szögek átverve, / Szentséges vére kiontva. / ... / Már hogy is ne / Sirdogálnék / Az én gyermekcsém / Megfeszítve fekszik, / Kezein, lábain / Szögek átverve, / Szentséges vére, / Az mind kiontva!*

A szentekről, mártírokról, csodatévökről szóló istenes énekek közül méltán emelkednek ki a Szent Miklósról és Szent Györgyről szólóak. Mindketten teremtő, országmentő szentek, tetteikben sok hasonlóság fedezhető fel, és nem véletlenül lettek a keleti kereszténység népszerű védőszentjei. Szent György csodáival vált az orosz föld termékeny, vadállatokban gazdaggá, és ő védte meg az emberiséget az ellenséges sárkánykígyók hadától. Az ének szerint mindez így hangzott: *Elementek ők fényes Orosz földre / Sokasodnak a hatalmas vadak, / Szteppén-mezőn élnek, szabadak: / Esznek friss fűvet ott, isznak hús vizet ott, / Ami megadatott s György által hagyatott.*

A hagyomány szerint Szent György teremtő szent, bátor hős, hitetlenek legyőzője, a fényes Orosz föld védelmezője, akinek tisztelete a templomokban, otthonokban kiemelkedik, akárcsak Szent Miklósé. Nikola életének egyes eseményeit, csodatételét szintén énekebe foglalták. A szentekről, remetékről, igazhitűekről és bűnösökről szóló énekek közül kiemelhető a több változatban közölt *Negyven zarándok éneke*. A válogatás megkülönböztetett figyelmet szentelt a Bibliából és több európai nép folklórijából ismert motívumnak. Potifárné és József történetéhez hasonlóan itt is az udvarban, kolostorban megvendégelt koldusok egyikének zsákjába becsempésznek egy kanalat, poharat vagy más tárgyat még távozásuk előtt. Majd megvádolják őket tolvajlással, bizonyítva, hogy

ők nem tiszta emberek, akik csak krisztusi alamizsnával élnek, és nem méltóak a jeruzsálemi szent útra. A rosszindulat, az álnokság kiderül visszatoloncolásuk után, és bebizonyosodik a koldusok ártatlansága. Az ének szerint és így közvetve a hallgatóság számára is világos lesz az emberi ármánykodás nyomán elszenvedett megaláztatás élménye. Az archaikus szöveg, a tér és idő valóságtól független megjelenítési mód, a szentföldi zárandoklat révén tartalmában és formájában egyaránt a letűnt folklór érdekes bizonytsága.

Nagyszerű munkát végeztek a fordítók, mind a nyolcan: Sárdi Margit, Orosz György, Baksa Tímea, Dukkon Ágnes, Balogh István, Kozma András, Vándor Anna, Börzsöny Péter. Az istenes énekek fordítása a magyar népköltészet archaikus szókincsének ismeretében került elénk, és így az orosz *duhovnyij sztyihik* a régi magyar folklórhoz hasonlóan mutatják be az énekes koldusok gazdag képi világát. Nekünk idegennek tűnik az oroszban gyakori műveltető igék és visszahatók igék, illetve egy-egy használaton kívüli szóalak (pl. kapkodi, méltóljatok) alkalmazása. A fordítás erényeit bizonyítja ugyanannak a szövegnek két változatban közzétett alakja. A L'Harmattan Kiadó igényes könyvszerkesztésének előnyére vált volna a népköltészetre jellemző refrének tipográfiai kiemelése, és a hosszú epikus énekek szakaszolása az eredeti forrásokat követve.

Végigolvasva a szakszerű jegyzetekkel kiegészített szöveggyűjteményt, határozottan állítom, hogy különös értékeket ismerhetünk meg az orosz *duhovnyij sztyihik* magyar fordításával. Kámán Erzsébet a kutatási terület kiváló hazai ismerője, a népelemek tudománytörténeti helyéről, az énekes koldusok társadalomban elfoglalt helyéről, a kulturális érték egyetemes jelentőségéről, vallástörténeti összefüggéséről átfogó képet ad az utószóban. Mindez hiánypótló az orosz paraliturgikus költészet, a keleti szláv kereszténység hagyományának megismerésékor.

Lukács László: A tisztas ipar emlékei. Céhek, céhemlékek, az iparosok hagyományai Fejér megyében és Székesfehérváron. A tárgykatalógust összeállította: Varró Ágnes. A Szent István Király Múzeum Közleményei. 40. szám. Székesfehérvár, 2007. 204 p.

Hála József

Mai ismereteink szerint XVI. és a XIX. század között Fejér megyében és Székesfehérváron összesen több mint 70 céh működött. A legrégebbiek a székesfehérvári szabók (1512) és mészárosok (1652) szervezetei voltak, jó részük csak a török uralom megszűnte után jött létre. Székesfehérvár (Veszprém és Pécs mellett) a XVIII. században a Dunántúl legnagyobb nyersbőrfeldolgozó központja volt, a szabad királyi város céhes ipara a század végére országos viszonylatban is jelentőssé vált (1784-ben 519 iparos 64-féle mesterséget űzött). A XIX. század első felében a település csizmadiacéhe a Dunántúl legnagyobb, legnépesebb szervezete volt (jellemző, hogy 1844 óta a városban csak nekik volt céhházuk). 1841-ben 86 szakma művelői éltek és dolgoztak a megyeszékhelyen, a település ezzel a hatodik helyen állt a magyarországi szabad királyi városok rangsorában.

Lukács László széles körű munkásságának fontos része a céhes és nem céhes iparok, iparosok kutatása. A székesfehérvári Szent István Király Múzeum néprajzi gyűjteményében – ahol és amelyben három és fél évtizede dolgozik – gazdag céhes anyagot őriz-

nek, ennek gondozása, gyarapítása megkövetelte a Fejér megyei és a székesfehérvári céhek, iparosok történetének, hagyományainak, fennmaradt emlékeinek elmélyült tanulmányozását. Ez irányú kutatásainak személyes indítéka: anyai nagyapja, Kéfsz József kalaposmester, édesapja, Lukács József pedig kőművesmester volt (nagyon rokonszenves, hogy róla több helyen is megemlékezik a kötetben). Lukács László a témakörben az elmúlt évtizedekben számos előadást tartott (nemzetközi konferenciákon is), sok cikket és tanulmányt publikált, valamint értékes tárgyakkal gyarapította a múzeum gyűjteményét, amelyek közül többet *A hónap műtárgya* címmel be is mutatott a Feketesas Patikamúzeum. Több kiállítás megrendezése is a nevéhez fűződik. Ezek közül a legutóbbi a Varró Ágnessel létrehozott, *A tisztas ipar emlékei – Céhek, céhes hagyományok Székesfehérváron és Fejér megyében* című volt, amelynek megnyitóján, 2007. november 23-án kutatói munkásságáért a Fejér Megyei Kereskedelmi és Iparkamara a „tiszteltbeli mester” címmel tüntette ki.

Lukács László könyve nagyrészt a céhes iparokról, iparosokról szól, de érinti a céhen kívüli szakmákat, mesterségeket és azok művelőit is. A kötet 15 rövidebb-hosszabb dolgozatot tartalmaz. Ezek közül 14 korábban (1978 és 2002 között) már megjelent nyomtatásban, egy e kötetben olvasható először. A már publikált írásokat kiegészítve, kibővítve, egységesítve és gazdag illusztrációs anyaggal ellátva szerkesztette kötétté (néhol átfedések, ismétlődések is előfordulnak, azonban ezek nem zavaróak).

A kötetben helyet kaptak összefoglaló jellegű áttekintések, szakás- és tárgyleírások, szerepel benne több mesterség, egy írásos dokumentum (privilegium), egy céh és egy ruhadarab, valamint Székesfehérvár egyik városrésze és két másik település iparának, iparosainak bemutatása. A céhes hagyományok továbbéléséről az e kötetben először közölt tanulmány szól.

A céhes ipar emlékei Fejér megyében és Székesfehérváron című áttekintésben részletesen ír a céhszabályzatokról és számos helyi példát felsorakoztatva mutatja be azok artikulusait. A korai kapitalista gyáralapítások, a céhek ipari monopóliumának megszűnése koráig ívelő összefoglalásban szól a tanulólevelekről, a legényvándorlásról, a legények viselkedéséről és kihágásaik büntetéséről, a remeklésről és az iparos polgároknak Székesfehérvár életében betöltött szerepéről is.

Az 1950-es évekig a kendertermesztés és a fonás az egész Dunántúlon a háziasszonyok feladata volt, Fejér, Veszprém és Komárom megyékben a nők egyáltalán nem szöttek, ez a (XVIII. századtól céhes keretekben működő) takácsok feladata volt. E megállapítással kezdi *A forgatásos hímek és a sávolyos minták mesterei* címet viselő dolgozatát, amelyben a székesfehérvári és a Fejér megyei takácscéheket, azok fennmaradt tárgyi emlékeit és készítményeit mutatja be, érintve a kenderfeldolgozás munkafolyamatait is.

A következő írásban egy kéziratos feljegyzés és analógiák alapján egy céhszakás XIX. századi Fejér megyei meglétét, gyakorlatát bizonyítja (*Egy régi céhszakás – a boral való keresztelés legényavatáskor*).

A váli takácsok ifjúcéhének korszója 1825-ből című rövid közleményben egy 1987-ben Kajászószentpéterről általa a Szent István Király Múzeum számára megszerzett nem mindennapi tárgyat ismertet.

A Dunántúlon (főleg Veszprém, Zala, Somogy és Fejér megyékben) elterjedt és általánosan használt zöld ólomházas, domborműves, karcolt díszítésű céhkorsók egyik igen

szép, nagy méretű (15 literes) példánya a városhidvégi vegyes céh (1866) volt, amely szintén a szerző jóvoltából került a múzeumba. Ennek bemutatása a következő dolgozat (*Céhkorsó Városhidvégről*), amelyben – egyebek mellett – a következőket olvashatjuk: „Mivel egy mezővárosi, számos itt őrzött iparágat egyesítő vegyes céh korszóját készítette el [Nikolits György városhidvégi fazekasmester], ezért díszítése, a mesterségek jelvényeinek, jellemző szerszámainak ábrázolása révén a városhidvégi céhkorsó az egész céhes ipar jelképeként is fölfogható.” (42.)

A Szent István Király Múzeum néprajzi gyűjteményének különösen értékes, címertani és pecsétani szempontból is figyelemre méltó tárgyai azok a nyomtatott céhszabályzatok, amelyekhez kézzel festett címeres, pecsétes oldalakat kapcsolnak. Ezek a céhpecsétet Magyarország és a magyar korona alá tartozó országok (Horvátország, Dalmácia és Szlavónia) címerei fogják gyűrűbe. E céhszabályzatok részletes leírása és elemzése a *Hol szalad a nyest? – A sármelléki patakmolnárcéh privilégiuma* című dolgozat.

A *Székesfehérvári iparosok nyelvi, kulturális problémái a XVIII–XIX. században* címet viseli a kötet legterjedelmesebb, legrészletezőbb tanulmánya. Ebben a szerző a távolabbi múltat is említve a székesfehérvári iparos polgárság XVIII–XIX. századi etnikai, nyelvi és kulturális viszonyait mutatja be, részletesen taglalva az egyházaknak, az iskoláknak, a magyar nyelvű színjátszásnak és a reformkorban megalakult egyesületeknek a megyeszékhely német és más nemzetiségű lakossága elmagyarosodásában betöltött fontos szerepét is. Ezt követően részletesen szól a település legjelentősebb céheiről, szokásaikról, azok továbbéléséről, számba veszi megmaradt emlékeiket és a végén hangsúlyozza, hogy a témára vonatkozó emléktörödékek felderítése, összegyűjtése és dokumentálása továbbra is fontos feladat.

A kötet másik terjedelmes tanulmánya a *Kézművesipar Székesfehérvár-Palotavárosban* címet viseli. Ebben a városrész régi utcaneveiben megőrzött nevezetes iparágainak, iparosainak (csapók, szűrszabók, szűcsök, tímárok, vargák, tobakok) állít emléket.

A székesfehérvári csizmadiák a győri csizmadiacéh privilégiumát vették át 1692-ben. A város tanácsában három évvel később hirdették ki a 23 artikulusból álló szabályzatot. Második céhszabályzatuk 1738-ból való. Ezek, valamint a csizmadialegények legénytársaságának ismertetése, elemzése alkotja a gerincét *A Dunántúl legnagyobb céhe, a székesfehérvári csizmadiacéh* című dolgozatnak, amelyben a szerző a megyei és a városi árszabások alapján készítményeikről, vásárokon árusított termékeikről is szól. A megmaradt céhemlékek bemutatása során külön kitér az ifjúcéh cserépkorszójára, amelynek egyik domborműves ábrázolását (két mesterlegény a vállukra helyezett rúdról lábánál fogva lógó kis emberalakot, az inast cipeli) vizsgálva egy analógia (*Magyar Simplicissimus*, 1683) alapján egy régi céhszokás (az inasok tréfas felszabadítása) székesfehérvári ismeretét bizonyítja és gyakorlatát valószínűsíti.

A Szent István Király Múzeum néprajzi gyűjteménye törekszik kiháló mesterségek teljes eszköztárájának összegyűjtésére. Ennek jegyében vásárolták meg 1977-ben Szilák Ferenc, az utolsó székesfehérvári rézműves szerszámain. Ezeknek és a rézművesmesterségnek a bemutatása *A rézművesség hagyományai Székesfehérváron* című rövid írás.

A hajdani legényvándorlás emlékét őrzi az a 132 cm-es, vaslemezzel borított faág, amelyet teljesen beborítanak a különféle szegek, illetve az ezekkel átluggatott pénzda-

rabok. Ezeket a városba érkező vándor iparoslegények mintegy emlékként verték a faágba. A székesfehérvári vastuskó címet viselő cikkből – egyebek mellett – kiderül, hogy ez a XIX. század elején a Városház téren állt, valamint az is, hogy kalandos úton került a múzeumba. A szerző a párhuzamok és az előképek felsorolása után megjegyzi: „Az ezredfordulóra magyar nagyvárossá cseperedő, ismét jelentős ipari központtá váló Székesfehérváron érdemes volna a vastuskó másolatát felállítani, valahol a Palotai kapu közelében.” (119.) Az ötlettel messzemenően egyetértünk. Példaként szolgálhat a Budán, a Vízivárosban, az Iskola utca és a Vám utca sarkán egy sarokfülkében elhelyezett másolat, amely a XIX. század elejétől 1960-ig ott álló eredeti vastuskóra emlékeztet.

Lukács László a szülőfaluja iránti szeretetét fejezi ki és háláját rója le az *Asztalosok, takácsok, fazekasok, kőművesek faluja – A zámolyi iparosok emlékének* című írásával. Ebben a XIX. századtól a legutóbbi időkig tekinti át a településre jellemző, azt híressé tevő, a címben jelzett céhes és nem céhes mesterségeket és a takácsok kapcsán a helyi viseletet és annak 1850 és 1960 között bekövetkezett változását is ismerteti.

A XVIII. századtól a XX. század közepéig jelentős kézművesipari központ volt Csákvár. Híres fazekasai különféle készítményekkel (köztük a nevezetes *csikos fazékkal*) az egész Dunántúlt és a Duna–Tisza közét is ellátták. Róluk és a szintén jelentős kolompkészítőkről olvashatunk a *Csanakos Csákvár* című cikkben.

A *Fejér Megyei Hírlapban* Gelencsér József 1996-ban cikket közölt *A melleskötény Tirolban és nálunk* címmel. A szerző ehhez kapcsolódva, ezt kiegészítve közöl történeti, néprajzi és néprajzi adatokat az *Iparosok mellesköténye* címet viselő írásában.

A kötet záró tanulmányában (*A céhes hagyományok továbbélése*) számos bizonyítékot találunk arra, hogy bár a céhek 1872-ben jogilag megszűntek, viszont tradícióik (vállalásosság, a védőszentek tisztelete, temetési szokások, bokrétaünnep stb.) az ipartársulatokban, majd az ipartestületekben és más szerveződésekben (iparoskörök, iparos olvasókörök) Székesfehérváron és Fejér megyében még nagyon sokáig tovább éltek. Erre egy jellemző példa, hogy a vándorló legények számára létesített szállás, az *iparszálló* Székesfehérváron még az 1930-as években is működött.

A kötet függeléke (*Tárgykatalógus a Szent István Király Múzeum néprajzi gyűjteményében őrzött céhemlékekről*), Varró Ágnes precíz, részletes, a mai tudományos igényeket messzemenően kielégítő, minden tárgyat fotókon is bemutató munkája még értékeesebbé teszi a könyvet. Segítségével az eddig alig ismert gazdag és értékes anyag a kutatók számára hozzáférhetővé, tanulmányozhatóvá vált.

A kötet értékét tovább növeli a bőséges és szép illusztrációs anyag. Sajnos, néhány tárgyban (a székesfehérvári csapócéh korsója, a takácscéh ládája, a vargacéh pecsétje) már csak a közölt fényképek segítségével gyönyörködhetünk, mert a Palotavárosi Skanzenből a közelmúltban betörők ellopták azokat.

A történész és etnográfus Lukács László a kötet megalkotásakor jól kamatoztatta történeti és néprajzi ismereteit, eredményesen ötvözte a két tudományszak módszereit és eredményeit. A nemzetközi és a magyar szakirodalom, a levéltárakban és kéziratárakban őrzött dokumentumok beható ismeretében és saját, évtizedek óta végzett terepi gyűjtései alapján átfogó képet ad Székesfehérvár és Fejér megye iparáról, céhes és nem céhes iparosairól, a könyvvel tovább gyarapította a témával kapcsolatos ismereteinket, fontos,

számos új adatot felsorakoztató, helyenként a „céhkatasztert” is kiegészítő művel gazdagította a szakirodalmat.

A szerző egy helyen a következőket írja: „Céhes hagyományait, elsősorban munkakerölcsében, a mesterség szeretetében, a megrendelők megbecsülésében, a polgárosodásra való törekvésében a régi magyar iparososztály egészen az 1950-es években bekövetkezett tönkretételéig javarészt megőrizte. Meggyőződésem, hogy a régi magyar iparososztály (és a polgárosuló parasztság) tönkretétele, lezüllesztése, utódainak szétszórása egyik oka napjaink elhúzódo, már több mint két évtizede tartó társadalmi, gazdasági válságának.” (20.) Egyetértünk és hozzátesszük: és morális válságának is. A céhvilágból kölcsönzött és a könyv címében is szereplő *tisztos ipar* kifejezés a szakértelmet és a becsületességet is takarja. Lukács László kötete e tekintetben akár „tankönyvként” is használható lenne. Természetesen nem arra gondolunk, hogy abból valamilyen mesterség megtanulható volna, hanem arra, hogy kirajzolódik belőle: milyen is volt a *tisztos ipar*, amely sokaknak napjainkban is mintaként szolgálhatna. Hiú ábránd, de megemlíjtük: vajha Lukács László könyvét nemcsak a kutatók, hanem a ma *tiszteességtelen ipart* űzők is elolvasnák!

Bárh János: Az eleven tizes – A csikszentgyörgyi és a csikbánkfalvi tizesek működése a XVII–XX. században. A Bárh Bt. közreműködésével kiadja a Bács-Kiskun megyei Önkormányzat Múzeumi Szervezete, Kecskemét, 2007. 464 p., 36 ábra, VIII tábla

Szilágyi Miklós

A maradandó értékű történeti (s ugyanígy természetesen a történeti-etnográfiai) monográfiák, könyvterjedelmű tanulmányok rendszerint úgy szoktak elkészülni, hogy a szakirodalmi előismeretekkel felvértezett szerző lelkiismeretesen felkutatja, majd minden korábbiánál gondosabban, új elemzési szempontokat is latba vetve tanulmányozza az aktuálisnak, új összefüggésekre ráeszméltetőnek vélelmezett, tehát előzetesen pontosan egyértelműen kijelölt témája archívumokban rejtőzködő „összes lehetséges” forrását. Mert Bárh János legújabb könyve *nem ilyen* kutatási folyamat – bizvást megelőlegezhetem: impozáns és nagyszabású – végeredményét kínálja fel reménybeli olvasóinak, kíváncsúknak, hogy a recenzens ez alkalommal a „keletkezési körülmények” felidézésével is elbíbelődjék. Arra helyezze tehát a méltatás első hangsúlyát, amire eddig még nem volt példa szaktudományunkban – arra, *ahogyan* az évtizede-évszázada ráarakódott por és szenny alól, a kamrák, pajták, padlások homályából *maga a szerző* segített napfényre egy eddig teljességgel ismeretlen forráscsoportot. Mindösszesen 7770 oldalnyi, a két szomszédos falu hat tizesének 17–20. századi működése közben keletkezett dokumentumot – jegyzőkönyveket, szabályzatokat és vegyes iratokat – másolt le (a modern technika felkínálta lehetőséget kihasználva) a saját archívuma számára, majd visszajuttatta az eredeti iratkötegeket azon magánszemélyeknek, akik – bár „méltatlan” körülmények között – ahogy eddig, továbbra is őrizni akarják azokat. A forrásfeltárásnak-forrásteremtésnek ezzel a példátlan gesztusával pedig (melyet egyébként a könyv szubjektív kutatási beszámolóvá: vallomásos kutatói önképpé formált fejezete mond el röviden, noha a „székely gazda és az írásbeliség”, „a régi iratok kultikus tisztelete és a személyes/közösségi érdekek találkozása” rész-téma külön elemzésre is érdemes lett volna!)

arra figyelmeztet mindannyiunkat – történészeket is, etnográfusokat is –, hogy a terep-ismerettel párosult kutatói szorgalom és szerencse a történeti etnográfia ünnepévé avatható „köznapi csodákhoz” is elvezetheti azt, akinek van érzéke a majdnem a felszín alatt, de mégiscsak létező tudományos kérdések felfedezésére és kutatási témaként való artikulálására. Bárth János ugyanis – ezt érdemeinek kisebbitése nélkül meg kell fogalmaznom – *nem* valamely sokszorosan kutatott társadalomnéprajzi téma forrásait kereste, s mert (ahogy megszoktuk tőle) lehetetlent nem ismerő eltökéltséggel kereste, találta meg. Nem is tudta (a társadalomnéprajz művelői közül egyikőnk sem tudta volna), hogy keresheti, keresnie kellene az ilyen dokumentumokat – maguk a „véletlenül megtalált” források kínálozta fel a számára, hogy egy mindeddig csak a bizonytalan valószínűsítések ködében derengő intézményt – a *székely tizes*t – evidens társadalomnéprajzi témaként kezelje.

A könyvbe foglalt tartalom, vagyis az „eleven” – azaz: a közelmúltban is virulens: a romániai rendszerváltás után újjáéledő – *tizesek*, azaz falu-/városrésznyi települési, társadalmi és önkormányzati egységek gazdálkodásszervező, rendtartó, igazgatási és büntető jogkörének, minderről tanúskodó saját adminisztrációjuknak a „felfedezése”, dokumentálása avatja tehát az utóbbi évek vitathatatlanul legjelentősebb társadalomnéprajzi eseményévé Bárth János új könyvének megjelenését. S mert *ez a tartalom* nem függetleníthető a keletkezési körülményektől, azt is bizvást megfogalmazhatom a magyar etnográfia remélt jövőjét szolgáló tanulságként, hogy *még mindig* felbukkanhatnak nem várt, nem remélt „kuriózumok” a terepen – a kutatói szorgalomért lám-lám *ilyen* „köznapi csoda” lehet a jutalom.

Egy, az elolvasásra, s még tovább: a gondos tanulmányozásra biztató recenzióknak persze nem lehet a feladata, hogy – a szerző nyomán – újradszerezze azokat a Magyarországon szerte fel-felbukkanó s évtizedekkel ezelőtt értelmezett-magyarázott történeti adalékokat, melyek *fertály*nak, *tized*nek, *utcá*nak emlegetvén a több-kevesebb igazgatási önállósággal rendelkező város-/falurészeket, segítenek megkeresni a székely tizesek helyét-szerepét a történeti időkben. És az sem lehet feladata e recenzióknak, hogy részletezze mindazt, amit a két székely falu tizeseinek jogállásról (magához a faluhoz és a *megyé*nek nevezett egyházközséghez, illetve az államhatalomhoz fűződő viszonyáról), az ingatlan és ingó vagyonáról s e vagyonnal való gazdálkodásáról (az erdőlérsről, a nyájszervezésről-legeltetésről, a rétművelésről, szántóművelésről, illetve a pénz-vagyon és az ingóságok hasznosításáról), a tagok számára szolgáltató és a rendtartó-fegyelmező, közmunkát a tizes érdekében elrendelő funkciókról, valamint az egy-egy tizes kezelésében lévő szakrális helyekről, művelődési intézményekről (templomokról, kápolnákról, temetőkről, illetve az iskoláról és a kulturális szerepű „tizesházi”) megtudhatni Bárth János kiválóan tagolt: a fejezetek és alfejezetek címével jól eligazító könyvéből. Mindezeknek az ismereteknek persze csak az juthat birtokába, akinek lesz türelme nyomon követni a szerzőt a maga értelmezési nehézségeit újra meg újra megvalló, a „detektív munka” jellegű nyomozásaiba is beavató gondolat kifejtésének olykor bizony lankasztó állomásain. Ennek a „nyomon követésnek” ugyanis az a feltétele, hogy az olvasó ugyanúgy otthonosan mozogjon a térben és az időben, mint a szerző maga: eligazodjék Csíkszentgyörgy és Csíkbánkfalva utcáin és erdeiben-legelőin, számon tartván a tizesek (olykor csupán a szóhasználatban létező ún. „szóvirág tizesek” – mert ilyenek is voltak) virtuális vagy/és valóságos határait is (mindehhez egyébként igen szemléletes színes térképeket kínál segítségül). És ne okozzon gondot az olvasó számára sem, ha egy-egy évszámmal, ám szoros egymásutánban idézett 18., 19. avagy 20. századi, a forrásokból származó adalék

mögé oda kell képzelnie mindazokat a korjellemző általános ismereteket és alakulási-változási tendenciákat, melyek benne vannak ugyan a könyvben, ám az olvasóra vár, hogy folyamatosan aktivizálja ismereteit.

A könyvbe foglalt újdonságnak számító „tartalmak” részletesebb felidézése helyett, az alaposabb ismerkedést a reménybeli olvasókra bízva, egy-két olyan összefüggésre hadd hívjam fel inkább a figyelmet, melyek akarva-akaratlan a Bárh János által „felfedezettek” és mintaszerűen interpretáltak továbbgondolására készíthetnek mindannyiunkat, akik eddig a népi/paraszi társadalom intézményeit vizsgáltuk, és – reményeink szerint – a jövőben is vizsgálni fogjuk:

a) Ahhoz képest, amilyenek a faluközösségnél kisebb hatókörű öngazgató funkciójú és regulatív szerepű intézményeket – valamilyen cél érdekében szerveződő kisközösségeket, állandósult akcióközösségeket, érdekcsoportokat – eddig ismertük, a most bemutatott székely tizedek afféle *integratív* társadalmi intézményeknek tűnnek: a gazdálkodás, a mindennapi életszervezés, a faluban mint materiális és szakrális térben való létezés szinte minden vonatkozására kiterjedt a szabályzatuk és a működésük. Meg kellene tehát vizsgálnunk, újraértelmezve lehetséges (a Bárthra jellemző eltökéltséggel és szerencsével talán gyarapítható...) forrásainkat, hogy vajon nem fedezhető-e fel másutt is – talán mindenütt – eddig fel nem tárt és alkalmasint nem is formalizált összefüggés a gazdaságszervező és a szakrális célú falusi/mezővárosi, lokális elven működő intézmények között.

b) Megalapozottnak látszik Bárh Jánosnak az a megállapítása, hogy a feudális korban a székely tizedek működésében alig fedezhető fel a nyoma az „állami akaratérvényesítésnek”, 1848, különösen pedig 1870 után viszont hirtelen megsokasodnak az állami beavatkozás elleni kényszerű (és többé-kevésbé sikeres) önvédelemre utaló adalékok. Ami arra figyelmeztethet, hogy az eddigieknél gondosabban fel kell mérnünk a paraszi közösségeknek (a földesúri hatalom alatt élő jobbágyfalvaknak is!) a „nagy társadaloméval” *lényegileg azonos*, illetve egymással kiáltó ellentétben lévő érdekviszonyait, hogy megérthessük: a társadalomszerveződés mely intézményeinek engedett a látszat-önállóságnál sokkalta jelentősebb autonómiát az államhatalom (és a földesúri hatalom), s mely intézményeknek kellett folyamatosan a kényszer-kompromisszumok hatása alatt alakulniuk-formálódniuk olyanokká, amilyenek a 20. században megismerhettük azokat.

c) Az sem lehet kétséges Bárh János okfejtése után, hogy a székely tizedek csak azért léteztek a 20. században, mert folyamatosan hozzáigazodtak – tudatosan hozzá akartak igazodni – a közbirtokosságok/legeltetési társulatok hatáskörét, jogait és kötelességeit, működési rendjét aprólékosan szabályozó, országosan egységesíteni akaró kapitalizmus kori törvényekhez. Eddig is tudtuk persze (legutóbb Petercsák Tivadar figyelmeztetett rá), hogy mind a vonatkozó törvények megalkotásában, mind pedig a végrehajtásukban számottevő szerepük volt a lokális hagyományoknak, mégis kíváncsúnak látszik egy ismételt vizsgálat annak kiderítése érdekében, hogy az olyan látszat-igazodás, mely már-már a „törvénnyel való dacolással” azonos értelmű, vajon csak a székely falvakra avagy – tendenciájában legalábbis – sokkalta általánosabban volt-e jellemző.

*

Úgy ajánlom tehát a minden nagyszabású tudományos teljesítményért felettébb hálás olvasók figyelmébe Bárh János legújabb könyvét, ahogyan az – hiszen a belefoglalt tel-

jes anyag „felfedezés” értékű! – egy, a szakmánkban igen ritka „köznapi csodának”: a honi etnográfia aprócska ünnepi eseményének kijár. Gondos tanulmányozásra és továbbgondolásra szólítok fel mindenkit, aki érdekeltnek tudja magát a társadalomtörténeti-társadalomnéprajzi érdekű „népi intézmények” egykori működése és mai továbbélése részleteinek megismerésében.

(Előadásként elhangzott a Magyar Néprajzi Társaság Nemzetiségi Szakosztálya által a Néprajzi Múzeumban szervezett 2008. március 6-i könyvbemutatón)

Vajda Mária: „Komádiba, Tótiba bocskorban jár a liba”. Bosszantó folklórhagyományok. Budapest, Debreceni Egyetem, Gondolat Kiadó, 2006. 270 p.

Kríza Ildikó

Örvendetesen megszaporodott a mesekutatás szakirodalma. Újabb és újabb gyűjtemények jelennek meg jó mesemondók bemutatásával, ezekkel egyidejűen táji hagyományokat reprezentáló kiadványok képviselik a közelmúlt élő mesemondását és mindezek mellett elméleti írások, tanulmányok készülnek. A nagy anyagra alapozott rendszerező munkák szerencsésen továbbfejlesztik a Magyar Népmese-katalógus eredményeit, a mesekutatás újra előtérbe kerülő kérdéseit. Ehhez a modern kutatási irányhoz sorolható Vajda Mária munkája a bosszantásra szánt folklórhagyományoknak sokoldalú, átgondolt, tényekre, új adatokra alapozott bemutatása. A falucsúfolókról készítette doktori disszertációját és több évtizedes gyűjtőmunka után, jelentős szakirodalmi kitekintéssel, a kistáji kultúra sajátosságainak precíz képviselőre vállalkozott jelen könyvében. Vajda Mária jó néhány, érdekes, helyi vonatkozású falucsúfolóról szóló híradása után végre megjelent a Debreceni Egyetem kiadványaként a Gondolat Kiadó gondozásában a Doktori Mestermunkák sorozatban „Komádiba, Tótiba bocskorban jár a liba” című széles kitekintésű értekezése. Az alcím – „Bosszantó folklórhagyományok” – tudatosan elkerüli a falucsúfoló terminust, és mellőzi mind a magyar, mind a nemzetközi mesekatalógus típuszámaihoz való igazodást, pedig az anyag lényegében az Aarne–Thompson rendszer szerint elsősorban az 1200–1349-es típusokhoz tartozó narratívumokat vizsgálta.

A falucsúfolás ma is élő hagyomány és a humor sajátos változataként jelenik meg. Az emberi jellem fogyatékoságai, a butaság, a logikai tévedés, az érzéki csalódás, a félreérthetőség, a tudatlanság, a nyelvi különlegesség, a tájékozatlanság, a másság, a furcsaság, a társadalmi kapcsolatok, a házassági érdekességek kellő alapot adnak az anekdotikus formák létrejöttéhez. Kortól, helytől függetlenül megjelenhetnek és hosszabb rövidebb ideig közszájon élnek a csúfolók, máskor elavultnak hitt fordulatok újra divatosá válnak. A néhány soros vagy csak egy-egy rímfaragást megörökítő formulák gyűjtése igen nehéz feladat. Beszédhelyzetek megteremtése, csúfolásra hangolása a rutinos gyűjtőnek sem könnyű. Éppen ezért nagyra becsülhetjük Vajda Mária új gyűjtését, anyagrendszerező munkáját.

A csúfolók valamely falu, település lakóinak célszerűtlennek látszó, szokásoktól eltérő viselkedését, foglalkozását, tudatlanságát, logikátlannak vagy ostobának tartott cselekedetét, kifigurázható nevét stb. állítják pellengérré, csúfolják, teszik humorossá. Így a

népmese-katalógusban szereplő mintegy 150 típus nem ad kellő lehetőséget a gazdag anyag kellő bemutatására. Jól bizonyítja ezt Kovács Ágnes munkája, aki a nemzetközi rendszer elvárásait figyelembe véve sokszor tucatnyi altípust különít el. A variálódás, a helyi fejlemények, a nyelvi játékok, az alkalmankénti csúfolók már túlfeszítették a nemzetközi katalógus kínálta keretet, és a típusszámok szerinti tájékozódás szabályait áthágták. Ebből következően Vajda Mária nem a katalógus rendjét követte, hanem az anyagból kirajzolódó gazdasági, vagyoni, földrajzi, mentális különbségeket, továbbá a munkamegosztás, házassági kapcsolatok fonákságait, társadalmi kapcsolatokat, emberi viszonylatokat kipellengérező szájhagyomány bemutatására helyezte a hangsúlyt. Most olyan folklórmonográfiát vehetünk kezünkbe a falucsúfolókról, amelyből életszerűen rajzolódik ki egy kistáj kapcsolatrendszere, települések egymáshoz való viszonya, a lakosság egymásról alkotott véleménye, de mindig a kívülről jövő szemével nézve.

Vajda Mária egy tájegységhez, a tágan értelmezett Tiszántúlra, Hajdú-Bihar megyéhez tartozó vagy annak közelében található falucsúfolókat gyűjtötte össze és rendszerezte, aztán helyezte országos és nemzetközi összefüggésbe. A földrajzi nevek jegyzéke bizonyítja, hogy a csúfolók kis településekre, tájföldrajzi egységekre éppen úgy vonatkozhatnak, mint jelentős városra, egész vidékre. A nevek jegyzékéből következtetni lehet, melyek a népszerű, gyakran csúfolt helységek. Minden összefüggésben Debrecen áll a középpontban. Soha ennyi anekdotikus, csúfondáros narratívum nem szerepelt együtt, mint most Vajda Mária munkája nyomán. Igaz, azt sem szabad figyelmen kívül hagyni, hogy a gyűjtők terepmunkája is befolyásolja a variánsok számát. Valószínűleg, a szerző balmazújvárosi működésének köszönhetően került elő erről a helyről aránytalanul több csúfoló, mint más hajdúsági faluról.

Az értekezésben a szerző figyelemmel fordult a forma és jelentésváltozatokra. Az epikus tartalommal együtt előadott falucsúfolókkal egyenrangúan vizsgálta a csak neveket soroló mondókákat, bizonyítva, hogy a mesei kerettől elszakadt rövid epikumok is a hagyomány jelentős tényezői, az egymásról alkotott vélemény frappáns kifejezői. Az epikus mag nélküli falucsúfolók népszerűbbek, ismertebbek, és ma is inkább gyűjthetők, mint az epikus formába foglaltak. Kedveltek a rímes falusorolók, amelyek gyakran nem tekinthetők másnak, mint szójátéknak. Ha volt is hajdan valami logikus kapcsolat a falusorolók között, az mára eltűnt, csak a néprajzkutató ismeri az összefüggéseket. A település fekvése, jellegzetessége vagy emlékezetes természeti csapások, lakóinak foglalkozása szintén alapja lehet a csúfolóknak. Ezen túl a vallási megosztottságú vidéken az eltérő szokások tudatosítása révén is keletkeztek csúfolók, éppen úgy, mint a tehetősebb és a szegényebb települések jellegzetességeinek előtérbe állításánál. Az epikus mag nélkülieknél sokkal kisebb jelentőségűek az epikus összefüggéssel együtt előadott falucsúfolók. Az élő szájhagyomány mellett Vajda Mária a történeti forrásokat, levéltári anyagot áttekintve bemutatja, hogy a 18. és 19. században a verselő diákok körében ismert, kedvelt csúfoló versek egy-egy részlete, jellegzetes fordulata falucsúfolóként maradt fenn, melyeknek egyik-másika az irodalomban, közbeszédben, néphagyományban napjainkban is megtalálható.

A sok párhuzammal rendelkező formulák, nemzetközi szakirodalomban jól ismert típusok részletes összehasonlításától eltekintett Vajda Mária. Munkájában a társadalmi, kultúrtörténeti, emocionális, tudatformáló tényezők voltak fontosak. Így a lakosságra,

környezetre, foglalkozásra, táplálkozásra, nyelvhasználatra vonatkozó csúfolásokat, a helyi kultúrára jellemző humoros megfogalmazásokat sorolta egy-egy egységbe. A magyar rátótiádák kétszer is kiadott, sok-sok gyűjteményben közzétett hatalmas anyagából csak akkor merített, amikor Debrecen környéki falucsúfolók szélesebb összefüggéseit mutatta be. A mesekatalógusban szinte fehér foltnak számító terület bemutatására éppen ezért jelentős, egyúttal a szerző bizonyította, hogy a kutatást nem lehet befejezni. A regionális adatfeltárás nemcsak a kialakított rendszerhez nyújtott új variációkat és eddig ismeretlen altípusokat, hanem sokoldalúan bemutatta a színhagyomány közösségformáló szerepét. A csúfolók rövid, kötött, közismert formulái identitásformáló szerepűek. A hagyományos értékekre büszke debreceniek, a szabadságra hivatkozó hajdúivadékok, az öntudatos bihari kisnemesek önértékelésében szerepet játszottak a csúfolók. Vajda Mária monográfiája meggyőzi az olvasót arról, hogy a népmesék egy kis csoportja, a rátótiádák mintegy másfél száz típusa a mindennapi kultúránknak ma is része, gondolkodásunk alakítója.

Pocsainé Eperjesi Eszter: Református egyházlátogatási jegyzőkönyvek néprajzi vonatkozásai – 16–17. század, Tiszán inneni egyházvidék. Sárospataki Református Kollégium Tudományos Gyűjteményei, Sárospatak, 2007. 179 p.

Bartha Elek

Az egyházi kéziratos jegyzőkönyvek a néprajztudomány kiemelkedő forrásai. Nehezen érthető, hogy az etnográfiai és folklorisztikai kutatások kezdeteitől fogva, de még a vallási néprajz kutatási irány létrejötté óta sem fordítottak a szakterület hazai művelői kellő figyelmet ezekre az keresztény világban és persze Magyarországon is mindenütt fellelhető, parókiákon, plébániákon, egyházi levéltárakban hozzáférhető forrásokra. Mikközben az „etnográfiai módszer” számára alapvető forrásként szolgáló szóbeli hagyományanyag – amint az szinte szakmai közhelynek számít – nemigen képes 100-150 esztendőnél távolabbi múltba visszatekinteni, és megbízhatósága még így is komoly kontrollra szorul, az egyházlátogatási vagy a consistoriumi jegyzőkönyvek, a historia domusok felbecsülhetetlen értékű és mennyiségű információt tartalmaznak a tradicionális népi kultúra múltjára, a protestáns gyülekezetek, a katolikus egyházközségek életére vonatkozóan.

Ezek közé a fontos néprajzi és történeti források közé sorolhatók a magyar református egyház korábbi évszázadokban született egyházlátogatási jegyzőkönyvei, amelyek a falusi és városi élet számos emlékét őrizték meg az utókor számára. Néprajzi feltárássukra néhány kivételtől eltekintve eddig nem került sor. Annak ellenére hiányolható szakmai hasznosításuk, hogy helyi anyagok feldolgozása során, parókiatörténetekben, lokális történeti és néprajzi monográfiákban, szakrális vagy más témájú néprajzi leírásokban nem kevesen használták, használják ezeket a forrásokat. Éppen ezért talán nem túlzás, hogy Pocsainé Eperjesi Eszter most megjelent kötete, amely szerzőjének a Debreceni Egyetem néprajzi doktori programjának keretében készült és ugyanott sikeresen megvédett egyetemi doktori értekezésének kiadásra átdolgozott változata, témaválasztása révén hiánypótlónak tekinthető. Egy jelentős földrajzi kiterjedésű északkelet-magyarországi és ha-

tár-menti felekezeti nagyrégió, a Tiszáninneni egyházvidék 16–17. században lezajlott canonica visitatioiról készült korabeli jegyzőkönyvek néprajzi anyagát dolgozza fel.

Az egyházlátogatási jegyzőkönyvek a református gyülekezetek mindennapi életének számos fontos mozzanatát rögzítik. Többnyire olyan eseményekkel találkozhatunk bennük, amelyek a helyi hitélet szempontjából is fontosak. Elsősorban a vallásosságra, a helyi egyház működésére vonatkozó anyagot tartalmaznak, de ezek kapcsán keletkezésük időszakából a népelet számos, a kultúra vallásos rétegeihez nem tartozó, a profán mindennapok eseményére vonatkozó információt kaphatunk belőlük.

Pocsainé Eperjesi Eszter könyve szám szerint 7 ilyen levéltári forrás néprajzi, folklorisztikai szempontból érdekes és fontos anyagát dolgozza fel. Valamennyi forrás a Sárospataki Református Kollégium Tudományos Gyűjteményei Levéltárában található, részben magyar, részben latin nyelven íródtak. Többségük keletkezési ideje a 17. század, de van közöttük ennél korábbi keltezésű is. Az adatok nagy területről származnak, több tucatnyi borsodi, abaúji, tornai, gömöri, zempléni, ungi, parókia hagyományába adnak betekintést.

Az munka legfőbb értéke a feltárt anyag. Olyan témakörökhöz is szolgáltat történeti adalékokat, amelyek a néprajzban kuriózumnak számítanak. A szerző helyenként az általa feltárt adatok történeti kérdéseiről is ad rövid áttekintést. Akadnak benne árnyalt megfigyelések, jól tükrözi a dolgozat, hogy írója nem járatlan a lelkipásztori gyakorlat kérdéseiben. Az olvasó számára szembetűnő, hogy a szerző belülről ismeri kutatásának tárgyát, azonosul vele. Látszik, hogy tisztában van a gyülekezeti élet mindennapos gondjaival, hétköznappjaival és ünnepeivel egyaránt. Mai párhuzamokat is felhasználva munkája nyomán szépen, szemléletesen rajzolódik ki a korábbi évszázadok református közösségeinek jellemrajza, elvárásai papjaival, tisztségviselőivel szemben, és az egyház elvárásai is saját embereivel és a hívekkel szemben. Nemcsak etnográfusok, folkloristák számára járhat haszonnal Pocsainé Eperjesi Eszter munkájának olvasása, de más diszciplínák képviselői számára is: irodalmárok, történészek, egyháztörténészek, helytörténészek egyaránt találnak benne számukra értékes adatokat. Csak remélni lehet, hogy a szerző ezt a munka folytatni fogja, a későbbiekben talán követőkre is talál, amelynek köszönhetően szakrális hagyományaink újabb és újabb forrásai lesznek a szakma és a szélesebb közönség számára hozzáférhetőek.

Néprajzi gyűjtések a Duna-Tisza közén. Sztrinkó István hagyatéka alapján írta és sajtó alá rendezte: *Szabó László*. Szerkesztette: *Bánkiné Molnár Erzsébet*. Monumenta Muzeologica 2. Bács-Kiskun Megyei Önkormányzat Múzeumi Szervezete. Kecskemét, 2008. 239 p.

Viga Gyula

1992. november 2-án, életének negyvenedik évében tragikusan gyors lefolyású betegség következtében hunyt el Sztrinkó István etnográfus, a Bács-Kiskun Megyei Múzeumi Szervezet igazgatóhelyettese. Halála után két esztendővel Debrecenben egy emlékkötetet jelentetett meg az egyetem Néprajzi Tanszéke, amelyben közel negyven kolléga, barát tisztelgett a rendkívül fiatalon eltávozott, sokak által becsült, szeretett néprajzkuta-

tó emléke előtt (*Ujváry Zoltán* szerk.: *In memoriam Sztrinkó István. Folklor és Etnográfia* 85. Debrecen, 1994.) Most, másfél évtizeddel később, amikor Sztrinkó István még mindig csak 55 éves lenne, egy, a maga nemében különleges kötet megjelentetésével adózott emlékének a kecskeméti Katona József Múzeum, ill. a Bács-Kiskun Megyei Önkormányzat Múzeumi Szervezete.

Amint arra a kötet ajánlásában Ujváry Zoltán is utal, egy sajátos, műfajában is szokatlan munkáról van szó: Sztrinkó István írásai, kéziratos hagyatéka és fotói alapján Szabó László írta és rendezte sajtó alá. Egyfajta „négykezes” műként értelmezhető ez a könyv – a szépirodalomból Déri Tibor és Örkény István tervezett közös opusa jutott először eszembe róla, aminek a históriáját végül Örkény írta meg –, aminek a megszületése, jogosultsága mellett több érvet is lehet említeni. Az egyik természetesen az, hogy a Duna-Tisza közének kutatása mind Sztrinkó, mind az idősebb pályatárs számára alapvető élmény és életre szóló elkötelezettség (volt). Ennél azonban többről van szó. Mindkettőjüket jól ismerhettem, több alkalommal voltam velük közös gyűjtőtáborban, s tudom, hogy a néprajzi látásmódjukban is sok közös vonás volt: a kutatott paraszti társadalomhoz és kultúrához, a tradícióhoz, de magához a néprajztudományhoz is hasonlóan viszonyultak, s emberileg is roppant közel álltak egymáshoz. Szabó László mesterként, tanárként is hatott a fiatalabb pályatársra, barátságuk, egymás kölcsönös megbecsülése egyértelmű volt. Igazából nincs tehát semmi meglepő Szabó László vállalásában: a fiatalon távozott barát, kolléga munkásságának megbecsülése, a félbemaradt, derékba tört életműben rejtőző lehetőségek felmutatása mellett, önmaga számára is fontos, régóta kutatót, s jól ismert téma feltárására, ill. (újra) feldolgozására vállalkozott. A kötet fejezetei Sztrinkó érdeklődését tükrözik, eredményei a könyv tematikájának tartópillérei.

A kötet első két fejezete lényegében összetartozik, komplementer jellegű tartalmat hordoz: *A Duna-Tisza köze mint alakuló emberi táj* című elsősorban a földrajzi adottságokkal és a táji tagolódással foglalkozik, s a tájhasznosítás formáit és korszakait mutatja be. Amíg itt az emberi tevékenység kereteit jelentő tényezőkön van a hangsúly, s azok kiélésének olykor archaikus formáin (népi vadfogás, halászat, legeltető állattartás), aminek bemutatására a szerző a szépirodalmat is kiaknázza, addig a második fejezetben már a tájformálás, a kultúrtáj alakításának emberi és társadalmi tényezői dominálnak. A korábbi puszták területét a városokból kiáramló népesség – az arra alkalmas helyeken – tanyákkal népesítette be, s a korábban fekete földön élő és gazdálkodó népesség fedezte fel a 19. század utolsó évtizedeiben a homokos puszták hasznosításának lehetőségét is a gyümölcs- és szőlőtermesztés, valamint a zöldségtermesztés révén. A tanya, ill. a tanyaföldek családi hasznosítása persze számos vonatkozásban ellent mondott a 20. század második fele magyar mezőgazdasága változásainak: a kötet önálló fejezetet szán Erdei Ferenc és köre tevékenységének, éltető beavatkozásának a Duna-Tisza közti tanyák sorsába.

Elsősorban ez utóbbinak volt köszönhető, hogy Bács-Kiskun megye, de jórészt az egész Duna-Tisza köze még az 1970-es, 1980-as években is számos vonását őrizte a hagyományos paraszti gazdálkodásnak. Sztrinkó Istvánnak döntő része volt abban, hogy ennek rendszeres néprajzi feltárására folyhatott: gyűjtőtáborokat szervezett, pl. Szabadszállás, Kiskunmajsa és Szalkszentmárton kutatása majd tíz évig zajlott jeles kollégák részvételével. Szabó László – megvonva e közös kutatások mérlegét – a nagy mennyiségű gyűjtött anyagot és fotót, a tárgyközpontú gyűjtőmunkát, nem utolsó sorban a feldolgozás eredményeit bemutató regionális konferenciák jelentőségét hangsúlyozza. Rámutat, hogy a közös gyűjtőakciók révén jószerével eltűntek a kutatás fehér foltjai a Duna-

Tisza közén, s jelzi azt is, hogy Sztrinkó népi építészettel és népművészettel kapcsolatos vizsgálatai is ebben a körben termékenyültek meg.

Terjedelmes fejezetben adja közre a kötet Sztrinkó István népi építészeti kutatásainak egy sajátos egységét, *Az építkezés képes lexikona* címmel készülő anyagát. Szabó László leírja, hogy Sztrinkó rendkívül alapos és részletező gyűjtést és fotózást folytatott egy tervezett képes lexikon létrehozásáért, amiben az Alföld tradicionális építészetének ismeretét adta volna közre. Megismerhetjük itt ebből a fedél nélküli, valamint a kezdetleges, egyszatú objektumok, és a többosztatú, felmenő falu építmények anyagát, továbbá a hagyományos faltechnikák, ill. falazatok különböző típusait. (Ezek többségével Sztrinkó önálló tanulmányban is foglalkozott, a gömlyefaltól a réti mészke felhasználásáig.) Bemutatja a tetőszerkezeteket és a tetőformákat, a héjazatokat, valamint a tűzhely-típusokat is. Számos kitűnő, s mára már pótolhatatlan fotó segíti a tájékozódást ebben a fejezetben is. (Az 1970-es években a fiatal oktató Dám Lászlónak komoly szerepe volt abban, hogy több hallgató – köztük Sztrinkó István – a népi építészet kutatásával kötelezte el magát, amint erre a kötetben Szabó László is rámutat.)

A könyv utolsó tematikai egysége Sztrinkó István személyéről és életpályájáról szól. A kitűnő társadalomkutató Szabó László a Duna-Tisza köze népesedéstörténetébe, családszervezetének és parasztgazdaságai üzemszervezetének rendszerébe ágyazva értékeli Sztrinkó kutatásainak jelentőségét, s értelmezi magának az életpályának a sorsfordulóit is. Számba veszi a debreceni egyetemi évek hatásait, a Duna-Tisza köze kutatásának és kutatóinak helyzetét, majd 1977-től, a kecskeméti múzeumban való elhelyezkedéstől kezdve Sztrinkó István szakmai tevékenységének sarokpontjait, valamint a fiatal kutatónak a néprajzi szakmában elfoglalt helyét és helyzetét. Egy évvel idősebb egyetemi és pályatársként csak megerősíthetem, hogy István már az egyetemi évek alatt is tájékozottabb volt az átlagnál, mindig a teljességre vágyott, munkájában rendkívül igényes volt, ambiciózus és feltűnően szorgalmas. Ujra olvasva a kötet végén szereplő válogatást a munkáiból, s látva a sors által roppant szűkre szabott, mindössze másfél évtizedes tudományos pálya gazdag publikációs és szerkesztői hozadékát, az öt ismerők nevében bátran megfogalmazhatom, hogy nagy űrt hagyott maga után, s egy ígéretes életpálya maradt bevégezetlen. Azt is írhatnám persze, hogy az életmű így is teljes! Ám ha Sztrinkó István ügyszeretetéhez, aktivitásához, téma érzékenységéhez mérem, akkor bizony fájdalmasan megnő a hiány.

Azzal együtt, hogy a gazdag kötetet leginkább azok tudják értékelni, megbecsülni, akik Sztrinkó Istvánt ismerték, nem lehet eléggé megbecsülni Szabó László munkáját, amit ennek a könyvnek a létrehozásáért végzett. Jó szolgálatot tett a Duna-Tisza közén élőknek, a hazai etnográfának, s bizonyos vagyok abban, hogy fájdalommal, mégis jó érzéssel dolgozott a fiatalon eltávozott pályatárs, s megbecsült barát emlékének megörzéséért. Úgy gondolom, hogy ez a „négykezes” könyv nem csak Sztrinkó István örökségévé vált életművében foglal el fontos helyet, hanem Szabó László munkásságában is.

Ethnographia

A Journal of the Hungarian Ethnographical Society

Vol. 119

2008

No. 4

Advisory Board:

ILDIKÓ LEHTINEN (Finland), JÓZSEF LISZKA (Slovakia), DZENI MADZHAROV (Bulgaria),
FERENC POZSONY (Romania), ISTVÁN SILLING (Serbia), GABRIELLA SCHUBERT (Germany),
MÁTYÁS SZABÓ (Sweden)

Head of the Editorial Board:

LÁSZLÓ KÓSA

Editorial Board:

MIKLÓS CSERI, RÓBERT KEMÉNYFI, ATTILA PALÁDI-KOVÁCS, IBOLYA T. BERECKZI,
GÁBOR VARGYAS, GYULA VIGA, VILMOS VOIGT

Editor:

ELEK BARTHA

Editorial Office Address: Hungarian Ethnographical Society

[Magyar Néprajzi Társaság], H-1055 Budapest V.

Kossuth Lajos tér 12. Telephone: (1) 473-2400/extension 481

Telephone/telefax: (1) 269-1272, e-mail: mnt@neprajz.hu

Editor's Address: Department of Ethnography, University of Debrecen
[Debreceni Egyetem Néprajzi Tanszék] H-4010 Debrecen, Egyetem tér 1.

Telephone /fax: (52) 512-958

E-mail: barthaelek@yahoo.com

TABLE OF CONTENTS

Studies

István Bitskey, The Motif of *Caritas Romana* in Literature and in Folklore 285

Communications

Réka Zsuzsanna Nickel, The Problematics of Therianthropy 299

History of Science

Lujza Tari, Bartók, Lajtha, Kodály and the Hurdy-Gurdy Players of Szentes 323

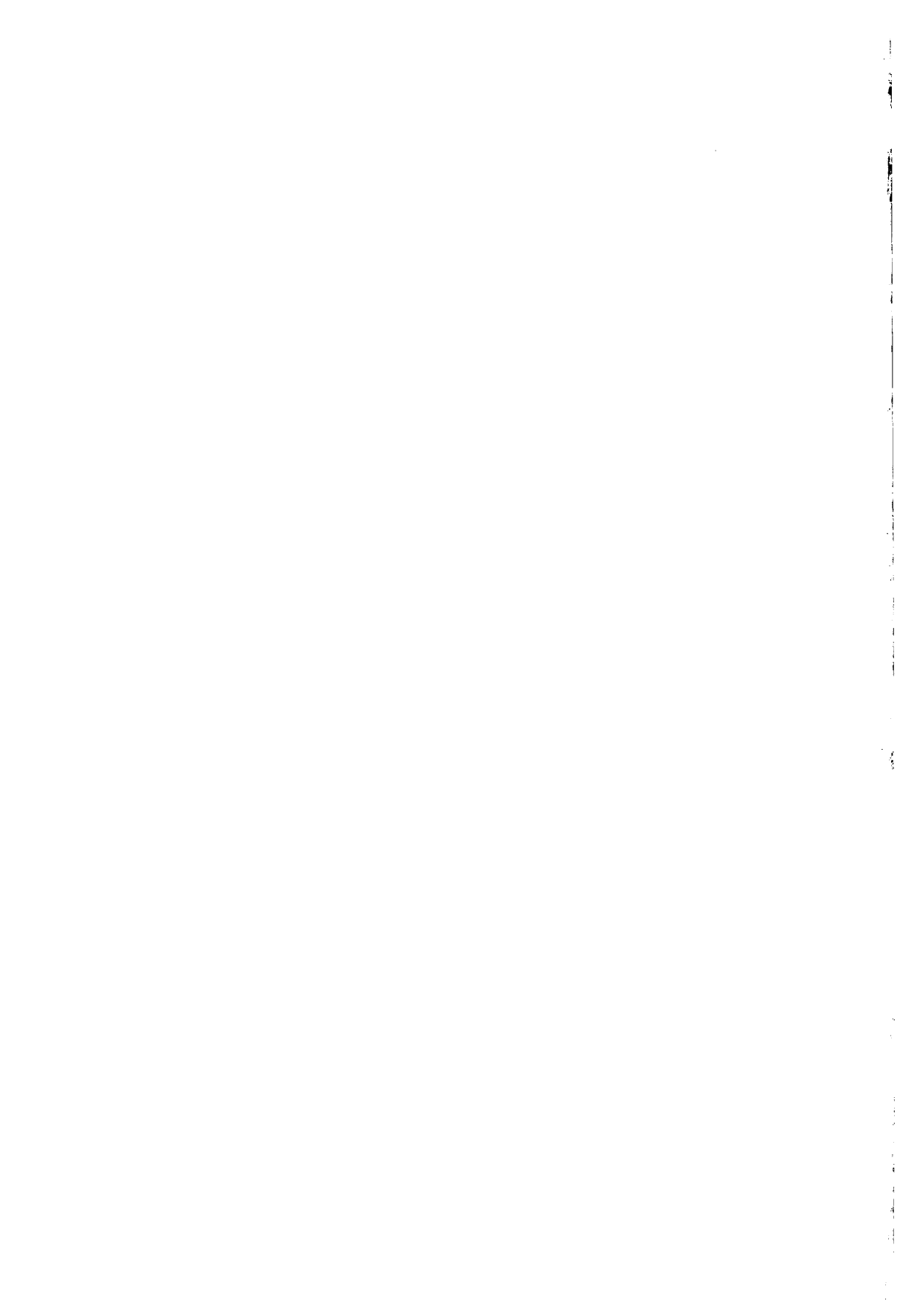
Workshop

Vilmos Voigt, Changes in European Ethnography (SIEF-Conference in Derry and
"Ritual Year" Conference in Cork) 357

Book Reviews 373

FORMAI KÖVETELMÉNYEK

1. A kézirat terjedelme ne haladja meg a 40 000 leütést.
2. A kéziratot .rtf (rich text format) vagy .doc (Microsoft Word) formátumban, mágneslemezen, e-mailben vagy CD-n, valamint kinyomtatott formában kérjük a szerkesztőhöz eljuttatni.
3. A szövegközi kiemelésekhez *dőlt (italic)* betűt használjanak.
4. A jegyzetek megadása lábjegyzetek formájában történjen, ne használjanak szövegközi jegyzeteket! A lábjegyzet formája: Vezetéknév Évszám: Oldalszám.
Pl. Balassa 1973: 59.
5. A tanulmányokhoz mellékelt ábrák, rajzok, fotók elkészítésénél vegyék figyelembe, hogy azok fekete-fehérben kerülnek a kötetbe. A fénykép rövidebb oldala maximum 9 cm legyen. A képek hátoldalán tüntessék fel azok sorszámát, valamint talpas nyíllal a helyes orientációt. A digitális képeket 300 DPI felbontásban kérjük, tömörítetlen .TIFF, esetleg .JPG formátumban. Külön mellékeljenek képjegyzéket a sorszám, a pontos szövegközi hely, valamint a képaláírás feltüntetésével.
6. A tanulmányhoz kérjük csatolni a szerző nevét, munkahelyének megnevezését, tudományos fokozatát, valamint – ha van – e-mail címét. Lehetőség szerint kérjük közölni a szerző azon telefonszámát is, ahol a szerkesztő elérheti.
7. Az irodalomjegyzék a tanulmány végén szerepeljen. Az irodalmi hivatkozásokat lábjegyzetben szerepeltessék. Azonos szerző ugyanabban az évben írt tanulmányát a, b, c betűkkel különítsék el. Az irodalomjegyzék formátuma a következő legyen:
 - 7.1 Önálló kötet esetében:
VEZETÉKNÉV Keresztnév
Évszám *Kötetcím*. Kiadási hely: Kiadó.
Pl. BALASSA Iván
1973 *Az eke és a szántás története*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
 - 7.2 Tanulmánygyűjtemény esetében:
VEZETÉKNÉV Keresztnév
Évszám Cím. In Szerkesztő: *Kötetcím*. Oldalszám. Kiadási hely: Kiadó.
Pl. ORTUTAY Gyula
1941 Népköltészet és műköltészet. In Eckhardt Sándor (szerk.): *Úr és paraszt a magyar élet egységében*. 161–181. Budapest: A Budapesti Királyi Pázmány Péter Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karának Magyarorságtudományi Intézete.
 - 7.3 Folyóirat esetében:
VEZETÉKNÉV Keresztnév
Évszám Cím. *Folyóiratcím*. Évfolyam. Szám. Oldalszám.
Pl. LENGYEL Dénes
1982 Álmos vezér születésének mondája. *Ethnographia*. XCIII. 2. 259–268.
8. Hol és milyen kutatási pályázat keretében készült a tanulmány.

Ethnographia

119. évfolyam

2008

4. szám

Ismertetések

Szilágyi Miklós: A személyes paraszti tudás érvényessége (*Magyar Zoltán*) – Lukács László: Csokonai a néphagyományban (*Magyar Zoltán*) – Kámán Erzsébet: Mélységek könyve. Orosz vallásos népénekek (*Kriza Ildikó*) – Lukács László: A tisztos ipar emlékei (*Hála József*) – Bárth János: Az eleven tizedes – A csikszentgyörgyi és a csikbánkfalvi tizedesek működése a XVII–XX. században (*Szilágyi Miklós*) – Vajda Mária: „Komádiba, Tótiba bocskorban jár a liba”. Bosszantó folklórhagyományok (*Kriza Ildikó*) – Pocsainé Eperjesi Eszter: Református egyházlátogatási jegyzőkönyvek néprajzi vonatkozásai – 16–17. század, Tiszán inneni egyházvidék (*Bartha Elek*) – Néprajzi gyűjtések a Duna-Tisza közén (*Viga Gyula*)

A folyóirat a Magyar Tudományos Akadémia támogatásával jelenik meg

ISSN 0014-1798

Szerkesztő: Bartha Elek [Editor: Elek Bartha]

Felelős kiadó: Paládi-Kovács Attila, a Magyar Néprajzi Társaság elnöke
[Published by: Attila Paládi-Kovács, President of the Hungarian Ethnographical Society]

Fordító: Csontos Pál [Translator: Pál Csontos]

Olvasószerkesztő: Marosi Judit

[Copy editor: Judit Marosi]

A borítót tervezte: Dallos Csaba [Cover design: Csaba Dallos]

Címlapkép: Peter Paul Rubens: Caritas Romana 1612 (Emitázs) [Front cover: Peter Paul Rubens, Caritas Romana 1612 (Hermitage)]

Nyomdai előkészítő: Bihari Nagy Éva [Printing & Publishing: Éva Bihari Nagy]

Nyomta a Kapitális Kft., Debrecen [Printed in Debrecen by Kapitális Ltd.]

Felelős vezető: Kapusi József [Managing Director: József Kapusi]

